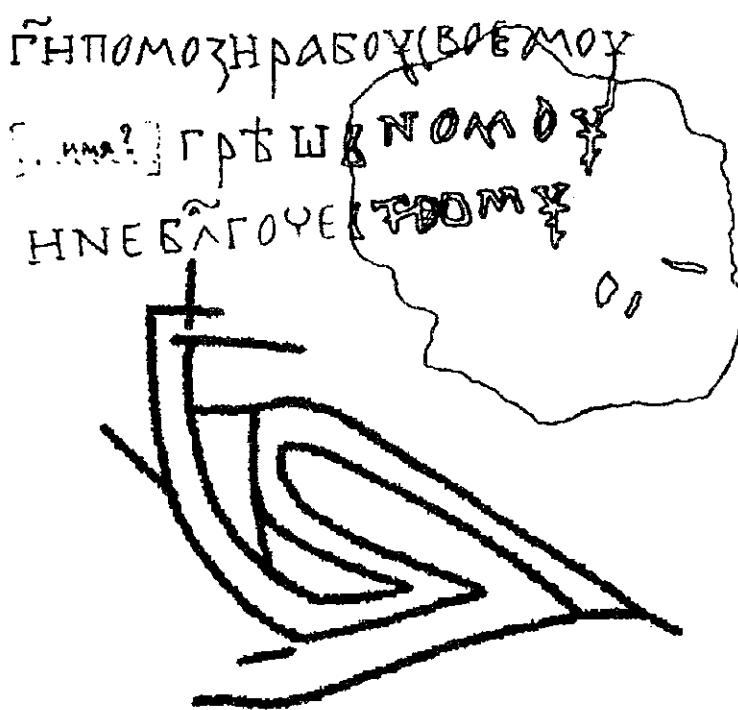

АРХЕОЛОГІЧНІ

ВІДКРИТТЯ В УКРАЇНІ

1999-2000 рр.

**ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES
IN UKRAINE 1999-2000**

National Academy of Sciences of Ukraine
Institute of Archaeology

ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES IN UKRAINE 1999-2000

Publishing of this book was
possible through financial help of the
Chernigov Regional Trade-Industry Chamber
Odessian Staff of preservation of the cultural
inheritance objects of regional state administration,
Starokiyivskaya expedition (Kyiv)

Editors Board: S.D. Kryzhytskyi, Associate Member (NASU)
D.N. Kozak (Chief Editor), Doct.Histor.Sci.
G.Ju. Ivakin, Doct.Histor.Sci.
A.P. Motzya, Doct.Histor.Sci.
O.V. Sukhobokov, Doct.Histor.Sci.
R.V. Terpilovskyi, Doct.Histor.Sci.

Responsible Secretary: N.O. Gavriluk, Doct.Histor.Sci.

Address: Dr. Nadia O. GAVRILUIK,
Chief of Committee of Field Researches,
Institute of Archaeology of National Academy of Sciences,
12, Stalingrad Heroes, Kyiv, Ukraine, 04210
Fax : (38 044) 418-3306 ; Tel.: (38 044) 418-4391; e-mail: woeditor@gilan.net

Computer design and Editor: N.P. Timchenko Type-setter: S.S. Lyisenko Proofreader: T.I. Latukha
Editor: N.O. Gavriluk The reviewers: Doct.Hist.Sci.M.V. Skrzinskaya; Doct.Hist.Sci. O.V. Simonenko

On the 1st page of the cover are shown the earliest Ancient Russ Fresco inscription in Kyiv Russ
from the V.O. Petrashenko and her coauthors excavations; plow from D.N. Kozak excavations.

ISBN 966-02-1887-7 © Institute of Archaeology NAS Ukraine 2001

Національна академія наук України
Інститут археології

АРХЕОЛОГІЧНІ ВІДКРИТТЯ В УКРАЇНІ 1999-2000 рр.

Археологическая
Библиотека
Украины

Появі у світ цього видання сприяла

Старокіївської експедиції Інституту археології НАН України,
Чернігівської регіональної торгово-промислової палати
Одеського управління охорони об'єктів культурної
спадщини обласної держадміністрації

Київ
2001

УДК 902
ББК 63.4 я5(Укр)
А 87

Археологічні відкриття в Україні 1999-2000 pp. // Збірка наукових праць/Під ред. Д.Н. Козака, Н.О. Гаврилюк. Київ, ІА НАНУ, 2001. - С. 260. У 99 публікаціях (23 відносяться до 1999 р.; 74 - до 2000 р.; 1 - до питань з методики досліджень) з багатьма ілюстраціями представлені результати розкопок пам'яток кам'яної доби, періоду бронзи, раннього залізного віку, античної культури, ранніх словян; періоду Київської Русі. Публікуються окремі знахідки. Наводяться дані про результати археологічних розвідок. Висвітлюються правові питання проведення археологічних робіт. Дається інформація стосовно конференцій, захисту дисератацій. Сторінки пам'яті присвячені Б.М. Мозолевському.

Для археологів, істориків, антропологів.

Археологические открытия в Украине 1999-2000 гг. // Сборник научн. трудов/Под ред. Д.Н. Козака, Н.А. Гаврилюк. Киев, ИА НАНУ, 2001. - С. 260. В 99 публикациях (23 относятся к 1999 г.; 74 - к 2000 г.; 1 - к вопросам методики исследований) с многими иллюстрациями представлены результаты изучения памятников каменного века, периода бронзы, раннего железного века, античной культуры, ранних славян; периода Киевской Руси, приводятся данные по результатам археологических разведок. Публикуются отдельные находки. Освещаются юридические вопросы проведения археологических работ. Приводится информация о конференциях, защитах диссертаций. Страницы памяти посвящены Б.Н. Мозолевскому.

Для археологов, историков, антропологов.

Archaeological Researches in Ukraine 1999-2000//Editors D.N. Kozak, N.O. Gavriliiuk, Kyiv, IA NASU, 2001. - 260 p. The collection of articles contains 99 papers about results of archaeological investigations in Ukraine. There are many plates and drawings in the book. 23 papers are related to 1999, 74 ones are related to 2000 and 1 paper describes the field work methods. The sites and monuments of the Stone Age, Bronze Age, Early Iron Age, Antiquity, Early Slavs, period of Kyiv Russ were investigated. The unique findings are published. Information from surveys is published also. Some law questions of archaeological work are lighted. Information about conferences and protection of dissertation are given. Memorial pages are devoted to B.M. Mozolevskiy.

For archaeologists, historians, anthropologists.

Редакційна колегія:

член-кореспондент АН України С.Д. Крижицький,
докт.істнаук Д.Н. Козак, головний редактор,
докт.іст.наук Г.Ю. Івакін,
докт.іст.наук О.П. Моця,
докт.іст.наук О.В. Сухобоков,
докт.іст.наук Р.В. Терпиловський

Відповідальний секретар: докт.іст.наук Н.О. Гаврилюк

Рецензенты: д.і.н. М.В. Скржинська, д.і.н. О.В. Симоненко

Друкується за Постановою Вченої Ради ІА НАН України № 12 від 07.12.00

ISBN 966-02-1887-7

© Інститут археології НАН України 2001

B i d r e d a k u i i

Ця збірка - третя із серії експрес-видань, присвячених публікації результатів досліджень кожних останнього й передостаннього польових сезонів. Формат видання набуваєсталості. Воно вже далеко відійшло від стилю "телеграм у номер" із затримкою на роки, який притаманний колишнім союзним і сучасним російським АО. АВУ має дуже велике значення для визначення приорітету вітчизняної науки. Наукова повнокровність більшості статей уже не викликає сумнівів. Редакція відмічає, що кількість наших авторів невпинно зростає. Ми з задоволенням друкуємо виконані на високому науковому рівні повідомлення наших кримських колег та дослідників із Росії, Туреччини, Польщі, Молдови, Румунії, які працюють на території України. Колеги із зарубіжжя позитивно оцінили наше видання. Редакція вдячна пану Яну Гурбі з Любліна за високу оцінку першої книги "Археологічних відкриттів" [Jan Gurga "Archeologicni vidkrytia v Ukrayini 1997-1998, red. D.N. Kozak, N.O. Havriliuk, Kyiv. - 1999], 200 s.// Archeologia Polski Srodkowowschodnicj, t.IV, 1999, с. 260-262].

Не останню роль у знайомстві світу з археологічними досягненнями України відіграють резюме англійською мовою, які супроводжують повідомлення. В цьому намітився деякий прогрес - майже всі повідомлення мали такі резюме. Але більш ретельне ознайомлення з "англійською" багатьох авторів збірки показує, що ці автори оболодили не мовою, а послідовністю декількох "кліків", що дозволяє їм скористатися послугами автоматичних перекладачів. Шановні автори! Не економте на англійській мові, ця штучна "англійська" не набагато краще синтетичної іжі. Європейзувати наша видання за рахунок редагування та перекладу на англійську деяких резюме (тих повідомлень, які були здані вчасно - тобто, до 1 жовтня), допомогла пані Анна Дудка, якій ми виражаємо велику вдячність.

Структура видання залишалась незмінною. Перший розділ складається з 23 повідомлень (44 автори), складених за підсумками сезону 1999 року. У цій частині слід виділити знахідку кістяка пізньопалеолітичної людини біля селища Гордашівка, Тальнівського району, Черкаської області (публікація М.І. Гладких, С.М. Рижова, М.О. Сухового) та нове кіммерійське поховання з могильника Черкаси-Центр (Д.П. Куштана). Ми вдячні колегам з музеїв, які знайомлять нас з археологічними фондами (З.Х. Попандопуло).

Другий розділ містить у собі 74 повідомлення (123 автори) про дослідження сезону 2000 року. Тут представлені головні сенсації сезону - посудина енеолітичного часу із зображенням кривогрядільного рала, що була відкрита біля смт. Димидівка (публікація Д.Н. Козака); поховання з комплексом прикрас тшинецької культури з Малополовецького могильника (публікація С.Д. і С.С. Лисинок); фреска з написом з Зарубського храму (публікація В.О. Петрашенко, Л.І. Виногродської, В.К. Козюби). Без сумнівів, до "хітів" сезону відноситься повідомлення о результатах підводних археологічних досліджень (публікація С.М. Зеленка). Слід відзначити також дослідження пам'яток у районі болота Великий Замглай на Чернігівщині, проведені Г.В. Жаровим та Т.М. Жаровою. Здається, вперше в українській археології роботи були проведенні в умовах боліт і авторами одержаний вагомий висновок про заболочування місцевості саме на рубежі ер. Унікальною за змістом і еразковою за формою є публікація В.М. Степанчука, В.Ю. Коена про роботи на палеолітичній пам'ятці Міра.

Оскільки сезон 2001 року буде відбуватися в умовах, коли реально почне діяти Закон України "Про охорону культурної спадщини", третій, традиційно методологічний, розділ у цьому році має правовий акцент. Тобто третя частина збірки

присвячена підзаконному актові, якій розробив Інститут археології НАН України, і якими слід керуватися кожному дослідникові у своїй практичній діяльності.

У збірці цього року збільшилась кількість розділів. Щоб відобразити останні наукові події в археології України, ми вводимо розділ "Хроніка року", в якому:

- дається стисла інформація про конференції, що відбулися за два останні роки, та про ті, що відбудуться;

- повідомляється про захисти дисертацій за останні один-два роки, що дозволить нашим читачам отримати уявлення про актуальні дослідницькі і кваліфікаційні теми.

У порядку експерименту у цьому року ми вводимо ще п'ятий розділ, який умовно назвали "сторінками пам'яті". Цього разу вони присвячені чудовому археологові і видатному поетові Б.М. Мозолевському. Друкуються вірші інших наших колег - археологів-поетів.

Декілька редакційних зауважень. Слід ще раз нагадати, що строки підготовки повідомлень до наступної збірки 2000-2001 рр. залишаються незмінними - до 1 жовтня 2001 р., а їх виконання буде більш жорстким. Деякі київські автори зловживують географічною близькістю до редакції і здають свої повідомлення в останній термін і після нього. А потім редакція довго розбирається з погано оформленими та недбало складеними текстами. Авторам слід пам'ятати, що з економічних причин редакція не може дозволити собі мати штат коректорів, редакторів, художніх редакторів, дизайнерів, художників, веб-майстрів. Тому тексти йдуть з авторською редакцією і лише у надзвичайних випадках редакція вимушена їх коментувати, намагаючись віправити відверто невдалі тексти і розібратися в їх суті. Таким чином кожна стаття характеризує автора не тільки з наукового боку, а ще відображає його здатність подати матеріал у стислій формі та добре ілюстрованим. У цілому якість графічного матеріалу помітно поліпшилась, але все ще існує прошарок авторів, які сподівається на чудо, що їх ілюстрації самі собою перетворяться на шедеври. На жаль, цього не відбувається. У цьому виданні не вдалося через низьку якість оригіналу помістити ілюстрацію Ю.С. Гребенікова та О.А. Требуха.

I ще одне. Третій рік наш невеликий колектив, не позичаючи жодної копійки у держави, не маючи жодного гранту, на "допотопному" обладнанні, поза рамками як офіційних структур, так і своїх прямих службових обов'язків, майже на голому ентузіазмі видає ці АВУ. Ми дуже вдячні керівникам експедицій О.В. Бандуровському, І.І. Мовчану, Г.Ю. Івакіну, які постійно фінансово підживлюють це видання. Значну фінансову допомогу надали Одеське управління охорони об'єктів культурної спадщини облдержадміністрації та президент Чернігівської регіональної торгово-промислової палати Руслан Тимофійович Савченко. АВУ - це видання, яке за своєю суттю має державне призначення. Але фінансування АВУ з боку державних структур - нульове. Невелике за обсягом (але відносно дуже щедре, якщо взяти до уваги, що наши спонсори діляться їм самим потрібним) фінансування викликають як невеликий тираж (як це відбулося з "Археологічними відкриттями 1998-1999 рр."), так і обмежені, майже спартанські, поліграфічні якості видання, які не відповідають нашим бажанням.

Тому усіма трьома виданнями АВУ (за 1997-1998 рр.; 1998-1999 рр.; 1999-2000 рр.), що вже відбулися, ми звертаємося до керівників будь якого рангу, до потенційних спонсорів, розпорядників різноманітних фондів із проханням помітити нас. Ми просимо вважати кожне видання АВУ офіційним запитом на участь у відповідному конкурсі гуманітарних проектів.

Відповідальний секретар АВУ, д.і.н. Н.О. Гаврилюк

ПАТРІАРХ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЇ

(до 80-річчя зо дня народження д.і.н., професора Б.А. Шрамко)

Борис Андрійович Шрамко народився 17 січня 1921 року у м. Гомелі. Уже багато десятків років Борис Андрійович, доктор історичних наук, професор Харківського державного університету, учений зі світовим ім'ям, справедливо вважається одним із патріархів української археології залізного віку.

Його шлях до науки досить прямий. З 1939 р. він студент історичного факультету Харківського університету. Але почалася Велика Вітчизняна війна. Борис Андрійович чесно виконує свій громадянський обов'язок. Він - на її фронтах. Війну він закінчує у Германії, був поранений, нагороджений орденами і численними медалями.

Б.А. Шрамко належить до блискучого покоління переможців, які не тільки перемогли ворога, але і відбудували країну, відновили науку в Україні, створили і розвинули в ній нові напрямки. У 1949 р. він закінчує історичний факультет Харківського університету.

Б.А. Шрамко - один з творців українського скіфознавства, яке створювалось у плідній співпраці, запеклих дискусіях з О.І. Тереножкіним, В.А. Іллінською. Середнє покоління пам'ятає "баталії" за місто Гелон. Підсумком цих "битв" стала книга "Бельского городище скифского времени (город Гелон)", яка до цього дня залишається найкращою монографією з "поселенської" археології. А до того були - кандидатська дисертація "Пам'ятки скіфського часу в басейні Сіверського Дінця" (1953); монографія "Старожитності Сіверського Дінця" (1962); численні експедиції; докторська дисертація "Господарство лісостепових племен Східної Європи у скіфську добу" (1966; на жаль, вона так і не вийшла окремою монографією). З боку кажеться, що наукова робота давалася йому дуже легко. Але за його відкриттями стоять дуже важка повсякденна цілеспрямована праця. Досі ще ніхто перевершив Б.А. Шрамка у галузі "археологічного металознавства". Іноді здається, що саме у Бориса Андрійовича залізний вік одержав сертифікат називатися залізним. Загалом перу Б. А. Шрамка належить близько 300 наукових праць.

Велику увагу у своєму житті Б.А. Шрамко приділяє педагогічній роботі. Він підготував плеяду кандидатів і докторів наук. Його завжди оточує молодь, якій імпонує його доброзичлива іронія, свіжість поглядів, енциклопедичні знання. Учні й колеги поздоровляють Бориса Андрійовича з ювілеєм, зичать йому здоров'я, натхнення, творчих успіхів, довгих років житті.

РОЗДІЛ 1. АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ 1999 р.

Аксенов В. С.

Харьковский областной исторический музей

Исследование Верхне-Салтовского катакомбного могильника

Aksenov V.S. Researches of the Upper Saltiv Catacombs' Burial Ground. The excavations of the plot of the Burial ground between the trenches of 1996 and 1998 were continued by the expedition of Kharkiv Historical museum. 10 catacombs' burials and a ground were discovered. The sepultures contained single as well as collective burials. All the catacombs' burials (except N50) had traces of a repeated penetration to the chamber for the purpose of performing the rite of rendering the dead harmless. The burials contained substantial stock (1272 artifacts). Mainly there are adornments and elements of clothes. This burial ground of Saltiv culture dates to the ninth century.

В ходе полевого сезона 1999 г. экспедиция Харьковского исторического музея продолжила исследование Верхне-Салтовского катакомбного могильника (ВСМ-IV). Работы проводились на участке между траншеями 1996, 1998 гг. и обрезом Нетечинского оврага, на пологом восточном склоне которого и расположен могильник. Исследованная за полевой сезон площадь составила 199 м². Было вскрыто десять катакомбных (№№ 41, 43-51) захоронений и одно грунтовое (№ 42) погребение.

Захоронение № 42 располагалось между началами дромосов катакомб №№ 18 и 27. Оно было произведено в обычной грунтовой яме прямоугольной формы с закругленными углами размерами 1,7 x 0,6-0,5 м и глубиной 0,78-0,85 м. Могильная яма была ориентирована длинной осью по линии В-З. В яме находился плохо сохранившийся костяк подростка 8-10 лет. Умерший был уложен в вытянутом положении на спине головой на восток. Инвентарь в погребении отсутствовал.

Конструкция остальных исследованных захоронений типична для катакомбных погребений салтовской культуры. Они состоят из узкого (0,4-0,75 м) дромоса, длина которого колеблется от 3,5 м до 6,5 м. Погребальные камеры находились на глубине от 2,4 м (№ 50) до 4,25 м (№ 51). Камеру и дромос соединяет, как правило, арковидный вход, ширина которого составляет в среднем 0,4-0,5 м, а высота колеблется от 0,45 м до 0,75 м. Погребальные камеры в большинстве случаев имели в плане вид прямоугольника с сильно закругленными углами, и только в двух случаях (№№ 41, 47) они были овальными. Длинная ось всех исследованных камер (исключение камера катакомбы № 45) была перпендикулярна длинной оси дромоса и умершие в них были уложены головами влево от входа. Камера катакомбы № 45 была продольной и умершие лежали ногами ко входу.

Исследованные катакомбные захоронения содержали одиночные (№ 48), парные (№№ 43, 45, 47, 49, 50) и коллективные (№№ 41, 44, 51) захоронения.

Все катакомбные захоронения, кроме № 50, имели следы повторного в них проникновения с целью проведения обряда обезвреживания умерших. В дромосах этих захоронений уже с уровня их обнаружения (0,6-0,8 м от современной поверхности почвы) четко прослеживался ход повторного проникновения в погребальную камеру.

Аксенов В.С. Дослідження Верхнє Салтівського катакомбного могильника. Експедицією Харківського історичного музею були продовжені розкопки ділянки могильника між траншеями 1996 і 1998 рр. Було відкрито десять катакомбних і одне грунтове поховання. Поховання були як одинарними так і колективними. Всі катакомбні поховання (крім № 50) мали сліди повторного проникнення у камеру з метою здійснення обряду знешкодження померлих. У похованнях виявлено значний інвентар (1272 предмети). В основному це прикраси і елементи одягу. Поховання відносяться до салтівської культури IX ст.

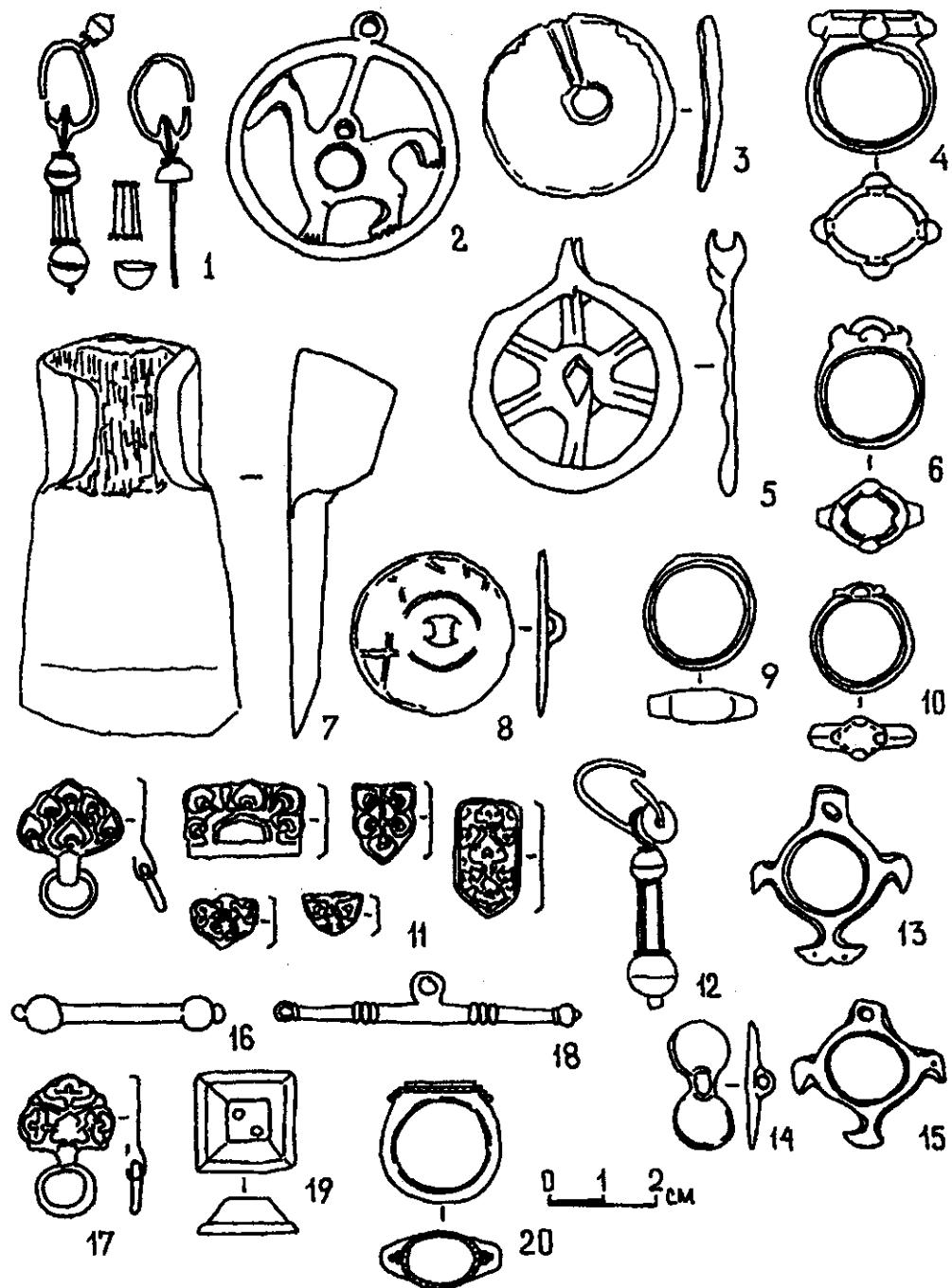

Рис. Інвентарь из катакомбных захоронений
Верхне-Салтовского могильника

1,2 - погребение №41; 3-6, 11 - погребение №44; 7-10 - погребение № 43; 12-15 - погре-
бение № 45; 16, 17 - погребение № 46; 18, 19 - погребение № 48; 20 - погребение № 51;
1, 11, 17, 20 - серебро; 7 - железо; 3 - ракушка; 2, 4-6, 8-10, 12-16, 18, 19 - бронза.

Заполнение его по цвету, составу и плотности отличалось от заполнения непотре-
воженной, начальной части дромоса. В заполнении хода повторного проникновения,

как правило, встречались фрагменты салтовской столовой и кухонной керамики, мелкие древесные угольки. На дне хода повторного проникновения в захоронения №№ 44 и 49 был обнаружен отброшенный от входа в погребальную камеру каменный за-клад. В остальных случаях дно хода повторного проникновения достаточно хорошо фиксировалось благодаря слою плотного, натоптанного заполнения, который иногда содержал мелкие вещи и отдельные кости, попавшие сюда из погребальной камеры. В этих захоронениях анатомический порядок человеческих костяков был нарушен.

В исследованных захоронениях найден довольно многочисленный погребальный инвентарь (1272 экземпляра). Основу его составляют личные украшения (серги, бусы, браслеты, перстни, амулеты), элементы одежды (пуговицы, элементы поясной гарнитуры). Из захоронения № 49 происходит серебряный арабский дирхем конца VIII в., превращенный в подвеску. Собран богатый остеологический и антропологический материал. Из катакомбы № 51 происходит череп мужчины со следами прижизненной трепанации.

Характером погребального инвентаря, который находит широкие аналогии в других могильниках салтовской культуры, исследованные захоронения датируются IX в.

Бандуровский А.В.

Институт археологии НАН Украины

О путях проникновения античного импорта в верховья Северского Донца в скіфскую эпоху (по материалам раскопок и разведок последних лет)

Bandurovskij A.V. About penetration passes of the antique import in Upper Severskij Donetz at the scythian time (on excavation and reconnaissance materials of the last years). Archaeological researches allow to approve that tribes of the Forest-Steppe part of the Severskij Donetz basin at the Scythian time had the robust trade-exchange couplings with ancient Greek policies of the Northern Black Sea area. The local population got the antique goods via the Dnieper-River with its left-hand inflows and overland Muravskij Schlaikh which were the main trade trajectories.

Бандуровський О.В. Про шляхи проникнення античного імпорту у верхів'я Сіверського Дніця у скіфську добу (за матеріалами розкопок та розвідок останніх років). Археологічні дослідження дозволяють стверджувати те, що племена лісостепової частини басейну Сіверського Дніця у скіфську добу мали міцні торгівельно-обмінні зв'язки з давньогрецькими містами Північного Причорномор'я. Головними торгівельними шляхами, якими до місцевого населення надходили античні товари, були Дніпро з його лівими притоками та сухопутний Муравський шлях.

По поводу торговообменных отношений античных центров Северного Причерноморья с населением лесостепной части бассейна Северского Донца в археологической литературе высказаны две диаметрально противоположные точки зрения. Согласно данным большинства исследователей [Багалей, 1907, с. 373; Данилевич, 1908, с. 9; Шрамко, 1962, с. 227; 1998, е. 121-122; Зеест, 1960, с. 51, 58; Либеров, 1962, с. 47; Пузикова, 1966; 1969, с. 82] северскодонецкая группа памятников отличается разнообразием находок античного импорта. Однако, А.П. Медведев, сославшись на известную работу Н.А. Онайко, утверждает, что в верховьях Донца фиксируется "практически полное отсутствие греческого импорта", и что к местным племенам "не доходили торговые караваны" [Медведев, 1997, с. 26]. Последнее утверждение полностью лишено каких-либо оснований. Во-первых, географически бассейн Северского Донца вообще не входил в планы исследований Н.А. Онайко. Во-вторых, результаты новых раскопок курганов скіфского времени у пос. Песочин [Бородулин, 1980 с. 254] и Старый Мерчик [Бандуровский, Буйнов, 1999, с. 62-66] на Харьковщине свидетельствуют о высоком уровне развития торговообменных отношений местного населения с древнегреческими городами Северского Причерноморья. Из античных центров в бассейн Северского Донца в разные периоды поступало вино в амфорной таре хиосского, самосского, милетского, клазоменского, фасосского, мендейского, пепаретского, гераклейского, херсонесского производства, столовая посуда из Аттики,

изделия торевтов, ювелиров и бронзолитейщиков, работавших в северопричерноморских мастерских (Борисфен, Ольвия, Пантикеапей и другие города Боспора). Имеющиеся данные позволяют видеть в племенах северскодонецкой группы одного из главных потребителей античного импорта, к которым (варварам) по словам Страбона [Strabo, X, 2, 3] греки в обмен доставляли одежду, вино и прочее, что "свойственно цивилизованному образу жизни".

Среди многочисленных проблем, связанных с греко-варварской торговлей, особое место занимает вопрос о путях продвижения античных товаров. В отношении их поступления к племенам, проживающим в раннем железном веке на территории современной Харьковской обл., таких торговых путей было три: 1) по Днепру, его левому притоку Ворсклы, затем Мерчику и от них по суще к местным городищам [Брашинский, 1980, с. 102-103; Онайко, 1966, с. 50; Шрамко, 1987, с. 20]; 2) по Северскому Донцу и его правым притокам [Брашинский, 1980, с. 102; Зеест, 1960, с. 51; Шелов, 1970, с. 58]; 3) сухопутный Муравский шлях [Шрамко, 1987, с. 21-23; Болтрик, 1990, 35]. При этом, большинство специалистов склоняются к мнению, что греко-варварская торговля осуществлялась преимущественно по речным путям, а сухопутным отводилась второстепенная роль. Против такого утверждения выступил Ю.В. Болтрик, который, как нам представляется, вполне обоснованно считает, что соотношение водных и сухопутных путей было более сбалансированным [Болтрик, 1990, с. 31-35].

Не отрицая реальность существования всех отмеченных выше торговых путей, по которым к племенам северско-донецкой группы поступали греческие товары, обратим внимание на необоснованно завышенную роль торгового пути по р. Северский Донец. При определении этой реки в качестве основного торгового пути главным аргументом выступает прямая связь по ней северско-донецкой группы памятников с таким крупнейшим торговым центром, как Елизаветовское городище, расположенное в устье Дона. По мнению И.Б.Брашинского, доказательством этому является также преобладание в бассейне Северского Донца амфор фасосского производства IV в. до н.э., что присуще и Елизаветовскому поселению [Брашинский, 1980, с. 105]. Однако заметим, что амфоры с о. Фасос составляют наиболее многочисленную группу керамической тары и на Каменском городище на Днепре [Гаврилюк, 1999, с. 265; Каюка, 1997, табл.1]. По нашим подсчетам фасосские амфоры на памятниках скифского времени в верховьях Северского Донца составляют 10,4 % от всей коллекции, а преобладающими являются амфоры Менды, Пепарета и Гераклеи Понтийской (см. таблицу). Значительно меньше амфор фасосского производства на Бельском городище. Не являются они преобладающими и на Коломакском городище [Радзиевская, 1985, с. 259; 1992, с. 178]. В то же время северскодонецкая группа памятников сближается с ворсклинской по количеству амфор из Менды. Отмеченные сходства и различия указывают на поступление товаров в верховья Северского Донца несколькими путями, но вовсе не обязательно по этой реке из Елизаветовского городища. Сомнения в оценке ведущей роли Северского Донца, в качестве торгового пути поступления греческого импорта к местным племенам, вызывают и результаты картографирования археологических памятников. Оказывается, что подавляющее большинство поселений и курганов скифского времени расположено на берегах мелких речушек на значительном (до 20-60 км) удалении от русла этой реки (Рис.). В ходе новых раскопок культурные слои скифского времени не обнаружены на городищах в урочище Северское (с. Меловая), у сел Коробовы Хутора и Мохнач, расположенных на правом берегу Северского Донца. Выяснилось, что датировать их можно только периодом раннего средневековья. Большие сомнения вызывает датировка скифским периодом городищ в Змиеве и Чугуеве. Непродолжительное время в раннем железном веке существовали такие небольшие городища на р. Уды, как Водяное, Хорошево и Донецкое [Дяченко, 1980, с. 86-92]. Нет возле них и курганных могильников.

Более того, практически все городища северскодонецкой группы концентрируются именно в районе изгиба, который делает Муравский шлях в лесостепной части своего маршрута, а 7 из них расположены в непосредственной близости от него. Среди них находится и городище у с. Большая Гомольша с некрополем, состоящим из более чем

1000 курганов. Еще 5 городищ ворсклинской группы подступают к Муравскому шляху по рекам Коломак, Мерчик и Мерла.

Таблиця

Распределение (%) амфор из памятников бассейнов Ворсклы и Северского Донца по основным центрам производства

Памятники Датировки (до н.э.)	Бельское городище			Бассейн Сев. Донца	
	VII-VI	V	IV-III	VI-V	IV-III
Иония	58,6	-	-	43,4	-
Хиос	4,0	18,7	1,4	17,9	-
Лесбос	4,0	8,7	-	13,4	-
"Протофасос"	12,6	4,2	-	5,9	-
со., стакановидной ножкой"	12,8	-	-	3,0	-
Самос	2,1	0,3	-	3,0	-
Фасос	-	2,1	1,8	1,5	10,4
Клазомены	0,6	-	-	1,5	-
Менда	-	-	21,6	-	16,7
Гераклея	-	-	4,0	-	12,6
Пепарет	-	-	2,6	-	12,6
Солоха-І	-	-	9,7	-	6,3
Синопа	-	-	3,1	-	4,1
Кос	-	-	2,6	-	4,1
Родос	-	-	0,9	-	-
Книд	-	-	-	-	4,1
Херсонес	-	-	-	-	4,1
Коринф	-	-	-	-	2,1
Средиземноморье	-	6,3	12,7	-	-
Неизвестные центры	5,3	59,7	39,6	10,4	22,9
<i>Итого</i>	100	100	100	100	100

Думается, что именно по Муравскому шляху в скифское время к местным племенам античный импорт поступал в значительно большем объеме, чем по Северскому Донцу. В этой связи нельзя забывать и сообщения Страбона [Strabo, XI, 2, 2] о том, что грекам были знакомы только устья Танаиса, а выше им была известна лишь небольшая часть реки. По мнению И.Б. Брашинского, расширительно и ретроспективно можно толковать свидетельство Страбона о нежелании кочевников общаться с другими народами, которым они преграждают доступ в свои земли по этой реке [Брашинский, 1980, с. 100]. Очевидно, что именно по этой причине греки начали активно использовать для торгово-обменных связей с лесостепными северскодонецкими племенами сухопутный Муравский шлях. Косвенным подтверждением его использования являются находки костей осла на Люботинском городище [Шрамко, 1988, с. 100], т.е. того животного, которого наиболее часто эксплуатировали древние

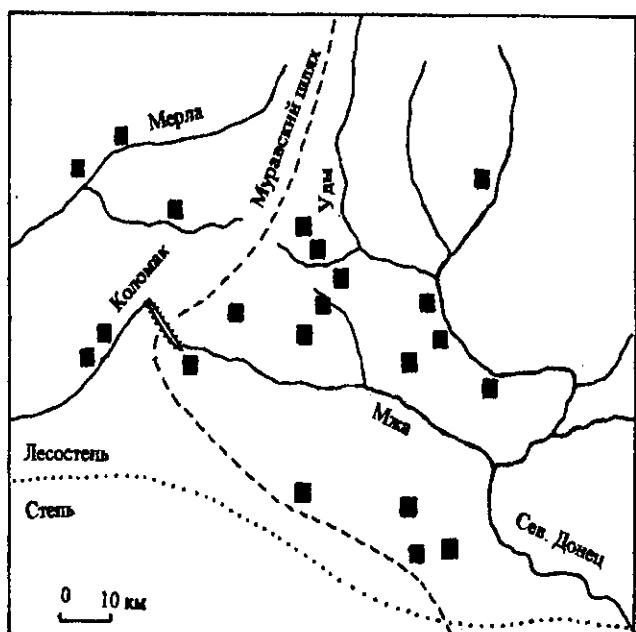

Рис. Карта распространения городищ скифского времени вдоль Муравского шляха

греки при организации транспортировки своих товаров на сушу [Цалкин, 1966, с. 101-102]. Для гужевых перевозок по этой дороге благоприятствовали слабоволнистые формы рельефа без переправ через глубокие реки, обхода труднопроходимых лесных массивов. Немаловажное значение имело наличие на протяжении всей трассы Муравского шляха удобных мест, где на расстоянии дневных переходов "древ и воды и конских кормов весьма довольно и множество" [Русов, 1876, с. 48].

Расположение большей части городищ вблизи от этого пути указывает не только на стремление местных племен приблизиться к месту получения античных товаров, но и на существование большой опасности от грабительских набегов скифов. Скорее всего именно в целях обезопасить себя от таких нападений, население северскодонецкой группы между истоками рек Мжа и Коломак соорудило мощную оборонительную линию из рва и вала протяженностью более 6 км. В "Книге Большому Чертежу" записано: "А меж Мжа и Коломака на Муравской дороге рву с 3, а ров в ширину сажени с полторы, а в глубину сажень, а инде и больши. А по сторонам того рву обойти нельзя: прошли леса и болота" [Книга Большому Чертежу, 1950, с. 64]. В донесении белгородского воеводы на имя московского царя за 1636 г. отмечалось, что этот вал "учинен изстари" и что "опричь-де того урочища мимо волок татарского проходу Муравским шляхом иного места нет" [Цит. по: Загоровский, 1985, с. 64].

Из этих сведений можно сделать вывод о том, что уже в первой половине XVII в. оборонительное сооружение в урочище Валки считалось древним и время его возникновения не было точно известно. Датировать этот вал скифским периодом позволяют обнаружение в нем клада римских монет [Шрамко, Михеев, Грубник-Буйнова, 1977 с. 62] и селища у с. Перекоп возле внутренней части вала с типичной лесостепной керамикой V-III в. [Шрамко, 1987, с. 22]. Непосредственно за этим оборонительным сооружением, по ранее известным данным и нашим разведкам 1999-2000 гг., у сел Доброполье, Старые Валки и Перекоп, зафиксировано 5 селищ скифской эпохи и 6 курганных групп. Небольшие курганные могильники (от 6 до 30 насыпей), но с богатыми захоронениями V-IV вв. до н.э. расположены вдоль Муравского шляха от урочища Валки до северной границы современной Харьковской обл. - у с. Тетюшино, Старый Мерчик, Протопоповка, Ольшаны, Малая Рогозянка, Гуриновка, Писаревка, Лютовка и др. Видимо, укрепление в урочище Валки выполняло роль сторожевой заставы, на пути, связывающем Северное Причерноморье с лесостепными земледельческими племенами еще в раннем железном веке [Шрамко, 1987, с. 22].

По утверждению И.Б. Брашинского, состав античного импортного материала V в. до н.э. на Северском Донце, имеет существенные отличия от синхронного материала Елизаветовского городища и обнаруживает близость с аналогичным импортом левобережья Среднего Приднепровья, имевшим своим исходным пунктом Ольвию [Брашинский, 1980, с. 102]. Из этого следовал его вывод о том, что вплоть до V в. до н.э. единственным торговым путем поступления греческих товаров в верховья Северского Донца был Днепр и его левые притоки.

Материалы раскопок Бельского, Люботинского городищ и курганов на территории Харьковской области действительно свидетельствует о близости составов античной керамической тары в бассейнах Ворсклы и Северского Донца (табл.), когда их основу составляли амфоры из Хиоса, Лесбоса и Самоса и иных ионийских центров. Однако, вся динамика поступления вина в амфорах в эти регионы отражает особенности торговли как Ольвии, так и Боспора [Зеест, 1960; Лейпунская, 1981]. Поэтому преобладание амфор хиосского производства в памятниках Днепровского Лесостепного Левобережья нельзя рассматривать как признак их поступления только из Ольвии. Этот вывод вызывает сомнения, если учесть то обстоятельство, что начало массового поступления товаров в хиосских амфорах в Восточный Крым синхронно последнему периоду существования архангельских поселений на хоре Ольвии [Абрамов, Масленников, 1991, с. 237]. Возможно, что именно известные изменения во внутреннем развитии Ольвии во второй половине V в. до н.э. [Буйских, 1986; Крыжицкий, Русяева, Крапивина, 1999] и стремительное развитие боспорских городов в это же время, обусловили появление нового сухопутного пути — Муравского шляха, связывающего античные центры Северного Причерноморья с левобережными лесостепными племенами.

Ю.В. Болтрик, опираясь на картографирование мест расположения самых крупных скифских курганов и курганных групп, счел возможным наметить в качестве отправной точки в маршруте Муравского шляха торговую гавань Кремны у современного с. Ботиево на северо-западном побережье Азовского моря [Болтрик, 1990, с. 36, Рис. 4]. Подобная реконструкция этой сухопутной коммуникации вполне возможна, но нельзя исключать у нее иных ответвлений и дополнительных участков. Во времена Геродота начало Муравского шляха могло находиться не в Приазовье, а в Восточном Крыму. Реальность такого предположения может быть подкреплена сообщением "отца истории" о 20 днях пути "от моря" к меланхленам, живущим к северу от царских скифов. При этом, в качестве отправной точки отсчета по маршруту Муравского шляха следует взять морское побережье у рва, выкопанного потомками слепых скифских рабов [Herod., IV, 3, 20, 99-101], остатки которого зафиксированы на Акмойнайском перешейке возле г. Феодосии [Ольховский, 1990, с. 29-30]. Если определения расстояний провести с учетом палеогеографических поправок акватории Меотиды - Азовского моря времен V в. до н.э. [Зенкович, 1958, с. 173], то даже при использовании стадия различных метрик, конечный пункт Муравского шляха от г. Феодосии окажется только в пределах современной Харьковской области.

Активно использовалась эта сухопутная коммуникация и в IV в. до н.э. Скорее всего, именно по Муравскому шляху к местной знати была доставлена продукция боспорских торевтов, обнаруженная в Песочинском и Старомерчанском курганах. Этой же дорогой, в верховья Северского Донца и другие районы Лесостепного Левобережья, привозилось вино в амфорах из Пантикалея, Херсонеса и Горгиппии. Состав амфорной тары из местных памятников (таблица) не исключает участия Каменского городища на Днепре в качестве посредника в торговле греков с лесостепными племенами. По последним данным, один из поселков этого "городища", датируемый концом V-первой половиной IV вв. до н.э. был ориентирован именно на торговлю греческими товарами [Гаврилюк, 1999, с. 49, 50, 295]. В целом же анализ состава античного импорта подтверждает вывод И.Б. Брашинского о том, что область верхнего течения Северского Донца могла снабжаться греческими товарами в равной мере как из Боспора, так и из Ольвии [Брашинский, 1980, с. 104], но с той лишь разницей, что товары из Крыма поступали главным образом не по Донцу, а по сухопутному Муравскому шляху.

Литература

- Абрамов А.П., Масленников А.А. Амфоры V в. до н.э. из раскопок поселения на мысе Зюк // СА. - 1991. - № 3.
- Багалей Д.И. Раскопки курганов в Валковском и Богодуховском уездах Харьковской губ. летом 1903 г. // Труды XIII АС.М., 1907. - Т.1.
- Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В. Исследования курганов скифского периода в Харьковской области // АВУ 1998-1999. - К., 1999.
- Болтрик Ю.В. Сухопутные коммуникации Скифии (по материалам новостроекных исследований от Приазовья до Днепра) // СА, 1990, 4.
- Бородулин В.Г. Раскопки Песочинского курганныго могильника // АО. - 1979.-М., 1980.
- Брашинский И.Б. Греческий керамический импорт на Нижнем Дону в V-III вв. до н.э. - Л., 1980.
- Буйских С.Б. Некоторые вопросы пространственно-структурного развития Ольвийской хоры (VI-II вв. до н.э.) // Ольвия и ее округа. - К., 1986.
- Гаврилюк Н.А. История экономики Степной Скифии VI-III вв. до н.э. - К., 1999.
- Данилевич В.Е. Раскопки курганов около хут. Покровского Валковского у. Харьковской губ. летом 1903 г. // Тр. Московского предварит. ком. по устройству XIV АС. - М., 1908.- Вып. 2.
- Дяченко О.Г. Ранньослов'янське поселення VIII-X ст. на городищі поблизу с. Водяне // Вісник Харк. ун-ту. - Харків, 1980. - № 201. - Вип. 12.
- Загоровский В.П. Изюмская черта. - Воронеж, 1985.
- Зеест И.Б. Керамическая тара Боспора // МИА. - 1960. - № 83.
- Зенкович В.Н. Берега Черного и Азовского морей. - М., 1958.

- Каряка О.В. Амфори Кам'янського городища // Археологія. - 1997. - 4.
Книга Большому Чертежу. - М., 1950.
- Крыжицкий С.Д., Русева А.С., Крапивина В.В., Лейпунская Н.А., Скржинская М.В., Анохин В.А. Ольвия - античное государство в Северном Причерноморье. - К., 1999.
- Лейпунская И.А. Керамическая тара из Ольвии (из опыта изучения амфор VI — IV вв. до н.э.) - К., 1981.
- Либеров П.Д. Памятники скифского времени бассейна Северского Донца // МИА. - 1962. - № 113.
- Медведев А.П. Ольвийские торговые пути и степень достоверности этногеографических данных Геродота // Археология - 1987. 4.
- Ольховский В.С. До етнічної історії давнього Криму // Археологія. — 1990. - 1.
- Онайко И.А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII-V века до н.э. // САИ. - 1966. - Вып. Д1-27.
- Пузикова А.И. Новые курганы скифского времени в Белгородской области // КСИА — 1966. - Вып. 107.
- Пузикова А.И. Поселения Среднего Дона // МИА. - 1969. - № 151.
- Радзиневская В.Е. Основные итоги раскопок Коломакского городища // История и археология Слободской Украины. Тезисы докладов и сообщений. -Харьков, 1992.
- Русов А.А. Русские татары в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре. -К., 1876.
- Цалкин В.И. Домашние и дикие животные Северного Причерноморья в эпоху раннего железа // МИА. - 1960. - № 53.
- Шилов Д.Б. Танаис и Нижний Дон в III-I вв. до н.э. - М., 1970.
- Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). - К., 1987.
- Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. - Харьков, 1962.
- Шрамко Б.А. Люботинское городище. - Харьков, 1998.
- Шрамко Б.А., Михеев В. К., Грубник-Буйнова Л.Л. Справочник по археологии Украины. Харьковская обл. - К., 1977.

Бурдо Н.В.

Інститут археології НАН України

Жіноча фігурка з Володимирівки

Burdo N.B. The woman figurine from Volodymyrivka. Funds of the Institute of Archaeology NAS of Ukraine have contained unique big womanish figurine from the Tripill'a culture plastic collection. It was come-by-chance by M.L. Makarevich. Only top part (to torso, 120 mm height) kept now. Statuette may be stand-up. Its full height may be 210-220 mm. It belongs to the plastic arts type with some realistic features. Figurine details as different noses profiling, face height and wide, round and plain back of head can indicate some anthropological distinctions of Tripill'a population of the

South Bug district in the first half IV Mil. BC. Today is known neither one sample of the Tripill'a plastic art which fully accorded with term "realism". The Volodimirivka find excellently demonstrates the dominant strength of schematic art at the Tripill'a culture.

Бурдо Н.В. Женская фигурка из Владимировки. Публикуется женская статуэтка из трипольского поселения Владимировка, переданная в Институт археологии М.Л. Макаревичем. Сравнивается с другими образцами трипольской пластики.

Трипільське поселення Володимирівка на р. Синюха (Кіровоградська обл.) почало розкопуватися в 1927 - 1928 роках В. Козловською. В 1946, 1939 - 1940, 1946 - 1947 роках пам'ятка досліджувалася експедиціями Інституту археології АН УРСР та Інституту історії матеріальної культури АН СРСР [Пасsec, 1949]. Наприкінці 80-х років дослідження Володимирівки поновлює О.О. Якубенко. Це поселення належить до досить великих за розмірами - понад 70 га - і є еталонною пам'яткою володимирівського типу Трипілля ВІІ. Переважна більшість матеріалів розкопок у Володимирівці зберігається в фондах Національного музею історії України і вивчається О.О. Якубенко [Якубенко, 1990, с. 92-102]. Але одна унікальна велика жіноча фігурка з

реалістичними рисами є серед колекції трипільської пластики Інституту археології НАНУ. Це випадкова знахідка, яка потрапила до нас завдяки М.Л. Макаревичу.

Від статуетки збереглася лише верхня частина висотою 120 мм (Рис.). Фігурка зроблена з дрібноструктурної маси, помітні сліди незначної кількості органічної домішки, добре видалена, колір білий, поверхня патинована, є окремі плями фарби, тому можна вважати, по аналогії з розписом володимирівською пластикою, що фігурка була оздоблена розписом чорною (темнокоричневою) фарбою. Статуетка досить великого розміру, судячи з форми торсу, вірогідно стояча, її повна висота могла бути 210-220 мм, вона належить до типу пластики з реалістичними рисами.

З деталями реалізму модельовано тільки кругле вилицовувате обличчя. Обличчя статуетки кругле, має м'які риси, потилиця сплощена. Вся верхня частина фігурки ніби трохи сплощена.

Рельєфом передано досить крупний і не дуже сильно виступаючий прямий ніс. Він трохи пошкоджений, але можна встановити якої він був форми. Чоло похиле, широке, виступаючі надбровні дуги. Очі відтворено досить великими та глибокими проколами. Ріт позначенний маленькою рискою. Подборіддя закруглене, перехід до шиї плавний. Невеликі вуха передані пласкими напівкруглими наліпами із накрізними проколами. Волосся фігурки

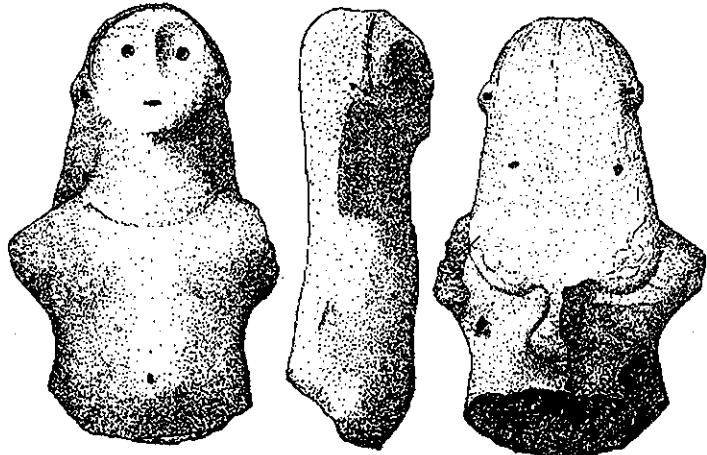

Рис. Жіноча статуетка з Володимирівки з Фондів ІА НАН України (масштаб 1:2)

у вигляді традиційної трипільської зачіски спереду розібрano на прямий проділ, залиша відкритими вуха, ззаду майже вкриває спину, на талії зібрано у невеликий вузол. Пасма волосся імітовані дуже тонкими хвилястими вертикальними лініями, які утворенні проведеним дуже тонкого інструмента-орнаментира, вірогідно мідної голки. Такі тонкі лінії-зигзаги не зустрічаються ні в трипільській, а ні в прекукутенській орнаментації, але дуже нагадують витончене оздоблення посуду культури Бюкк, що існувала в Карпатському басейні за кілько сот років до Володимирівки.

Над плечами по краям зачіски зроблена ще одна пара скрізних проколів. Шия міцна, широка. Напівкруглий виріз одягу модельовано рельєфно. Живіт фігурки підкреслено опуклий, пупок позначений глибоким проколом. Груди не модельовано. В перетині по талії торс овальний. На голові фігурки скол у вигляді кола від наліпної деталі, яка відбита.

Розглянемо цю унікальну знахідку у контексті антропоморфної пластики з Володимирівки. О.О. Якубенко виділяє серед фігурок Володимирівки три, які належать до пластики з реалістичними рисами [Якубенко, 1990, с. 102], наша статуетка - четверта. Її унікальність складають досить великий розмір, гарний стан фрагменту, а також такі деталі, як орнаментація зачіски та слід від якогось вбрання на голові. Серед володимирівської пластики наша фігурка знаходить найбільш повні аналогії з реалістичною голівкою, знайденою у 1989 р. під час розкопок О.О. Якубенко [Якубенко, 1990, с. 100, Рис. 1]. Ці дві теракоти подібні як за розмірами, стилем, так і за технікою моделювання. Їх подібність підкреслює майже однакова формувальна маса, розпис темнокоричневою фарбою. Цікаво, що на голівці, яку знайшла О.О. Якубенко, темнокоричневою фарбою позначено короткі вертикальні пасма волосся, які на фігурці з Інституту археології передано тонкими прокресленими лініями.

На відміну від значної кількості статуеток томашовсько-сушківської групи з реалістично моделюваним обличчям, так як і ще дві фігурки того ж типу з Володи-

мирівки, що мають досить грубі риси, сильно профільованій горбатий ніс, Володимирівські голівка і розглядувна нами статуетка мають більш м'які риси, хоча в цілому передають той самий образ, що і переважна більшість теракот з реалістичними рисами. Такі відмінності фігурок, як різне профілювання носів, висота та ширина обличчя, кругла або сплощена потилиця можуть вказувати на певні антропологічні відмінності трипільського населення Південного Побужжя в першій половині IV тис. до н. е.

О.О. Якубенко вважає, що на відміну від відомої розписної фігурки, що знайдена у землянці поселення Володимирівка [Пассек, 1949, Рис. 48, 2], яка зображує стару жінку, голівка походить від статуетки молодої жінки [Якубенко, 1990, с. 101]. Нам здається, що визначення віку за пластичним зображенням, до того ж досить умовним, є доволі суб'ективним. Але різниця між фігурками помічена вірно. На нашу думку вона може пояснюватися тим, що фігурки відтворюють певні сакральні персонажі, які втілюють різні образи. Саме цим, а не належністю до "напряму двох протилежних художніх шкіл", як вважає Т.Г. Мовша [Мовша, 1973, с. 3-20], і пояснюються, на нашу думку, певні розбіжності в жіночих образах пластики однієї пам'ятки, як у нашему випадку - Володимирівки. Володимирівська статуетка, що походить із землянки, відтворює образ жінки, що сидить зі склоненим вперед торсом - поза, яка займає певне місце серед трипільської пластики. Натомість статуетка, про яку йдеться в даній публікації, відображає стоячу жіночу фігуру.

Мистецтвознавчий аналіз трипільської пластики, запропанований в працях Т.Г. Мовші здається нам досить невдалою модернізацією поглядів людини архаїчного суспільства. Неможливо погодитися і з визначенням трипільської пластики з реалістичними рисами, як "новим художнім напрямом" [Мовша, 1973, с. 3]. Слід підкреслити, що досьогодні не відомо жодного трипільського пластичного виробу, який би повністю відповідав терміну "реалізм" в мистецтві. Мова може йти лише про певні реалістичні риси в цілому умовних (схематичних, символічних) зображень, що чудово демонструє пластика Володимирівки.

Повертаючись до володимирівської фігурки, яку ми презентуємо в цій праці, можна підкреслити, що вона знаходить аналогії у відносно значній за обсягом колекції пластики з реалістичними рисами з Майданецького - поселення томашівсько-сушківської групи, формування якої фахівці пов'язують з володимирівським типом. Можна стверджувати, що у Володимирівці та Майданецькому в сакральній сфері використовувався як один з декількох персонажів певний образ, який передавався стоячою жіночою фігурою, виконаною за певною схемою, яка з'явилася на етапі Трипілля VI, а реалістичні риси облаччя, притаманні цьому типу фігурок вперше з'являються в Прекукутені-Трипіллі А. Однак стилістичні їх особливості поки що зафіковані саме починаючи з Володимирівки.

Цікаво, що з пластикою Майданецького володимирівську фігурку поєднує така риса, як слід від якогось вбрання на голові, що нагадує голівку з комплексу "Е" Майданецького, на якій теж, судячи зі сколів, було якесь оздоблення. Але майданецька голівка не має традиційної трипільської жіночої зачіски [Smaglij, 1982, р. 123, f.5]. Головний чашеподібний убор презентує велика жіноча фігурка з могильника усатівського типу біля с. Маяки [Патокова, Петренко, Бурдо, Полищук, 1989, фото 1]. Вбрання, що нагадує "німб", оздоблює голівки статуеток з Костешті [Черниш, 1982, табл. LXXIV, 6] та Павловочі [Pogoseva, 1985, abb. 1012], а також мальовані бітрикутні фігури з Бринзен III (Черниш, 1982, табл. LXXIV, 5).

Література

Мовша Т.Г. Нові дані про антропоморфну реалістичну пластику Трипілля // Археологія, №11, 1973, с. 3-21.

Мовша Т.Г. Об антропоморфной пластике трипольской культуры // СА, №2, 1969

Патокова Э.Ф., Петренко В.Г., Бурдо Н.Б., Полищук Л.Ю. Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. К., 1989

Черниш Е.К. Энеолит правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР. - М., 1982

Якубенко О.О. Результати археологічних досліджень трипільського поселення Володимирівка (Кіровоградська обл.) проведених у 1989 р. //Деякі основні напрямки вдосконалення діяльності музеїв на сучасному етапі. - К., 1990, с. 92-102

Pogoseva A.P. Die Statuetten der Tripolie-Kultur// Beitrage zur allgemeinen und vergleichenden archeologie, Bd 7, 1985

Smaglij N.M. Grobe Tripolij-Sedlungen Dnepr und Sudlichem Bug// Das Altertum Heft 2. 1982. Bd. 28

Гладких М.І., Рижов С.М., Суховий М.О.*

Київський національний університет ім. Т. Шевченка,

*Черкаська обласна археологічна інспекція

Кістяк пізньопалеолітичної людини в басейні Гірського Тікичу

Gladkikh M.I., Ryzhov S.N., Sukhovy V.A. The atomy of the Late Palaeolithic Age man from the basin of Hornyi Tikich. The atomy of the Late Palaeolithic Age man was excavated by expedition of the Kyiv National University in summer of 1995. This atomy was finded on southern suburb of a settlement Lotchovoe of Talynovskij district of Cherkassk region in a slit clay career (on the right incline of the beam, which is right inflow Hornyi Tikich). The age determination of the find was made by rib bone (sample Ki-8162) in the Kiev radiocarbon laboratory NAS of Ukraine (N.N. Kovaluikh) in 2000. The analysis has yielded date 12600 ± 90 years back. The archaeological researches were prolonged in neighboring locale including on Gordashovka Late Palaeolithic Age settlement (settlement Gordashovka, Talynovskij district, Cherkassk region) after discovery of this unique find. This atomy can be viewed in system of several points with finds Late Palaeolithic Age tools (Gordashovka, Lotchovoe, Zeleny Kut).

Гладких М.И., Рыжов С.Н. Суховий М.А. Костяк позднепалеолитического человека в бассейне Горного Тикича. На южной окраине поселка Лощовое Тальновского района Черкасской области в разрезе глиняного карьера (на правом склоне балки, которая является правым притоком Горного Тикича) летом 1995 г. экспедицией Киевского Национального университета был открыт скелет человека финальнопалеолитической поры. Определение возраста находки по реберной кости (образец Ki-8162), было произведено в 2000 г. в Киевской радиоуглеродной лаборатории НАН Украины (Н.Н. Ковалюх). Анализ дал дату 12600 ± 90 лет назад. После открытия этой уникальной находки были продолжены археологические исследования в близлежащем регионе, в том числе на Гордашовском позднепалеолитическом поселении (поселок Гордашовка, Тальновского района Черкасской области). Этот скелет можно рассматривать в системе нескольких пунктов с находками позднепалеолитических орудий (Гордашовка, Лощовое, Зеленый Кут).

Археологічна експедиція кафедри археології Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Черкаської археологічної інспекції влітку 1995 року здійснювала дослідження Гордашівського пізньопалеолітичного поселення (селище Гордашівка, Тальнівського району, Черкаської області). Паралельно з цими роботами проводились археологічні розвідки в прилегому регіоні. На південній околиці селища Лощова Тальнівського району Черкаської області в розрізі глиняного кар'єру були помічені кістки. Кар'єр врізаний в правий схил балки, яка є правою притокою Гірського Тікичу. Місце знахідки розташовано на схилі балки трохи нижче від середньої частини її схилу між плато та тальвегом.

Зачисткою на глибині 1,55 м від сучасної поверхні в лесоподібному суглинку виявлено майже повний кістяк людини в скорченому положенні. Відсутні частини тазових кісток та ступні. Кістяк лежить на лівому боці, головою на схід—північний схід. Ноги з лівого боку. Череп повернутий тім'яною частиною догори. Кістки обличчя орієнтовані в горизонтальній площині. Ліва рука зігнута в ліктьовому суглобі, кість на лівому плечі. Кістяк правої руки розташована на нижній частині грудинної клітини. Череп трохи розчавлений: права скронева кістка відокремлена, носові кістки та нижні частини очниць зсунуті в бік лобної кістки. Кістки фалангів пальців та окремі зуби (два нижніх різця) рознесені. В процесі розчистки знята фаланга над лівим плечем на

9 см вище черепа. Променева права кістка розташована над кістками лівої руки. Грунт навколо кісток більш темний пухкий аніж навколошній лесоподібний суглинок.

Стратиграфічний розріз на місці кістяка:

1. Сучасний ґрунт — 0-0,6 м.
2. Гумусований лесоподібний суглинок — 0,60-1,0 м.
3. Лесоподібний суглинок — 1,0-1,60 м.
4. Перший горизонт карбонатних стяжень в лесоподібному суглинку — 1,60-1,80 м. Кістяк залягав на цьому горизонті.
5. Лесоподібний суглинок — видно 1,80 - 3,0 м.

Стратиграфічна колонка має природний вигляд без перекопів та порушень. Нижче черепа простежується тріщина відколювання слупу лесоподібного суглинку по горизонталі без вертикального зміщення.

Таким чином, за стратиграфічними умовами було констатовано пізньоплейстоценовий вік кістяка. Враховуючи унікальність знахідки для території України, автори вирішили утриматись від публікації до з'ясування абсолютноого віку цих палеоантропологічних залишків. Визначення віку було зроблено в 2000 році в Київській радіовуглецевій лабораторії НАН України (М.М. Ковалюх). Визначення було здійснено по реберній кістці та хребтю (зразок Ki-8162), який дав вік 12600 ± 90 років тому. Таким чином, абсолютний вік знахідки відповідає стратиграфічному положенню кістяка.

Отже попередньо, можна констатувати відкриття кістяка людини фінальнопалеолітичної доби. Цей об'єкт можна розглядати в системі декількох пунктів з знахідками пізньопалеолітичних знарядь цього регіону (Гордашівка, Лощова, Зелений Кут).

Горбов В.Н., Усачук А.Н.

Донецкий государственный университет

Раскопки многослойного поселения у села Раздольное

Corbov V. N., Usatchuk A.N. Excavations of Multi-stratified Settlement Near Razdolnoye Village. In 1999 the excavations of Middle and Late Bronze Age strata were continued in the village Razdolnoye. Total area of 379 m² was excavated. Fragments of ceramic were found. Among them there are some with elements of Pokrovsk culture. Small quantity of stone and bone wares were found as well.

В 1999 году Приазовской археологической экспедицией были продолжены исследования многослойного поселения у с. Раздольное Старобешевского района Донецкой области. В отличие от предшествующих лет (1964-1965 [Шапошникова, 1970], 1991 (раскопки Н.С. Катовой), 1998 [Горбов, Котова, 1999]), в 1999 году по объективным причинам велись исследования только верхних слоев (поздний бронзовый век, средневековые). Возобновление исследований слоя позднего бронзового века на пос. Раздольное было продиктовано следующими причинами. Как известно, О.Г. Шапошникова относила комплексы IV слоя Раздольного к раннесрубной культуре, которая сложилась на данной территории на основе КМК под влиянием восточного импульса [Шапошникова, 1970]. Одним из аргументов послужило проявление многоваликовых керамических традиций на срубной посуде памятника. Впрочем, в коллекции 1964-1965 гг. значителен процент собственно многоваликовых сосудов (фонды ИА НАН Украины). Обсуждавшаяся в последнее время проблема взаимоотношений носителей раннесрубной культуры и КМК, сложность интерпретации межкультурных взаимоотношений на материалах поселения привели к осознанию необходимости обратиться к материалам IV слоя Раздольного на уровне полевых исследований, начавшихся в

Горбов В.М., Усачук А.М. Розкопки багатошарового поселення біля с. Роздольне. У 1999 р. були продовжені розкопки середньовічних і пізньобронзових шарів поселення Роздольне. Загальна площа розкопів 370 м². Були знайдені фрагменти кераміки, серед них - з елементами покровської культури. Було знайдено також декілька кам'яних і кістяних виробів.

1998 году. Кроме того, необходимо было выявить особенности домостроительства данного памятника.

В 1999 году продолжены исследования на раскопе IV. Новые траншеи были заложены в юго-восточной части встык с прошлогодними. Выявлены остатки плохо сохранившейся каменной конструкции. Глубина залегания подошв камней 0,87 - 1,08 м. Мощность слоя средневековья и поздней бронзы до 1,2 м. Остатки каменных конструкций являются частью жилищного комплекса, частично исследованного в 1998 году. Это позволяет дать его общую характеристику. Плохая сохранность не дает возможности полностью восстановить планиграфию. Тем не менее, есть основания утверждать, что это была многокамерная (блокирующая?) структура. Судя по сохранившимся остаткам каменных конструкций это были не цоколи, а облицовки котлованов, как и предполагал один из авторов, основываясь на материалах раскопок 1964 -

1965 гг. [Горбов, 1997]. Основная часть находок располагалась на уровне подошв кладок, то есть, на полу, что позволяет рассматривать их как единый комплекс. Существенно отметить, что в нем прослежено совместное залегание керамики КМК и раннесрубной. Последняя характеризуется определенной массивностью, своеобразием форм и орнамента (Рис. 2, 1-3). В особенностях технологии, орнаментики (Рис. 1, 1, 2, 5) проявляются определенные покровские черты, являющиеся признаком раннего времени. Показательно, что в слое поселения наряду с фрагментами КМК (Рис. 1, 3, 6) встречается синcretическая керамика, на которой валиковый декор сочетается с такими покровским признаками, как внутренний уступчик (Рис. 1, 4) или характерная обработка поверхности (Рис. 1, 10).

В юго-восточной части раскопа IV обнаружен котлован неправильной в плане формы (ближе к овальной), глубина до 1,43 м. Общая площадь около 24 м². Вероятнее всего, это остатки землянки. Материал немногочисленный, представлен фрагментами керамики КМК. Котлован перекрыт описанными ранее каменными конструкциями. Остатки сходного котлована были обнаружены в северо-восточной части раскопа, но большая часть комплекса разрушена эрозией. На раскопе обнаружена яма неправильной овальной формы с пологими стенками. Ее глубина до 1,45 м, размеры 1,91x1,47 м. На дне в центре несколько камней средних размеров, фрагменты тазовых костей крупного копытного.

На раскопе V, заложенном в западной части поселения, неподалеку от скальной гряды, слоя эпохи бронзы практически нет.

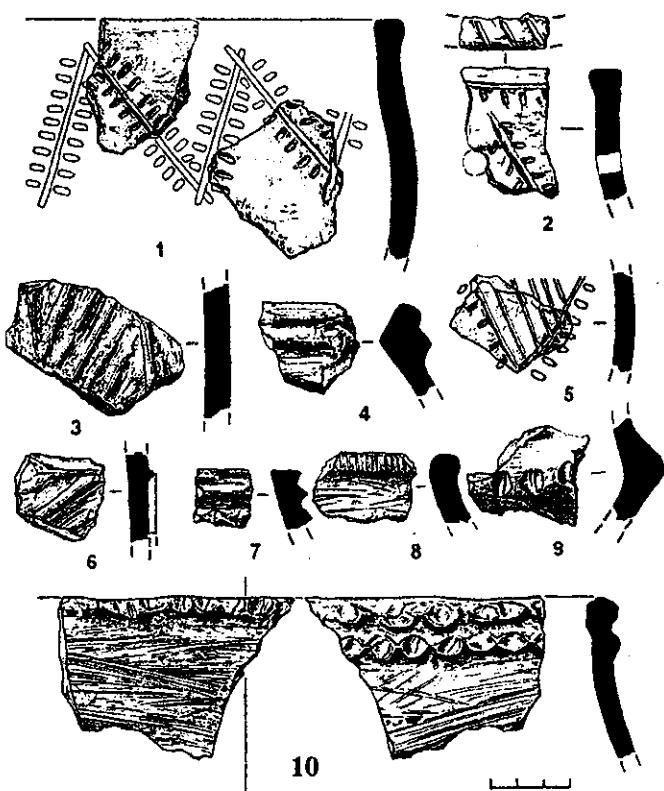

Рис. 1. Керамика поселения Раздольное

Раскоп VI заложен встык раскопу I 1965 г. Зафиксированы камни с глубиной по-дошь от 0,54÷1,15 м - остатки (?) каменных конструкций, но сохранность не позволяет дать какой бы то ни было их интерпретации. Найдены немногочисленны. Выделяется небольшой сосудик грубой лепки с большим количеством песка в тесте. В сосуде небольшой фрагмент светлобурого сланца со следами сколов.

Проводились доисследования на раскопе I (1965 г.), давшие неожиданный результат. Дело в том, что на раскопе в 1965 году исследования велись до подошв кладок. В 1999 году на одном участке остатки каменных конструкций были разобраны и слой эпохи бронзы был доисследован до суглинка. При зачистке последнего выявлен котлован, в плане близкий к овалу. Площадь около 16 м², глубина до 1,43 м, стени пологие. На дне - челюсть и длинные кости конечностей крупного рогатого скота. Вероятнее всего, это жертва оставления жилища [Мимоход, 1996; Горбов, Мимоход, 1999]. Материалы из котлована немногочисленны, представлены фрагментами керамики КМК. Так же как и котлован на раскопе IV, он перекрыт каменными конструкциями.

Рис.2. Найдены из поселения Раздольное

Найдены изделия из кости на раскопах немногочисленны (обломок тупика, несколько заготовок). Тем интереснее находка на раскопе IV изделия из компактного слоя трубчатой кости крупного копытного, которое можно интерпретировать, как заготовку пряжки. Подобные заготовки найдены на памятниках КМК: Казачья Пристань [Усачук, Литвиненко, в печати], Круча-II, погребение 5 [Парусимов, 1997].

Сплошная шурфовка юго-западной части мыса показала отсутствие здесь культурного слоя эпохи поздней бронзы.

В 1999 году вскрыто 379 м², за два сезона - 963 м². Можно подвести следующие итоги. Совместное залегание керамики КМК и раннесрубной (при преобладании последней) на полу жилищного комплекса с каменной облицовкой на раскопе IV; наличие синкретических форм, выявленных как во время раскопок 1998 - 1999 годов, так и О.Г. Шапошниковой [Шапошникова, 1970] позволяет говорить о существовании носителей данных культур (в пределах поселка (?), близость ареалов (?)). Вместе с тем, выявлены небольшие котлованы жилищ (с керамикой КМК), которые были перекрыты жилищами с каменными конструкциями и керамикой раннесрубно-многоваликового облика. Таким образом, "комплекс IV" [Шапошникова, 1970] распадается на два этапа. Первый связан с небольшими (временными?) землянками КМК, второй - со стационарными жилищами с каменной облицовкой котлованов раннесрубно-многоваликового облика. Облицовка котлованов камнем соответствует традиции домостроительства срубно-андроновского мира [Горбов, 1997], сложность планиграфии, скорее, - традиции КМК.

Таким образом, выявляется достаточно сложная ситуация, интерпретация которой является темой отдельного исследования.

Гуцал А.Ф., Гуцал В.А., Мегей В.П.

Кам'янець-Подільський держуніверситет

Розкопки курганів скіфського часу на Кам'янецчині

Gutzal A.F., Gutzal V.A. Megei V.P. Excavations of courgans of Scythian time on the Kam'janecchini. As the result of excavations many interest sites is detected. Among them five courgans of scythian time are near settlement Shutnivtsi of Kam'janetz-Podolskij district of Khmelnitzkaja region.

Гуцал А.Ф., Гуцал В.А., Мегей В.П. Раскопки курганов скіфского време-ни на Каменецчине. В результате раско-пок выявлен ряд интересных памятников скіфского времени около с. Шутнивци Каменец-Подольского района Хмель-ницкой области.

У 1999 р. археологічна експедиція Кам'янець-Подільського педагогічного університету завершила дослідження групи із семи курганів біля с. Шутнивці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Розкопано останні три насипи (кургани 5-7).

Курган 5 займав центральне місце в групі. Сучасна висота кам'яного насипу 0,6 м, діаметр - 8 м. Поховальна камера-склеп зі сторонами 2,3x3,35 м, орієнтована кутами по сторонах світу, була опущена в материк на 0,95-1 м. Вона мала дерев'яні конструкції, які не збереглись. Але у чотирьох стовпових ямах, розміщених по кутах склепу, простежено залишки дерев'яного порохна від колод завтовшки 0,2-0,3 м. Підлога вимощена кам'яними плитами, які цільно прилягали одна до одної. Північно-західна стіна поховальної камери була, очевидно, замурована камінням. Про це свідчать два вертикальні ряди каменів біля північного кута.

Курган фактично повністю пограбований. Уціліли лише окремі речі. Так, у північному кутку склепу на підлозі розчищено частину людської щелепи і чотири бронзові цвяхоподібні шпильки. Близько від них лежав шматок вохри, а трохи далі - бронзовий трьохлопастний наконечник стріли. Ще біля десятка роздроблених кісток людського скелета трапились в заповненні могильної ями. Практично по всій площі могили, але переважно в її північно-західній половині, зібрано близько 240 пастових та кілька скляних намистин. Знайдени також фрагменти глиняних горщиків, черпаків та миски (Рис. 1).

Курган 6 - найпівнічніший в групі. Візуально простежувався погано. Невеличке підвищення в 0,25 м було малопомітне на фоні горизонту, діаметр не перевищував 5 м. Кам'яне скупчення підквадратної форми за-кривало поховальну камеру, квадратну в плані, розмірами 2,95x3 м, заглиблену на 0,55 м. По кутах, як і в кургані 5, були стовпові ями із залишками трухлявини. По центру склепу

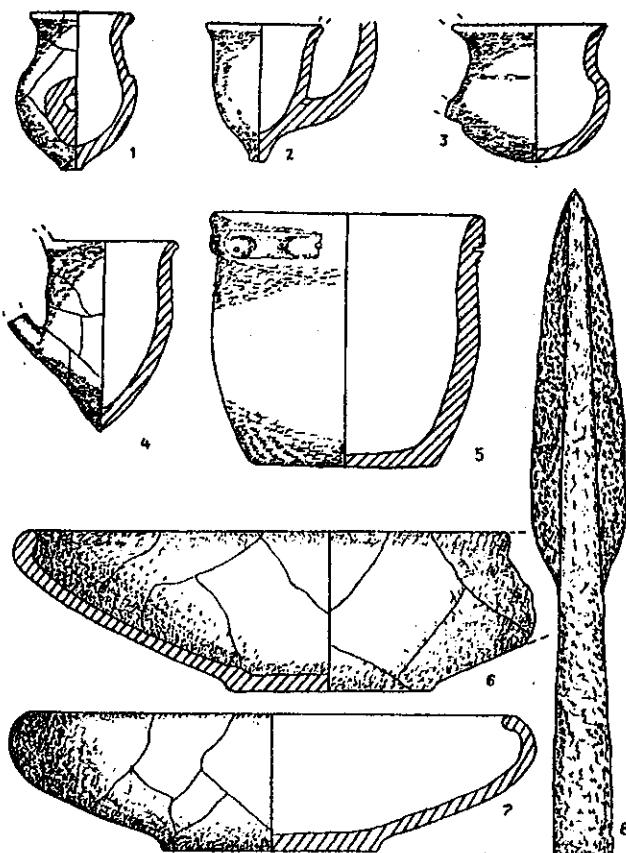

Рис. 1. Поховальний інвентар з курганів 5 (1-5) і 6 (6-8)

на долівці в трьох місцях було по жменці дрібних людських кальцинованих кісток від трупоспалення здійсненого на стороні.

Супровідний інвентар представлений такими знахідками. Біля північної стовпової ями лежав залізний наконечник списа (Рис. 1, 8) і бронзова шпилька. Разом з кістками трупоспалення знайдені ще одна бронзова шпилька, уламки трьох глиняних черпаків і миски. Трохи південніше розчищено фрагменти четвертого черпака, два залізні ножі і миску. У східному кутку виявлено сліди сагайдака із 16 бронзовими, 12 кістяними і 2 залізними наконечниками стріл. В заповненні могили знайдено близько сотні пастових і скляних намистин.

Курган 7. Кам'яний насип повнівністю знівелеваний, діаметр до 6 м. Каміння заповнювало яму, три сторони якої були прямі, а північно-східна - зигзагоподібно вигнута. Ймовірно, тут об'єднано в одній поховальній камері два різночасових захоронення. Спочатку було споруджено могилу зі сторонами 1,3 х 3,3 м і глибиною 0,55 м, а потім до неї прибудували дещо меншу за розмірами. Вздовж стінок ями простежувалися ознаки облицювання їх камінням. Вимощено плитками і дно. Захоронення пограбоване. Від людських кістяків, яких тут було не менше двох, знайдено кілька уламків черепної коробки, ліктевої і гомілкової кісток. Серед каміння за межами могили вдалося натрапити на глиняний черпак, а на підлозі виявлено глибоку сіру миску виготовлену на гочарному колі (Рис. 2).

У 2000 р. експедиція розпочала археологічні роботи на аналогічних курганах біля с. Чабанівка цього ж району. Тут північно-східніше села на високому плато, яке піднімається над правим берегом річки Ушиці частково збереглися залишки, як

мінімум, дев'яти курганів. Насипи сильно поруйновані вибиранням каміння для будівництва, зведенням геодезичних споруд та скарбочукачами. Досліджено два кургани. **Курган 1** мав більш-менш правильний насип висотою до 1,45 м і діаметром 18 м. Центр кургану займала масивна кругла споруда діаметром 7,2 м, викладена із великих кам'яних брил. На віддалі 2,5 м від оточувала кільце із дрібніших каменів. В межах кільця, у північній його частині, відкрито поховання дитини підліткового віку з залізним ножем і цвяхоподібною сечкою. Залишки кістяка у скорченій позі знаходилися у неглибокій ямі закладений камінням.

Від основного захоронення, яке було в овальній ямі в центрі кургану, грабіжники не залишили нічого. Знайдено тільки розрізнені фрагменти кісток уламки стінок глиняної посудини, бронзовий і залізний наконечники стріл.

Курган 2. Кам'яно-земляне скупчення підвищувалося на 0,4 м при діаметрі 9,5 м. Серед переважно дрібного каміння виділяється 8 великих брил. Вони лежали колом. В центрі була велика плита з наскрізним отвором посередині. Поміж камінням зафіксовано сліди вогнища, кістки тварин, биту кераміку. Враховуючи таку нетипову ситуацію, даний курган можна вважати святынищем.

Досліджені пам'ятки в Шутнівцях і Чабанівці датуються в межах VII-V ст. до н.е.

Експедицією проведено обстеження ряду інших пам'яток - поселень трипілля, раннього залізного віку та епохи ранніх слов'ян, розташованих в околицях с. Чабанівки по правому березі р. Ушиці, де має місце інтенсивна руйнація культурного шару, викликана водами Дністровського водоймища. Зібрано зразки характерної кераміки. На одному із селищ VI-VII ст. н.е. виявлено місце слов'янського капища, де зберігся тесаний чотирьохгранный кам'яний стовп (ідол) і шестикутна масивна плита з отвором посередині. Загалом же, басейн р. Ушиці досить цікавий в археологічному плані.

Ельников М.В.

Запорожський гуманітарний університет

Охранные работы на могильнике Мамай-Сурка

Ельников М.В. Охоронні розкопки на могильнику Мамай-Сурка. Протягом двох польових сезонів відкрито вручну площа 973 м². Виявлено 110 поховань і 5 господарських ям. Комплекс знахідок з поховань представлений монетами золото-

ординського часу, прикрасами, культовими предметами. Багатством вирізняється жіноче поховання 1070, інвентар якого має аналогії серед матеріалів Нижнього Поволжя золотоординського часу.

В 1999-2000 гг. археологической экспедицией Запорожского госуниверситета были продолжены охранные исследования средневекового грунтового могильника Мамай-Сурка у с. Великая Знаменка Каменско-Днепровского р-на Запорожской области. В течение 2-х полевых сезонов на могильнике вручную вскрыта площадь 973 м², выявлено 110 захоронений и 5 хозяйственных ям, две из которых относятся к скифскому времени. Восточнее памятника исследован участок берега, где обнаружен средневековый комплекс, состоящий из землянки, глиняной печи и хозяйственной ямы.

Погребения представлены грунтовыми ямами прямоугольной, трапециевидной и овальной форм, большинство из которых ориентировано по оси юго-запад-северо-восток. В ряде погребений отмечены остатки деревянных конструкций; в заполнении могил встречены древесные угольки, фрагменты керамики, мел, кости животных, рыбья чешуя.

Положение погребенных — вытянуто на спине, головой на юго-запад, запад с отклонениями. Положение рук неустойчивое — от нахождения кистей на ключницах до размещения рук вдоль костяка.

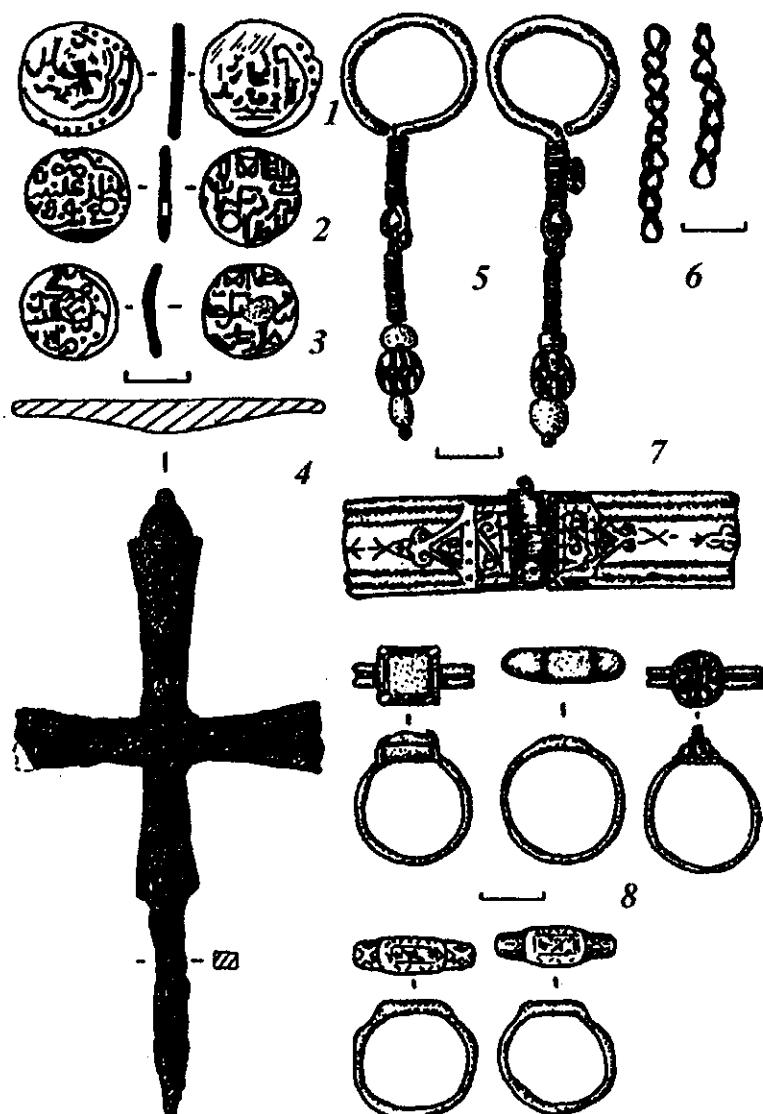

Рис. Находки из могильника Мамай-Сурка.

Комплекс находок из могильника Мамай-Сурка представлен предметами быта, культовыми вещами и украшениями. Среди датирующего инвентаря выделяются три золотоордынские монеты: медный пул времен Узбек-хана (без года), чекан Крыма (Рис., 1) и два дирхема Бирдик-хана (759 и 760 г.х.), чекан Гюлистана. Один из дирхемов обнаружен в составе ожерелья, в нем пробито отверстие (Рис., 2). Вторая серебряная монета (Рис., 3) имела надчеканку времен Абдуллаха (762-771 г.х.). Предположительно, оба дирхема попали в захоронения не ранее этого периода.

Среди культовых предметов большой интерес представляет находка железного креста, размерами 24,5x11,7 см (Рис., 4). Размеры и конструкция креста исключают его ношение на груди. Зауженность нижней части позволяет предполагать использование креста в качестве навершия жезла. Данная находка может свидетельствовать о принадлежности погребенного (мужчины 40-45 лет — определения сотрудника ИА НАН Украины Л.В. Литвиновой) к духовному сану. Близкие по форме кресты известны на Кубани и в Северной Осетии и относятся к кавказско-византийскому типу.

Среди захоронений могильника Мамай-Сурка выделяется богатством инвентаря погребение 1070. Костяк молодой женщины находился в могильной яме подтрапецевидной формы. По периметру могилы отмечены остатки деревянного перекрытия. На черепе выявлено очелье, состоящее из позолоченных сферических бляшек и мелкого бисера из жемчуга. У висков обнаружены золотые серьги в виде знака вопроса с подвижным стержнем (Рис., 5). На запястье правой руки находился массивный серебряный разъемный браслет. Внешняя поверхность изделия украшена растительным орнаментом (Рис., 7). На фалангах пальцев рук обнаружено шесть перстней (Рис., 8), один из которых был в плохом состоянии. У правой кисти находились две секции серебряных цепочек (Рис., 6). На руках, грудной клетке и ногах (до колен) зафиксированы остатки ткани.

Инвентарь погребения 1070 имеет близкие аналогии среди материалов Нижнего Поволжья золотоордынского периода.

Исследования грунтового могильника Мамай-Сурка планируется продолжить в последующем. К концу 2000 г. на памятнике выявлено 1083 захоронения, что выделяет его как один из крупнейших в регионе. Комплекс находок могильника указывает на широкие экономические и культурные связи населения Нижнего Поднепровья в золотоордынский период, в том числе с Северным Кавказом и Нижним Поволжьем.

Жаров Г.В., Жарова Т.Н.

Черниговская областная инспекция

Исследования на р. Убедь в 1999 году.

Zharov G.V., Zharova T.M. Researches on Ubid River in 1999. As the result of prospecting operations on Ubid River (right inflow of Desna River) many of interesting sites is detected. Among them is the post-mongol settlement in the Selitshe site near settlement Kozlyanichi. The examinations of oddments of a great terraneous building are prolonged. The XIV-XV AD ware and ceramic material is retrieved.

Черниговская областная инспекция по охране памятников истории и культуры начала исследования в рамках разработанной программы-плана "Відродження і збереження національної історико-археологічної спадщини Чернігівської області".

В ходе разведочных работ выявлено многослойное поселение у с. Козляничи Сосницкого района. Памятник расположен на мысу правого берега р. Убедь, в урочище Селище. Высота над уровнем поймы 2-3 м. Площадь около 2,5 га. К сожалению, большая часть памятника уничтожена песчаным карьером.

При зачистке стенок карьера в слое послемонгольского времени выявлены следы пожарищ, о чем свидетельствует большая насыщенность углем и печиной. На одном

Жаров Г.В., Жарова Т. М. Дослідження на р. Убід у 1999 р. В результаті розвідкових робіт на р. Убід (права притока р. Десна) виявлено рід цікавих пам'яток. Серед них поселення післямонгольського часу в урочищі Селище біля с. Козляничі. Продовжено дослідження залишків великої наземної будови. Знайдено речовий і керамічний матеріал XIV-XV ст.

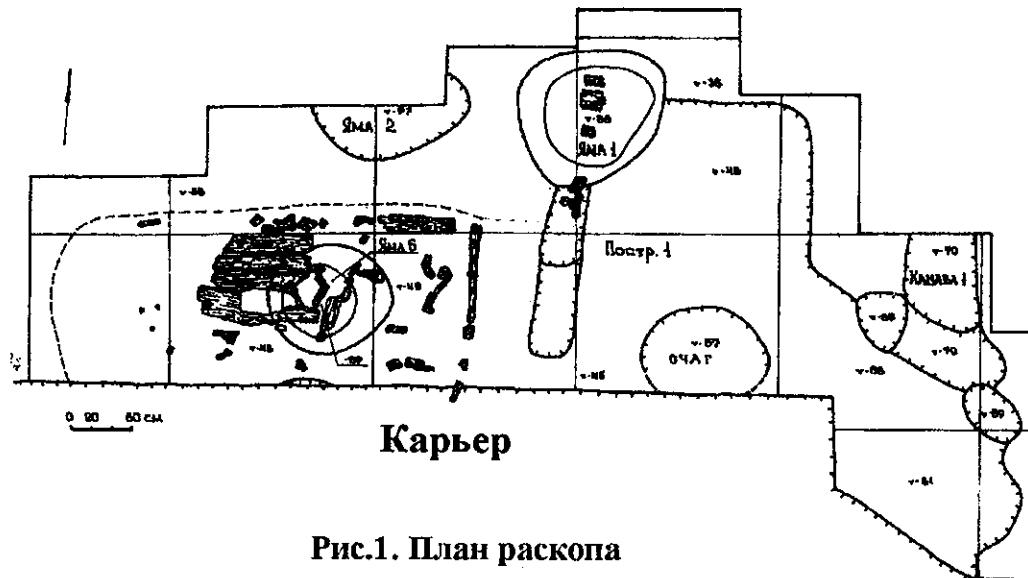

Рис.1. План раскопа

из участков карьера зафиксированы остатки постройки этого времени. Для определения характера объекта в этом месте заложен раскоп площадью 30 м². После снятия пахотного слоя, на уровне культурного слоя, простирали контуры постройки 1 в виде аморфного пятна темно-серой пятнистой супеси с большим включением угля. При разборке заполнения оказалось, что это остатки большой наземной постройки с прилегающими к ней с севера хозяйственными ямами 1, 2 и подпольной ямой, составляющие один хозяйственный, комплекс (Рис. 1).

Постройка имела подпрямоугольную форму, ориентирована стенками по сторонам света (основной контур постройки с северной и западной стороны показан на рисунке пунктиром (Рис. 1)).

Судя по сохранившимся остаткам, длина постройки была примерно 7-7,3 м, сохранившаяся ширина 1,8 м. По видимому, она была двухкамерной. Западная камера длиной 2 м, сохранившаяся ширина 1,8 м, фиксируется по сгоревшим остаткам деревянных конструкций. Сохранился участок пола в северо-восточной части камеры, выстланный деревянными плахами (четыре шириной около 0,18 м и одна шириной 0,3 м). Вдоль северной и восточной стенок зафиксированы остатки брусьев стен шириной около 0,08 м, дерево сильно пережжено и возможно реальная ширина брусьев была большей. Восточная камера размерами примерно 2,5 x 2,4 м фиксируется канавой длиной 1,75 м, шириной 0,35-0,4 м, углубленной в дно постройки на 0,1-0,15 м. К северо-западному углу камеры примыкает хозяйственная яма 1. В южной части, вдоль стеки карьера, выявлены остатки печи, которая фиксируется в виде развода пережженных камней, печины и угля, сконцентрированных на участке 1,2 x 0,9 м. По всей видимости, печь стояла на деревянном каркасе-опечке. К юго-восточному углу камеры примыкал уступ длиной около 3 м, сохранившаяся ширина 1,4 м. Не исключено что это остатки входа.

В целом постройка, на наш взгляд, представляла собой остатки наземного многокамерного жилища, состоявшего из жилого помещения (западная камера), хозяйственного (восточная камера) и входа (уступ в юго-восточной части постройки). Исходя из расположения сгоревшего дерева и ввиду отсутствия столбовых ям, по крайней мере, западная камера постройки представляла собой срубную конструкцию. В заполнении найдено: железный черешковый двухлопастный наконечник стрелы, по пропорциям приближающийся к типу 40 (по А.Ф. Медведеву) (Рис. 2, 13).

Время бытования таких стрел X-XIV века. Фрагмент лезвия ножа, характерного по своим пропорциям для послемонгольского времени (Рис. 2, 14) и три глиняных биконических грузила, также широко распространенных на памятниках этого времени (Рис. 2, 15-17). Керамический комплекс постройки представлен фрагментами гончар-

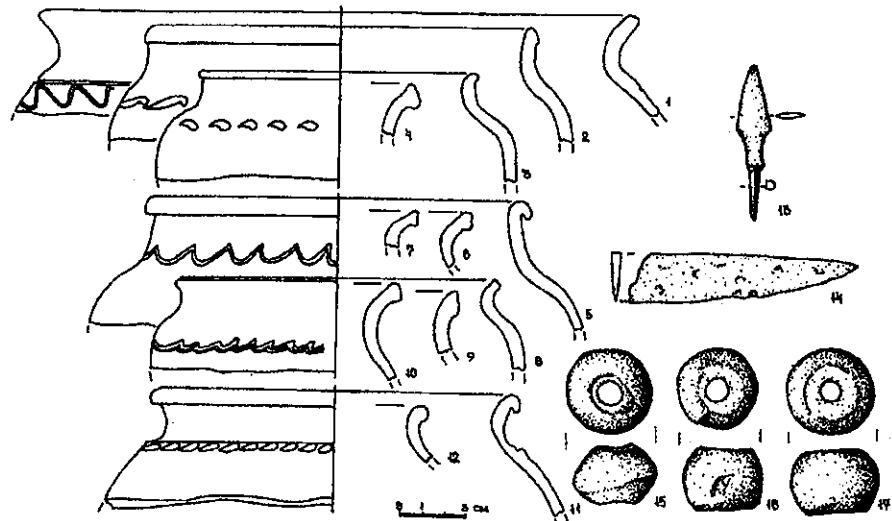

Рис.2. Находки. 1-12 - керамика; 13-14 -железо; 15-17 -глина.
ных сосудов, по профилировке и характеру орнаментации относящихся к XIV-XV вв.
(Рис. 2, 1-12).

Куштан Д.П.

Черкаська обласна археологічна інспекція

Археологічні дослідження 1999 р. у Черкасах

Kushtan D.P. Archaeological researches in 1999 in Chercassy. The article contains the materials of archaeological protective excavations in Chercassy in 1999. The burial of pre-Scythian time (10 - 8 c. B. C.) was found on the burial ground in Chercassy - Center 2 during the excavations. The rite of the burials is of the peculiar interest. It is a reburial of bones of anatomically incomplete selectons of 5 men with ceramic utensils.

The burn dwelling of the late XVII - early XVIII centuries became the next object of excavations. The ruins of the wattle and daub stove were investigated and mass archaeological material of the late medieval period was found as well. These are mainly ceramic goods - kitchen- and tableware, decorated stove tiles.

У 1999 році експедиція Археологічної інспекції управління культури Черкаської облдержадміністрації проводила рятівні археологічні дослідження у центральній частині м. Черкаси, на ділянках, які проєктувались під новобудови [Куштан, 2000].

На розі вулиць Лазарева - Хрестатик під час шурфування на місці майбутнього котловану багатоповерхового будинку було виявлено поховання передскіфського часу. Воно розташувалось на відстані біля 100 м від частково розкопаного раніше могильника черняхівської культури Черкаси-Центр. Нововиявлене поховання отримало порядковий № 1 могильника Черкаси-Центр 2. Могильник розташований на високому корінному березі Дніпра, на відстані близько 200 м від краю плато. На глибині 1,55 м від сучасної поверхні було виявлене компактне скupчення людських кісток у неанатомічному порядку (Рис. 1, 1). Захоронення було здійснене на рівні передматерика, тому контури могильної ями можна було простежити лише по кістках. Похова-

Куштан Д.П. Археологические исследования 1999 года в Черкассах. Публикуются материалы охранных археологических раскопок в г. Черкассы за 1999 год. Найдено погребение предскіфского времени (X-VIII вв. до н.э.) на могильнике Черкассы-Центр 2. Особый интерес представляет обряд погребения - вторичное захоронение костей анатомически неполных скелетов 5 человек в сопровождении керамического инвентаря.

Следующим объектом раскопок стало сгоревшее жилище конца XVII - начала XVIII вв. Исследовались остатки глиноbatisной печи. Обнаружен массовый археологический материал периода позднего средневековья - кухонная и столовая посуда, орнаментированные печные изразцы.

льна яма, напевне, мала підпрямокутну форму, витягнуту довгою віссю по лінії північ - південь з невеликим відхиленням. Найбільша концентрація кісток, у тому числі три черепи з відокремленими нижніми щелепами знаходились біля південної стінки ями. Решта кісток була безсистемно розкидана по дну. Звертає на себе увагу незначна кількість дрібних кісток (ребер, хребців, фаланг пальців). За антропологічним визначенням Литвинової Л.В. (Інститут археології НАН України) у похованні знаходились кістки п'яти осіб: 1- жінка 25-30 років, 2- жінка (?) 55-60 років, 3- чоловік 50-55 років, 4- дитина 2-3 років (фрагмент черепа та стегнева кістка), 5- ліктьова кістка дорослої людини.

До поховання поверх кісток у південній частині скупчення було покладено супроводжуючий інвентар: миску, келих та керамічне пряслице. Глинняна миска ліпна, напівсферичної форми, висота 7 см, діаметр вінець 20,5 см, дна - 6 см. У тісті домішка дрібнозернистого піску, поверхня загладжена, випал нерівномірний, колір сірий, коричневий з чорними плямами. Миска орнаментована рядом проколів під краєм вінець (Рис. 1, 3). Келих ліпний, висота 10 см, діаметр вінець 9,5 см, тула - 10 см. Шийка циліндрична, край вінця потоншений та відгинутий назовні, туло опуклий, денце округле, ледь ввігнуте до середини. Поверхня добре залискована, випал нерівномірний, колір коричневий з чорними плямами. Келих орнаментовано тонкими прокресленими лініями нижче шийки, які утворюють простий геометричний орнамент, лінії заповнені білою пастою (Рис. 1, 2). Пряслице (Рис. 1, 4) у формі усіченого конуса, висота 2,5 см, діаметр площин 2,2 та 3,3 см, діаметр отвору 0,7 см, виготовлено з глини з домішкою дрібносередньозернистого піску та шамоту. Поверхня загладжена, колір коричневий з чорними плямами, з боків орнаментовано тонкими вертикальними насічками.

За інвентарем поховання відноситься до передскіфського часу і датується Х-ХІІІ ст. до н. е. Важко встановити, чи було це грунтова поховання чи підкурганне, адже верхня частина культурного шару повністю знівелювана. Слідів інших поховань, а також залишків тризни поблизу виявлено не було. Цікавим є обряд поховання - колективне захоронення людських кісток без м'яких тканин. Напевне, це є вторинне поховання. Їх появу можна пояснити перепохованням кісток найбільш вшанованих предків внаслідок переселення стародавніх общин з одного місця на інше, в результаті чого екстумовані кості переносились до загальної могили на місці нового могильника для можливості у подальшому відправляти релігійні обряди, пов'язані з культом предків.

Це один цікавий археологічний об'єкт був виявлений при обстеженні ділянки на узвозі Старому, 13, яка попадала під індивідуальну забудову. Ділянка знаходилась на території посаду городища ХІV-ХVII ст., поряд з меморіальним комплексом «Пагорб Слави». Вона займала терасоподібний виступ у підніжжя високого корінного берега заплави Дніпра. Одним із шурфів було виявлено залишки згорілого глинобитного житла з піччю доби пізнього середньовіччя. Його рештки знаходились на великій глибині

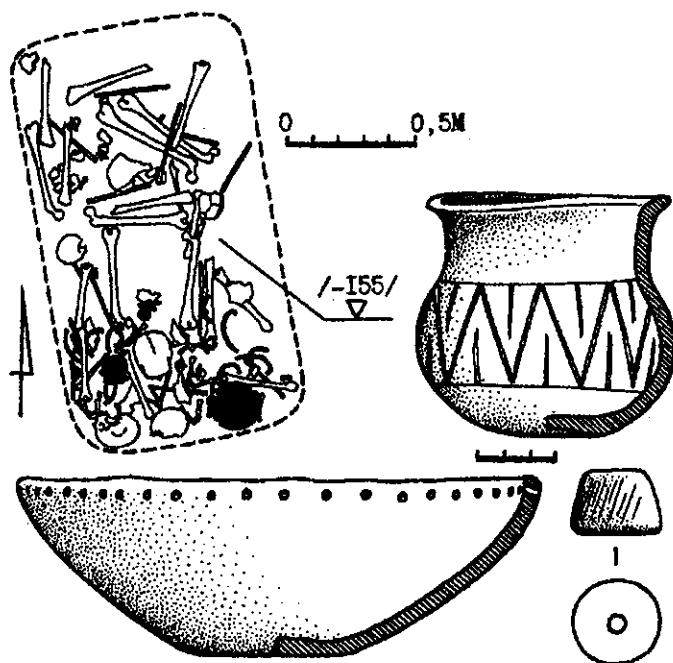

Рис. 1. Черкаси-Центр-2. 1- план поховання № 1; 2-4- поховання № 1, супроводжуючий інвентар.

Келих орнаментовано тонкими прокресленими лініями нижче шийки, які утворюють простий геометричний орнамент, лінії заповнені білою пастою (Рис. 1, 2). Пряслице (Рис. 1, 4) у формі усіченого конуса, висота 2,5 см, діаметр площин 2,2 та 3,3 см, діаметр отвору 0,7 см, виготовлено з глини з домішкою дрібносередньозернистого піску та шамоту. Поверхня загладжена, колір коричневий з чорними плямами, з боків орнаментовано тонкими вертикальними насічками.

під більш як двохметровим шаром намивного затічного ґрунту. Стратиграфічно залишки житла являли собою нашарування над рівнем долівки (материк), що знаходився на глибині 3 м від сучасної поверхні, півметрового шару перепаленої землі та глини темно-коричневого та цегляного кольору від розваленої печі та глиnobитних стін. У нижній частині цього шару траплялись обгорілі дерев'яні плахи та найбільша частина знахідок. Поверх шару перепаленої глини знаходився прошарок горілого дерева, можливо від даху. Було повністю розкопано залишки печі, місцями вона збереглася на висоту 0,5 м. Основна частина печі мала прямокутну форму розміром 1,35 x 2,10 м, орієнто-

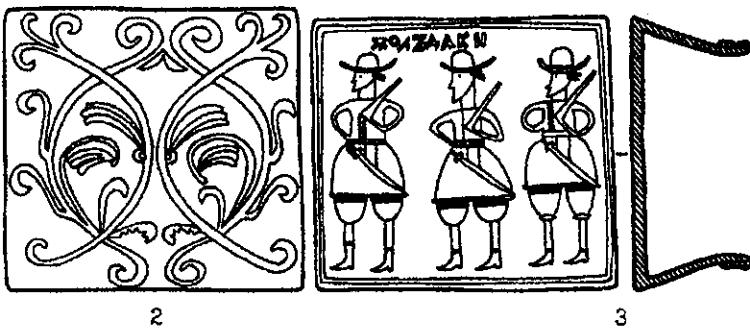
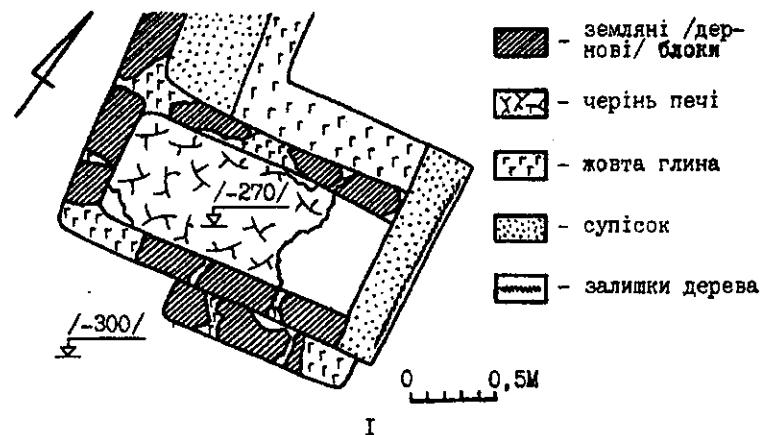
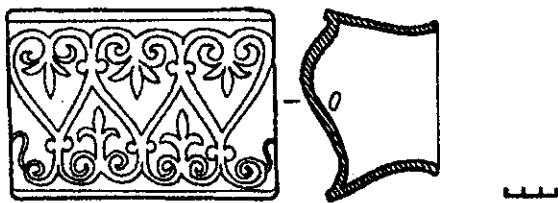

Рис. 2. Черкаси. 1- план печі, 2-4 - кахлі

вану довго віссю по лінії схід-захід. З південного боку вздовж стінки знаходився вузький припічок, а з південного боку по лінії західної стінки було розташоване відгалуження шириною 0,9 м, що придавало печі Г-подібну форму (Рис. 2, 1). Піч було споруджено із земляних (дернових) блоків шириною близько 20 см, скріплених та обмазаних жовтою глиною. Топкова камера вузька, вхід розташований зі східного боку печі. Майже повністю зберігся черінь печі - підпрямокутний, із добре обпаленої глини, розміром 1,60 x 0,65 м. Під час розчистки на ньому було виявлено рештки розбитого горщика. Навколо печі концентрувалися численні фрагменти пічних кахлів, залишки керамічного посуду, окремі вироби зі скла та заліза. На рівні підлоги виявлено рештки згорілого дощатого покриття, а в районі печі

простежена підмазка долівки побілкою. У підлозі простежені стовпові ями \varnothing 0,15-0,30 м.

Фрагменти кахлів, якими була обкладена піч ззовні, були найчастішою знахідкою під час розкопок. За типами вони відносяться до трьох видів: лицеві, карнизні, коронки. Лицеві кахлі прямокутної форми, розміром 24,5x24 см з ліпною румпою висотою 10 см. Лицева пластина у всіх випадках прикрашена у техніці високого рельєфу. Найчастіше траплялись фрагменти кахлів, що зображують трьох військових у мушкетерському вбранині та з пояснюючим написом «ЖОЛЬДАКИ» (Рис. 2, 3). Фігури стоять у однаковій позі: туlob зображеній прямо, а обличчя і ноги у профіль. Обличчя передано схематично - гострі ніс та підбороддя, око, довге розпущене волосся. Одяг майже одинаковий і різиться хіба що дрібними деталями. На головах вояків широко-полі капелюхи, а одяг складається з довгого, обтягуючого зверху камзолу, підперіза-

ного поясом, коротких, але широких штанів, стягнутих у низу, що сягають до колін, чобіт з високими підборами. Права рука кожного лежить на поясі, а ліва тримає короткий мушкет. На поясі першого висить шабля з перехресттям і гардою, а у двох інших палаші з прямим перехрестям. Напис «ЖОЛЬДАКИ» є поясннюючим і означає «найманці» або «солдати» (від німецького Sold, що означає «плата солдатам», походить від назви дрібної західноєвропейської монети - солід) [Етимологічний..., 1985]. Самі зображені на кахлях солдати нагадують західно-європейських вояків XVII ст. Досить цікавою є сама поза у якій зображені мушкетери. Як раз така поза з мушкетом на плечі характерна для численних зображень козаків, наприклад, на гербі та військовій печатці Війська Запорізького, датованих 20-ми р. р. XVII ст., на печатках українських гетьманів: Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Тетері, Ю. Хмельницького [Яворницький, 1991]. Ще одні кахлі подібного ж типу зображують вершника на коні і якогось звіра, можливо, собаку. Частково зберігся напис «...ЕРЬ», можливо це було слово «єгер». Досить схематичні вершники на інших фрагментах кахель зображені з огорненими шаблями і відтворюють, напевно, сцену «погоні». До кахлів з геральдичним сюжетом відносяться екземпляри, орнаментовані зображенням «дерева життя» та двома фантастичними звірами по обидва боки. Звірі мають вузькі морди з висунутими язиками та левові гриви. Вони стоять на задніх лапах і повернуті одне-до-одного. Збереглась також частина пояснюючого напису «...ЛВЫ». Решта кахлів прикрашена стилізованим рослинним орнаментом у стилі бароко з S-подібними завитками (Рис. 2, 2). Карнизи кахлі, на відміну від лицевих, мають вигнуту лицеву пластину, іх розміри 22x15 см. Орнаментовані вони також стилізованим рослинним орнаментом (Рис. 2, 4). Знайдено фрагменти від так званих коронок, які представляють собою керамічні пластинки з зубчастим верхнім краєм, яким обкладався верх печі. Всі кахлі виготовлено з кераміки цеглястого кольору. Лицева орнаментована сторона була вкрита шаром побілки.

Решта виробів з кераміки представлена фрагментами різного за призначенням гончарного посуду. Кухонні горщики мають коротку пряму шийку, роздутий тулоб, плескату ручку-вушко. Світлоглиняні горщики прикрашенні червоним розписом-опискою у вигляді прямих та хвилястих ліній у поєднанні з крапками, а морені, з матовою сірою поверхнею, прикрашенні здебільшого горизонтальними рядами прокреслених ліній, штампованим поясом з геометричним орнаментом. Інший керамічний посуд представлений покришкою-мискою, фрагментом чарки, прикрашеної заглибленим орнаментом у вигляді горизонтальних ліній та хвиль, та нижньою частиною келиха з мореною поверхнею, вкритою смугастим лискуванням. Слід відмітити світлоглиняну розписну тарілку із стилізованим рослинним орнаментом, нанесеним червоно-бронатною фарбою.

Серед інших виробів, знайдених під час розкопок залішків житла, виявлено фрагменти віконного скла округлої форми з бортіком та уламок ручки від скляного кухля. Вироби з заліза представлені невеличкою залізною підковою до чобіт.

На підставі вищеагданого матеріалу можна зробити висновок, що розкопане житло належало досить заможній родині черкащан. На користь цього свідчить досить велика кількість пічних кахель, скляні вікна, дощата підлога. Загинуло житло під час пожежі, можливо, внаслідок одного зі спалів міста. Встановлення більш-менш точного віку житла ускладнене відсутністю датуючих предметів (монет та ін.). Проте, керуючись розробленою Л.І. Виноградською хронологією середньовічних кахлів, можна датувати наше житло другою половиною XVII - початком XVIII ст. [Виноградська, 1993]. Не суперечить цьому датуванню і знайдена кераміка [Археологія доби..., 1997].

Література

Куштан Д.П. Звіт про археологічні розвідки у Черкаській області за 1999 рік. - Черкаси, 2000, - с. 4-9.

Етимологічний словник української мови. Т. 2. - К., 1985, - с. 204.

Яворницький Д.І. Історія Запорізьких козаків. Т 2. - Львів, 1991 р. - с. 134, 158, 215, 253, Рис.

Виноградська Л.І. Кахлі Середнього Подніпров'я XIV- сер. XVIII ст. (автореферат канд. дис.). - К., 1993, - с. 15- 16.

Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст. - К., 1997, - с. 69-77.

Мацкевич Л.Г.

Інститут українознавства НАН України

**Дослідження Львівської обласної експедиції
Інституту українознавства НАН України 1999 р.**

Matskevych L.G. The Research of Lviv regional Expedition of the Institute for Ukrainian Studies of NASU in 1999. Research of the Palaeolithic stratum of the cave site Lviv VIII was continued. Radiocarbon date of animal bones from this stratum was received. It is 27200+ 170 years ago (Ki-5415) on N.N. Kovalukh C¹² definition. Investigation of cave site Prima VII was by open expedition in 1993. Chindar's workshop which comes from the VII and the VIII strata, by analysis C¹⁴ of roe horns and deer antlers by Ki-4533-6090+140 and Ki-4534 dates 7020+30 years ago. Materials are collected from the settlement which are destroyed during floods. The materials given by students of local lore have also been investigated.

Продовжені розкопки багатошарової відкритої експедицією у 1994 році. Пункт розташований на східній околиці Львова, на території біосферно-ландшафтного заказника Чортова (Чатова) скеля, за 1,45 км на південний від пошти в с. Лисиничі та за 2,5 км на північний захід від м. Винники. Розкопки проводились на місці колишньої каменоломні, так званої стіни скелезавів, у навісі Романа. У звітному році на площі 8 м², на квадратах Т-18-22 і С-19-22 вивчався третій (нині найдавніший) палеолітичний культурний шар, зокрема його ХХ пласт. Відклади фіксуються на глибині 3,60-4 м від нульової точки та 2,5-2,7 м від поверхні у північній частині загального розкопу. Тут у п'ятому літотологічному горизонті відзначено значну кількість уламкового бриллового матеріалу із світло-жовтого пісковику та вапняку, проміжки між якими заповнені лесоподібними суглинками. Зафіксовано понад 450 одиниць остеологічних решток мамонта, північного та благородного оленів та інших тварин. Виявлено крем'яний відцеп, крем'яні гальки, белеці та уламки скам'ялого дерева. Для цього шару, згідно Ки-5415, за визначенням М.М. Ковалюха по C¹² за кістками тварин, отримано дату 27200±170 років від наших днів.

Продовжені багаторічні дослідження печерно-скельної пам'ятки Прийма VII, відкритої експедицією у 1993 році. Гrot розташований за 0,75 км на південний захід від с. Прийма Миколаївського району, в урочищі Німечка, на рівні 18 м над тальвегом балки. Продовжені роботи 1998 року в південній частині розкопу. На площі 52 м² досліджувалися верхні шари відкладів на глибинах 0,60-1,60 м. Виявлено 1200 остеологічних решток, 65 фрагментів посуду та 86 переважно непошкоджених мушлів молюсків *Helix*, *Unio* та інших. Кераміка віднесена до XVIII-XIX століть. Очевидно до цього ж часу належать і кістки різноманітних тварин. Лише матеріали із VII і VIII пластів, очевидно, походять із культурного шару чинбарської майстерні, що датується за аналізом рогів оленів і козуль за C¹⁴, за Ки-4533, це 6090±140 і Ки-4534, - 7020±30 років від наших днів. У цьому ж шарі, що залягав в гумусованому світло-жовтому піску, у звітному році зафіксовано 4 кістяних човникоподібно-ножеподібних скребла. Такі вироби могли вживатись для загладжування шкір тварин після мездриння та інших операцій.

Зібраний підйомний матеріал, який опинився на поверхні в результаті руйнування культурного шару в печерно-скельному ансамблі Прийма I за 1 км на захід від с. Прийма. Це остеологічні рештки печерного ведмедя з гроту (мустьє?) та оленя з навісу (пізній палеоліт). Поповнені матеріали з поселень, що руйнуються у результаті повеней та постійної оранки. На поселенні Верин V (урочище Лани), за 2,5 км на

Мацкевич Л.Г. Исследования Львовской областной экспедиции Института украинознавства НАН Украины в 1999 г. Продолжены исследования пещерной стоянки Львов VIII- палеолитический слой, для которого получена радиокарбонная дата (определения Н.Н. Ковалюха C¹² в костях животных, Ки-5415) -27200+170 лет тому назад. Продолжены исследования пещерной стоянки Прыйма VII, открытой экспедицией в 1993 г. Из VII и VIII пластов происходит кожевенная мастерская, датируемая по рогам косули и оленей 6090+140 (Ки-4533) и 7020+30 (Ки-4534) лет тому. Собранные материалы из разрушаемых во время наводнений поселений.

печерно-скельної пам'ятки Львів VII,

відкритої експедицією у 1994 році. Пункт розташований на східній околиці Львова, на території біосферно-ландшафтного заказника Чортова (Чатова) скеля, за 1,45 км на південний від пошти в с. Лисиничі та за 2,5 км на північний захід від м. Винники. Розкопки проводились на місці колишньої каменоломні, так званої стіни скелезавів, у навісі Романа. У звітному році на площі 8 м², на квадратах Т-18-22 і С-19-22 вивчався третій (нині найдавніший) палеолітичний культурний шар, зокрема його ХХ пласт. Відклади фіксуються на глибині 3,60-4 м від нульової точки та 2,5-2,7 м від поверхні у північній частині загального розкопу. Тут у п'ятому літотологічному горизонті відзначено значну кількість уламкового бриллового матеріалу із світло-жовтого пісковику та вапняку, проміжки між якими заповнені лесоподібними суглинками. Зафіксовано понад 450 одиниць остеологічних решток мамонта, північного та благородного оленів та інших тварин. Виявлено крем'яний відцеп, крем'яні гальки, белеці та уламки скам'ялого дерева. Для цього шару, згідно Ки-5415, за визначенням М.М. Ковалюха по C¹² за кістками тварин, отримано дату 27200±170 років від наших днів.

Продовжені багаторічні дослідження печерно-скельної пам'ятки Прийма VII, відкритої експедицією у 1993 році. Гrot розташований за 0,75 км на південний захід від с. Прийма Миколаївського району, в урочищі Німечка, на рівні 18 м над тальвегом балки. Продовжені роботи 1998 року в південній частині розкопу. На площі 52 м² досліджувалися верхні шари відкладів на глибинах 0,60-1,60 м. Виявлено 1200 остеологічних решток, 65 фрагментів посуду та 86 переважно непошкоджених мушлів молюсків *Helix*, *Unio* та інших. Кераміка віднесена до XVIII-XIX століть. Очевидно до цього ж часу належать і кістки різноманітних тварин. Лише матеріали із VII і VIII пластів, очевидно, походять із культурного шару чинбарської майстерні, що датується за аналізом рогів оленів і козуль за C¹⁴, за Ки-4533, це 6090±140 і Ки-4534, - 7020±30 років від наших днів. У цьому ж шарі, що залягав в гумусованому світло-жовтому піску, у звітному році зафіксовано 4 кістяних човникоподібно-ножеподібних скребла. Такі вироби могли вживатись для загладжування шкір тварин після мездриння та інших операцій.

Зібраний підйомний матеріал, який опинився на поверхні в результаті руйнування культурного шару в печерно-скельному ансамблі Прийма I за 1 км на захід від с. Прийма. Це остеологічні рештки печерного ведмедя з гроту (мустьє?) та оленя з навісу (пізній палеоліт). Поповнені матеріали з поселень, що руйнуються у результаті повеней та постійної оранки. На поселенні Верин V (урочище Лани), за 2,5 км на

північний захід від с. Верин Миколаївського р-ну, зібрано 9 уламків посуду перших століть н.е. та 16 крем'яних виробів, що мають аналогії у групі мезолітичних пам'яток типу Верин-Баранне. До доби мезоліту належать ніж, розтирач і скobel', зафіковані на поселенні Верин VIII (урочище Верениця), за 0,75 км на північ від с. Верин. На поселенні Розвадів II (урочище Діброва), за 1 км від с. Розвадів, зібрано 7 крем'яних виробів доби мезоліту, в тому числі скребок, відщепи та пластинки.

Відзначимо також роботи по зняттю уточненого плану на пункті Львів VIII (Чортова скеля). Тут був доповнений крем'яними виробами комплекс пічерно-скельного поселення доби мезоліту. За 1,5 км на південь від пункту Львів VIII відкрито нову мезолітичну пам'ятку Львів IX (озеро), де знайдено характерний скребок, різець, пластини та крем'яні гальки.

Краєзнавцем Ю. Котиком з околиць с. Липник Жовківського р-ну передано експедиції шліфоване крем'яне тесло-сокиру та ножеподібну пластину, а Р.І. Дибою, - шліфоване тесло-сокиру, виявлену ним біля церкви в с. Готелич цього ж району. Матеріали з обох пам'яток віднесені до доби енеоліту.

Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Сиром'ятников О.К.

Інститут археології НАН України

Рятувальні археологічні дослідження в Києві 1999 – 2000 рр.

Movchan I.I., Borovsky Y.E., Syromyatnikov A.K. Rescue Archaeological Researches in Kyiv in 1999-2000. Observational and rescue archaeological research was provided by Old-Kyiv expedition in 1999-2000. Old-Russian burial ground and structure of the XIII-XIV th century was revealed in the yard of 25, Bolshaya Zhytomirskaya street. Unknown before settlement of the XI century and ceramic of Early Iron Age was discovered in Vatutin Park. A burial ground of the XVIII century was found on the seconde above-flood-lands terrace and considerable earth-moving work of the XIXth century were traced.

У 1999-2000 рр. Старокиївською експедицією під час будівельних робіт у Києві було виявлено і досліджено цілий ряд археологічних об'єктів.

Одна із будівельних ділянок знаходилась у дворі будинку по вул. Велика Житомирська, 25. В результаті зачистки котловану виявлено два скupчення людських кісток – залишки трьох частково зруйнованих поховань, орієнтованих головою на захід з незначним відхиленням на південь. окремі розрізнені людські кістки траплялись і під час виборки заповнення котловану. У південно-західній його частині було зафіксовано споруду, що заходила під південну бровку. У заповненні фіксувались сліди зогнілої деревини, вуглинки, вінця керамічного горщика X – XI ст. Залишки ще однієї споруди було виявлено в східній частині розкопу. В заповненні споруди знайдено велику кількість кераміки із значним відсотком полив'яної. Крім того, знайдено пряслице, залізні ножі, фрагменти скляних браслетів. За виявленими археологічними матеріалами є підстави датувати цю споруду XIII – XIV ст.

В кінці 1999 – на початку 2000 рр. в парку ім. Ватутіна було прокладено кілька комунікаційних траншей. В одній з них (неподалік від схилів) зафіковано залишки житла з глинобитною піччю та дві господарські ями. В іншій (неподалік від вул. Грушевського) було виявлено чотири врізані в материк об'єкти. В трьох із них знайдено матеріали XI ст.: фрагменти керамічних горщиків, амфор з графіті, уламки пластинки скляного браслета, скляної посудини з поліхромним емалевим розписом та фрагмент кістяного гребінця. Виявлена також яма скіфського часу з поодинокими невирізаними фрагментами ліпної кераміки. На другій, заплавній терасі (нижче парку Ватутіна), досліджено поховання з бронзовим натільним хрестиком та зафіковані окремі зруйновані поховання з могильника XVIII ст.

Мовчан І.І., Боровский Я.Е., Сиромятников А.К. Спасательные археологические исследования в Киеве в 1999-2000 гг. В 1999-2000 гг. Старокиевской экспедицией были проведены наблюдения и спасательные археологические исследования. Во дворе дома № 25 по ул. Б. Житомирская виявлен древнерусский могильник и сооружение XIII – XIV вв. В парке имени Ватутина обнаружено неизвестное ранее поселение XI ст. и керамика раннене железного века. На второй надпойменной террасе виявлен могильник XVIII в. и зафиксированы следы значительных земляных работ XIX ст.

Полин С.В., Черных Л.А., Куприй С.А.

Інститут археології НАН України

Роботи Орджоникидзевської експедиції В 1999-2000 рр.

В 1999 и 2000 гг. Орджоникидзевская экспедиция Института археологии НАНУ продолжала охранные раскопки курганов у г. Орджоникидзе Днепропетровской обл. в зоне продвижения карьеров ОАО "Орджоникидзевский горно-обогатительный комбинат".

Основной задачей работ 1999 г. были исследования небольших курганов в зоне Чкаловского № 2 карьера ОГОКа, входивших в состав двух курганных групп - Малая Лаурка и балки Криничеватая. Кроме того, был доисследован курган у трассы Херсон-Никополь в зоне Покровского карьера, частично снесенный при перегоне шагающего экскаватора.

В 2000 г. был раскопан последний, доминирующий курган в группе Малая Лаурка высотой 5 м, а также доисследованы два кургана у с. Базавлук Никопольского р-на, разрушенные современными грабителями.

Большинство исследованных насыпей сооружены в эпоху бронзы. В них находились также впускные погребения раннего железного века. Два кургана сооружены в скифское время.

Курганская группа Малая Лаурка находилась в центре водораздельного плато рек Соленая и Чертомлык, в 11 км к северо-востоку от г. Орджоникидзе. Следует отметить, что название самого большого в группе - кургана "Малая Лаурка" принято экспедицией в соответствии с обозначением на карте Российского генерального штаба середины XIX ст., в то время как на современных картах он имеет название "Колония". Мелкие курганы компактно окружали большой курган с триангуляционным знаком на вершине, сосредотачиваясь в южном направлении от него, на расстоянии от 25 до 250 м в интервале 120-240°. По данным аэрофотосъемки 1974 г. на поле вокруг кургана существовало 15 распаханных насыпей. В 1984 г. здесь Совместной советско-западногерманской экспедицией были исследованы 4 кургана, один из которых относился к эпохе бронзы, три - к скифскому времени. В связи с уходом поля под разработки карьера в ближайшие два года, в 1999 г. были вскрыты все пятна общим числом 14 вокруг большого кургана. При этом учитывались прежде всего данные аэрофотосъемки, которые были перенесены на натуру. Исследованиям также подвергались объекты, выявленные визуально по свежей вспашке. В районе курганных пятен были собраны отдельные фрагменты амфор V-IV вв. до н.э., мелкие фрагменты сосудов эпохи бронзы, гранитный пращевой камень овальной формы.

Все курганные пятна раскапывались до материка с помощью бульдозера. Захоронения обнаружены только в двух из них, получивших название курганов №№ 16 и 17 (согласно сквозной нумерации курганов, ведущейся экспедицией с 1994 г.). Оба кургана выделялись на фоне чернорземной пахоты более светлым грунтом с рассеянными известняковыми камнями на поверхности. Под пахотой фиксировался слой плотного темно-серого грунта мощностью до 0,25 м, являющийся, видимо, остатками погребенной почвы, поверхность которой была разрушена многолетней распашкой.

В кургане № 16 обнаружено 2 погребения срібної культурно-историческої общности. Оба погребения были совершены в прямоугольных ямах, углубленных в материк. Погребение № 1 на уровне предматерикового суглинка было перекрыто каменным закладом. Погребенный (подросток) лежал в скорченной позе с кистями рук перед черепом, на правом боку головой на восток. В погребении № 2 скелет взрослого лежал в аналогичной позе, но на левом боку, головой на северо-восток. Оба погребения сопровождались сосудами, характерными для позднесрібної бережновско-маевской культуры: широкогорлые горшки с высокими закругленными плечиками, расположенные в верхней трети сосуда. Дно выделено небольшой закраиной. Геометрический прочерченный орнамент нанесен вокруг плечиков в виде пояса подтреугольных фигур, опущенных вершинами вниз.

Еще одно погребение той же культуры находилось в кургане № 17. Погребение № 1 было совершено в каменном ящике, с перекрытием из массивных плит известняка и гранита, устроенным в материковой части подпрямоугольной ямы. На дне лежал

скелет взрослого погребенного, скоченno на правом боку головой на северо-восток, кисти рук перед черепом. Справа у головы находился широкогорлый приземистый горшок с широкими округлыми плечиками. Слабо выраженный орнамент состоял из трех зон параллельных горизонтальных прочерченных линий, опоясывающих шейку под венчиком, плечики и придонную часть корпуса, между которыми нанесены слабо углубленные косые параллельные штрихи и X-видные фигуры.

Второе погребение кургана № 17, выявленное на его юго-восточной периферии, относится к скифскому времени. Оно было совершено в вытянутой овальной яме с подбоем. Погребение было ограблено - на дне и в заполнении обнаружены разрозненные кости скелета, а также остатки инвентаря - мелкие невыразительные фрагменты красноглиняной амфоры, свинцовое пряслице, фрагменты железных скоб.

Курган № 18 на Покровском карьере относится к типу длинных курганов. Он входил в группу курганов объединяемую условно, и рассеянных на значительном пространстве к востоку от с. Чертомлык в урочище Озера, располагался непосредственно к югу от трассы Херсон-Никополь. Насыпь общей протяженностью около 80 м шириной до 30 м, вытянутая по линии север-юг, в северной части была разрушена. Поверхность кургана подвергалась постоянной распашке. Максимальная высота насыпи, - 1,4 м от уровня древнего горизонта, - сохранилась в северной ее трети, возле столба телефонной линии, установленного на кургане. По периметру курган окружала широкая выемка от выборки грунта, заполненная плотным затечным черноземом. В кургане выявлено 22 погребения: три энеолитических, пять - ямной культурно-исторической общности, 4 - катакомбной культурно-исторической общности, 6 - срубных, три - широко датируемых в пределах эпохи бронзы и 1 неопределенное. Сложная структура кургана определяется существованием в подкурганном пространстве двух самостоятельных насыпей - южной и северной. Первая насыпь южного кургана была возведена в энеолитическое время над погребением № 16, выкид из которого находился на древней поверхности. Последующие три насыпи сооружались в период существования ямной культурно-исторической общности. Однако, поскольку верхняя часть кургана разрушена распашкой, их связка с конкретными погребениями проблематична. В восточную и западную полы южного кургана были впущены 3 позднекатакомбных погребения, по-видимому, не сопровождавшиеся досыпками. Первая насыпь северного кургана была возведена над погребением "X", находившимся под столбом телефонной линии и оставшимся недоступным для исследования. Следующим по времени было позднеямное погребение (№ 14), совершенное у северной подошвы первичной насыпи. С ним связана вторая насыпь, перекрывшая северную половину первой. Затем в центральную часть кургана было впущено позднекатакомбное погребение (№ 3) - кенотаф, уровень впуска которого проследить не удалось. Последующие строительные горизонты относятся к периоду срубной культурно-исторической общности: в южную полу северного кургана было впущено погребение № 4, над которым сооружена досыпка-перемычка шириной 16,5 м, объединившая северный и южный курганы. Северная пола длинного кургана досыпалась еще дважды в связи с последовательно впущенными сюда погребениями № 21 с сожжением и погребением № 20. Эти досыпки, помимо удлинения насыпи на север, несколько расширили перемычку, соединившую северный и южный курганы. В скифское время в околовурганный выемке была совершена тризна, о чем свидетельствуют находки единичных фрагментов красноглиняных амфор.

Раскопки курганной группы у балки Криничеватой, состоящей из 10 курганов, вытянутых двумя параллельными изогнутыми линиями с востока на запад, были начаты Орджоникидзевской экспедицией в 1998 г. Тогда был исследован скифский курган № 15 IV до н.э. В 1999 г. исследовались курганы центральной части группы: № 19 с хорошо видимой насыпью и № № 20 и 21, полностью уничтоженные распашкой. Местонахождение последних было определено по данным аэрофотосъемки.

Курганы № № 19 и 20 содержали по одному скифскому погребению V в. до н.э. Насыпь кургана № 19 сохранилась на высоту 0,6 м и имела довольно сложную архитектуру: материковый подковообразный выкид из погребения в центре был перекрыт черноземной насыпью диаметром 11 м, укрепленной по основанию двухслойной

материковой досыпкой шириной до 2,2 м и уложенной на нее мощной для такого кургана каменной крепидой в виде трехслойной каменной наброски шириной до 3,5 м. За крепидой в широкой околокурганной выемке находился кольцевой ров с перемычками с востока и запада. Во рву обнаружены немногочисленные разрозненные кости от трех взрослых особей лошади и куски разбитого каменного блюда, а у западной перемычки была устроена вымостка из фрагментов амфор. Погребение, совершенное в яме с подбоем, было ограблено через вертикальный колодец, выкопанный с вершины кургана. Здесь найдены многочисленные обломки панцирного доспеха, фрагмент втулки наконечника копья и разрозненные кости человеческого скелета. Курган по конструкции насыпи входит в серию скифских курганов V в. до н.э., выделенную Б.Н. Мозолевским - Чабандова, I-я и II-я Завадские Могилы, III-я Испанова Могила, Малый Чертомлык. Такие курганы встречены и на левом берегу Днепра - курган № 13 у с. Большая Знаменка. По определению О.П. Журавлева, по росту в холке одна лошадь из трины кургана принадлежала ко II-й группе по классификации В.О. Витта (среднерослые), что достаточно редко для скифского времени и присуще для курганов высшей знати. Сложная конструкция насыпи кургана, наличие лошади II-й группы, даже в виде пищи, связанны, по-видимому, с далеко не рядовым воинским статусом захороненного.

Погребение кургана № 20 совершено в овальной катакомбе с круглой входной ямой. Погребенная лежала в полусогнутом положении головой на ЭСЗ и сопровождалась напутственной пищей - кости овцы. Инвентарь представлен невыразительными фрагментами железного изделия, свинцовыми прядильцем, железным ножом, 16 бронзовыми наконечниками стрел и 7 стеклянными бусинами. Судя по наличию в колчанном наборе базисных наконечников, погребение датируется первой половиной V в. до н.э., а возможно и концом VI-началом V вв. до н.э.

Курган № 21 содержал три погребения - два ямной культурно-исторической общности и скифское. Скифское погребение № 1, совершенное в яме с подбоем, разрушено при ограблении. Сохранились остатки вытянутого скелета, ориентированного головой на северо-запад. Среди находок - железный вток древка копья, бронзовый наконечник стрелы, обломки железа. Ямные погребения (№№ 2 и 3) совершены в прямоугольных ямах, углубленных в материк. Оба погребенных лежали в аналогичных позах - скорченно на спине, руки вытянуты вдоль корпуса, ноги согнуты коленями вверх. При этом имели разную ориентацию - на ВСВ (№ 2) и СЗ (№ 3). Оба скелета окрашены охрой, на дне ям прослеживались остатки органической подстилки коричневого цвета. Инвентарь отсутствовал.

Для изучения архитектуры насыпей эпохи ранней бронзы особый интерес представляет курган Малая Лаурка (№ 22), исследованный в 2000 г. Курган высотой 5,03 м, диаметром около 50 м имел конусообразную форму с растянутым более пологим южным склоном. Стоял на самой высокой точке водораздела и был окружен сплошной кольцевой выемкой шириной 20-25 м, с современной глубиной до 0,5 м. Его поверхность была покрыта многолетней травяной растительностью, южный и западный склоны изрыты многочисленными большими лисьими норами, а также ходами сообщения военного времени. В кургане исследовано 20 погребений: 3 ямных, 10 катакомбных, 3 культуры многоваликовой керамики и 4 неопределенных. Стратиграфические наблюдения позволяют заключить, что основные объемы насыпи сформировались в три приема над погребениями ямной культурно-исторической общности (№№ 8, 7 и 19).

Первичным основным в кургане было погребение № 8, яма которого была практически полностью уничтожена позднейшим в данном кургане впускным ямным погребением № 19. От погребения № 8 сохранился черноземный и материковый выкид, уложенный дугами на поверхности погребенной почвы с северной и южной сторон ямы, а также остатки мощного деревянного продольного перекрытия, лежавшего на толстом слое растительной подстилки между южной половиной выкида и краем ямы. Судя по расположению выкида и перекрытия, яма была ориентирована по длине по линии восток-запад. Над этим погребением из кусков дерна была возведена мощная насыпь диаметром около 28 м высотой не менее 5 м, имевшая довольно сложную

архитектуру. При подготовке погребального сооружения вокруг ямы был срезан дерновый слой до материковой глины и устроен ров шириной 4,5-5 м, который имел 4-х метровые перемычки с северной и южной сторон ямы. С северо-восточной стороны у внешнего края рва на древней поверхности была устроена алтарная площадка, от которой сохранился толстый слой золы окружной в плане формы диаметром около 2 м. Первоначально вокруг ямы и выкода был сооружен небольшой вал, послойно укрепленный обмазкой, являвшийся основанием первичного ядра насыпи с крутыми склонами, высотой не менее 5 м, диаметром 14 м. Затем насыпь последовательно увеличивали в диаметре на данную высоту - профили бровок отражают не менее четырех внутренних основных конструктивных слоев последовательного наращивания насыпи, склоны которых от основания до вершины оформлялись слоями кусков дерна. Наружная поверхность первой насыпи тоже была укреплена дерном. В нижней части конструктивных слоев и первой насыпи в целом прослежены грязевые прослойки (оплывы, обмазка?). Особенno четко она отражена в северной половине профилей кургана на поверхности первой насыпи в виде темно-серой полосы плотного грунта.

В северную полу первой насыпи на глубину 2,5 м было впущено ямное погребение № 7, совершенное в прямоугольной яме с уступом. Скелет погребенного лежал на многослойной подстилке на спине головой на запад. Руки вытянуты вдоль корпуса, ноги согнуты коленями вверх. Кости скелета и дно ямы обильно окрашены охрой. В момент захоронения погребальная камера не заполнялась землей, а на уровне уступа была перекрыта циновкой и мощными деревянными поперечными и продольными плахами, которые, судя по наличию ямок на дне камеры, дополнительно поддерживались жердями, и впоследствии под давлением грунта по мере истлевания просели в камеру. При устройстве ямы с северной стороны от нее была подрезана пола первой насыпи в виде горизонтальной площадки на уровне погребенной почвы шириной около 1 м. По этой площадке, а также по нижней части северного склона первой насыпи был спланирован мешанный выкид из ямы, после чего совершена мощная досыпка, перекрывавшая северную половину первой насыпи, видимо, включая и ее вершину.

Следующее по времени ямное погребение № 19 было впущено в центр кургана. При его устройстве на уровне 4 м от древнего горизонта была срезана вершина курганной насыпи в виде горизонтальной площадки окружной или овальной формы, диаметром 14-15 м. С южного края этой площадки была опущена большая прямоугольная яма размерами 3,5 x 3 м с уступом на глубине 5,9 м, уничтожившая яму основного погребения. На дне широкого уступа, устроенного по периметру ямы в материковом слое, фиксировался налет золы и сажи, накрытый сверху циновкой, а у южной стенки уступа - остатки небольшого очага с остатками древесного угля и обожженной глины. На уступе лежали фрагменты мощных бревен продольного перекрытия, значительная часть которых просела в погребальную камеру, не заполненную грунтом при совершении погребения. На дне погребальной камеры, на многослойной подстилке лежал скелет погребенного - на спине, головой на северо-запад. Руки вытянуты вдоль корпуса, ноги, согнутые коленями вверх, упали вправо, сохраняя первоначальное положение стоп. Дно камеры, и особенно скелет погребенного, покрыты толстым слоем охры. После совершения захоронения яма с уровня уступа была заполнена светлым грунтом с большой примесью материковой глины. Аналогичным грунтом была восстановлена вершина кургана над уровнем срезанной площадки. Вновь образованная вершина по поверхности была укреплена однослойной вымосткой из известняковых камней разной величины. К моменту раскопок максимальная толщина этой материковой "шапки" достигала 1,2 м в центральной части кургана. Камни, укреплявшие ее поверхность, сохранились частично, в основном - по краям площадки.

Обрядовое сходство погребений №№ 7 и 19 позволяет предположить небольшой промежуток времени между этими захоронениями. Трудовые затраты, связанные с устройством могил и надгробильных сооружений всех трех погребений ямной культурно-исторической общности, свидетельствуют о высоком социальном положении погребенных.

В последующее время в три приема была досыпана оплавившая южная пола ямного кургана, что связано с совершением погребений катакомбной культурно-исторической

общности и культуры многоваликовой керамики. Погребения катакомбной культурно-исторической общности были довольно однообразными по форме - представляли собой катакомбы с округлыми входными ямами и овальными погребальными камерами, выведенными к центру курганной насыпи. Положение погребенных - вытянутое на спине или с легким разворотом вправо с чуть согнутыми в коленях ногами. Расположение погребений по окружности насыпи двумя дугами - внешней и внутренней, позволяет разделить их на два основных стратиграфических горизонта. Более ранними были погребения, расположенные по внешней дуге в интервале ССВ-Ю относительно репера, за пределами существовавшей насыпи ямного времени, в околодуранной выемке (погребения №№ 20, 14 и 14["], 18). Они отличаются довольно обширными размерами и большей глубиной катакомб, устроенных в материке, плотно забитых глиной. В инвентаре содержались деревянный и глиняные сосуды (погребения №№ 14["], 14), сосуды из черной необожженной массы (погребение № 18). Вход в камеру погребения № 14["] был закрыт деревянным колесом с массивной ступицей и известняковыми камнями. При совершении повторного захоронения в ту же камеру и через ту же входную яму (погребение № 14) заслон был разрушен и частично сброшен в камеру. Видимо, с кругом этих погребений связаны две локальные досыпки в южной и юго-восточной полах кургана, содержащие размытые пятна материковой глины и разделенные между собой полоской белоглазки.

Погребения внутренней дуги располагались в интервале восток-запад, отличались меньшими размерами и глубиной катакомб, сооруженных в насыпи кургана. Их дно лишь в отдельных случаях слегка углублялось в материк (погребение № 12). В четырех случаях фиксировался уровень впуска данного круга погребений: в восточной поле - с поверхности кургана (погребение № 15), в южной и западной полах - с глубины 0,5-0,7 м от поверхности кургана, над уровнем предыдущих локальных досыпок (погребения №№ 12, 4, 13).

Видимо, разные стратиграфические горизонты отражают и погребения культуры многоваликовой керамики, совершенные в юго-западном секторе кургана (погребения №№ 11, 16, 17). Наиболее ранним являлось погребение № 16, совершенное в катакомбе, слегка углубленной в материк. Его входная яма спущена с поверхности катакомбной досыпки. Погребенный лежал на правом боку, в скорченном положении головой на северо-запад. У лица находился биконической формы сосуд с налепным валиком, опоясывающим ребро. Последующим во времени было погребение № 17, совершенное в подбое, устроенном в материке у южной полы кургана. Скелет погребенного лежал в сильно скорченном положении головой на юго-восток. При погребенном обнаружена костяная овальная пряжка с равновеликими отверстиями. С данным погребением, видимо, связана последняя досыпка, перекрывшая южную и западную полы кургана. Погребение № 11 совершено в овальной яме, опущенной с поверхности кургана на глубину 1 м. Погребенный лежал в скорченном положении головой на северо-запад. В погребении находился крупный толстостенный сосуд биконической формы.

Материал сооружения первичной насыпи кургана Малая Лаурка - куски дерна. Строительство насыпи в несколько приемов, последовательными концентрическими кольцевыми пристройками предвосхищают архитектуру курганов высшей скифской знати IV в. до н.э. Информация по кургану Малая Лаурка и другим памятникам ямной культуры и более раннего времени Северного Причерноморья свидетельствуют о том, что все элементы курганной архитектуры (расположение выкидов вокруг погребений, строительство курганов из дерна, каменные крепиды и панцири, кольцевые рвы, тризы), получившие столь гипертрофированное воплощение в курганах скифских царей и высшей знати, возникают и приобретают весьма развитые формы еще на заре курганного строительства.

В 2000 г. были также доисследованы два кургана в курганной группе Лысой Могилы у с. Базавлук Никопольского р-на на правом берегу р. Базавлук. Здесь два года назад были разграблены более 10 курганов с каменными насыпями высотой 1-3 м. Вершины этих курганов изуродованы глубокими квадратными ямами. Исследованиям подверглись два кургана на юго-западном краю группы. В кургане № 1 высотой

до 1 м, сооруженном в один прием из кусков дерна, открыто 8 погребений: 1 ямное, 2 раннекатакомбных и 5 позднекатакомбных. Ямное основное погребение, выкид из которого лежал на древнем горизонте, было разрушено грабителями. Яма имела прямоугольную форму, была перекрыта каменной плитой, просевшей на дно. На уровне древнего горизонта была перекрыта мощной каменной вымосткой, разрушенной при ограблении. Катакомбные погребения располагались преимущественно по окружности курганной насыпи. Погребальные сооружения устраивались в материке, кроме погребения № 8, впущенного в центральную часть насыпи до глубины погребенной почвы и прорезавшего выкид из основного погребения. Любопытно отметить факт прямой стратиграфии разнотипных раннекатакомбных погребений № 5 и № 7: погребение № 5 было совершено в подквадратной погребальной камере, имевшей прямоугольную входную яму. Его камеру перерезала округлая входная яма погребения № 7 с подпрямоугольной камерой, на дне которой на толстом слое растительной подстилки без следов охры лежал слабо склоненный скелет на левом боку, головой на северо-восток. Кости скелета погребения № 5 были сдвинуты к стенке его погребальной камеры - на них отмечены следы фиолетовой охры. Оба погребения безынвентарные, хотя и отличаются значительной глубиной (до 4 м) и объемом погребальных сооружений.

Остальные катакомбные погребения, совершенные в овальных камерах с округлыми входными ямами и вытянутым положением погребенных - относятся к ингульской катакомбной культуре. В одном случае череп погребенного без нижней челюсти лежал на дне камеры у входа, а нижняя челюсть на костях посткраниального скелета, в районе соединения ключиц. В другом - череп был перевернут теменем вверх и смещен к левому плечу. Инвентарь погребений включал деревянный сосуд и сосуд из рассыпавшейся (остеокерамической?) массы (погребение № 3), 2 керамических сосуда (погребение № 2), каменный полированный топор ингульского типа, украшенный каннелюрами (погребение № 4). На дне погребальных камер отмечены пятна красной и фиолетовой охры.

В кургане № 2 находились три погребения - основное раннекатакомбное и два вспомогательных скифских. Погребальное сооружение основного погребения представляло собой глубокую катакомбу, устроенную в материковой глине, с трапециевидной входной ямой и овально-прямоугольной камерой с прямым углом стенок в ее северной части. Скелет взрослого погребенного на левом боку в склоненном положении ориентирован на север. У локтя левой руки находилась каменная кольцевидная булава. По дну камеры прослежены коричневый и белый тлен органической подстилки, следы охры.

Скифские погребения были впущены в западную полуподвалную катакомбную камеру кургана, имевшего крайне незначительную высоту. Погребения совершены в неглубоких до 1,5 м больших подквадратных ямах размерами 3 x 3 м, ориентированных сторонами по странам света. Погребения на уровне древнего горизонта были перекрыты бревнами. После этого центральная часть подкурганной поверхности была перекрыта полусферической каменной вымосткой мощностью до 0,5 м, в свою очередь перекрытую черноземной насыпью высотой около 1 м, укрепленной по периметру крепидой и окруженней кольцевым рвом с проходами с запада и востока. Погребения синхронны, что подтверждается их расположением, стратиграфией, а также находками в обоих фрагментов идентичных красноглиняных амфор лесбосского типа V в. до н.э. После двойного ограбления (древнего и современного) в погребениях, помимо амфор, уделели остатки разрушенных человеческих скелетов, бронзовые наконечники стрел, нащечная уздечная бляха в зверином стиле и перстневидные, по-видимому, также уздечные, пронизи. Захоронения у с. Базавлук пополняют пока немногочисленную на правом берегу Днепра серию скифских захоронений V в. до н.э. в больших неглубоких подквадратных ямах, относительно часто встречающихся в Самарско-Орельском между-речье.

Попандопуло З.Х.

Запорожський краєведческий музей

Бронзовий амулет из Запорожской области

Popandopulo Z.Kh. Bronze amulet from Zapozhye region. Is published bronze amulet as the man figurine from the funds of the Zapozhye regional museum. Amulet is dated IV-VII AD and has analogies among Caucasian and Crimean antiquities.

В коллекции Запорожского краеведческого музея хранится бронзовый амулет в виде фигурки мужчины (инв. № ЭКМ-в-1232), который поступил в 1978 году от Ширяевой М.М. Точное место находки вещицы неизвестно, предположительно, - Запорожская область.

Попандопуло З.Х. Бронзовий амулет з Запорізької обл. Амулет - фігурка чоловіка - зберігається у фондах Запорізького краєзнавчого музею. Датується IV - VII ст. н.е., має аналогії серед кавказьких і кримських старожитностей.

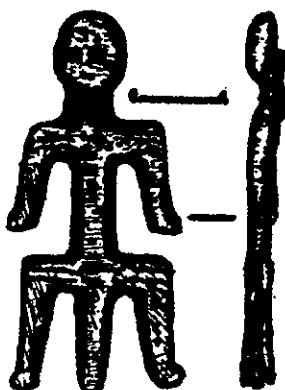

Рис. Амулет
(натуральна величина)

Фигурка изготовлена в технике плоского литья и изображает человечка в стоячей позе с широко расставленными ногами и разведенными в стороны руками. Концы рук и ног слегка изогнуты наружу. Голова имеет вытянутые пропорции, глаза обозначены как круглые углубления, рот прямой, слабо выраженный. Другие детали лица не обозначены. Торс прямой, переходящий книзу в гиперболизированный фаллос. Линии плеча и бедер прямые. На обороте головы находилась петелька для подвешивания. Высота фигурки 50 мм, ширина 20 мм, толщина 2 мм. Найдены подобных амулетов на территории области крайне редки. Кроме публикуемого, нам известны еще два амулета и оба с территории Куйбышевского района. Один из них был обнаружен в с. Алексеевке и хранится в школьном музее, второй был обнаружен по дороге на с. Благовещенку и хранится в фондах историко-культурного заповедника на о. Хортице.

Однако все три амулета различаются между собой.

Судя по имеющейся у нас фотографии, амулет из ГИКЗа изображает пляшущего человечка и близок к амулетам Мартыновского клада. Фигурка из Алексеевки ближе к нашему экземпляру, хотя и отличается рядом признаков и изготовлена менее тщательно [Шевчук, 1996]. Она относится ко второй группе амулетов по классификации Б.Д. Шелова [Шелов, 1984], который отмечает, что их ареал - преимущественно Северный Кавказ. Отдельные находки амулетов 2-й группы известны на нижнем Дону (ст. Нижнекундрюченская) и даже далеко за пределами ареала, на Урале [Генинг, 1997]. В.Б. Ковалевская датирует их временем от VI по IX вв. н.э. [Ковалевская, 1981].

Бронзовый амулет из фондов ЭКМ относится к первой группе подобных вещей. Наиболее близкие ему аналогии известны среди крымских находок из с. Айвазовского, Чуфут-Кале, Керчи. И.Т.Кругликова сообщает, что такие фигуры "в большом количестве находили при раскопках пантикапейского некрополя [Кругликова, 1957]. Имеются аналогии и на Северном Кавказе, Дону, в том числе из Танаиса [Шелов, 1984, с. 241, Рис. 1], в Донецкой области из Белосарайской косы [Кругликова, 1957, с. 254] и других сопредельных территориях. Крымские находки обнаружены в основном в закрытых комплексах - погребениях, которые датируются IV-V вв. н.э. Несколько иная картина с находками фигурок из других регионов, они были обнаружены в разновременных комплексах: IV-V вв., V-VI вв., а также VI - VII вв. н.э. Следовательно, ранняя дата появления этих амулетов IV в. н.э., поздняя - VII в. н.э. Так как условия находки нашего экземпляра, к сожалению, неизвестны, приходится датировать его временем бытования амулетов второй группы IV - VII вв. н.э. Что же касается этнической принадлежности населения, которому принадлежали эти амулеты, то мы склоняемся к версии об их алано-сарматском, а не гуннском происхождении. В.И. Марковин [Марковин, 1986, с. 74-124] дал наглядную картину многовекового развития, от эпохи бронзы до раннего железа, сюжета связанного с

антропоморфными амулетами. Логично было бы предположить и дальнейшее развитие этих традиций в алано-сарматской среде, на что указывает и многочисленность находок на территории проживания этих племен.

Введение в научный оборот экспоната из фондов Запорожского краеведческого музея даст возможность уточнить границы распространения подобных амулетов.

Литература

1. Шевчук С. Амулет з Олексіївки // Міжнародні зв'язки народів Європи. — Запоріжжя, 1996, - с. 175, 179, Рис. 1.
2. Шелов Д.Б. Антропоморфный амулет из Танаиса //Древности Евразии в скифо-сарматское время. - М., 1984, — с. 243.
3. Генинг В.Ф. Памятники у с. Кушнаренково на р. Белой (VI – VII вв н.э.) //Исследования по археологии Южного Урала. — Уфа, 1977, — с. 106, Рис. 11.1.
4. Ковалевская В.Б. Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья. — М.: 1981, — с. 89, Рис. 64.
5. Кругликова И.Т. Погребение IV – V вв н.э. в дер. Айвазовское //СА. — 1957. - №2, — с. 253-257, Рис. 2, 5.
6. Марковин В.И. Культовая пластика Кавказа. //Новое в археологии Северного Кавказа. М., 1986, — с. 74 - 124.

Рассамакин Ю.Я., Куприй С.А.

Институт археологии НАН Украины

Новые позднеэнолитические погребения степного Днепровского Правобережья

Rassamakin Yu.Ya., Kupriy S.O. New Late Eneolithic Burials on the Right Steppe Bank of the Dnieper. The authors publish five Eneolithic burials - № 7 (in the stone cist) and №№ 9, 10, 11, 16 (in the pits) from Kurgan 18 near town Ordzhonikidze (Nikopol district, Dnepropetrovsk region). The three basic burials (№№ 7, 10, 11) represent a special local "Dnieper-Bug cultural group" of the Late Eneolithic period in the Black Sea steppe. The another two burials (№ 9 and № 16 with two little bowls and three flint tools) represent the Zhivotilovka-Volchansk type of memorials which can reflect the first stage of the Early Bronze Age in the Pontic steppe.

В 1999 году Орджоникидзевская археология НАН Украины (начальник исследования курганов у г. Орджоникидзе, Никопольского р-на, Днепропетровской обл., в зоне горных работ ОАО „Орджоникидзевский горно-обогатительный комбинат“ на Чкаловском и Покровском карьерах. В данном сообщении приводятся материалы эпохи энеолита из кургана 18 группы „Покровский карьер“.

1. Результаты полевых исследований кургана 18¹

Исследованный курган 18 ("Долгая могила") входил в условно выделяемую группу курганов „Покровский карьер“, рассеянных в урочище "Озера", на восточной окраине с. Чертомлык. Два кургана эпохи бронзы были раскопаны здесь еще в 1988 году. Курган 18 находился возле трассы Никополь-Херсон в 2 км к юго-восток-востоку от

Рассамакін Ю.Я., Купрій С.О. Нові пізньопалеолітичні поховання на Правобережному степовому Придніпров'ї. Публікуються п'ять енеолітичних поховань - № 7 (у кам'яному ящику) і №№ 9, 10, 11, 16 (в ямах) з кургану 18 біля м. Орджонікідзе (Нікопольський р-н Дніпропетровської обл.). Три основних поховання (№№ 7, 10, 11) представляють особливу дніпробузьку культурну групу пізнього енеолітичного періоду у причорноморських степах. Два інших - (№9 і 16 з двома маленькими кубками і крем'яними знаряддями) представляють животилівсько-вовчанський тип пам'яток, які можуть відобразити перший степінь раннього бронзового віку у Понтійських степах.

¹ К сожалению, авторы ограничились описанием лишь энеолитических погребений длинного кургана. Описание других погребений они заменили изложением, как видно из второй части публикации, собственной интерпретации вопроса, далекого от четкой постановки, чем изменили основному принципу публикаций в АВУ (Ред.).

с. Чертомлык, и в 4 км к юго-востоку от г. Орджоникидзе. Распаханная насыпь длиной около 80 м, шириной до 30 м, высотой до 2 м от уровня поля была вытянута по оси север-юг. Курган относится к типу длинных и состоял из двух курганов (Рис. 1) — южного и северного, соединенных перемычкой, сооруженной над погребением срубной культуры 4, а затем дважды удлиненного с севера после впуска срубных погребений 21 и 20.

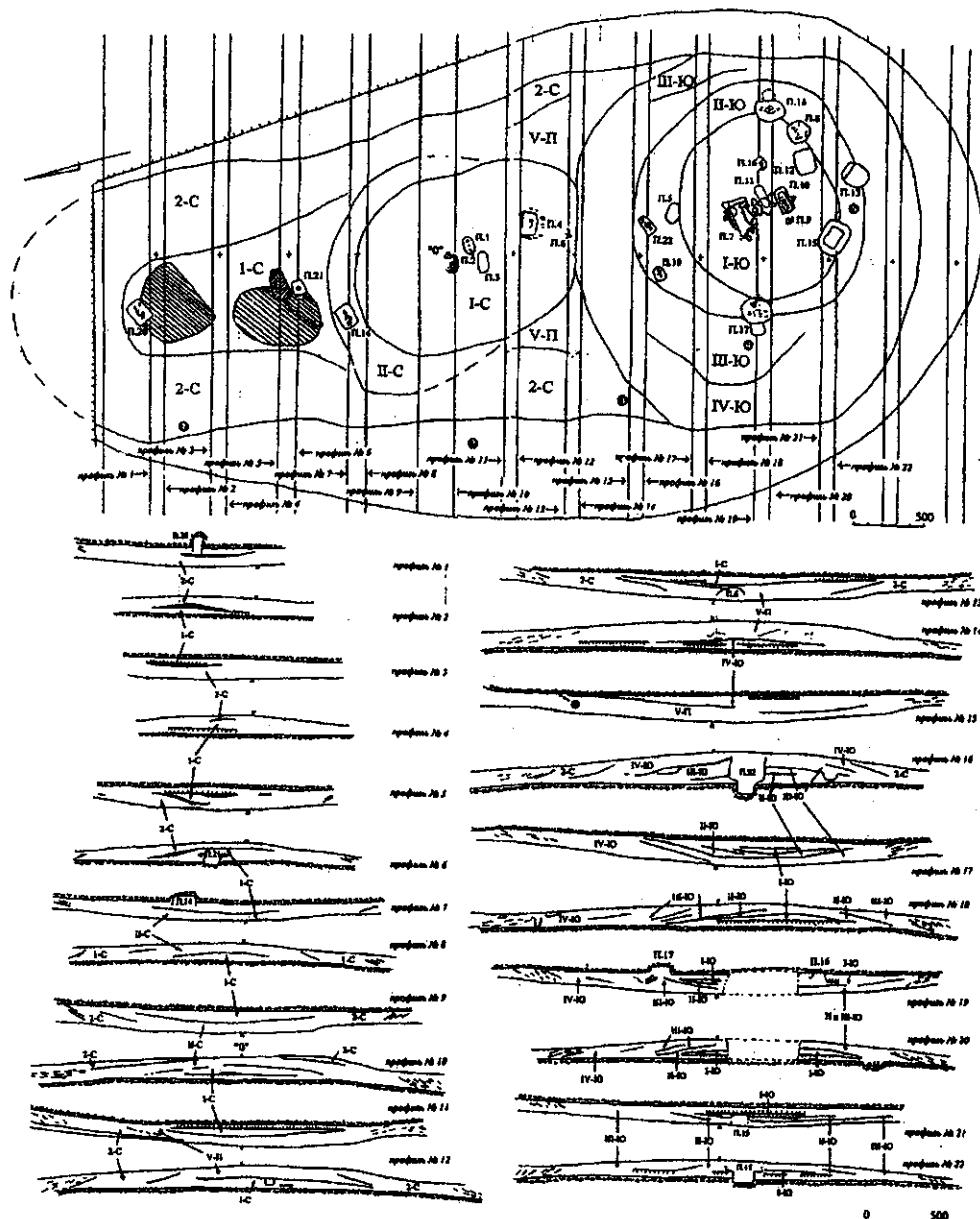

Рис. 1. Орджоникидзе, Покровский карьер, курган 18:
1 - общий план; 2 - профили бровок северного кургана;
3 - профили бровок южного кургана.

В кургане 18 исследовано 22 погребения: пять энеолитических (7, 9, 10, 11, 16), четыре ямной (12, 14, 15, 19, 22), четыре катакомбной (3, 8, 17, 18) и шесть срубной (1, 4, 5, 6-?, 20, 21) культур, а также три неопределенных (2, 9, 13).

1.1. Стратиграфия южного кургана

Высота кургана 1,4 м от древнего горизонта (1,0 от центральной реперной точки), сооружен в четыре приема. Первая насыпь серо-пепельного цвета, высотой 0,5 м диаметром 11-13 м, перекрыла группу энеолитических погребений 7, 10, 11¹. При исследовании

этого участка вручную (Рис. 2, 1) было отмечено, что все три погребения перекрыты первой насыпью. Для ящика погребения 7 не отмечена впускная яма, хотя первоначально оно было определено как впускное. Выкид из еще одного энеолитического погребения 16 лежал на древнем горизонте, но позиция погребения не совсем ясна. По профилям бровок 16-22 есть основание предполагать, что в кургане была еще одна энеолитическая досыпка. Нельзя исключить, что погребение 16 было впущено из древнего горизонта у восточной полы небольшой первой насыпи, край которой прослежен не был, и затем перекрыто досыпкой золисто-пепельной окраски, которая была отмечена, в целом, как первая насыпь, а в действительности могла представлять восточную часть второй насыпи, ошибочно приписанной ямному погребению 12.

Наиболее поздним из энеолитических было погребение 9, плита перекрытия которого находилась в слое первой насыпи. Не исключено, что эта плита могла первоначально лежать на поверхности этой насыпи. Была ли досыпка над погребением 9, не

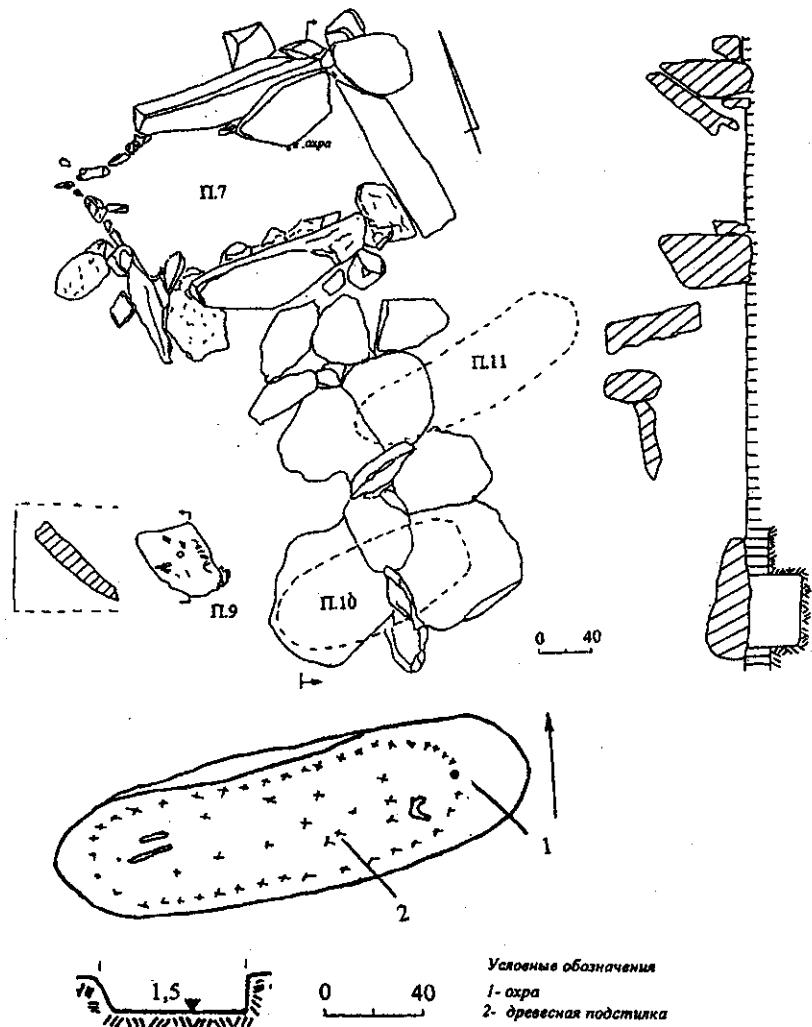

Рис. 2. Орджоникидзе, Покровский карьер, курган 18:
1 – группа погребений 7, 9, 10, 11; 2 - погр. 11.

¹ Стратиграфия ранних погребений кургана и культурная принадлежность погребений 7, 9 и 10 после более детального анализа представлена здесь в уточненном виде по сравнению с данными отчета.

1 Стратиграфия ранних погребений кургана и культурная принадлежность погребений 7, 9 и 10 после более детального анализа представлена здесь в уточненном виде по сравнению с данными отчета.

ясно. Скорее всего, погребение 9 и 16 также были перекрыты второй насыпью. Неясным остается и вопрос, когда был разрушен ящик погребения 7. Судя по высоте его стен, уровень плит перекрытия совпадал с поверхностью первой насыпи, очевидно, имея первоначально вид закладки, не перекрытой землей. Остатки закладки в виде нескольких состыкованных плит лежали на поверхности первой насыпи к югу от ящика. Не исключено, что ящик был разрушен при впуске погребения 9, плита перекрытия которого являлась частью его конструкции.

В дальнейшем в курган впущены погребения ямной культуры, в частности погребение 12. Одним из наиболее поздних ямных погребений было погребение 22. Погребения катакомбной культуры 8, 17, 18 впущены в последнюю насыпь кургана без досыпок.

1.2. Описание энеолитических погребений южного кургана

Погребение 7 — основное (Рис. 2, 1). Находилось в 20 м к югу от центра. Сооружено в каменном ящике прямоугольной в плане формы, ориентированном по оси восток - запад. Ящик частично разрушен. Он сложен из мощных, вертикально установленных гранитных плит подпрямоугольной формы. Три сохранившихся с севера, юга и востока плиты необработаны. Для их установки использован в основаниях ряд мелких и средних камней. Дно ящика находилось на уровне древнего горизонта. С северной стороны установлена плита длиной 1,4 м, толщиной 0,3 м, высотой 0,7 м. С ее внешней стороны, у основания, лежал камень (0,3 x 0,35 x 0,2 м), фиксировавший вертикальное положение плиты. С ее внутренней стороны, у основания, посередине и ближе к северо-восточному углу, подложены три небольших камня. От западного окончания северной плиты сохранились три мелких подпорных камня, уложенных вдоль стенки. Очевидно, здесь была установлена еще одна крупная плита, выброшенная грабителями. В месте стыка северной плиты с восточной лежало три камня (0,15 x 0,25 x 0,2; 0,1 x 0,2 x 0,05; 0,25 x 0,3 м), заполнивших стык и подпиравших большие плиты.

С восточной стороны стояла плита длиной 1,4 м, шириной 0,3 м, высотой 0,6 м. Ее длина превышала ширину ящика и ее положение обеспечивалось опорой на плиты продольных стенок.

С южной стороны установлена плита длиной 1,5 м, толщиной 0,4 м, высотой 0,7 м. Вдоль внутренней стороны ее подпирали семь мелких камней. В юго-восточном углу, до стыка с восточной плитой, южную плиту в длину дополнял камень размерами 0,3x0,5x0,5 м.

От западной стенки ящика сохранились мелкие и средние подпорные камни. В юго-западном углу был установлен крупный камень размерами 0,6 x 0,45 x 0,35 м. Второй подобный камень несколько меньших размеров был сдвинут со своего первоначального места и находился с внешней стороны ящика. Не исключено также, что этот камень мог служить подпоркой для второй несохранившейся большой плиты, завершившей западную стенку до стыка с северной. Каменное перекрытие ящика, состоявшее из нескольких плит средних размеров (до 0,7 м в поперечнике), было нарушено в древности и сдвинуто к югу. Лишь две плиты размерами 0,5x0,6x0,15 м и 0,8x0,7x0,14 м сохранились в северо-восточном углу на первоначальном месте.

Внутренние размеры ящика 2 x 1 м. Погребение разрушено. Лишь в северо-восточном углу на дне зафиксировано пятно ярко-алой охры и найден фрагмент черепной крышки, окрашенный охрой того же цвета.

Погребение 9 — впускное (Рис. 2, 1). Находилось в 24 м к югу от центра. Контуры ямы не прослежены. На глубине 0,3-0,9 м от поверхности насыпи под наклоном обнаружена гранитная плита размерами 0,8 x 0,45 x 0,15 м. Ниже, на глубине 1,05 м, лежал костяк ребенка в скорченном положении на левом боку, головой на восток-юго-восток. Руки уложены возле лица. Костяк слабо окрашен охрой. Частично сохранившийся череп интенсивно окрашен ярко-красной охрой. Скелет плохой сохранности в виде тленя. Под ним прослежены остатки травяной и древесной подстилки.

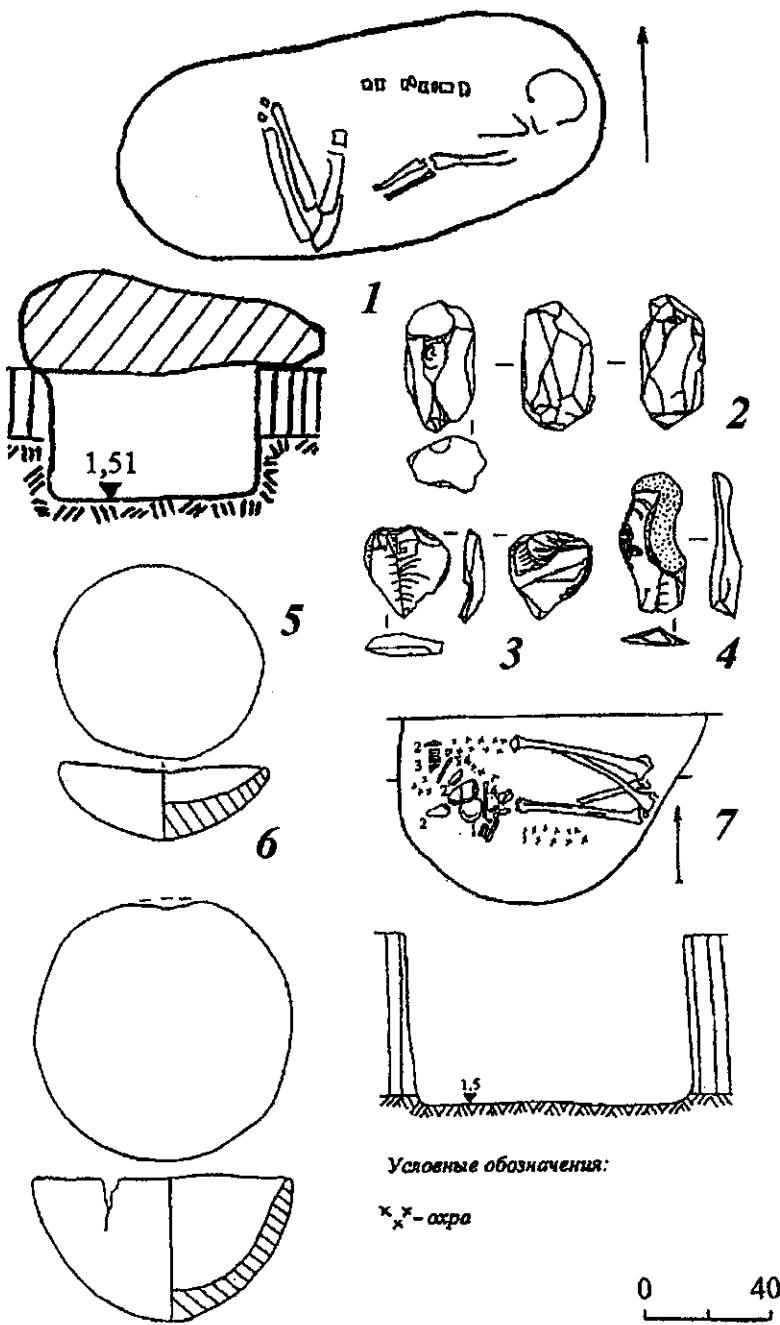

Рис. 3. Курган 18: 1 – погр. 10; 2-7 – погр. 16 (2-4 – кремневые орудия; 5,6 – глиняные чашечки; 7 – погр. 16). Обозначения: 1 - сосуды; 2 - ракушки; 3 - кремни; 4 - кости животных.

Погребение 10 – основное (Рис. 3, 1). В 23 м к югу от центра, на глубине 0,8-1,1 м обнаружен заклад из двух больших гранитных плит размерами 1,2 x 1,0 x 0,3 м, уложенных на древний горизонт и трех мелких, размерами 0,65 x 0,4 0,15, 0,5 x 0,3 x 0,2 и 0,5 x 0,3 x 0,1 м, перекрывавших стык больших плит. Под камнями, поперек ямы, зафиксированы узкие деревянные плашки перекрытия. Узкая овальная

яма размерами 1,5 x 0,7 м, вытянута по оси восток – запад, параллельно ящику по-гребение 7. Дно на глубине 0,5 м от древнего горизонта.

Погребенный лежал скорченно на левом боку, головой на восток. Левая рука вытянута к коленям, правая – не сохранилась. Сохранность костей очень плохая. Костяк, за исключением черепа, окрашен буро-красной охрой. Такой же охрой посыпано дно ямы. Инвентарь отсутствовал.

Погребение 11 - основное (Рис. 2, 2). Находилось в 22 м к югу от центра, между погребением 7 и 10. Выше, над ямой, на глубине 0,5-0,65 м обнаружены две гранитные плиты размерами 0,7 x 0,8 x 0,15 м и 0,6 x 0,75 x 0,1 м, лежавшие горизонтально в стык друг с другом. Первоначально предполагалось, что эти камни являются перекрытием погребения. Однако, земля под камнями представляла неподтревоженную первую насыпь серо-пепельного цвета. Лишь на уровне погребенного чернозема отмечен мешаный грунт с многочисленными норами. На уровне материка обозначилась погребальная яма, лишь западной третью попавшая под заклад. Следовательно, плиты не имеют отношения к погребению, и являются частью разрушенного перекрытия каменного ящика.

На уровне материка фиксировалась яма в виде узкого вытянутого овала размерами 1,95 x 0,6 м, вытянута по оси восток – запад. Дно на глубине 0,5 м от древнего горизонта. Яма заполнена черноземом, смешанным с глиной. Стенки сохранились на высоту 0,15 м. In situ сохранились нижняя челюсть в восточной части ямы и берцовые кости в западной. Можно утверждать, что костяк лежал вытянуто на спине головой на восток. В районе черепа зафиксировано маленькое пятнышко охры буро-красного цвета. По дну ямы зафиксирована деревесная подстилка.

Погребение 16 - первое впускное ? (Рис. 3, 2-7). Находилось в 22,5 м к югу от центра. Сохранилась южная часть овальной ямы длиной 0,4-0,85 м, уходившая в бровку. Длина ямы не превышала, очевидно, 1,4 м, ширина 0,85 м, ориентирована по оси юго-юго-запад - северо-северо-восток. Глубина 0,5 м от древнего горизонта.

Сохранились сильно согнутые в коленях кости ног, судя по которым костяк лежал скорченно на левом боку, головой на северо-северо-восток. Кости окрашены красной охрой. Возле стоп сложены два лепных сосуда (1 и 2), три раковины перловицы, расслоившийся предмет из кости неясной принадлежности и три кремневых орудия (3-5). Дно ямы в этом месте посыпано охрой светло-красного цвета.

Лепная округлодонная чашечка (Рис. 3, 6). Венчик закруглен, изнутри утончен. Поверхность шероховатая, заглажена, серого цвета с бурыми пятнами. Видны мелкие поры от выгоревшей органики и разрывы от известковых включений. Тесто рыхлое с известковыми включениями. На стенках, внутри, мелкие рваные выемки от выгоревшего при обжиге отощителя. Внутри сохранился грязно-серый налет от высохшей жидкости, а также следы алои охры. Диаметр 8 см, высота 4,5 см.

Лепная круглодонная чашечка (Рис. 3, 5). Очевидно, является нижней частью круглодонного сосуда с затертymi краями, использовавшегося в качестве чашечки. Тесто с примесью ракушки. Фактура рыхлая, поверхность заглажена, шероховатая. Обжиг слабый, на изломе черепка в середине имеется темная прослойка. Диаметр 6,2 см, высота 2,3 см.

Орудие режущего назначения на краевой пластине с извилистым рабочим краем, обработанным нерегулярной чешуйчато-жемчужной ретушью (Рис. 3, 4). Изготовлено из светло-желтого полупрозрачного кремня. Размеры 4,4 x 1,7 x 0,7 см.

Нуклеус бессистемный, с негативами пластин и отщепов (Рис. 3, 2). Изготовлен из серого непрозрачного кремня низкого качества. Размеры: 4 x 2 x 1,8 см.

Долотовидное орудие с рабочим краем и двухсторонней подтеской (Рис. 3, 3). Изготовлено на отщепе палево-серого, полупрозрачного кремня. Размеры 28x25x7 мм.

2. Обобщение результатов полевых исследований энеолитических погребений кургана 18

В раскопанных энеолитических погребениях выделяется основной комплекс из двух погребений в неглубоких ямах, отражающих разные погребальные традиции. Они соответствуют группе I (погребение 11) и группе III, очевидно, варианту А (погребение

10) [Рассамакин, 1993, Рис. 1; Levine, Rassamakin, 1999, Fig. 3,4] и каменный ящик, который мог содержать погребение группы I, судя по его размерам. Данный комплекс является новым подтверждением того, что Правобережье Днепра являлось одной из зон формирования локального синкретического позднеэнолитического явления, для которого было предложено название "днепро-бугская группа" [Николова, Рассамакин, 1985, с. 53-55; Рассамакин, 1988, с. 20]. Раскопки последних лет в районе г. Орджоникидзе подтверждают это мнение (исследования А.В. Николовой в 1990 и 1991 гг., курганы 7 и 9 в группе "Завадские Могилы"). В данном случае, для определения этой группы памятников нельзя применять, предложенное Д.Я. Телегиным, название "широканско-баратовский этап". Трактовка памятников этого типа, предложенная Д.Я. Телегиным [Телегін, 1971, с. 15], отличается от нашей.

Важен вопрос о более точной локализации днепро-бугской группы. Памятники Никопольского микрорегиона являются одной из важнейших ее частей, так как здесь представлены яркие подкурганные могильники с погребениями, совершенными по разным погребальным традициям и со смешанным инвентарем. К югу от этого микрорегиона, вдоль Днепра, нам пока не известны аналогичные могильники, а к северу, уже в районе г. Запорожья, могильники включают "вытянутые" погребения группы I (раскопки А.Г. Плещивенко в 1994 г. у пос. Солнечный, курганы 1 и 2). К западу, на Ингульце, область днепро-бугской группы хорошо определяется памятниками Криворожского микрорегиона с курганом 1 у с. Широкое [Крилова, 1971]. По Ингульцу, к северу от Кривого Рога, в курганах представлены одиночные "вытянутые" погребения [Полин и др., 1994]. Но к югу, включая приморскую полосу, наиболее представительны в курганах погребения нижнемихайловского типа (группа III, варианты А и В), как одиночные (возможно, более древний горизонт) – Великая Александровка курган 1, погребение 24; Староселье курган 1, погребение 19, так и в составе могильников – Баратовка, курган 1, Александровка, курган 1 (с-э „Прогресс“), Облои, курган 2, Скадовск, курган 1, Озерное, курган 4, Долинское, курган 1, очевидно, Новоалексеевка, курган 6. Специфика этих поздних могильников определяется наличием в некоторых из них скорченных на боку погребений группы III-C, но при полном отсутствии "вытянутых".

На Южном Буге и Ингуле ситуация менее определена, хотя в южной, приморской части также известны могильники со скорченными на боку погребениями – Калиновка II, курганы 4 и 8, и выше по течению Ингула - Константиновка, курган 8 (раскопки О.Г. Шапошниковой в 1973 г.).

Таким образом, памятники днепро-бугской группы занимали достаточно узкую территорию в пределах междуречья Днепра и Ингульца.

Курган 18 расположен в районе, где ранее были исследованы энеолитические погребения, аналогичные описываемым. Они сопровождались статуэтками верезлиевского типа, которые являются индикатором этой группы и выступают ярким проявлением трипольских традиций [Николова, Рассамакин, 1985, с. 44]. В.Г. Эбенович, очевидно, ошибался, когда писал о происхождении их от пластики усатовского типа [Эбенович, 1976, с. 63]. Несомненно, что появление обоих типов происходило не только параллельно, но и взаимообусловлено чем-то аналогичными процессами формирования усатовского варианта и днепро-бугской группы. Решающая роль в появлении этой пластики принадлежит несомненно трипольскому населению. Нет оснований это отрицать, так же, как и предполагать, принадлежность статуэток памятникам нижнемихайловского типа [Мовша, 1984, с. 73-74]. Традиции последних, включая керамическое производство и исходную территорию формирования, а также распределение самих статуэток по комплексам не соответствуют выводу Т.Г. Мовши. Статуэтки не могут быть отнесены и к квитянской культуре с ее "вытянутыми" погребениями, при которых статуэтки являются единственным связующим звеном с трипольскими традициями, да и то в Днепро-Бугском междуречье, в стороне от основного ядра формирования самой культуры. Исходя из устойчивых стандартов статуэток, включающих, три варианта форм, орнаментальный стиль и технику его нанесения с белой инкрустацией, а также технологию изготовления, можно предположить существование центра или центров по их производству по трипольской технологии. Косвенно

это предположение подтверждается распространением статуэток вдоль Южного Буга и его притоков и наличие статуэток в погребениях с различными обрядовыми традициями, входящими в разные локальные культурные образования позднего энеолита. Среди них - днепро-бугская группа в очерченной выше зоне и поздняя нижнемихайловская на юге буго-днепровского междуречья и в приморской зоне. Хотя статуэтки действительно стали особенностью материального комплекса погребений днепробугской группы, что сейчас подтверждается новыми исследованиями на Ингульце – Зеленый Гай, курган 6, погребение 26 [Ковалева, 2000], но они представлены и далеко за пределами указанной зоны. Появление их в приморской зоне и в Крыму можно объяснить прежде всего импортированием изделий, а не их изготовлением по чужой для степи технологии. Интересно, что попытки изготовить похожие статуэтки вне традиционных центров завершались лишь примитивными копиями: Александровка (с-з "Прогресс"), курган 1, погребение 11, очевидно, поселение Ласин (Польша). Необходимо объяснить и появление столь схематизированной формы статуэток, но эта тенденция вообще характерна для данного периода. В этой связи можно вспомнить также пластику культуры Чернавода I и культуры Баден.

Два более поздних погребения кургана 18 – погребение 9 (по обряду - группа III, вариант С) и, очевидно, погребение 16 (по степени скорченности и инвентарю) представляют памятники животиловско-волчанского типа. В погребение 16 одна из чашечек (без примеси раковины) по характеру теста аналогична керамике из известных животиловско-волчанских погребений. Именно с последними связано появление керамики с такими технологическими особенностями [Rassamakin, 1996].

Література

- Эбенович В.Г. К проблеме связей Триполья с энеолитическими культурами Северного Причерноморья// Энеолит и бронзовый век Украины.- К. 1976.- с. 57-69.
- Ковалева И.Ф. К вопросу о культурной принадлежности антропоморфной пластики "серезлиевского типа" // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. Спеціальний випуск: Тези та доповіді учасників міжнар. наукурган конфер. "Історичне джерелознавство в інформаційному суспільнстві" (відп. ред. А.Г. Болебрух). - Дніпропетровськ, 18-20 жовтня 2000 р., с. 143-146.
- Крилова Л.П. Археологічні розкопки стародавніх курганів на Криворіжжі у 1964-1966 рр. // Наш край. - Дніпропетровськ, 1971, с. 19-27.
- Мовша Т.Г. Хронология Триполья-Кукутени и степные культуры эпохи раннего металла в ее системе // Проблемы археологии Поднепровья. - Днепропетровск, 1984, с. 60-73.
- Николова А.В., Рассамакин Ю.Я., О позднеэнолитических памятниках Правобережья Днепра // СА, 1985, № 3, с. 37-56.
- Полин С.В., Тупчиенко Н.П., Николова А.В. Курганы верховьев Ингульца (препринт), вып.3. Кировоград, 1994.
- Рассамакин Ю.Я. Относительная хронология позднеэнолитических погребений бассейна р. Молочная // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины. - К., 1988, с. 14-27.
- Рассамакин Ю.Я. Энеолит степного Причерноморья и Приазовья (по погребальным памятникам) // The Fourth Millennium BC. Ed. P.Georgieva. Sofia: New Bulgarian University, 1993, р. 5-28.
- Телегін Д.Я. Енеолітичні стели і пам'ятки нижньомихайлівського типу// Археологія, 4. 1971.- с. 3-17
- Rassamakin Yu.Ya., 1996. On the Early Elemente of the Globular Amphora Culture and Other Central European Cultures in the Late Eneolithic of Northern Black Sea area Eastern Exodus of the Globular Amphora People: 2950-2350 BC. Baltic-Pontic Studies, Vol.4. Ed. A.Koњko. Poznan: Adam Mickiewicz University, Eastern Institute, Institute of Prehistory, pp.112-132.
- Levine M., Rassamakin Yu., Kislenko A. & N. Tatarintseva (with an introduction by C.Renfrew), 1999. Late Prehistoric Exploitation of the Eurasian Steppe. McDonald Institute Monographs, University of Cambridge, 1999.

Роздобудько М.В., Костюк О.В.

Національний історико-етнографічний заповідник "Переяслав"

**Городище доби раннього заліза на
Лівобережжі Середнього Дніпра**

Rozdobudko M.V., Kostuk A.V. The early iron age hillfort in the left-bank Middle-Dnieper. The research of hillfort near vil. Lipyava (Kaniv District Cherkassy Region) were continued in 1999-2000. The ruins of burned wooden constructions were traced at the base of the ramparts in the southern part of hillfort that is evidence of two stages of their installation. Remains of wooden constructions were not found in the central and northern parts of the hillfort. In the south-western part of the territory several trains from cultural layer with materials of the 5th and 4th centuries B.C. were revealed.

Городище знаходитьться північніше с. Ліпляве Канівського району Черкаської області. Розташоване на краю стрімкого 40 метрового виступу третьої надзаплавної тераси Дніпра, біля підніжжя якої була заболочена стариця. Площа городища, що складає близько 12 га, густо поросла лісом. Дослідженнями 1996-1998 рр. під насипом валу виявлені залишки обгорілої кладки з дубових колод, а на території оточений валами - кілька розрізних плям з дрібнофрагментованою керамікою та поодинокими речовими знахідками, які датуються серединою-другою половиною I тис. до н. е. [Роздобудько, Костюк, 1998].

В 1999-2000 рр. продовжилися дослідження оборонних споруд та культурних плям городища. В 40 м від траншеї 1, що розкрила залишки обгорілої дерев'яної конструкції, зроблено переріз валу траншеєю 2. Під насипом валу, складеним материковим піском з домішкою ґрунту та плямами сажі, залягла лінза деревного вугілля потужністю до 0,8 м та ширину поперек валу понад 10 м. Всередині лінзи, під гребенем валу, знаходилися залишки двох рядів (по вертикалі) обгорілих колод, покладених вздовж валу. Конструкція кладки та її ширина (біля 2 м) аналогічна виявленій в траншеї 1, але збереглася на значно меншу висоту - 0,5 м проти 1,2 м. Подальші дослідження валів шурфуванням показали, що залишки згорілої дерев'яної кладки під насипом прослідковуються в західному напрямку ще понад 150 м, до повороту лінії валів на північ (Рис., 1). Зокрема, в шурфі 22, що за 170 м від траншеї 1, виявлені залишки обгорілих колод висотою понад 1 м. В центральному та північному сегментах валів не виявлено будь-яких слідів дерев'яних конструкцій, чи прошарків деревного вугілля. Насип валу складений однорідним світло-сірим піском, що налигає на материк.

Привертає увагу ускладнена конфігурація та стратиграфія насипу валу на ділянці за 150 м від його південного кінця. Лінія валу, яка тягнеться з півночі, від борту яру у вигляді підкови, робить досить різке "коліно", продовжуючись на південь у формі майже правильного півколо або дуги, що не "вписується" в попередню конфігурацію. "Коліно" підкреслюється ледь помітним виступом "підкови" в західному напрямку, тобто, у внутрішню частину території городища, на зміканні з дугово утворюючи елемент куліси. Виступ "підкови" знаходить продовження в пологому гребені, що тягнеться в північно-західному напрямку аж до початку схилу тераси, замикаючи "підкову" валів. Гребінь в своїй основі, має природне походження, розділяючи верхів'я двох сусідніх неглибоких балок, врізаних в охоплену валами частину плато. Шурф 23, закладений на зміканні південної дуги валу з "підковою", не виявив залишків кладки з колод, а лише окремі лінзи та прошарки з деревним вугіллям в нижній частині насипу. З огляду на чітко зафіксовані залишки дерев'яної кладки західніше, стратиграфія нижньої частини насипу валу в шурфі 23 можливо засвідчує існування проходу (воріт) в дерев'яній стіні, що були на цьому місці до пожежі та другого етапу спорудження валів.

Роздобудько М.В., Костюк А.В. Городище епохи раннього заліза на левобережжі Середнього Дніпра. Продолжались исследование городища возле с. Липляви Каневского района Черкасской области. Остатки обгоревших деревянных конструкций прослежены в основании валов в южной части городища, что свидетельствует о двух этапах их сооружения. В центральной и северной частях городища остатков деревянных конструкций не обнаружено. В юго-западной части территории обнаружено несколько пятен из культурного слоя с материалами V-IV вв. до н. э.

Шурфуванням та невеликими розкопами досліджувалися культурні плями в південно-західному секторі городища. Вздовж верхнього краю тераси, між південним кінцем валу та неглибокою балкою за 50 м північніше, прослікована лінза культурних відкладів насичених деревним вугіллям. На відстані до 20 м від гребеня валу лінза складена переважно деревним вугіллям з залишками обгорілих плах, орієнтованих горизонтально. Потужність лінзи коливається від 0,3 до 0,5 м, і в профілі стінок шурфів помітно зростає в напрямку краю уступу. На відстані 20-40 м від валу, більче до балки, потужність лінзи падає до 0,2-0,1 м, зменшується кількість деревного вугілля. В одному з шурфів поблизу валу, в лінзі вибрано до 20 уламків дрібного посуду, в тому числі фрагменти вінець, прикрашених по краю защепами та нігтевими вдавленнями (Рис., 9).

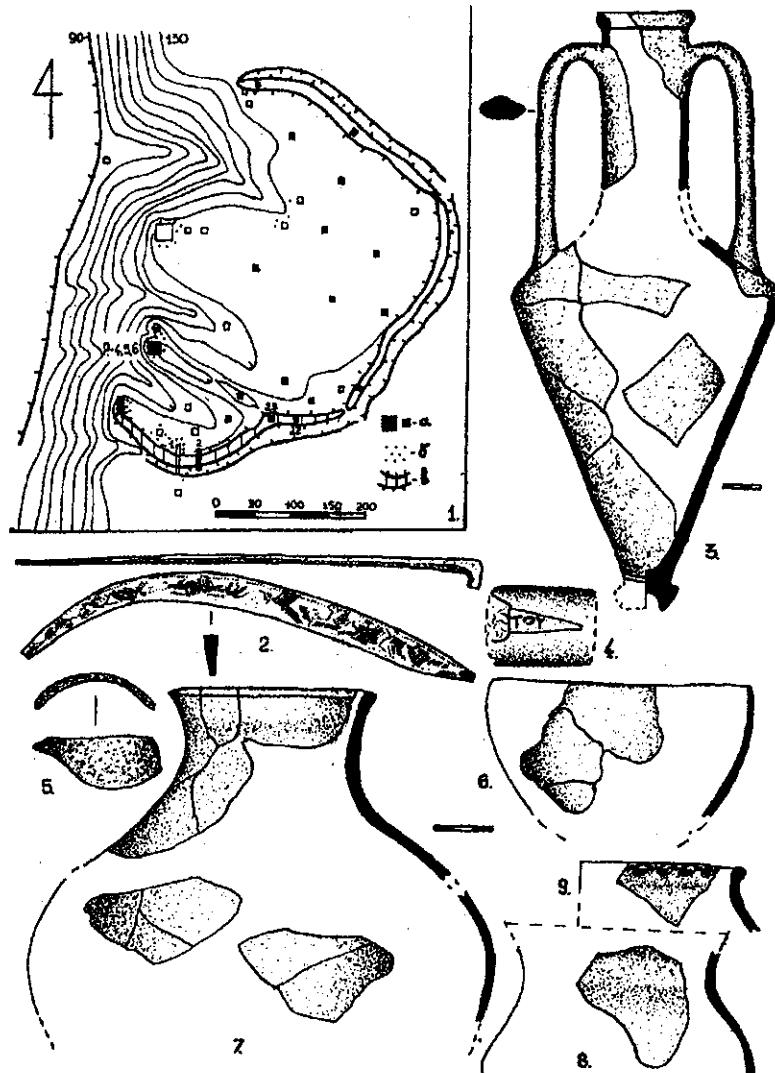

Рис. Городище поблизу с. Ліпляве. 1 - план городища; а - роботи 1999-2000 рр., б - культурні плями; в - вали з дерев'яною конструкцією; 2 - залізний серп; 3 - амфора; 4 - клеймо; 5 - скло; 6-9 - кераміка.

на фрагментів належать широковідкритим опуклобоким горщикам з плавно вигнутою назовні шийкою (Рис., 8).

В розкопі 6 на глибині 0,2 м знайдено добре збереженого залізного серпа (Рис., 2). Серп, ширина якого досягає 2 см, має довжину 26 см (відсутній лише кінчик ле-

На закінченні вищезгаданого гребеня між двома балками, перед початком схилу тераси, шурфуванням виявлено ще одна пляма потужністю від 0,1 до 0,3 м. Там, де дозволяли прогалини між деревами, трьома невеликими розкопами розкрита площа близько 30 м². Насиченість культурного шару дуже слабка, як і на ділянці досліджений в 1997-1998 рр. на розі яру та схилу тераси. В цілому з розкритої площи (переважно розкопів 4 та 5) вибрано близько 50 уламків ліпного посуду, більша частина яких належить кільком посудинам: зокрема, глибокій чашеподібній мисочці з загнутими до середини краями та опуклобокій глекоподібній посудині з вузькою, високою шийкою (Рис., 6.7). Кіль-

за). Вигнута форма леза типова для аналогічних знахідок на пам'ятках скіфської доби, зокрема Трахтемирівському, Більському, Кам'янському городищах. Добре збережений початок черенка, підчотирикутної в перерізі форми, загнутий під прямим кутом до площини леза.

Досить рідкісна знахідка виявлена в розкопі 4 на глибині 0,3 м - фрагмент скляної посудинки циліндричної форми з діаметром близько 4 см (Рис., 5). Скло завтовшки 3 мм, сильно патиноване, жовтуватого кольору.

В розкопі 5 знайдено великі уламки античної амфори. Фрагменти устя з вінчиком та ручкою, шийки з ручкою та тулуба, знаходилися на глибині 0,2-0,3 м сконцентровані в межах площи 0,25 м². Розміщення уламків та характер зламів показують, що амфора була розбита ще до захоронення в культурному шарі. Чотири значно менших уламки тулуба знайдено за кілька метрів у сусідньому розкопі 4. Форма амфори дозволяє віднести її до кола хіоських прямогорлих, амфор з ковпачковидною ніжкою (Рис., 3). Характер зламу ніжки, яку на жаль не знайдено, вказує на її наліпний, валикоподібний тип без значного стовбура - Хіос 2, або ковпачковидний. Розміри амфори - висота 66-70 см, максимальний діаметр 28 см, висота горла 22 см, найбільш типові для хіоських прямогорлих амфор. Не суперечить такому визначенню і профіль вінця та світло-рожеве з дрібними пухирцями і білими вкрапленнями тісто. Все це дозволяє датувати культурну пляму, з якою пов'язана ця амфора IV - початком III ст. до н. е. [Лейпунская, 1981, с. 29-30, 39]. На верхній частині овальної, дець сплощеної ручки є клеймо, ліва половина якого відбита, збереглося три літери в заглибині підтрикутного штампу (Рис., 4).

Під час досліджень 1997-1998 рр. на іншій ділянці, в нижній частині розрізу культурної плями знайдено трилопатеве втульчасте залізне вістря стріли, аналогічне за формою заліезному вістрю з інвентаря скіфського поховання на Правобережжі. Поховання датується першою половиною V ст. до н. е. [Галанина, 1997, С. 28-29]. Знахідка амфори дозволяє більш надійно датувати одну з культурних плям городища. З другого боку, як мінімум два етапи спорудження зажисних валів у південній частині городища, дають підстави припускати досить тривалий період його використання населенням мікрорегіону. Про те, що городище саме використовувалося в певні моменти, а не було заселено постійно, свідчать наявність культурних плям, їх мала потужність та дуже слабка насиченість культурними рештками побутового характеру, відсутність знахідок житлових споруд, навіть характер кераміки. Остання представлена уламками дуже обмеженого кола посудин. Привертає увагу повна відсутність багатьох типів столового та кухонного посуду, широко розповсюджених на городищах та поселеннях скіфської доби, зокрема цього ж мікрорегіону Лівобережжя - мисочок з перлинним орнаментом, горщиків з розчленованим валиком під вінцем, посудин на піддонах, кухликів з ручками. Форма та орнаментація деяких керамічних знахідок на городищі близькі до кераміки зарубинецького типу.

Розвідками і шурфуванням околиць городища досі не виявлені сліди синхронних поселень. Можливо останні знаходилися на переважно затоплений нині водосховищем заплавно-боровій терасі, відповідно старіці біля підніжжя плато, на якому розташоване городище. Така відносно низька топографія притаманна кільком вже виявленим поселенням скіфської доби на Лівобережжі Переяславської луки [Роздобудько, Тетеря, 1998, с. 44].

Сімановський В.О., Лисенко С.Д.

Інститут археології НАН України

Поселення та могильник тшинецького часу Нові Петрівці-1 та 1а

Багатошарова пам'ятка Нові Петрівці-1 була відкрита в 1990 р. київським краєзнавцем В.О. Сімановським; в 1995 та 1999 рр. досліджена Фастівською археологічною експедицією (ФАЕ). Пам'ятка розташована в 1 км на південь від села Нові Петрівці Вишгородського району Київської області, на території полігону внутрішніх військ, на північний схід від стрільбища. Культурний шар зафіксовано на похилій надзаплавній терасі правого берега Дніпра в 2,5 км від берега Київського водосховища, серед заплавно-лугового ландшафту, що переходить на заході у моренно-зандрову

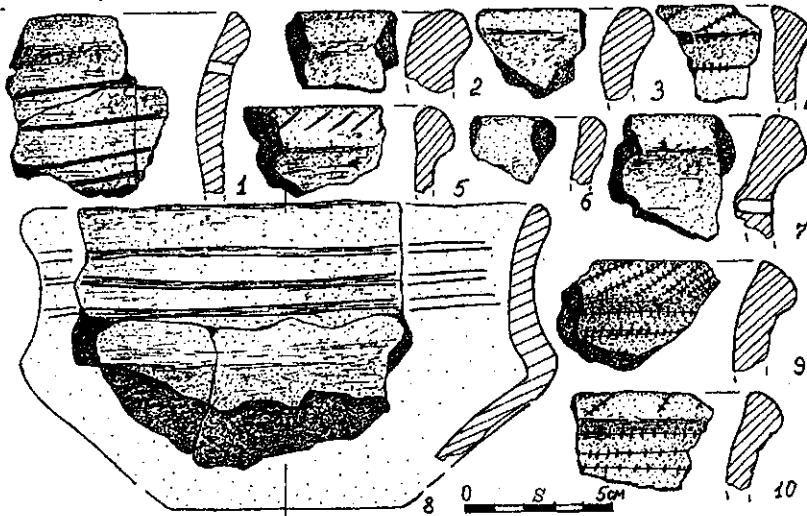

Рис.1.

після 1995 р. на території поселення.

Знахідки на пам'ятці представлено поодинокими уламками посуду софіївського типу (Рис. 3, 17, 19); середньодніпровської культури шнурової кераміки (Рис. 3, 15); бабинського типу (Рис. 3, 16, 18); посудом переходного типу від заключної фази СКШК до тшинецької, що має плавно вигнуте потовщене вінце; домішки піска в тісті та орнаментований відбиткамі шнура (Рис. 3, 11), а також посудом тшинецького та сосницького типів (Рис. 1; 2; 3; 10, 12, 13). Крем'яні знаряддя представлені скребками (Рис. 3, 1-8), уламком сікача (Рис. 3, 9), ножевидною пластиною з ретушшю (Рис. 3, 14). Виявлено шар XVII - XVIII ст. (уламки посуду, ковані залізні цвяхи, підокругла мідна пластинка з уламком залізного вушка).

Найбільш численними є знахідки посуду тшинецько-сосницького кола. Знайдено кілька сот уламків посуду, переважно жовтого та червоно-бурого кольору, зі значною домішкою перепаленого товченого кременю в тісті. Серед посуду, що розглядається, можна виділити дві великі групи.

До першої групи належить товстостінний посуд, орнаментований переважно "колючим дротом", іноді "перлинами". Характерною ознакою цього посуду є масивні, потовщені, часом гранені вінци (Рис. 1: 2, 3, 7, 9, 10), що за морфологією тогожні вінцям кераміки малополовецького типу (КМТ) [Лысенко, 1998, с. 91-97]. Подібні масивні вінци від посуду, орнаментованого, на відміну від малополовецького типу, не рустовим орнаментом, а "колючим дротом" та "перлинами", в тісті якого практично відсутні домішки слюди, було знайдено в 1999 р. на тіlopальному могильнику Коціївка-4 [Лысенко С.Д., Скиба, Лысенко С.С., Басанский, 1999, с. 21-24]. Пропонуємо закріпити за посудом, що має наведені вище ознаки назву "кераміка новопетрівського типу" (КНТ). На відміну від кераміки малополовецького типу, виявлений тільки на пам'ятках лісостепової частини Києво-Черкаського регіону, КНТ пов'язана з поліськими ландшафтами. Залишається не ясним, чи КНТ сформувалася у Київському Поліссі на місцевому шнурковому підгрунті під впливом тшинецької кераміки з заходу та сосницької зі сходу, а потім, проникаючи на південь, призвела до формування КМТ, чи навпаки, формування КНТ є слідством зворотніх впливів з лісостепової Наддніпрянщини. Автори схиляються до другого варіанту, вбачаючи в кераміці новопетрівського типу симбіоз кераміки малополовецького та сосницького типів.

Посуд другої групи більш тендітний, з меншою кількістю кремня в тісті. Він орнаментований прокресленими лініями та "перлинами"; "колючий дріт" нанесено більш неохайно, ніж на посуді першої групи (порівняйте Рис. 3, 12 та 2: 9). Через відсутність можливості зясувати початкову стратиграфію знахідок, тяжко стверджувати, чи наведені групи кераміки пов'язані з різними етапами її існування, чи вони

слaboхвилясту рівнину з дерново-підзолистими ґрунтами, вкриту дубово-сосновими та широколистянно-сосновими лісами [Атлас Київської області, 1980, с. 11, 12, 14]. Розвідкою 1999 р. встановлено, що культурний шар повністю знищено убочими вибухами, піщаними кар'єрами та приватним підприємством, побудованим

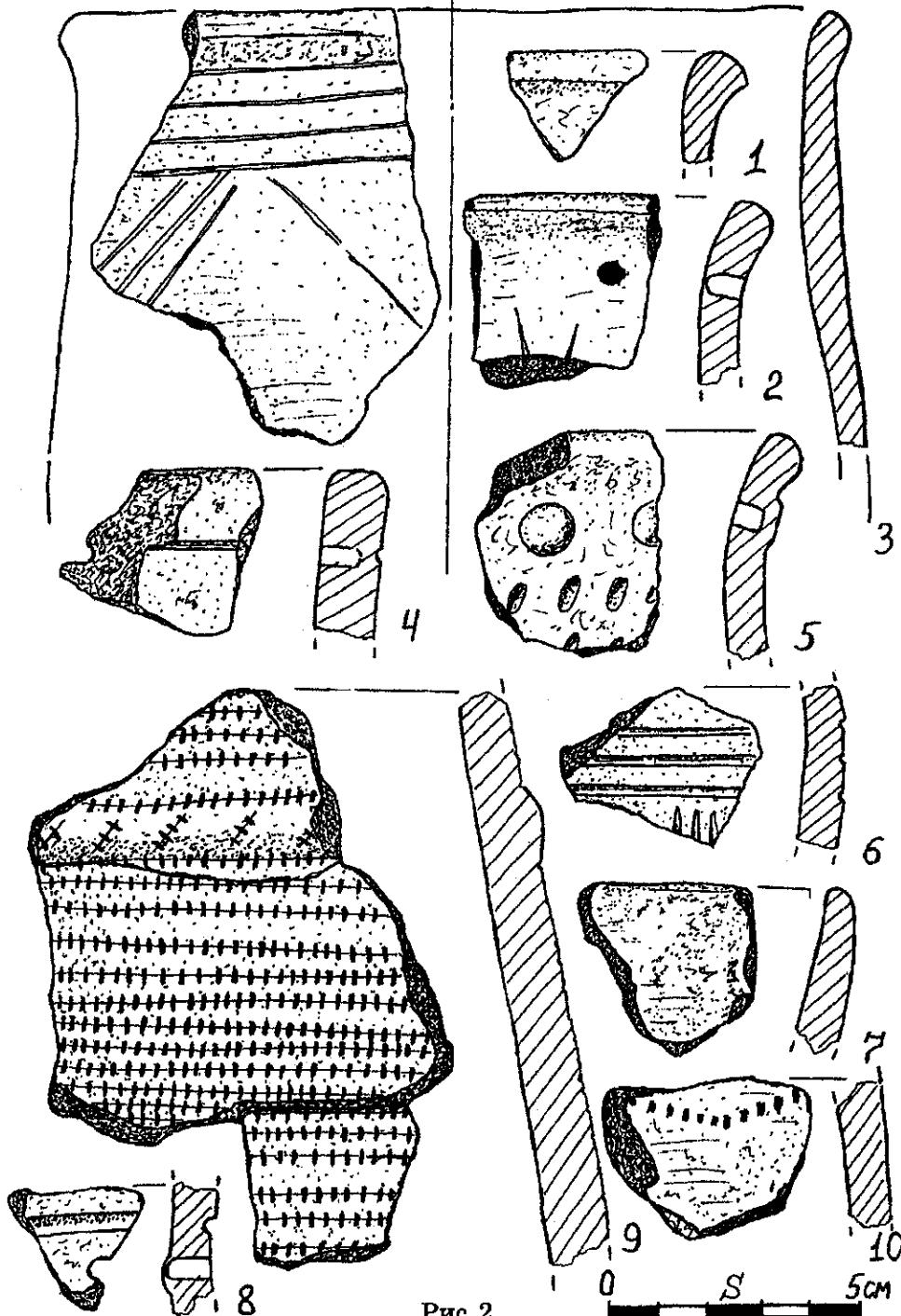

Рис.2.

відносяться до одного етапу та відображають різні напрямки взаємозв'язків місцевого населення.

Скоріш за все, шар доби пізньої бронзи на дослідженному місцезнаходженні є залишками поселення, на захід від якого, в напрямку стрільбища, дещо вище над заплавою, на краю ліса, розташувався тіlopальний могильник цього ж часу. Про існування останнього свідчать знахідки в свіжій воронці розвалів тюльпаноподібної банки та гострореберної напіввідкритої миски, орнаментованих прокресленими лініями

(Рис. 1: 8; 2: 3). Навколо було знайдено значну кількість кальцінованих кісток. Територія навколо зазначеного зруйнованого поховання, відокремлена від поселення ділянкою, на якій практично не знайдено підйомного матеріалу, гадано, була зайнята могильником тшинецького часу. Останній отримав шифр Нові Петрівці-Іа.

На нашу думку, за типологією матеріали доби середньої-пізньої бронзи з Нових Петрівців можна умовно поділити на декілька хронологічних горизонтів та співвіднести з певними горизонтами Малополовецького [Kovalyukh, Skripkin, Klochko, Lysenko, 1998, с. 130-140; Лисенко, 1988, с. 42-44] та Коцієвського [Гаскевич, Лисенко, 1998, с. 73] кущів пам'яток на Фастівщині:

Нові Петрівці-І - посуд культури шнурової кераміки; МП-Іа.
Нові Петрівці-ІІ - перехідні типи від шнурового до тшинецького посуду поряд з якими - незначна кількість посуду бабинського типу; МП-Іб, Кщ-І.
Нові Петрівці-ІІІ - кераміка новопетрівського типу (КНТ); МП-ІІ (КМТ), Кщ-ІІа.

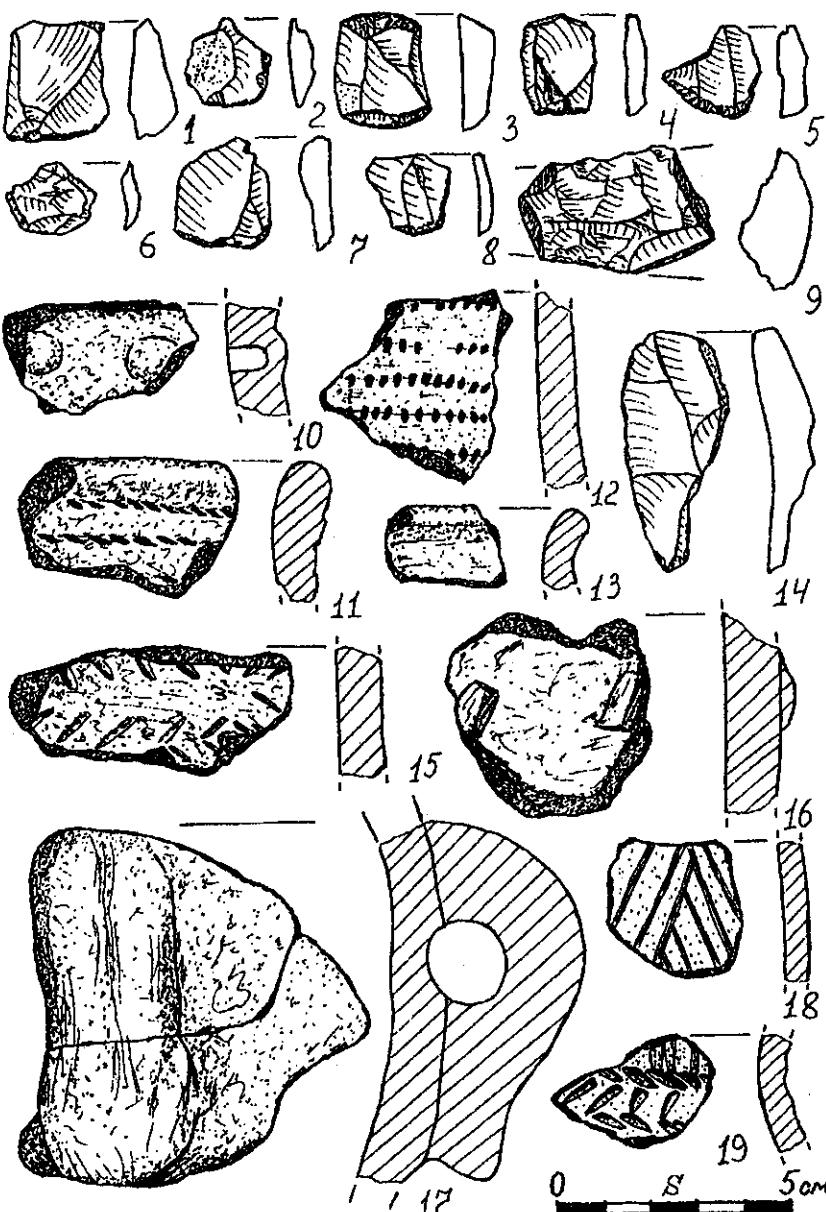

Рис.3

Нові Петрівці IV - інший посуд тшинецького кругу з поселення та могильника; МП-ІІІ/ІV, Кщ-ІІb/ІІс.

Більш дрібна диференціація посуду тшинецьких типів горизонта Нові Петрівці-ІV, а також абсолютне датування зазначених горизонтів, до проведення детального дослідження мікрорегіона, уявляється передчасним.

Всі матеріали з пам'ятки зберігаються у фондах Фастівського державного краєзнавчого музею.

Смінтина О.В.

Одеський державний університет ім. І.І. Мечникова

Дослідження пізньомезолітичного поселення Залізничне у 1999 р.

Стоянка Залізничне, розташована у одноіменного села Болградського р-ну Одеської обл. на лівому березі р. Ялпуг, була відкрита в 1970 р. М.В. Агбуновим і додатково обстежена в 1979 р. В.Н. Станко та Л.В. Суботіним. В 1998 р. нові дослідження пам'ятки були проведені в рамках проекту "Скіфія до скіфів" міжнародної програми INTAS. Кількість та якісний склад зібралого підйомного матеріалу (939 екз., в тому числі 117 із вторинною обробкою) свідчили про доцільність стаціонарного дослідження цього поселення. Розкопки було розпочато влітку 1999 р. експедицією кафедри археології та етнології України Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова. В зоні найбільшої концентрації підйомного матеріалу був закладений розкоп 6 х 4 м, в ході опрацювання якого знайдено 1268 виробів з кременя. Паралельно продовжувалися збори підйомного матеріалу поблизу розкопу на схилі, в результаті чого знайдено 458 екз. (табл. 1). Враховуючи дослідження попередніх часів технологію первинного розщеплення кременю Залізничного можна представити таким чином:

Таблиця 1.

Назва виробу	1979-1998		1999 р.				Всього	
	р.р.	екз.	Підйом.м-л		Культ. шар			
			екз.	%	екз.	%	екз.	%
1. Сировина	14	1.49	21	1.66	13	2.84	48	1.8
2. Нуклеуси	18	1.92	15	1.18	5	1.09	38	1.43
3. Эколи, в т.ч.: А. Відщепи	265	28.22	336	26.5	81	17.69	682	25.59
Б. Пластиини	389	41.43	593	46.77	221	48.25	1203	45.14
В. Эколи оновлення нуклеусів	8	0.85	13	1.03	5	1.09	26	0.98
4. Відходи виробництва	245	26.1	290	22.87	133	29.04	668	25.07
Всього	939	100	1268	100	458	100	2665	100

Серед нуклеусів переважають конічні ядріща та їх кінцева форма - олівцеподібні: разом воно складають рівно половину всіх знайдених на поселенні нуклеусів. Досить багато ядріщ безсистемного зоклювання. Наявність в колекції зоклів оновлення нуклеусів (реберчасті пластини та крайові зокли) свідчить про обробку кременя на місці. Серед відщепів переважають вироби діаметром 0,7-1,5 см, максимальний діаметр не перевищує 3,2 см у підйомному матеріалі і 2,9 см в культурному шарі. Приблизно чверть відщепів має сліди використання без додаткової обробки. В групі пластин домінують сколи шириною не більше 1,5 см. Цілі пластини зустрічаються вкрай рідко (11,2 % всіх пластин); серед фрагментів переважають

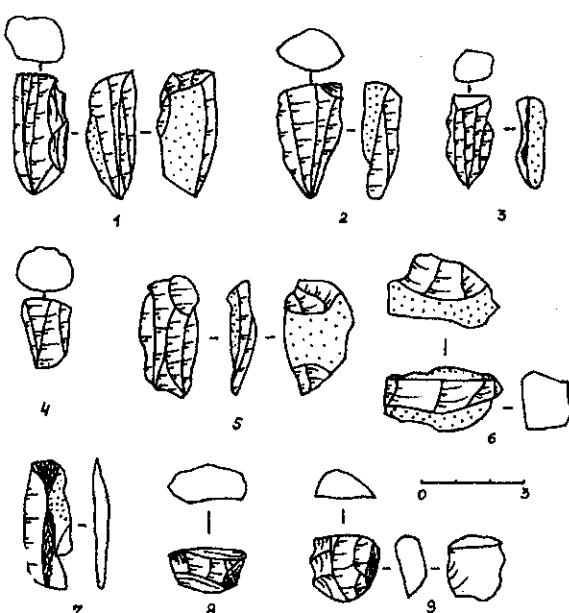

Рис. 1 Нуклеуси і зокли оновлення нуклеусів

верхні частини з ударним горбиком (майже третина всіх пластин), більшість з яких не має слідів використання. Вторинної обробки зазнали пластиини (11 %) та відщепи (8.6 %), найчастіше - великих розмірів. Мікролітічні зколи враз рідко підлягали додатковому ретушуванню.

Вироби з вторинною обробкою виготовлялись на пластинах і їх фрагментах (68.5 %), на відщепах (27.7 %) та на уламках кременя і эколах оновлення нуклеусів (3.9 %).

Таблиця 2.

Назва виробу	1979-1998		1999 р.				Всього	
	р.р.		Підйом м-л		Культур.шар			
	екз.	%	екз.	%	екз.	%	екз.	%
Скребки	70	59.83	10	34.48	44	33.85	114	46.15
Різці	7	5.98	20	19.8	4	13.79	31	12.55
Пластиини з ретушшю	23	19.66	30	29.71	10	34.48	63	25.51
Геометричні мікроліти	3	2.56	7	6.93	2	6.9	12	4.86
Вістря	4	3.42	1	0.99	—	—	5	2.02
Відщепи з ретушшю	2	1.71	1	0.99	1	3.45	4	1.62
Пластиини з підтескою	5	4.27	5	4.95	2	6.9	12	4.86
Поодинокі форми	3	2.56	3	2.97	—	—	6	2.43
Всього	117	100	101	100	29	100	247	100

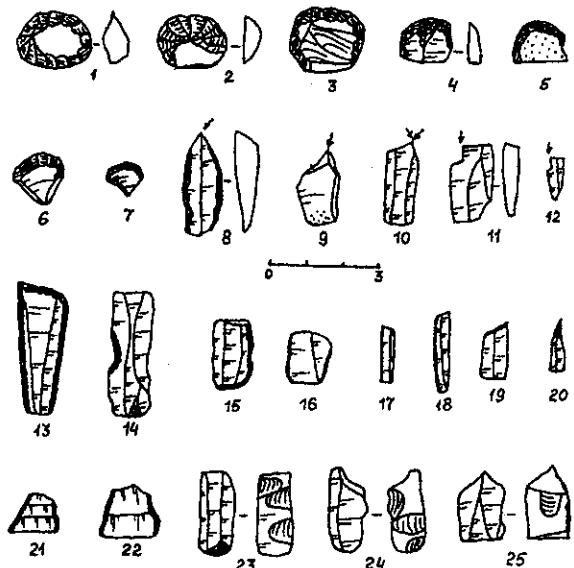

Рис.2 Вироби із вторинною обробкою

блізькі до них пластиини з віймками, оформленими геометричними мікролітами (серед яких виключно асиметричні трапеції та їх уламки), одним косим вістрям на мікропластиині, а також пластиинами з підтескою (так званими кукрекськими вкладеннями). До одиночних форм знарядь віднесені проколки, оформлені пригострюючою ретушшю, та 1 долото.

Техніко-типологічний аналіз колекцій крем'яного інвентаря всіх років дослідження пам'ятки, по-перше, підтверджує попередню інтерпретацію Залізничного як пам'ятки кукрекського культурного кола. По-друге, дає підстави розглядати всі колекції як цілісний технокомплекс, і саме він має стати підґрунтам для подальших історико-культурних розшуків.

Приблизну третину виробів з вторинною обробкою складають скребки, серед яких переважають знаряддя підокруглої та округлої форми на відщепах різних метричних груп. Сталу серію складають також кінцеві скребки на укорочених пластинах. В групі різців приблизно третину становять серединні форми на пластинах та відщепах. Наявні також кукрекські різці на уламках кременя. Пластиини з ретушшю (приблизно чверть всіх виробів із вторинною обробкою) можна умовно поділити на: пластиини з ретушшю, яка вкриває більше половини эколу, пластиини з ретушшю з обох країв, пластиини з притупленим краєм, пластиини з

протилежачою ретушшю, пластиини з ретушшю з черевням. Типологічно

ретушшю. Виразна група вкладенів

Стародуб О. В.

Білоцерківський краєзнавчий музей

Дослідження Білоцерківської археологічної рятувальної експедиції

Starodub O.V. Bila Tzerkva Rescue Expedition Research. During 1996-2000 rescue archaeological excavations were carried out in the center of the town Bila Tzerkva of Kyiv region (round-about town territory) on the place of planned building. 5 sectors of excavations, 4 prospect-holes and a trench were laid in different places. Total excavated area was 1200 m². Dwelling and household complexes of the XI-XVIII centuries were disclosed. There are unique objects among them - a hearth (the first in Bila Tzerkva) and a stove coincidence of annalistic Yuriev territory and the territory of Bila Tzerkva's fortifications of the XVI-XVIII centuries and that this territory have to be turned to a reserve.

У січні 1996 р. при Київському обласному центрі охорони пам'яток історії, археології та мистецтва разом з Білоцерківським державним краєзнавчим музеєм була створена обласна дослідницько-рятувальна археологічна експедиція під керівництвом зав. сектором музею О.В. Стародуба та директора центру П.М. Покаса. Вже у квітні цього року співробітниками Білоцерківського державного краєзнавчого музею було виявлено грубе порушення законів України про охорону і використання пам'яток історії та культури та "Земельного кодексу України" з боку будівельників, які вели земельні роботи без переднього узгодження з органами охорони пам'яток по вул. Росьова між будинками № 2 та 4. Тут було відкрито котлован розміром 17x22 м та глибиною до 1,80—2,00 м (загальна площа — 374 м²). Це привело до знищенння культурного шару потужністю 1,0—2,0 м з об'єктами XI—XVIII ст. Глибина їх залягання — до 2,00 м. При обстеженні котловану в південній його частині виявлені залишки поховань цвинтаря XVII—XVIII ст. У центрі котловану помічена пляма підвалу споруди XVIII—XIX ст. розміром приблизно 2x2 м і заглиблена на 0,30 м від рівня дна котловану (до 1,0 м від рівня залягання материкового піску). У північній і східній частинах котловану обстежені 8 господарських ям з керамікою XI—XIII ст., а також споруда

Стародуб А.В. Исследования Белоцерковской археологической спасательной экспедиции. На протяжении 1996-2000 г. велись спасательные археологические раскопки в центре г. Белая Церковь Киевской обл. (территория "околоно града"). В разных местах было заложено 5 раскопов, 4 шурфа и траншея. Исследована площадь в 1200 м² с жилыми и хозяйственными комплексами XI-XVIII вв. Среди них уникальный объект — первый в г. Белая Церковь горн и печь, под которой был выложен плиткой. Новые исследования показали, что территория летописного Юрьева совпадает с территорией укреплений Белой Церкви XVI-XVIII вв. и должна стать заповедной зоной.

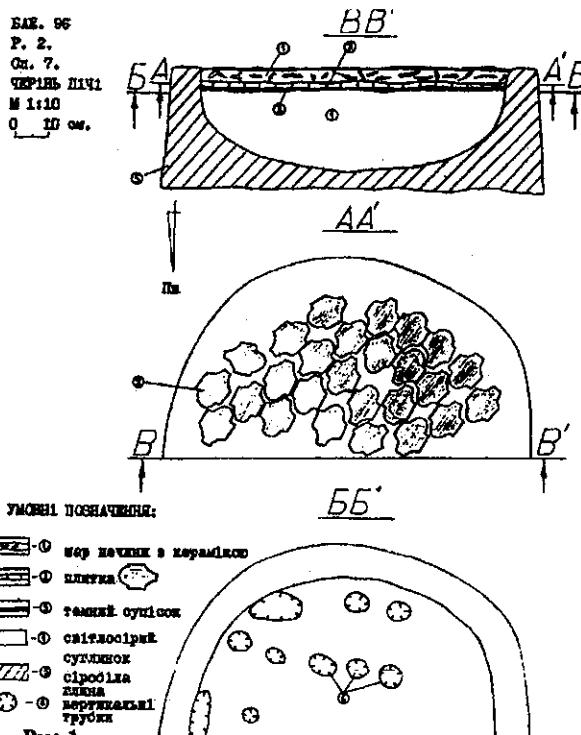

Рис.1.
Вертикальний і горизонтальний профілі печі споруди 7. Розкоп 2 по вул. Замковій

XI—XVIII ст. Глибина їх залягання — до 2,00 м. При обстеженні котловану в південній його частині виявлені залишки поховань цвинтаря XVII—XVIII ст. У центрі котловану помічена пляма підвалу споруди XVIII—XIX ст. розміром приблизно 2x2 м і заглиблена на 0,30 м від рівня дна котловану (до 1,0 м від рівня залягання материкового піску). У північній і східній частинах котловану обстежені 8 господарських ям з керамікою XI—XIII ст., а також споруда

зрубної конструкції із великою кількістю уламків кераміки та пряслиць, яка згоріла у середині XIII ст. В котловані знайдено вудило XII—XIII ст.

Влітку і восени поряд з цим котлованом були проведенні попередні рятувальні археологічні дослідження на місці майбутнього будівництва приватних гаражів та багатоповерхового будинку. Розкоп III розбито у 8 м на північ від торця будинку № 50 по бульвару 50—річчя Перемоги. Загальна площа розкопу склала 164 м².

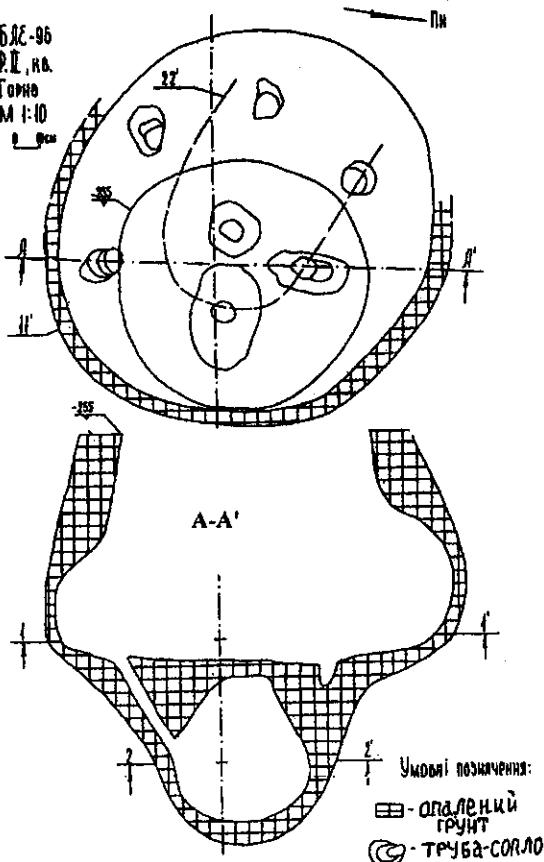

Рис. 2. Загальний план і профіль горну. Розкоп 2 по вул. Замкова.

коп V. На цій ділянці виявлені перекопи XX ст., які значно зруйнували історичний культурний шар. У розкопі досліджені залишки давньоруської споруди, у заповненні якої виявена велика кількість уламків візантійських червоноглинняних амфор.

Водночас проходили дослідження ділянок на місці спорудження будинків на південь від садиби Агроніверситету по вулицях Замковій (розкоп II) та Гагаріна (розкоп IV), де велися будівельні роботи.

У 1996 р. досліджена лише частина будівельної ділянки по вул. Замковій. Розкоп II площею 340 м² був насичений матеріалом. Тут відкрито не тільки об'єкти часів Київської Русі та Речі Посполитої, але й періоду Золотої Орди—Великого князівства Литовського другої половини XIII—XVI ст. Подібні об'єкти відкриті й на розкопі IV площею 460 м²). Серед восьми споруд розкопу II найбільш цікавими є будівлі 6, 7 та 8. Споруда 6 існувала з 1030—х років по 1095 р., коли місто було вщент спалене половцями. Напівзаглиблена споруда 6 розміром 3,50x3,80 м орієнтована кутами по сторонам світу мала залишки трьох джерел опалення (два вогнища і одна піч—кам'янка). По всій площині підлоги виявлено велику кількість маленьких ямок діаметром 0,01—0,03 м глибиною до 0,05—0,01 м. Споруда була захищана піском, а на її місці зведена на початку XII ст. нова будівля (№ 5, згоріла).

Глибина культурних нашарувань була у середньому до 1,0 м, з них потужність сучасного перекопу — до 0,80—0,90 см. Давньоруський шар мав товщу 0,20—0,30 см. У ньому також виявлені об'єкти XVIII—XIX ст. з керамікою. У розкопі зафіковані сліди від дерев'яного настилу центральної дороги XVI—XVII ст., що вела із Сквири у Київ та Рокитну, і вулиці, що йшла перпендикулярно від цієї дороги до берега р. Росі. Біля південної стінки розкопу глибина сучасних перекопів доходила до рівня материкового піску і інколи врізаючись у нього.

Керамічний матеріал господарських ям та заглибленої споруди № 1 датується XI ст. і має багато подібних рис з тогочасними посудинами зі Західної Волині. Це дає змогу припустити, що тут були поселені вихідці з червенських градів, яких привів сюди у 1031—1032 рр. Ярослав Мудрий після свого походу на Польщу. Об'єктів XII—XIII ст. і часів козацтва на цій ділянці значно менше.

У дворі будинку № 2 по вул. Росьовій, на місці будівництва гаражів, було закладено декілька розвідкових шурфів і невеликий розкоп. У розкопі досліджені залишки давньоруської споруди, у заповненні якої виявлено велику кількість уламків візантійських червоноглинняних амфор.

У напівзаглибленій каркасно—стовповій споруді 8, яка згоріла у середині XIII ст. вдалося простежити три нижні ряди колод південного куту. В її заповнення у XIV—XVI ст. "сіли" дві господарські ями. Від споруди 7 залишився південний кут із залишком череня унікальної печі (Рис. 1). Черінь був викладений хрестоподібною плиткою. За керамічним матеріалом піч та споруду 7 можна віднести XIII—XIV ст.

Горно середини XIII ст. (Рис. 2) заглиблене у материк, округле, двоярусної конструкції. Стінки вирізані в ґрунт, ледь завужені до верху і обмазані шаром глини. Черінь горна має 7 жаропровідних каналів, з яких один знаходиться у центрі, а 6 — під стінками. Діаметр їх від 0,06 до 0,08 м, довжина до 0,40 м. В зруйнованому стані виявився завантажувальний пристрій для палива. Він виходить своїм устям на занурену в ґрунт передпічну яму, які не вдалося дослідити, оскільки ці об'єкти опинилися під трасою діючого газопроводу. Знайдені: уламки посудин, кістяний гребінець, уламок залізного ключа та кісток тварин.

До XV—XVII ст. відноситься споруда 4 із розкопу IV. Вона мала стовпово-каркасну конструкцію розмірами 3 х 3 м.

Польові археологічні дослідження велися з квітня по початок грудня 1996 р. Загальна дослідження площа п'яти розкопів, чотирьох шурфів і траншеї складає 1200 м². Глибина розкопів у середньому досягала 2,0 м. Всього зібрано до 7 тисяч фрагментів кераміки та різноманітних індивідуальних речей.

Площа Юр'ївського дитинця, котрий зараз складається зі залишків фортеці прямокутної форми та східного передзамкового укріплення сягаєть 4 га. Нові дослідження дають підставу думати, що давньоруський посад ("окольний град") мав площину значно більшою за 10 га, а його межі співпадають з валом XVI—XVIII ст., який відображенено на плані міста 1736 р. Зараз ця зона площею до 90 га відповідає району вул. Росьової та Замкової, 1-го та 2-го Замкових провулків, Соборної площи, території садиб Аграрного університету та Спасо—Преображенського собору, вул. Ярослава Мудрого, Торгової площи.

Нові дослідження не тільки підтвердили висновки попередніх розкопок, але й дали нові дані з історії "окольного міста", що чекають свого аналізу. Повномасштабні дослідження 1996 року та нагляд за проведеним земляних робіт в межах історичної частини міста Білої Церкви в наступні роки стали підставою для розроблення охоронних зон, які повинні стати основою для створення археологічного музею-заповіднику, де будь-які земляні роботи мають проводитися під контролем археологів.

Тесленко И. Б., Семин С.В., Лысенко А.В.

Крымский филиал Института археологии НАН Украины

Раскопки храма XIV-XVI вв. на северо-восточном склоне г. Аю-Даг

Teslenko I.B., Siomin S.V., Lysenco O.V.
The Excavation of the Temple dated XIV-XVI centuries on the North-Eastern Slope of Au-Dag Mountain. The excavations of the Medieval Christian temple on the Au-Dag were continued in 1999. Discovered materials allowed to assert that the church was built not earlier than in the XIV th century at the place of a destroyed temple of the IX th - X th centuries. An outside flank of the temple was decorated with situated not far from the synchronous settlements. The excavations of necropolis to function in the XVI th century and the templ itself was inclosed by a stone fence.

Тесленко І.Б., Сьомін С. В., Лисенко О.В. Розкопки храму XIV-XVI на північно-східному схилі г. Аю-Даг. У 1999 р. були продовжені розкопки середньовічного християнського храму на г. Аю-Даг. Виявлені матеріали дозволяють твердити, що церква була споруджена не раніше XIV ст. на місці зруйнованої храмової споруди IX-X ст. Зовнішній бок храму був прикрашений фресковим розписом і декоративними керамічними виробами. Храм був розташований далеко від синхронних поселень. Розкопки некрополю, що існував поруч, дозволяють припустити, що він перестав функціонувати у XVI ст.

В 1999 г. Алуштинским отрядом Горно-Крымской археологической экспедиции проводились археологические исследования остатков средневекового христианского храма на г. Аю-Даг. Храм расположен на выложенном участке нижней части севе-

ро-восточного склона горы у юго-западного (верхнего) края небольшой биополяны, на высоте около 130 м над уровнем моря. С севера и северо-востока поляна ограничена обрывами к морю. С юго-запада в непосредственной близости от церкви зафиксированы остатки поселения IX-X вв.

До начала раскопок площадь объекта была покрыта дубовым лесом и густыми зарослями иглыцы понтийской. В центре строения четко прослеживались следы выборки грунта, частично обнажавшей внутренние лицевые поверхности кладок. Как оказалось, в результате несанкционированных раскопок фактически полностью уничтожено заполнение внутри храма, разобраны восточная часть южной стены и заполнение расположенной под ней могилы.

Археологические изыскания проводились внутри и вокруг здания храма. Площадь раскопа составила 88 м². Мощность культурных отложений — до 0,45 м внутри строения, до 1,5 м за его пределами. Кладки здания сохранились на высоту до 1,05 м.

Исследованное строение относится к типу малых одноапсидных храмов с прямоугольным планом. Ориентировано по линии ЮЗ-СВ (истинный азимут — 62°). Северная, южная и западная стены в плане слегка вогнуты вовнутрь. Размеры храма: длина — 7,40 м, ширина — 3,80-3,85 м, толщина стен — 0,60-0,70 м. Апсида внутри и снаружи полукруглая. Снаружи — правильных очертаний, внутри — немного заужена у основания. За линию стены она выступает на 1 м. Ширина плеч — 0,70 м (северное) и 0,57 м (южное). Вход один, находится в западной части южной стены постройки. Его ширина со стороны помещения — 0,88 м, в свету — 0,70 м. Проем по фасаду облицован тесанными блоками известняка, имеет четверти размером 0,075x0,10 м. Порог состоит из массивной плиты диабазового порфирита. Внутрь храма вели две каменные ступени. Дверь, видимо, была одностворчатой, открывалась вовнутрь. Остатков крепления двери не обнаружено. По углам с внутренней стороны строения имеются четверти, видимо, служившие основаниями разгрузочных арок. Пол земляной, имеет незначительный (не более 3°) уклон к востоку, у алтарной части нарушен поздними ямами.

Стены храма сложены в перевязь из подобранных необработанного камня на известковом растворе с зачеканкой щелей каменными плитками и фрагментами керамики. Кладка двухлицевая с забутовкой, велась рядами. Основанием стен частично служат остатки кладок на глине, относящихся, видимо, к более раннему храмовому сооружению, а также культурные отложения, связанные, вероятно, с функционированием этого сооружения. Точные параметры раннего строения установить пока не удалось. Прослежены лишь контуры части его северной стены и апсиды. Ширина, ее около 4 м, что, примерно, на 1,40 м больше, чем у верхнего храма.

Раскопки велись по слоям. Внутри средневековые напластования, в основном, уничтожены грабителями. С внешней стороны постройки фиксируется несколько блоков отложений, связанных с различными этапами существования церкви.

1. Слой каменного завала, образовавшийся при разрушении постройки. Залегал сразу под дерном. Из слоя происходят четыре монеты, самая поздняя из которых относится к периоду правления Гази-Гирея II (1589-1607)¹. Завал содержал значительное количество обработанных обломков блоков и плит из мягкого известняка, часть которых является конструктивными элементами от сводчатого перекрытия и разгрузочных арок. Найдены (фрагменты профилированного карниза, каменный подоконник с просверленными отверстиями для решетки и пр. Наибольшая концентрация архитектурно-конструктивных деталей прослежена, у внешней стороны апсиды. Здесь же найдены вторично использованные в кладке изделия из ракушечника, травертина и белого известняка (типа "инкерманского" камня). Одно из них представляет собой раннесредневековое надгробие с изображением процветшего креста в круге. Подобная манера, изображения креста, является весьма распространенной в эпоху средневековья [см. например Ангелов, 1985, С.243, обр. 12].

¹ Нумизматический материал определен к.и.н. Ю.А. Козубовским.

2. Отложения, образовавшиеся в процессе функционирования храма. Они, в свою очередь, по условиям: накопления, делятся на несколько категорий.

1) Связанные с посещением церкви. Самые ранние слои датируются по керамическому материалу временем не позднее конца XIV в., самые поздние — монетами крымских ханов Сахиб-Гирея (1532-1550) и Девлет-Гирея (1550-1577). Интересно, что среди остеологического материала в этих отложениях абсолютно преобладают кости рыб, в частности камбалы.

2) Связанные с сооружением могил и погребением. Погребения у храма совершились с момента строительства здания и вплоть до начала XVI в. В XVI в. некрополь перестал активно функционировать. К этому времени относится лишь одна ограбленная могила с нетрадиционной для христианских погребений ориентацией (по линии север-юг). Всего открыто 11 плитовых могил, содержащих около 18 захоронений. Из них 5 мужских (возраст от 25-30 до 50-60 лет), 6 женских (возраст от 16-17 до 45-50 лет), 7 детских (возраст от 1-3 месяцев до 2-3 лет)¹. Десять могил относятся к периоду строительства и функционирования последней храмовой постройки. Из них одна располагалась под южной стеной, одна — внутри у входа, остальные — с юго-восточной стороны храма. Одно погребение, у северо-восточной части апсиды, видимо, связано с предшествующим сооружением. Выделяется ряд характерных особенностей погребального обряда. Головы большинства погребенных фиксировались при помощи плиток диабаза или обломков архитектурных деталей таким образом, чтобы лица их были ориентированы строго в небо. В некоторых случаях над могилами в ногах или головах погребенных устанавливались стелы (без надписей и символических обозначений) из специально подобранных необработанных местного камня. Необычными выглядят захоронения в могиле № 9. Здесь обнаружены костики двух одновременно погребенных женщин (возраст 16-17 и 25-30 лет) с большим количеством (около полутора десятков) расположенных рядом и непосредственно среди костей железных гвоздей. Создается впечатление, что гвозди пронзали тела умерших.

3) Слои, связанные с ремонтом здания и перепланировкой пространства вокруг него. Напластования связанные, с ремонтом наиболее ярко выделяются с внешней стороны апсиды. В них содержалось большое количество фрагментов штукатурки с остатками фресковой росписи и обломков керамических трубок с четырехлепестковыми розетками на конце. Такие изделия использовались в качестве архитектурного декора для украшения фасадов церквей. Они довольно часто встречаются при раскопках храмов в Херсонесе и в Болгарии, где датируются XIII-XIV в.в. [Чанева Дечевска, 1988, с. 47, 83, 115]. На ЮБК подобные украшения встречены впервые. Судя по стратиграфической ситуации, капитальный ремонт здания производился вскоре после его сооружения. Причины этого мероприятия пока не ясны.

Реорганизация пространства вокруг церкви производится примерно в первой половине XVI в. С южной стороны перпендикулярно стене здания возводится ограда из необработанных, камней на глине (в кладке найдена монета Сахиб-Гирея 1532-1550 гг.), а с запада непосредственно к церкви пристраивается помещение. Стены его также сложены из необработанных камней на глине. Параметры не установлены (уходит в западный борт рокопа).

3. Напластования связанные со строительством храма. К их числу относится заполнение большой (открыта на площади 1,75x1,55 м) известковой ямы у северной стены строения и слой деструктированного известкового раствора на дневной поверхности начала строительства. По керамическому материалу они датируются периодом не позднее XIV в.

4. Горизонты предшествующие сооружению последнего храма. По керамическому материалу датируются IX-X вв.

Находки из раскопок этого года представлены, в основном, фрагментами керамики IX-XVI вв. Также в коллекцию входят изделия из кости (рукоять ножа, пуговица, орнаментированные пластины), стекла (фрагменты сосудов, браслетов, бусы), металла (железный арбалетный болт, многочисленные железные гвозди, бронзовая застежка-

¹ Антропологический материал определен антропологом к.и.н. И.Д. Потехиной.

ка от книги), камня (обломок креста из яшмы). Особый интерес представляет фрагмент нижней части красноглиняного сосуда IX-X вв. с графическим изображением по сырой глине парусного корабля с человеческой фигурой. Основные конструктивные элементы судна указывают на его северное происхождение [см., напр., И. фон Фиркс, 1982, с. 121].

Следует отметить, что раскопки пространства вокруг храма не завершены. С юго-восточной стороны здания исследования приостановлены на уровне дневной поверхности XIV-начала XV вв., в североизападной части — на уровне дневной поверхности XVI в., североизосточный участок раскопа исследован до материка. Таким образом объект требует продолжения раскопок. Тем не менее проведенные изыскания позволяют сделать некоторые предварительные выводы:

- церковь была возведена не ранее XIV в. на месте существовавшей в IX-X вв. и, видимо, давно разрушившейся храмовой постройки;

- изначально внешняя сторона апсиды храма была украшена фресковой росписью и декоративными керамическими изделиями, которые были убраны в процессе произошедшего вскоре ремонта здания;

- храм, видимо, располагался в стороне от синхронных поселений;

- к середине XVI в. некрополь фактически перестал функционировать, вокруг строения была произведена реорганизация пространства, в результате которой возникает каменная ограда у его южной и пристройка у западной стен;

- храм перестает функционировать в конце XVI - начале XVII вв. и, видимо, постепенно разрушается.

В заключение следует отметить, что подобные "нашему" одннефные, одноапсидные храмы небольших размеров довольно широко распространены на средневековых памятниках Крыма. Они неизменно присутствуют в крепостях, монастырях, на сельских поселениях, и на некрополях [см. напр., Махнева, 1968, с. 160; Домбровский, 1974, с. 19, 27, 34, 36, 39, 42, 45; Когонашвили, Махнева, 1975, с. 119; Мыц, 1991, с. 26-30]. Судя по ориентации раскопанной на Аю-Даге церкви, она, также как и большинство средневековых храмов Южного берега, была построена в летний период [Фирсов, 1967, 244-248]. Не исключено, что в возведении здания принимал участие мастер из Херсонеса, применивший не свойственные для храмов горного Крыма керамические архитектурные украшения.

По окончании раскопок стены церкви были укреплены консервационными кладками. Теперь все желающие имеют возможность увидеть остатки еще одной святыни средневекового Крыма.

Литература

Ангелов Н. Надписи, монограми, букви и знаци. // Средновековият Червен — София, 1985, том 1, — с. 236-271.

Домбровский О.Я. Средневековые поселения и "исары" Крымского Южнобережья. // Феодальная Таврика. — К., 1974, — с. 5-56.

Когонашвили К.К., Махнева О.А. Средневековая Фуна. // Феодальная Таврика. — К., 1974, — с. 111-123.

Махнева О. А. О плитовых могилах средневекового Крыма. // Археологические исследования средневекового Крыма. — К., 1968, — с. 155 - 168.

Мыц В.Л. Укрепления Таврики X-XV вв. — К., 1991. — 162 с.

Фирсов А.В. Тип и ориентировка средневековых храмов Южного Берега Крыма. /, Научный архив КФ ИА НАНУ, инв. №547, п. 911. — Симферополь, 1969,—с. 236-265.

И. фон Фиркс. Суда викингов. — Л., 1982. — 100 с.

Чанева Дечевска Н. Църковната архитектура в България през XI-XIV век. — София, 1988. — 232 с.

Тетеря Д. А., Товкайлло М. Т.

Національний історико-етнографічний заповідник "Переяслав"

Охоронні дослідження в Переяславі

Teterya D.A., Tovkaillo M.T. Rescue archaeological excavations in Pereiaslav. The paper has devoted to the results of defensive explorations, carried out in 1999 in Pereiaslav-Chmelnytsky on territory of Old Russian Dytynets and Posad. The new archaeological materials were obtained for characteristics cultural layers of 11 th - 14 th and 16 th - 18 th centuries.

У 1999 р. постійно діючою археологічною експедицією Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав" за участі студентів-практикантів Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету було проведено охоронні дослідження в історичній частині м. Переяслава-Хмельницького - на території давньоруського дитинця і посаду. Проведення цих робіт пов'язане з прокладанням водопроводу по вул. Річній, 8 та Сковороди, 75. Крім цього, розвідкову траншею було закладено у дворі Михайлівської церкви по вул. Моськовській, 34.

Вулиця Кріпосна розташована у південній частині давньоруського дитинця, прилягаючи до південно-східної лінії оборонних споруд дитинця і переяславського замку XVI-XVIII ст. Досліджено траншею під водопровід протягом 82 м і простежено стратиграфію культурних нашарувань від XI до XIX - початку ХХ ст. У середній та південній частинах траншеї нашарування давньоруського часу та XVI - початку XVIII ст. були знівелевані під час відбудови земляних валів та бастіонів переяславського замку на початку XVIII ст.

Давньоруський культурний шар товщиною 0,2-0,3 м простежено лише в північному кінці траншеї в межах 66-82 м. З ним пов'язані дві ями. Добута з шару та ям колекція вжиткової кераміки майже повністю складається з горщиків, які за формою вінець поділяються в цілому на манжето- та валикоподібні й датуються XI - першою половиною XIII ст. Крім того, виявлено кілька фрагментів горщика з масивними вінцями й потовщеним краєм, що, за аналогами з Комарівки [Беляєва, Кубишев, 1995. - с. 46, 47, Рис. 31, 36], можуть датуватися другою половиною XIV ст.

До XVI-XVIII ст. відносяться лише дві ями, заповнені гумусовим суглинком із вмістом кераміки та інших матеріалів цього часу.

Ділянка по вулиці Річній знаходиться в південно-східній частині посаду. В результаті проведеної шурфовки виявлено традиційну для переяславського посаду стратиграфію з нашарувань кінця XVI-XVIII ст. та XIX - початку ХХ ст.

Давньоруський шар потужністю 0,4 м. Серед виявлених у ньому матеріалів абсолютну більшість складає керамічна продукція, що майже повністю складається з уламків горщиків. За формою вінець вони поділяються на дві основні групи: манжетоподібні та валикоподібні, що в цілому датуються другою половиною XI - першою половиною XIII ст. Ще одну невелику групу складають горщики з короткою циліндричною шийкою та потовщеним краєм вінець у вигляді трикутника із западиною для покришки чи без неї або округлим валиком та вираженою западиною для покришки й уступом на плічках. Подібні форми горщиків мають аналоги серед кераміки Середньої [Беляєва, 1979. - Рис. 1, 2. - табл. I; Беляєва, Кубишев, 1995. - Рис. 31, 36] та Нижньої Наддніпрянщини [Козловський, 1992. - Рис. 43, 44]. У культурному шарі XVI-XVIII ст. виявлено уламки керамічного та скляного посуду, вироби з кістки.

Ділянка по вул. Сковороди, 75 розміщена в центральній частині посаду давньоруського Переяслава. Тут було досліджено траншею під фундамент та котлован підвального приміщення нового будинку. Культурні нашарування частково збереглися в південно-східній частині котловану, де було зафіксовано шар давньоруського періоду

Тетеря Д.А., Товкайлло Н.Т. Охранные исследования в Переяславе. Приводится информация об охранных исследованиях в г. Переяслав-Хмельницком на территории древнерусского дитинца и посада. Получены новые археологические материалы для характеристики культурных наслойений XI-XIV, XVI-XVIII вв.

потужністю 0,6 м. У шарі та двох пов'язаних з ним ямах виявлено різноманітний археологічний матеріал.

Наймасовішу категорію знахідок складають уламки керамічних горщиків темно-сірого або коричневого кольору, орнаментовані рядами прокреслених смуг, подвійною хвилястою лінією та серпоподібними заглибинами. Денця окремих горщиків мають заплави та клейма: коло, "колесо зі шпицями". За форму вінець горщики поділяються на кілька типів: з косо зрізаним вінцем, манжетоподібні та валикові. Дана кераміка за аналогіями датується Х - першою половиною XIII ст.

При обстеженні фундаментних траншей та котловану, де культурні нашарування поруйновані перекопами XIX ст., виявлено велику кількість пізньосередньовічних старожитностей. В основному, це уламки побутової та архітектурно-декоративної кераміки XVII-XVIII ст. Виключення складають декілька уламків вінець горщиків, які мають з внутрішнього боку напівсферичне заглиблення та потовщення ззовні. Датуються воною XIV-XV ст. Вироби з кістки представлені рогом оленя, верх якого заполірований, а нижня частина зрізана, та фрагментом рогу з заполірованою поверхнею, прикрашеною канелюрами.

У 1985 р. під час риття траншеї під газопровід у дворі будинку №32 по вул. Московській було виявлено фрагмент фундаментної кладки з пілінфі та каменю-пісковику. Ця ділянка знаходиться на площі дитинця давньоруського міста в безпосередній близькості від руїн Михайлівського собору XI ст. і прилягає до двору Михайлівської церкви XVII ст. З метою перевірки ймовірності виходу фундаменту в двір церкви, в його північній частині, за 14 м на північ від дзвіниці церкви, було закладено траншею довжиною 6 м і виявлено, що культурні шари протягом усієї траншеї поруйновані пізньосередньовічними перекопами та ямами. На глибині 2,5 м, в материкову навпроти виявленої в 1985 р. кладки по вул. Московській, 32, виявлено заглиблення шириною 1,4 м, в якому в перевідкладеному стані знайдено пілінфу, уламки каменю-пісковику та велику кількість цем'янки. Дане заглиблення може бути залишком фундаментного рову, пов'язаного з виявленим раніше фундаментом. Більш точне визначення потребує подальших досліджень.

**Толкачов Ю.І., Моця Б.О., Радченко Р. І.,
Стипанчук С. М., Демідко С. Ю.**

Архітектурно-археологічні дослідження в Меджибожі 1999-2000 рр.

Tolkachov Y.I., Motzia B.O., Radchenko R.I., Slipanchuk S.M., Dimidko S.Y., Architectural Archaeological Research in Medzhibizh in 1999-2000. In this article the results of archaeological researches in Medzhibizh are reflected. During the period of 1999-2000 the excavations on the

territory of medieval Medzhibizh fortress were continued. Received result can be generalized in following way. This fortress dates back to the times of Kyiv Rus and to the next Lithuanian period, as the explored graves said. Also the oldest stone wall of the first Lithuanian castle is trashed out.

Меджибізька архітектурно-археологічна експедиція у 1999-2000 роках продовжила археологічні дослідження фортеці в смт. Меджибіж Летичівського р-ну Хмельницької обл. Завдання на 1999 рік передбачало підтвердження наявності рову на території замкового двору, частину якого було виявлено в результаті розкопок 1992 року. Необхідно було також дати хронологічне визначення напільної стіни, що проходить підвір'ям і, вірогідно, є частиною давнього ядра системи фортечних укріплень, з додатковим трасуванням з півдня на північ, для виявлення напрямків подальшого трасування. Розкоп було закладено так, що західна його стінка знаходилась в кількох метрах від східної стіни храму, який стоїть майже посередині двору, й розбито по лінії осі схід-захід розмірами 14x5 м. Після зняття дернового шару, будівельного сміття та кам'яної вимости, на глибині 0.2-0.25 м було виявлено археологічний матеріал різночасового датування. Він представлений фрагментами кераміки, скляними браслетами, мідними пластинами. Кераміка, зорема, поділяється на декілька типів: 1) довгошикийковий посуд з утопленим вінцем, край якого заокруглений; 2) довгошикийковий посуд зі слабопрофільованим вінцем, що звужується до краю і незначним чином

відігнутий; 3) довгошийковий посуд з прямим, слабковідігнутим вінцем; 4) кахлі зі світло-сірої глини з домішками дрібновернистого піску, у верхній частині прослідковується рослинний орнамент. Було зафіксовано уламки донець із клеймами.

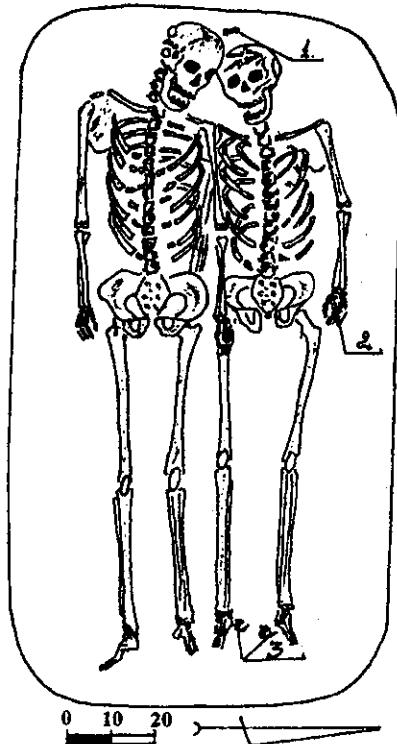

Рис.1. Меджибіж, розкоп 6, Парне поховання (чоловік і жінка) 2. 1 - фрагмент бронзової пряжки; 2 - каблучка; 3 - підкови для чоботів.

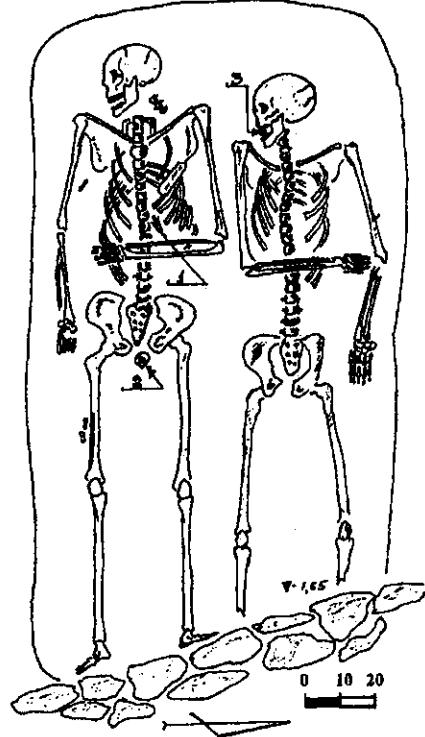

Рис.2. Меджибіж, розкоп 6, парне чоловіче поховання 3. 1 - наконечник стріли; 2 - пряжка; 3 - пряслице.

В розкопі виявлені фрагменти простих браслетів з синього та жовтого скла, вкритих патиною. Діаметр приблизно складає 5 мм. Також були виявлені браслети темно-коричневого кольору, частково патиновані, з вплетеними нитками різних кольорів. Виявлену під час розкопок кераміку можна віднести до різних періодів - давньоруського та більш пізннього часу. Браслети найвірогідніше, відносяться до давньоруського періоду.

Архітектурно-археологічні дослідження 1999 р. підтверджують наявність рову, фрагмент якого було виявлено при розкопках 1992 р. Особливу цікавість викликають обгорілі дерев'яні конструкції, виявлені у південній та північній стінках розкопу. Вірогідно, що це залишки частоколу, який знаходився за ровом, або залишки клітей.

Під час розкопок було виявлено велику кількість мідних пластинок з невикористаними мідними клепками. Після очищення, за одним з припущень, виявилось, що це фрагменти мідних казанів. Це дає підставу припустити, що тут була майстерня по виготовленню або ремонту мідних казанів.

Оскільки фінансові проблеми стали на заваді продовженню розкопок 1999 року, у 2000 році археологічні дослідження на території Меджибізької фортеці передбачали трасування напільної стіни в напрямку з півдня на північ та подальшу остаточну прив'язку її до південної та гіпотетичного місцезнаходження північної башти першопочаткового ядра укріплень, яке було зліквідоване в процесі більш пізніх архітектурних перебудов. Проведення цьогорічних робіт мало на меті дослідження прилеглої ззовні до напільної стіни території. Крім того, викликали неабияку цікавість та вимагали по-

дальших досліджень залишки горілих дерев'яних конструкцій, фрагменти яких були зафіксовані у північній та південній стінках розкопу V 1999 р. Роботи провадилися за фінансової підтримки місцевого краєзнавця О.Г. Погорільця.

Після обстеження північної частини напільної стіни було підтверджено, що на відстані 6 м на північ від розкопу V стіна має злам у трасуванні і робить поворот на схід під кутом 64° та має підвищення кладки на 20-25 см. Тут і було вирішено за-клести розкоп VI, розмірами 10×4 м.

Подібно до розкопу V, на глибині 0,20 - 0,25 м під дерновим шаром виявилась кам'яна вимостка. Виявлений керамічний матеріал в основному відноситься до часів пізнього середньовіччя та нового часу.

У східній частині розкопу було виявлено фрагменти горілих дерев'яних конструкцій. За першим припущенням, це могли бути залишки клітей оборонного валу фортеці часів Кіївської Русі, що були спалені за часів правління Данила Галицького, вимушеної "розметати" укріплення на вимогу монгольських правителів. Проте, ця гіпотеза ще недостатньо доведена археологічним матеріалом.

Поруч дерев'яних колод виявлено парне поховання (чоловік і жінка) в ямі прямокутної форми $1,7 \times 0,9$ м, глибиною 1,05 м. При розбиранні поховання зафіксовані залишки зотлого дерева (можливо, труни). Очевидно, при поховання яма перерізала дерев'яні конструкції.

З метою подальшого дослідження завалу дерев'яних конструкцій, в північній стінці розкопу було зроблено прирізку. Як і на інших частинах розкопу, було виявлено фрагменти кераміки, кістки тварин, уламки скляних браслетів, що дозволили зробити припущення, щодо слідники мають справу переважно з матеріалом давньоруського періоду. На глибині 1,5 м від рівня сучасної поверхні було виявлено наступну могильну яму, яка мала підпрямокутну форму. Східна частина ями входить під кам'яну напільну стіну. Розміри ями $1,8 \times 1,1$ м. Тут також виявлено парне поховання. Поховання чоловіче, у одного з кістяків під ребрами знайдено вістря до стріли, у іншого у роті - шиферне пряслице з орнаментом (біля голови виявлено сліди кротовини). Один з кістяків перерізає кам'яну напільну стіну. Зверху кістяки мають незначне перекриття прошарком горілого дерева. У центрі між кістяками знайдено наконечник стріли, кремінь, кресало, шило, в голові одного з померлих - черено стріли. По краям ями фіксуються залишки зотлого дерева. У одного з кістків в районі тазу з лівої сторони - фрагменти тканини (?) зеленого кольору.

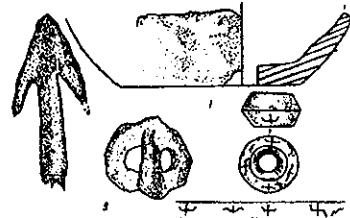

Рис.3. Меджибож, розкоп 6, знахідки з парного чоловічого поховання.

Фарбей О.М.

Київський національний університет ім. Т. Шевченка

Дослідження посаду середньовічної Сугдеї у 1999 р.

Загоном Київського національного університету імені Тараса Шевченка Судакської експедиції проведені дослідження залишків християнського храму на східній ділянці посаду середньовічної Сугдеї, на скельній кручи поблизу безіменної вежі №2 Судакської фортеці. Виявлено однонефний храм, орієнтований за віссю північний захід - південний схід. Збереглась південно-західна частина храму та прибудова до західної стінки, що відноситься до другого будівельного періоду. Залишки стін храму, були складені з трьох різних за ширину двопанцирних кладок з забутуванням дрібним сланцем, які викладені на частково підтесаній скельній поверхні мармуровидібного вапняку. Фрагменти стін складено з різновеликих необроблених каменів сланцю на якісному вапняковому розчині товщиною в різних частинах від 0,45 до 0,8 м та відліли на висоту 1-2 рядів кладки (максимальна висота 0,24 м) та довжиною від 0,58 до 2,64 м. Найкраща збереженість кладки зафіксована на місці стику західної та південної стін. За результатами досліджень встановлено внутрішню ширину нефу, що сягала 2,88 м (Рис. 1). Підлога храму та поріг у західній стіні на місці вірогідного

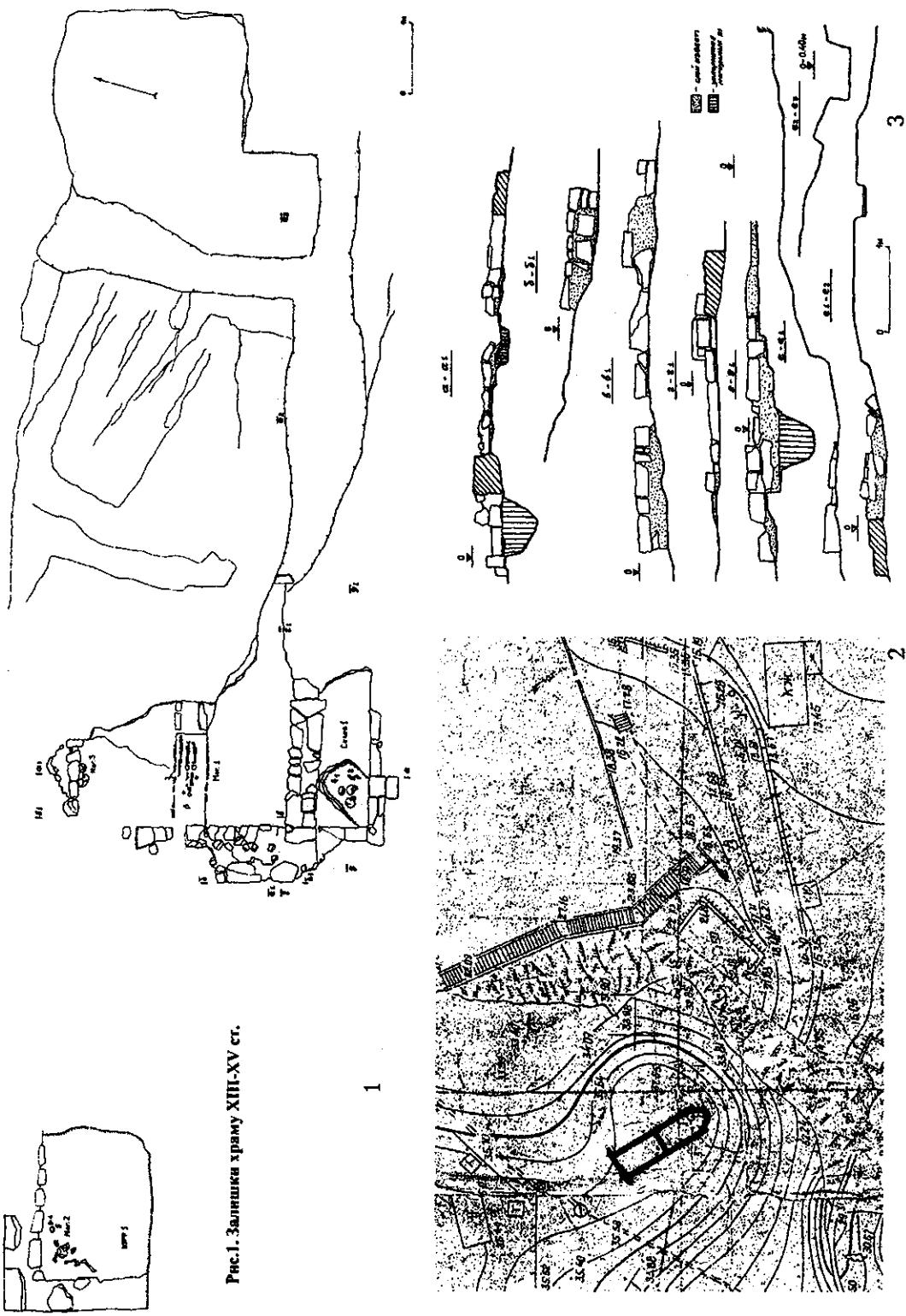

Рис. 3. Западина храму XIII-XV ст.

входу в приміщення не виявлено через, те що будівля збереглась на рівень нижчий від давньої поверхні. Заповнення приміщення — сіра глина з домішками будівельного вапняку та кам'яного тесу, що зібрались під час будівництва й виконували роль нівелюючої підсипки. В заповненні, товщина якого не перевищувала 0,3 м, були присутні дрібні уламки кераміки. Два фрагменти червоноглянняних поливаних мисок, прикрашених орнаментом типу граффіто, декілька фрагментів червоного- та жовтоглянняних глеків і декількох фрагментів брунатноглянняних товстостінних кухонних горщиць.

На схід від храму на поверхні скелі зафіксовано сліди підтісування, заглиблени на 0,2-0,5 м, - основа під стіни, які дозволяють простежити загальну довжину храму,

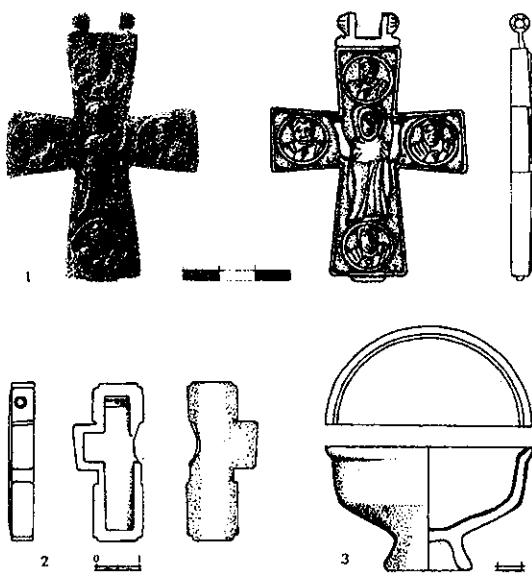

Рис.2. Знахідки з склепу XIII ст.

воно на захід та рештки дерев'яної труни. Поховання безінвентарне.

Північніше могили 1, в північно-західній частині споруди виявлено уламки черепів та довгих кісток людини, що знаходились в неанатомічному порядку і можливо були залишками нижнього горизонту багатоярусного поховання (могила 3).

З зовнішнього боку храму впритул до південно-західного кута вздовж південної стіни було прибудовано склеп, стіни якого ширинами 0,4, довжиною 1,9 м й 0,94 м, при висоті 0,25-03 м, викладено просто на скельній поверхні двопанцирною кладкою майже без забування, на валняковому розчині з домішкою морського піску. В нижній частині заповнення склепу, що був пограбований, знайдено декілька черепів та довгі кістки кінцівок людини в неанатомічному порядку. Біля черепів зафіксовано залишки обгорілої тканини та нижня стулка бронзового хреста-енколпіона, першої половини XIII ст. (Рис. 2, 1). В центрі — зображення Богородиці Оранти на повний зріст, зліва та зправа від німбу — титли ΜΡ ΦΥ (Ματύρ Φεού). На кінцях променів хреста, що трохи розширяються, зображені медальйони з погруддями чотирьох апостолів-євангелістів: Луки, Матвія, Іоанна та Марка. Їх титли читаються погано. На кінці верхнього променя хреста збереглися дві петельки від шарнірного з'єднання з лицьовою стулкою. В заповненні приміщення прибудованого нартексу знайдено три черепи, декілька розрізаних кісток людини, кістяний хрестик розмірами 3,75 x 1,4 x 0,6 см із зламаним променем (Рис. 2, 2) та червоноглянняна, неорнаментована поливана чаша-піала місцевого виробництва другої половини XIV-першої половини XV ст. (могила 2) (Рис. 2, 3). На лицьовій поверхні хрестика — рівномірне заглиблення, вірогідно, для металевої або емалевої вставки.

Таким чином, можна припустити, що храм було збудовано у першій половині XIII ст. і проіснував він до третьої четверті XV ст. Подальші дослідження дадуть змогу уточнити попередні висновки.

РОЗДІЛ 2. АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ 2000 р.

Айбабина Е.А., Бочаров С.Г.

Кримский филиал Института археологии НАН Украины

Исследования Феодосийской экспедиции в 2000 г.

В 2000 г. Феодосийская археологическая экспедиция Крымского филиала Института археологии НАНУ продолжала изучение Кампания (Campania) Кафы - средневековой сельской округи генуэзского города. Работы велись на двух объектах - армянском монастыре XIV - XVIII вв. в Двуякорной долине и поселении конца XIV - XV вв. в Кучук-Янышарской долине у побережья бухты Тихой.

Двуякорная долина находится в 11 км к западу от Феодосии и ограничена двумя хребтами - Тепе-Оба и Биюк-Янышар. На Карте ближайших окрестностей Кафы 1780 г. название долины и реки, протекающей по ней, показано как Тэйя - Священная, позднее долина называлась Текие.

Исследовался средневековый армянский монастырь, расположенный на северном склоне хребта Биюк-Янышар, ниже самой высокой точки хребта - горы Провато. Монастырь находится на естественной широкой террасе, в 250 м выше по склону от третьего километра современной дороги Орджоникидзе - Южное - Коктебель.

Раскопки объекта начаты в 1998 г.: открыты монастырская церковь (размеры по внешнему контуру 8,20x6,40 м), центральная часть гавита (притвора) и двор к югу от храма. Основной целью работ 2000 г. было доследование западной части гавита монастырской церкви.

Раскоп размером 10x5 м (позднее сделана прирезка 10,00x0,40 м), был привязан к западному борту раскопа 1998 г. Общая глубина культурных напластований на участке от 1,10 до 2,20 м.

Доисследована южная стена гавита на протяжении 4,40 м. Открыта западная стена на притворе на протяжении 8,70 м. Зачищен участок монастырского двора с юга и запада от комплекса монастырского храма.

По итогам архитектурно-археологических исследований 1998 и 2000 гг. (Рис. 1,2) общие параметры гавита таковы: длина - 11,16 м (с учетом храма - 19,36 м), ширина - 11,06 м. Толщина южной и западной стен 1,00 - 1,08 м. Стены сохранились на высоту от 1,05 до 2,10 м, сложены на известняковом растворе, кладки трехслойные, двухлицевые иррегулярные. Северное и южное плечи гавита и выступают на 2,33 м от линии северной и южной стен храма. В южном плече гавита был устроен хоран, с абсидным полукружием (обвалившимся), пол его выложен 12 плитками песчаника был поднят на 0,62 м выше земляного пола гавита. В южной стене хорана сделана маленькая ниша с арочным верхом (0,42x0,24x0,30). Северное плечо было отгорожено от внутреннего пространства гавита однорядной однолицевой кладкой 1,26x0,24 м при высоте 0,54 м.

Сводчатое перекрытие гавита опиралось на пилястры (по две на каждой стене) и прямоугольные в плане столбы, делящие его внутреннее пространство на три части. Восточные пилястры построены "в перевязь" с западной стеной храма (средний блок 0,38x0,74 м). Между северной пилястрой и входом зачищена ниша с арочным верхом (0,28x0,22x0,30), с выступающей на 0,22 м полочкой. На плите облицовки ниши след "счищенного" хачара. На полную высоту - 2,52 м сохранилась южная пилястра гавита, ее венчал профилированный карниз размером 1,00x0,36x0,24 м, на карниз был установлен пяточный камень подпружной арки. Две западные пилястры сложены "в перевязь" с западной стеной гавита (размеры 1,65x0,74 м.). В северной пилястре была устроена ниша (0,30x0,34x0,35 м). На расстоянии 3,42 м от восточных пилястр - два столба, опоры перекрытия свода, прямоугольные в сечении 1,00x0,74 м. Сохранились на высоту - 0,88 м (северная) и 1,30 м (южная).

В гавит вели два входа. Боковой устроен в южной стене, его облицовка не сохранилась. Входная камера, трапециевидной в плане формы, расширяется во внутрь (размер в свету 1,00 м, со стороны храма - 1,22 м). Перепад

Рис.1. Монастырь в Двухъякорной долине. Восточная часть гавита.

Рис.2. Монастырь в Двухъякорной долине. Западная часть гавита.

высоты между полом гавита и поверхностью у южной стены составляли 0,80 м. Эта разница была компенсирована тремя ступенями (сложены из мелких камней песчаника на известковом растворе) во входной камере. Второй - центральный вход в притвор расположен в центре западной стены, входная камера трапециевидной в плане формы расширяется во внутрь, размер в свету 1,22 м, со стороны храма - 1,44 м. Наличник входного проема с четвертями, прямоугольными в сечении. В качестве порожнего камня использовалась плита песчаника размером 1,40x0,40x0,16 м. Высота порога

0,18 м. Вход был украшен реиным каменным порталом (сохранился на высоту до 1,00 м), сельджукской цепью, растительными мотивами и поясками сталактитов с полуурезками.

В отчетном полевом сезоне были также предприняты разведочные раскопки позднесредневекового поселения на берегу бухты Тихой в Кучук-Янышарской долине.

Долина располагается в 4 км восточнее пос. Коктебель и ограничена двумя хребтами Биюк-Янышар на востоке и Кучук-Янышар на западе. Поселение находится на юго-восточной оконечности долины, в 30 м от береговой линии, у подножия приморского безымянного холма (отмечен на картах, как высота 50,6). Площадь поселения незначительная - 50 м².

Исследования велись двумя разведочными раскопами размером 3,00x3,00 м, отстоящими друг от друга на 12 м, ориентированными по линии север - юг. Оба раскопа показали одинаковую стратиграфическую ситуацию. Архитектурных остатков не обнаружено. Глубина культурных напластований 0,50 - 0,55 м. С периодом существования поселения связан тонкий слой (толщина 0,18 - 0,25 м) коричневого суглинка. Из слоя происходят фрагменты донной части и ручек амфор красноглиняных типа "Ганос" (XIV в.), фрагмент дна поливного красноглиняного кубка (Византия, вторая половина XIV - начало XV вв.), фрагмент поливной красноглиняной миски с орнаментом сграффито на высоком кольцевом поддоне (Солхат, последняя четверть XIV в.), фрагменты поливных красноглиняных полихромных и монохромных мисок с орнаментом сграффито (Каффа, XV в.), фрагменты поливных красноглиняных монохромных мисок (Каффа, XV в.), фрагменты красноглиняных кувшинов и горшков.

На основании полученных в результате разведочных раскопок материалов поселение в Кучук-Янышарской долине можно предварительно датировать концом XIV - XV вв.

Аксенов В.С.

Харьковский исторический музей

Исследования Верхнесалтовского IV катакомбного могильника.

Aksjonov V.S. Investigations of the 4th Verhny Saltov catacomb cemetery. In 2000 about 138,5 m² were investigated and 7 catacomb burials were excavated. The burials include single (№№ 52, 57, 58), twin (№53) and collective (№№54-56) burials. 6 burials had obvious signs of a harmless ritual. The discovered inventory makes it possible to date the investigated burials the 1st half of the 9th - end of the 9th cent.

Аксенов В.С. Исследования 4 Верхнесалтовского катакомбного могильника. В 2000 г. было исследовано 138,5 м² могильника и было раскопано 7 катакомбных погребений. Погребения включали одиночные (№№ 52, 57, 58), парные (№ 53) и коллективные (№№5 4-56) захоронения. 6 погребений содержали обычный инвентарь, одно- безынвентарное. Полученный инвентарь указывает на возможную дату открытых могил - первая половина -конец IX вв. до н.э.

Экспедиция Харьковского исторического музея (ХИМ) в 2000 г. продолжила охранные раскопки Верхнесалтовского IV катакомбного могильника салтовской культуры, начатые в 1990 г. экспедицией ХИМ под руководством В.Г. Бородулина и продолжаемые в 1998, 1999 гг. той же экспедицией под руководством автора.

В 2000 г. работы проводились на участке могильника между траншеей 1999 г. и обрезом Нетечинского оврага, на пологом восточном склоне которого и расположен могильник. Исследованная площадь составила 193 м². За полевой сезон в заложенных раскопах было вскрыто 6 катакомбных захоронений (№№ 52-54, 56-58). Еще одно катакомбное захоронение (№ 55) было исследовано в 7 м на запад от дороги, ведущей из с. Рубежное в с. Верхний Салтов и расположенной в 108 м на северо-восток от исследуемой части могильника. Обнаружение катакомбы № 55 произошло в результате обвала свода ее погребальной камеры, которую несколько позже пытались раскопать современные грабители.

в результате обвала свода ее погребальной камеры, которую несколько позже пытались раскопать современные грабители.

Конструкция исследованных захоронений типична для катакомбных погребений салтовской культуры. Они состоят из узкого дромоса ведущего к подземной погре-

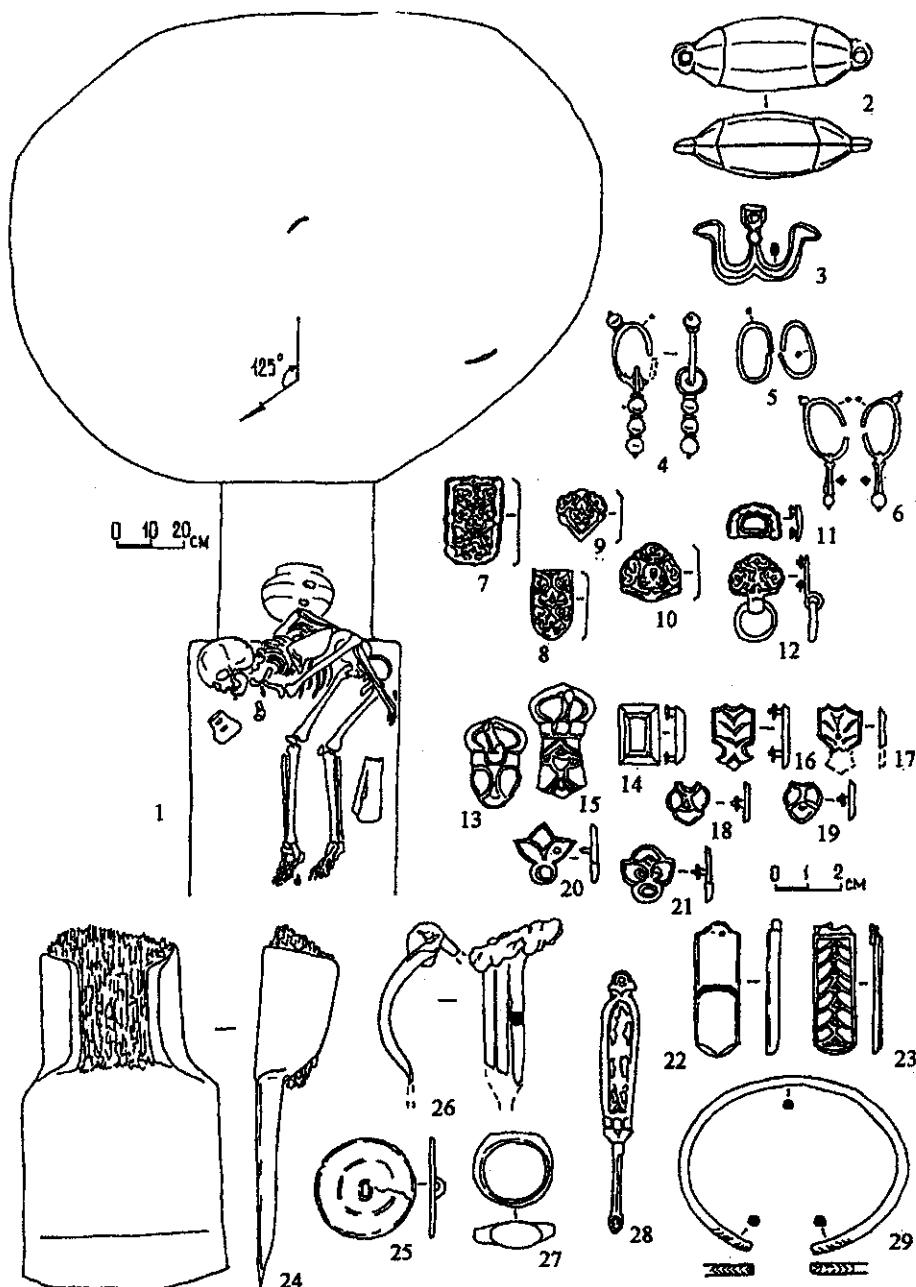

Рис. 1 Погребение в дромосе катакомбы № 58; 2, 3 - инвентарь катакомб № 57; 4, 7-12 - инвентарь катакомбы № 56; 5, 6, 13-29 - инвентарь катакомбы № 55; 2, 3, 13-23, 25, 27-29 - бронза, 4, 7-12 - серебро, 24, 26 - железо.

бальной камере. Погребальные камеры в плане имели вид круга (№ 58), овала (№№ 54, 55, 56) или прямоугольника с сильно закругленными углами (№№ 52, 53, 57). Длинная ось камеры в катакомбы № 54 совпадала с длинной осью дромоса,

а во всех остальных катакомбах была ей перпендикулярна. В последнем случае умершие первоначально были уложены на полу камеры головами влево от входа. Исследованные катакомбы содержали одиночные (№№ 52, 57, 58), парные (№ 53) и коллективные (№№ 54, 55, 56) захоронения.

Дромосы катакомбных захоронений №№ 52-54, 56, 57 носили следы повторного в них проникновения. В их дромосах достаточно четко прослеживался ход повторного проникновения, который прорезал дромос непосредственно перед входом в погребальную камеру, из-за чего дромос на уровне первоначальной фиксации имел в плане "булавовидную" форму. Ход повторного проникновения от начальной части дромоса своими размерами (короче, но шире), плотностью, слоистостью, цветом и составом заполнения. В ходе повторного проникновения, зачастую в верхних слоях его заполнения, встречались мелкие древесные угольки и фрагменты салтовской керамики, остатки 2-3 преднамеренно разбитых в древности сосудов (столового кувшина или столовой двуручной горшка-вазы и кухонного горшка). На границе хода повторного проникновения и первоначального заполнения дромоса катакомбы № 52 был обнаружен каменный заклад, отброшенный от входа в погребальную камеру и прислоненный к боковой стенке дромоса. Дромос катакомбы № 55 не исследовался.

Повторное проникновение в захоронения во всех случаях было связано с обрядом обезвреживания погребенных (ООП), который проявился как в полном разрушении костяков, так и в разрушении отдельных частей скелета, при этом значительная часть инвентаря оставалась в погребальной камере, что исключает проникновение в камеру с целью ее ограбления. Интересные проявления ООП были зафиксированы в катакомбах № 56 и № 58. Так, в погребальной камере катакомбы № 56 между разрушенными костяками погребений 1, 2 было обнаружено углистое пятно эллипсовидной в плане формы, в котором в слое древесных углей находились обугленные фрагменты человеческого черепа и обломки трубчатых костей рук, принадлежащие к погребению 3.

В погребальной камере катакомбы № 58, кроме двух ребер, никаких других костей погребенного человека не было обнаружено. Отсутствовал в камере и какой-либо погребальный инвентарь. Однако перед самым входом в погребальную камеру, закрывая вход в нее, обнаружен скелет сидящей женщины (Рис., 1). Женщина была усажена на дно дромоса, с вытянутыми ногами к его началу, спиной к арковидному входу в погребальную камеру. При этом ноги погребенной находились на 15-20 см выше dna дромоса, в слое его первоначального заполнения. Это позволяет говорить, что захоронение было произведено уже во время начального этапа засыпки дромоса. При этом заполнение из дромоса уже попало в камеру и незначительным слоем перекрыло пол камеры. Непосредственно за спиной погребенной находилась салтовская двуручная столовая ваза с преднамеренно отбитой в древности одной ручкой и поврежденным дном. Отбитая ручка вазы лежала возле правого колена погребенной вместе с половинкой салтовской кружечки. Возле ног погребенной находились остатки жертвенной пищи в виде трубчатой кости крупного рогатого скота. В районе шеи погребенной были найдены три бусины, у ступней ног - бронзовый литой бубенчик.

В исследованных захоронениях встречен довольно многочисленный и разнообразный инвентарь, основу которого составляют украшения (серьги, бусы, браслеты, перстни) и элементы одежды. В катакомбе № 53 обнаружен редкий для аланских лестепенных памятников небольшой крымский кувшинчик с отбитыми в древности ручкой и горлом. Интерес представляет поясной набор, обнаруженный в катакомбе № 56 (Рис., 7-12). Края одной литой серебряной бляшки и одного серебряного штампованного наконечника (Рис., 7, 11) оформлены в манере, характерной для венгерских поясных наборов.

По характеру погребального инвентаря, который находит широкие аналогии в других могильниках салтовской культуры, исследованные захоронения Верхнесалтовского IV катакомбного могильника датируются первой половиной IX в. (катакомба № 55) - концом IX в. (катакомба № 53).

Андрух С.І., Єльников М.В., Тощев Г. Н.

Запорожський госуниверситет

Розкопки на могильнику Мамай-Гора

Андрух С.І., Єльников М.В., Тощев Г. Н. Розкопки на могильнику Мамай-Гора. За 13-й польовий сезон експедицією Запорізького державного університету відкриті ділянки могильника загальною площею 360 м². Виявлено одне неолітичне поховання, одне скіфське,

дев'ять поховань епохи середньовіччя і 9 ям різних періодів. Поховання середньовіччя утворювали компактну групу і належали кочовому населенню північнопричорноморських степів XIII-XIV вв.

В 2000 р. археологіческої експедицієй Запорожского госуниверситета продолжены охранные работы у с. Великая Знаменка Каменско-Днепровского района, начатые в 1988 г.

Исследования велись в северной зоне могильника (береговая линия), где вследствие очередной подвижки земли участок длиной до 100 м и шириной 13 м отошел от коренного берега на глубину более 1 м. В разломах выявлены серия поврежденных захоронений и других объектов.

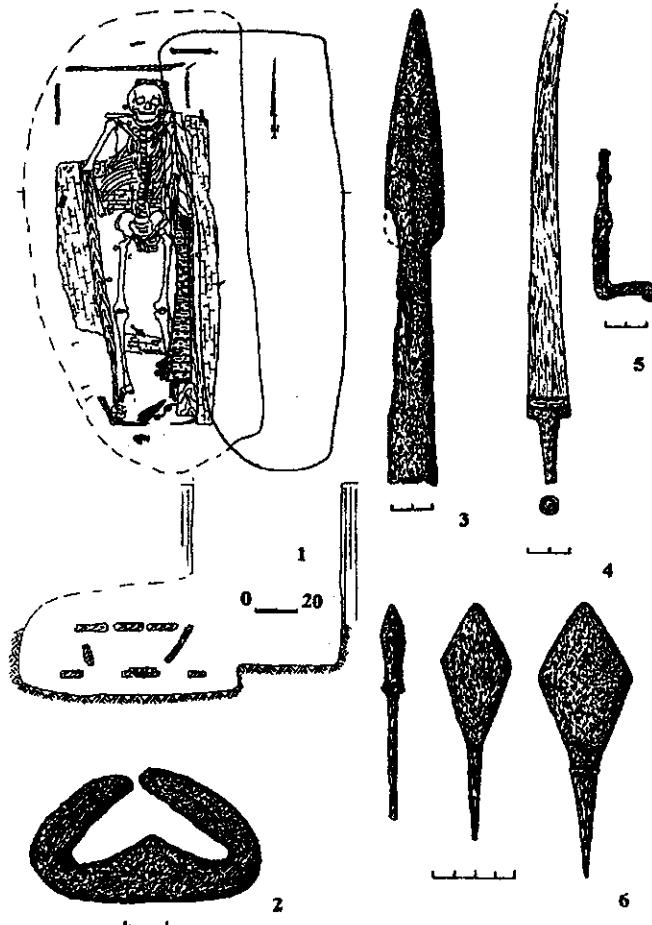

Рис. План и материалы погребения средневекового могильника на Мамай-Горе

Всего за этот, 13-й по счету полевой сезон, экспедицией вскрыты участки общей площадью 360 м², выявлено по одному неолитическому и скіфському захоронениям, девять погребений эпохи средневековья и девять ям различных периодов.

Неолитическое погребение было парным и сопровождалось большим количеством бус из раковин и подвесок из зубов благородного оленя, кремневыми изделиями. Скифское погребение было потревожено, в нем обнаружено лишь обломок лепного сосуда и орнаментированное прядлище из глины.

Восемь средневековых погребений образуют, по-видимому, грунтовый могильник, в котором захоронения вытянуты в целом по линии запад-восток. Погребальные конструкции на западном участке (4) представлены ямами простых овальных форм; на восточном - отмечены ямы и подбойные могилы (2). Кости лежали вытянуто на спине, ориентированы на север, редко с отклонением. Лишь в одном погребении, которое было женским, отмечена противоположная ориентация.

В погребениях восточного участка отмечены деревянные конструкции типа решетчатых гробовиц (Рис., 1). Погребенные в них сопровождались пышным инвентарем. По набору предметов выделяются два наиболее значительных комплекса в подбоях объекта 168 - №3 и 4. В мужском захоронении обнаружены колчан из бересты с крюками (Рис., 5) с наконечниками стрел (Рис., 6), кинжалы (Рис., 4), наконечник копья (Рис., 3), кресало (Рис., 2), удила, портупейные пряжки, серебряный сосуд и др. В расположенным рядом с ним женским захоронении лицевая часть погребенной перекрыта перевязью из бересты, рядом находились ажурные украшения, выполненные в технике скани и т.д. В состав украшений входят и вопросовидные подвески, в большом количестве представленные в могильнике Мамай-Сурка, который функционировал с конца XIII ст. по начало XV ст. и принадлежал полуоседлому населению.

Многие захоронения сопровождались поминальной пищей (мелкий рогатый скот).

Анализ материалов дает возможность датировать новый могильник эпохи средневековья непосредственно на Мамай-Горе XIII - XIV ст. и рассматривать его как кладбище, оставленное кочевым населением.

За 13 лет охранных работ на Мамай-Горе выявлены неолитический, катакомбный и средневековый грунтовые могильники, вскрыто свыше 160 рельефных и синевелированных насыпей. В курганах обнаружены захоронения от эпохи энеолита до периода позднего средневековья, количественно преобладают скифские комплексы. Таким образом, Мамай-Гора на сегодня крупнейший могильник Восточной Европы, в котором представлены почти все известные в степной зоне погребальные комплексы различных археологических культур.

Дальнейшее изучение этого уникального памятника с привлечением специалистов смежных наук позволит внести коррективы в историю изучения древнего населения степного Причерноморья.

Бабенко Р. В., Лысенко С.Д.
Национальный педагогический университет им. М. Драгоманова
ИА НАН Украины.

Могильник эпохи бронзы
Великая Бугаевка
(материалы из раскопок 2000 г.)

В 2000 г. совместной экспедицией ИА НАНУ (отдел археологии ранних славян) и НПУ им. М. Драгоманова (Лаборатория археологических исследований) под руководством О.В. Петраускаса и Р.Г. Шишкина были продолжены исследования могильника черняховской культуры у с. Великая Бугаевка, начатые в 1994 г [Петраускас, Шишкін, 1998, с. 125-127; 1999, с. 138; см. также статью О.В. Петраускаса, Р. Г. Шишкина и Р. В. Бабенко в этом сборнике]. Среди исследованных погребений, 2 относятся к эпохе средней бронзы (круг культур шнуровой керамики), 1 - к раннему скифскому времени. Еще 3 погребения с определенной долей вероятности могут быть отнесены к эпохе поздней бронзы (тишинецкий горизонт).

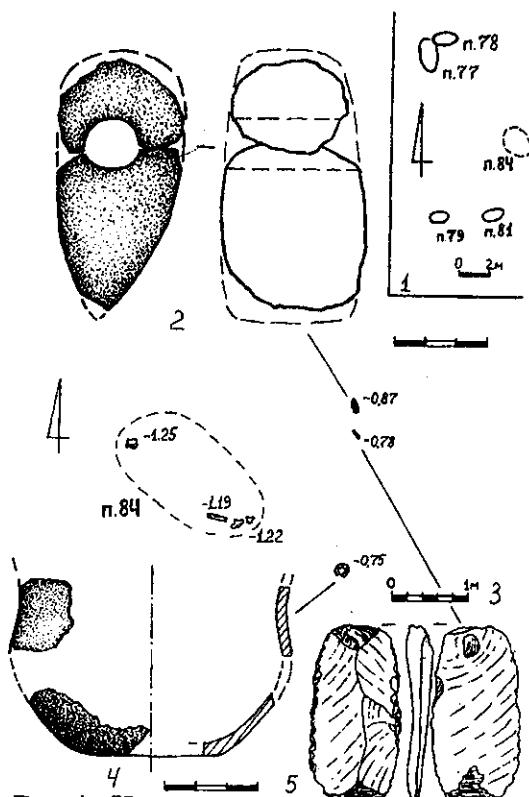

Рис.1. Находки из погребений у с. Великая Бугаевка

Погребения эпохи бронзы исследованы в восточной части вскрытой площади могильника. Исходя из соотношения планиграфии отмеченных погребений с планиграфией погребений черняховского могильника, можно предположить, что в этом месте был курган, насыпь которого существовала еще в позднее римское время (?). Центральным погребением реконструируемого кургана было парное погребение 77, на юг от которого располагалось погребение 84. Исходя из расположения вещей (на древнем горизонте ?) рядом с погребением 84, можно предположить, что оба погребения были синхронны и перекрыты одной насыпью. Позднее в центр насыпи было впущено погребение 78, а в южную полу - погребения 79 и 81 (Рис.1: 1).

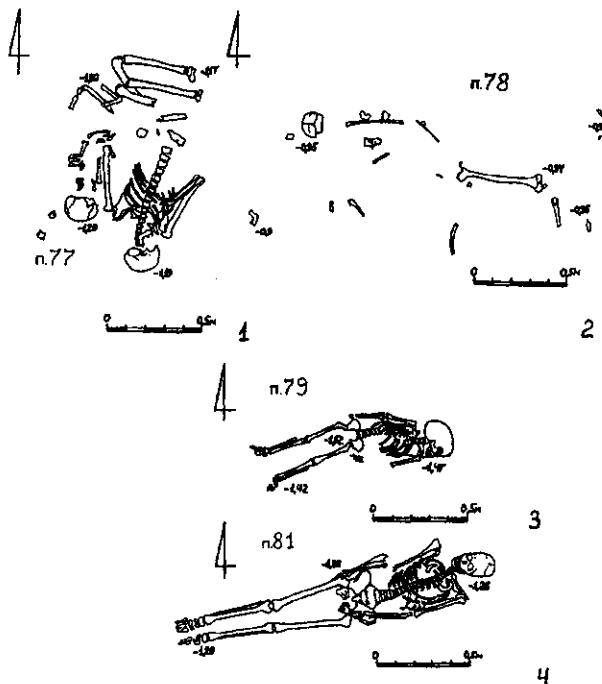

Рис.2. Планы погребений 77-79,81 у с. Великая Бугаевка

Фрагменты лицевых костей и верхней челюсти ребенка зафиксированы на юго-запад от затылка. Предположительно, в обоих случаях мы имеем дело с ритуалом демаксикации (выламывание верхней челюсти). Погребение безынвентарное. Исходя из позы скелетов, погребение может быть отнесено к периоду средней бронзы (круг культур шнуровой керамики).

ПОГРЕБЕНИЕ 78 (2000 г.; сектор 23). Расположено в ногах погребения 77, на восток от него. Погребальное сооружение не прослежено. Скелет сильно поврежден, большинство костей расположено в неанатомическом порядке (Рис. 2: 2). Скопление костей было вытянуто по линии восток-запад на глубине 0,9-0,97 м. Череп находился в западной части скопления (274°), затылком на запад. Нижняя челюсть расположена в 0,5 м на юго-запад от черепа. Не исключено, что скелет был разрушен в древности и погребение является имитацией вытянутого (?) на спине (?) трупоположения. Погребение безынвентарное. На уровне костяка зафиксированы следы золы.

ПОГРЕБЕНИЕ 79 (2000 г.; сектор 21). Расположено в 9,5 м на юг от погребения 77. (Рис. 2: 3). Погребальное сооружение не прослежено. Скелет ребенка лежал вытянуто на спине головой на восток (79°), на глубине 1,52 м. Руки вытянуты вдоль корпуса. Голова развернута на левый висок; позвоночник несколько согнут влево. Погребение безынвентарное.

ПОГРЕБЕНИЕ 77 (2000 г.; сектор 22-23). Погребальное сооружение не прослежено. На уровне костяков зафиксированы следы зольной засыпки. Погребение парное (Рис. 2: 1). Скелет 1 (взрослый) лежал на глубине 1,19 м, на левом боку с разворотом на спину, головой на юг (195°); степень скорченности средняя. Череп повернут вправо; кисти рук сложены на груди. Лицевая часть черепа отсутствует. Скелет 2 (ребенок) лежал на глубине 1,2 м слева от скелета 1; череп ребенка находился на уровне плеча взрослого. Скелет сильно поврежден. Учитывая отсутствие позднего перекопа можно предположить, что анатомический порядок костей был нарушен в древности вследствие демембрания (расчленения).

Череп лежал на юг от основного массива костей (189°) аналогично черепу скелета 1.

ПОГРЕБЕНИЕ 81 (2000 г.; сектор 21).

Расположено в 10 м на юго-юго-восток от погребения 77. (Рис. 2: 4). Погребальное сооружение не прослежено. Скелет взрослого лежал вытянуто на спине головой на восток (76°), на глубине 1,28 м. Руки вытянуты вдоль корпуса. Погребение безынвентарное.

Вытянутые на спине, преимущественно безынвентарные, трупоположения составляют сравнительно небольшую, но устойчивую группу погребений эпохи поздней бронзы в Среднем Поднепровье [Лысенко, 2000, с. 9-10]. 24 из них ориентированы в западном секторе, 4 - в восточном. Группа таких погребений локализуется в северной части исследованной площади на могильнике Малополовецкое-3 (Фастовский р-н Киевской обл.) и датируется горизонтом МП-III могильника (1500-1400 cal. BC) (см. статью Лысенко С.Д., Лысенко С.С. в настоящем сборнике).

ПОГРЕБЕНИЕ 84 (2000 г.).

Расположено в 6 м на юго-восток от погребения 77. Разрушено (в древности?) (Рис. 1: 3). Кости залегали на глубине 1,19-1,25 м. В радиусе 1,2-1,6 м на юго-восток и северо-восток от костей, на глубине 0,75-0,87 м (древний горизонт?) найдены развал кубка, каменный топор и кремневый нож. Найдены дают основание отнести погребение к кругу культур шнуровой керамики.

Глиняный кубок (Рис. 1: 4). Корпус слабо профилирован; максимальное расширение ниже 1/2 высоты сосуда. Днище плоское. Тесто рыхлое, с примесью мелкого песка и железистых конкреций. Цвет красный, бурый. Диаметр днища 45-48 мм; реконструируемая высота >65 мм. Сосуд стоял на днище в 1,2 м на юго-восток от погребения на глубине 0,75 м.

Каменный топор (Рис. 1: 2). Клиновидный, с цилиндрическим отверстием, смещенным к обушку. Сильно обожжен, что привело к выкрашиванию части внешней поверхности. Реконструируемые размеры 91x41x48 мм, диаметр отверстия 18 мм. Найден в 1,6 м на северо-восток от погребения на глубине 0,87 м.

Кремневый нож (Рис. 1: 5). Пластина из реутилизованного шлифованного топора (определение Д.Л.Гаскевича). Кремень коричневого цвета. Длинные стороны ретушированы, со следами функционального использования. Размеры пластины 60x30x5 мм. Найдена в 1,4 м на северо-восток от погребения на глубине 0,78 м.

ПОГРЕБЕНИЕ 89 (2000 г.). Выявлено в западной части поисковой траншеи №1-2000 г., в 21 м на север от сектора 24. В юго-восточном углу траншеи выявлена кость человека. В 1 м на северо-северо-запад от нее, на глубине 0,77 м, на боку, венчиком в сторону кости лежал горшок (№1); к северу от горшка на днище стояла миска (№2). В 0,2 м от миски на северо-восток находилось несколько мелких фрагментов кальцинированных костей. Выше развалов сосудов, частично перекрывавших их, от юго-восточного угла траншеи на глубине 0,41 м проходит язык печины, длиной 1,2 м, шириной 0,2 м, толщиной 0,1-0,15 м (Рис. 3: 1). Печина рыхлая, в ней - фрагменты угольков. Предположительно, это выгоревший под воздействием ритуального кострища чернозем.

Сосуд №1 - горшок среднего размера баночного профиля, со слабо выделенной шейкой, слегка выпуклым туловом и широким дном (Рис. 3: 2). Край венчика горизонтально уплощен. Тесто рыхлое, с примесью дресвы и шамота, в глине - блестки слюды. Обжиг трехслойный. Поверхности заглаженные, коричневого цвета. Высота сосуда 220 мм, диаметр венчика 170x185 мм, диаметр днища 100x110 мм. Под вен-

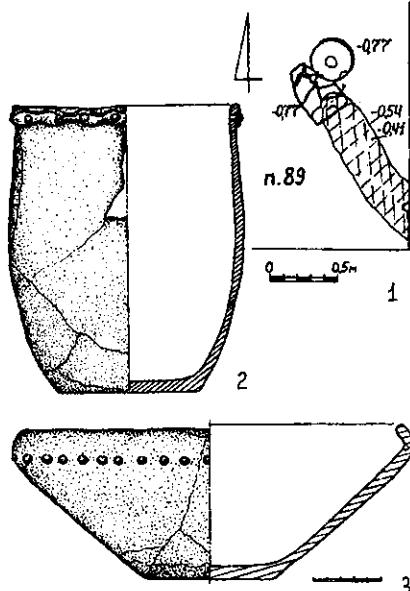

Рис.3 Керамика из погребения 89 у с. Великая Бугаевка

чиком сосуд орнаментирован валиком, расчлененным пальцевыми вдавлениями и "жемчужинами".

Сосуд №2 - миска конической формы с сильно загнутым внутрь краем (Рис. 3: 3). Тесто рыхлое, черное, с примесью шамота и песка. Внешняя поверхность лощеная, внутренняя заглажена. Диаметр венчика 295 мм, максимальный диаметр 305 мм, высота 115-120 мм. Украшена по максимальному диаметру поясом "жемчужин".

Оба сосуда находят широкие параллели среди материалов раннескифского времени, VII - VI вв. до н.э. [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 50, 56, 58].

Вероятно, погребения эпохи бронзы, исследованные в этом сезоне, составляли единый курганный могильник с выявленным ранее в 200 м на север от могильника римского времени погребением, сопровождавшимся тюльпановидным сосудом тшинецкого типа [Бабенко, Скиба, Лысенко, 1999, с. 66-69]. В результате этого, не видим смысла в выделении вышеизначенного погребения 1999 г. в отдельный памятник.

Литература

Бабенко Р. В., Скиба А.В., Лысенко С.Д. Могильник и поселение тшинецкого времени у с. Великая Бугаевка//АВУ. К. 1999.-с. 66-69.

Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья: (Киево-Черкасский регион). -К, 1989.

Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В.

Институт археологии НАН Украины,

Харьковский национальный университет им.В.Н.Каразина,

Исследования курганов скифского периода в Валковском районе на Харьковщине

Мерчанская археологическая экспедиция ИА НАН Украины и отряд Харьковского национального университета в 2000 году продолжили исследования курганов скифского периода в пределах Валковского района Харьковской области. Выбор места для раскопок не случаен. Именно здесь в древности проходил знаменитый Муравский шлях. По имеющимся данным начало его функционирования можно уверенно датировать ранним железным веком [Шрамко, 1987; Болтрик, 1990]. Вполне возможно, что именно по его маршруту греческие купцы и скифы отмеряли 20 дней пути от моря у рва, «выкопанного потомками слепых рабов» до меланхленов, живущих, по Геродоту [Herod., IV, 20, 99-101], к северу от Скифии. В процессе раскопок прошлых лет было установлено, что вдоль Муравского шляха, в пределах его лесостепного участка, сосредоточена основная масса курганных могильников с богатыми воинскими захоронениями скифского периода. Здесь же удалось обнаружить наиболее яркие предметы древнегреческого импорта [Бандуровский, Буйнов, 1999].

Основное внимание, как и в предыдущем сезоне, нами было уделено раскопкам курганов у пос. Старый Мерчик. Все работы проводились на курганной группе IV, расположенной на плато левого берега р. Мокрый Мерчик. Этот могильник состоял из 6 курганов, вытянувшихся в цепочку по линии запад-восток длиной 440 м. В его центральной части находилось какое-то культовое сооружение в виде трехвершинной насыпи "Г"-образной формы длиной 65 м, которая соединялась насыпью высотой 0,3 м, шириной 12 м и длиной 53 м со слившимися воедино курганами №№ 3 и 4 (Рис., 1). В целом планиграфия этого могильника очень близко напоминает систему расположения курганов с "майданообразными" сооружениями в курганной группе III, раскопанной нашей экспедицией в 1999 году.

В процессе раскопок было установлено, что курганская группа IV возникла в самом конце скифского периода, а точнее на рубеже IV-III вв. до н.э. К сожалению, все подкурганные погребения были ограблены в древности (сарматами?) через центр насыпей. Тем не менее были получены ценные данные о конструкции погребальных сооружений, хронологии и обменно-торговых связях с античными центрами Северного Причерноморья. Могильник раскопан полностью и ниже приводится краткое описание всех курганов и культового сооружения.

Курган № 1.

Самый западный в группе. Его насыпь округлой в плане формы диаметром 26 м имела высоту 0,65 м была сооружена над одним центральным погребением. Выкид материковой глины имел "С"-образную форму и окружал могильную яму с северной, западной и южной стороны. Такой формы выброс материковой глины был отмечен во всех остальных курганах, но с той лишь разницей, что проход к могиле чаще устраивался с северной стороны. На внешних склонах материкового выкида зафиксированы остатки поминальной тризны, состоящие из обломков амфор херсонесского производства, местной лепной посуды, костей крупного рогатого скота, рыбы и многочисленных древесных угольков от

костров.

Погребальная

яма размерами 3,45x2,70 м имела прямоугольные очертания и была ориентирована по линии С—Ю. Дно расчищено на глубине 1,65 м от уровня погребенной почвы. В яме был сооружен деревянный склеп с горизонтальной облицовкой стен, укрепленных шестью столбами. На дне склепа найдены разбросанные кости человеческого скелета. 2 костяные ворврорки, железные пластинки (чешуйки) от портупейного пояса и панциря, а также один бронзовый трехгранный наконечник стрелы башневидной формы.

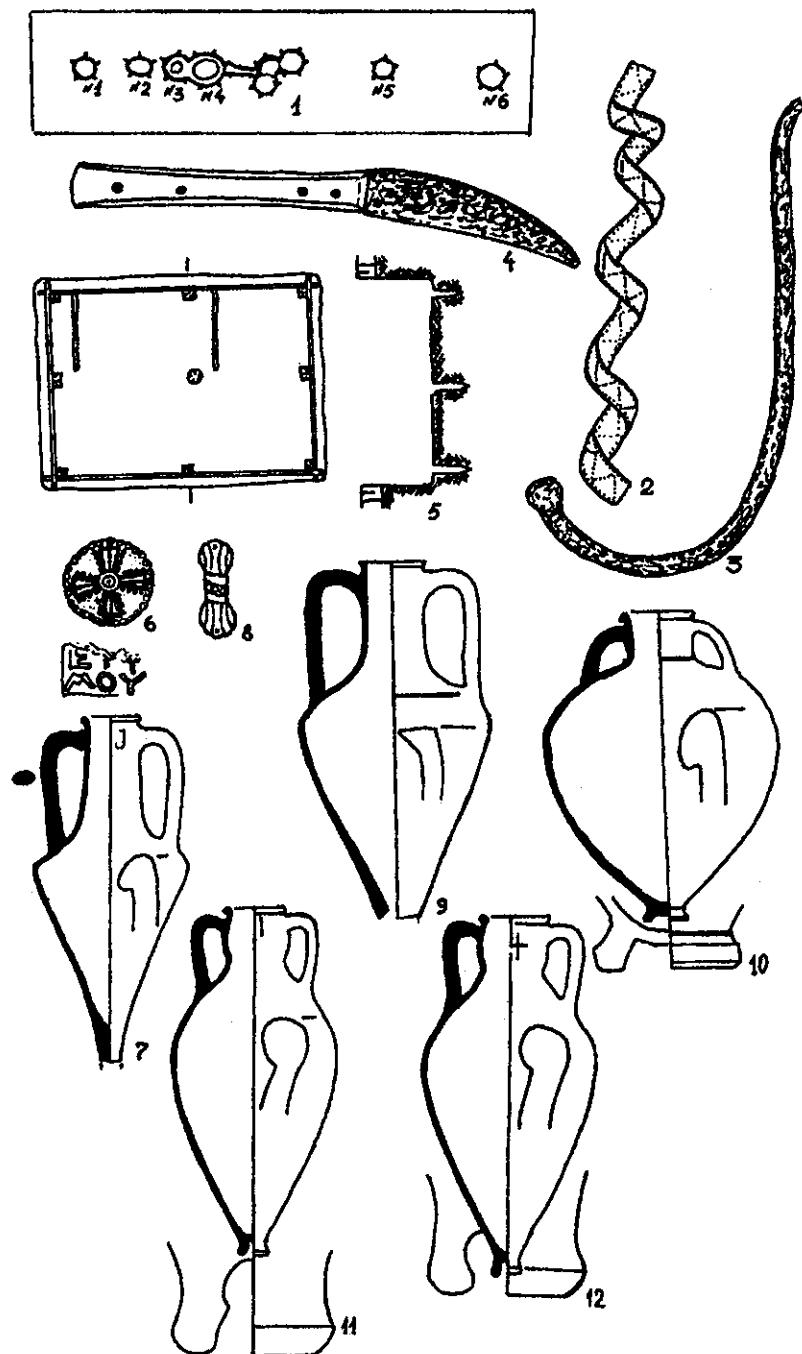

Рис. Найдки из скифских курганов Валковского р-на Харьковской обл.

Курган № 2. Находился в 30 м к востоку от предыдущего. Его насыпь (высотой 0,8 м) в плане была овальная размерами 29x35 м. Погребальная яма имела прямоугольную форму (3,0x2,73 м) ориентированную по линии СЗ—ЮВ. Ее глубина 4,35 м. В пределах ямы был сооружен деревянный склеп, имевший стены, сложенные из брусьев толщиной 10 см в срубной технике с использованием рубки "в замок". Стены этой гробницы, как и во всех остальных курганах, укрепляли 8 столбов, вбитых в материк по углам могилы и в средней части стен. Еще один столб (9-ый) был расположен в центре могилы и служил дополнительной опорой для поддержки перекрытия. В насыпи кургана над погребальной ямой и в ее заполнении встречены обломки сероглинняной амфоры с зеленоватым оттенком и большой примесью песка с дресвой в тесте. На дне могилы найдены 4 стеклянные бусины, украшенные четырьмя слоисто-щитковыми глазками, бронзовые (3 экземпляра) и железные (1 экземпляр) втульчатые наконечники стрел и железный с горбатой спинкой и костяной рукоятью.

Курган № 3. Сооружен в два приема над основным и впускным погребениями. Высота насыпи 1,2 м, а диаметр - 32 м. Первичная насыпь была сооружена небольшим ровиком, который прорезал погребенную почву до уровня материка. Основное погребение (№ 1) в значительной степени было разрушено танковым окопом времен Великой Отечественной войны. Гробница представляла собой деревянный склеп столбовой конструкции с горизонтальной облицовкой стен, ориентированный по линии С—Ю. На ее дне найдены: золотая оплетка-украшение нагайки (Рис., 2), бронзовые наконечники стрел (2 экземпляра), железный крюк (Рис., 3), обломок втулки наконечника копья, железные втоки от древков копья и дротика (2 экземпляра), железные шилья (2 экземпляра), железный нож с костяной рукоятью (Рис., 4) среди костей овцы и обломки амфоры херсонесского производства.

С западной стороны в полу этого кургана было впущено погребение № 2 (Рис., 5). В погребальной яме размерами 3,65x3,0x1,8 (глубина) м, ориентированной по линии С—Ю, был сооружен деревянный склеп со стенами сложенными из брусьев в срубной технике и 9-ю столбами (см. курган № 2). В его западной половине из досок было сооружено погребальное ложе, опиравшееся на две лаги, вставленные в канавки. Остальное пространство dna могилы оказалось устланым травой. Найдки - круглые золотые нашивные бляшки с орнаментом в виде "мальтийского" креста в центре и выпуклые по периметру (Рис., 6), и две костяные ворвочки.

Курган № 4. Его насыпь высотой 1,3 м при диаметре 41 м в результате распашки слилась с насыпью кургана № 3. Сооружена в один прием над одним погребением позднескифского периода. Гробница представляет собой склеп со стенами сложенными из брусов в срубной технике и 9-ю столбами. Ее размеры - 3,40x2,85x1,85 м. Ориентирована по линии ССВ—ЮЮЗ.

Кости человеческого скелета были сдвинуты в кучу у СЗ углу могилы. От погребального инвентаря сохранились обломки гераклейской амфоры с двусторонним энглифическим клеймом в прямоугольной рамке с именем фабриканта Этьюма (ETY MOY) (Рис., 7), золотые нашивные бляшки в виде "бантика" (Рис., 8), бронзовые (43 экземпляра) и железные втульчатые (11 экземпляров) наконечники стрел и железный наконечник дротика. Амфора датируется последним десятилетием IV в. до н.э. [Монахов, 1999, с. 434-437].

Курган № 5. Высота насыпи 0,9 м, диаметр 24 м. Погребальное сооружение аналогично предыдущему (размеры 3,4x3,0x1,75 м). Кроме разбросанных костей от скелета человека в заполнении могилы, на ее дне найдены обломки фасосской амфоры конца IV - начала III вв. до н.э. канонического типа (Рис., 9).

Погребение в кургане № 6 было полностью разрушено окопом.

Под "Г"-образной трехвершинной насыпью (внешне напоминала три слившихся кургана) и под валом, отходящим к кургану № 4, никаких признаков погребений не зафиксировано. Только в северной части этого сооружения (под третьей вершиной) над погребенной почвой лежал слой глины, смешанной с черноземом, в котором попадались мелкие фрагменты от лепных сосудов скифского периода.

Курган у с. Тетюшино. Этот, одиночно стоящий в поле курган имел высоту 3,1 м и диаметр 46 м. Его насыпь была сильно разрушена современными кладоискателями. Погребальная яма находилась в центре кургана и имела в плане овальные очертания размерами 5,9x5,2x5,4 (глубина) м, стенки которой были обшиты деревом. Ориентированная по линии С—Ю яма была ограблена в древности. Сохранилось несколько костей от скелетов человека, лошади, мелкого рогатого скота, одна золотая нащивная бляшка полусферической формы, две сердоликовые бусины, два башнеобразных бронзовых наконечника стрел, обломки амфоры на сложнопрофилированном кольцевом поддоне ("протофасосский" тип) (Рис., 10), обломки амфоры, украшенной в верхней части двойными полосами красной краски (Клазомены?) шириной 1,5 см, которые по многочисленным аналогиям датируются третьей четвертью VI в. до н.э. [Абрамов, 1993, с. 84, 89; Монахов, 1999, с. 38, 52], а также сильно поврежденные остатки железного чешуйчатого панциря.

Особый интерес вызывает конструкция насыпи этого кургана. С восточной, южной и западной сторон погребальную яму окружал мощный выкид материковой глины с проходом с северной стороны. До сооружения земляной насыпи все склоны этого выкида и перемычка в нем были обложены сосновыми бревнами, горбылями и плахами, вплотную примыкавшими к перекрытию погребальной ямы. Подобная конструкция ранее была изучена только в Днепровском Лесостепном Левобережье [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989].

В ходе разведочных работ, при осмотре небольшого курганного могильника у пос. Коротыч под Харьковом, был обнаружен один курган полностью разрушенный кладоискателями. В настоящее время удалось собрать сведения о двух хиосских пухлогорлых амфорах "развитого" типа второй четверти V в. до н.э. (Рис. 11), найденных грабителями в этом кургане.

Результаты раскопок экспедиции подтверждают необходимость дальнейшего исследования курганов скифского времени на Харьковщине и активизации работы соответствующих учреждений и организаций в деле охраны памятников археологии.

Литература

1. Абрамов А.П. Классификация и периодизация амфор второй половины VI-первой половины V вв. до н.э. // РА. -1993. - № 4.
2. Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В. Исследования курганов скифского периода в Харьковской области // АВУ. - 1998-1999 pp. - К., 1999.
3. Болтрук Ю.В. Сухопутные коммуникации Скифии (по материалам новостроекных исследований от Приазовья до Днепра) // СА. - 1990. — № 4.
4. Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья: (Киево-Черкасский регион). -К., 1989.
5. Монахов С.Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары VII - II веков до н.э. - Саратов, 1999.

Баранов И.А.*, Майко В.В., Фарбей А.М.****

*Крымский филиал Института археологии НАНУ,

**Национальный университет им. Т.Шевченко

Археологические исследования средневековой Судеи в 2000 г.

Судакский отряд Судакской экспедиции Крымского филиала Института археологии в 2000 г. продолжил археологические исследования средневековой Судеи и ее ближайшей округи. Работы этого года были сосредоточены на двух основных участках. Во-первых, были продолжены раскопки на так называемом квартале I Судакской крепости, возобновленные в 1994 г. Как уже указывалось, квартал I расположен к югу от привратной башни Якобо Торсельо и ограничен безымянной башней № 5. В 2000 г. были заложены два раскопа. Раскоп I расположен возле последней башни. Удалось проследить угол оборонительной системы именно второй половины XIV в. и кладку, сложенную на качественном известковом растворе, примыкающую к куртине, указанной оборонительной системы под прямым углом. Данная кладка прорезает на участке раскопа оборонительную стену хазарского времени. Последняя прослежена на

1,2 м от уровня раскопа 1977/1979 гг. Отметим, что на данной глубине, внешний панцирь этой первоначальной стены Судакской крепости сложен в той же технике, что и на участке куртины XV крепости. Верхние рядки описываемого внешнего панциря стены салтово-маяцкого времени, сложенные из тщательно подогнанных блоков песчаника, датируются, вероятно, византийским временем, не ранее начала XI в. На том же участке прослежен и очаг, датирующийся на основании археологического материала, в том числе и лепной керамики второй половины VII — началом VIII вв. Не исключено, что он связан с первоначальным периодом истории Сугдеи.

На раскопе II, заложенном в северной части квартала I, обнаружен пифосарий, включающий в себя пять типологически близких красноглиняных пифосов, отличающихся размерами. Пифосы перекрыты двумя хозяйственными ямами содержащими разнообразный керамический материал, датируемый в широких хронологических рамках второй половины XIV в. На этом же раскопе впервые обнаружен внутренний панцирь описанной выше оборонительной стены салтово-маяцкого времени. Как и на участке куртины XV Судакской крепости, он сложен в технике кордонной кладки на качественном известковом растворе. Помимо этого, при зачистке (нижних рядков) внешнего панциря безымянной башни № 5, обнаружен блок с четко прочерченной тюркской тамгой в виде двуэубца и примыкающего к нему угла, обращенного вершиной к двуэубцу.

Во-вторых, в 2000 г. были продолжены подводные исследования в бухте поселка Новый Свет Судакского района, возобновленные в 1999 г. Работы проводились в бухте Гундеры, где в предшествующие годы был обнаружен объект, атрибутируемый как затонувший корабль. Датировать богатый и разнообразный комплекс, происходящий из-под воды, достаточно сложно. Найдены 2000 г. традиционны. Выделим, однако, богатый сервис, включающий 7 целых форм и несколько реконструируемых судов. Это белоглиняные тарелки, миски и кубки с росписным сюжетным орнаментом. Подобные уникальные сосуды до сих пор встречались в Сугдее, включая и Новосветовскую бухту, только во фрагментах.

Берест Р. Я.

Львівський національний університет ім. І. Франка

Розкопки давнього чернечого комплексу в Уневі

Berest R. Excavations of the ancient cloister in Univ. The article is dedicated to the main results of the archaeological investigation of the Univ Monastery in 2000.

Берест Р. Я. Раскопки древнего монастырского комплекса в Уневе. Статья посвящена основным результатам археологического исследования древнего Уневского монастырского комплекса в 2000 году.

В польовому сезоні 2000 року археологічна експедиція Львівського національного університету ім. І. Франка розпочала археологічні роботи по вивченню старожитностей Унівської лаври. Пам'ятку було відкрито в процесі розвідкових робіт, які в 1997 р. в околицях с. Унів Перемишлянського р-ну Львівської обл. проводили дослідники відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича під керівництвом к. і. н. М. Филипчука.

Давній чернечий комплекс, що включає, різні типи археологічних пам'яток (житлові, господарські, виробничі, культові споруди та велику групу поховань), знаходить з південно-східного боку Лаври на відстані 0,5 км, на помітно виділеному пагорбі, який місцеві жителі називають Чернеча гора. Так, лише за поверхневими слідами на місці знаходження пам'ятки було зафіксовано понад двадцять археологічних об'єктів та кладовище з підплитовими похованнями.

Пам'ятка розташована у верхній частині гори на кількох піднівелюванах площах, що може бути свідченням поетапного її освоєння. Варто відзначити, що давній чернечий монастир виник біля північно-західних оборонних укріплень слов'янського городища, яке місцеві жителі називають "городом Володимира". Згадане городище досі є невідомим в історичній науці, тому незабаром повинно стати предметом окремого наукового дослідження. Поблизу давнього монастиря в оборонних укріпленнях

городища виявлено характерні обриви валу та рову, де, вірогідно, знаходились ворота, що вели на городище.

Перша писемна згадка про Унівський монастир відноситься до кінця XIV століття. В ЦДІА у Львові знаходиться королівська грамота на землеволодіння, видана 18 жовтня 1395 року, в якій йдеться "в Глиняніх, за Львовом, чотири мили, опротив монастиря Унійова". Отже, в XIV столітті монастир уже був відомим культовим центром. Багато архівних матеріалів про історію Унівського монастиря відносяться до пізніших часів. Саме писемні матеріали дали відомості, що монастир припинив своє існування у XVIII ст.

Археологічне дослідження пам'ятки у поточному польовому сезоні дало можливість зібрати унікальні відомості та матеріали з давньої історії чорного духовенства на землях Прикарпаття. На основі зібраних матеріалів можна твердити, що існування монастиря на Чернечій горі припадає на XI-XIII століття. Загальна площа пам'ятки складає близько 2 га. За період функціонування на окремих об'єктах відзначено кілька будівельних горизонтів.

Найдавніші матеріали, що відносяться ще до княжої доби було знайдено на нижній піднівельованій площадці, яка утворює мисоподібний виступ над річковою долиною. З південно-західного боку виступу відкрито земляне житло, яке мало характерне пристосування до гористого рельєфу. Так три стінки та, ймовірно, стелю споруди прикривала земляна основа, лише одна стінка будівлі з боку схилу була відкрита. У відкритій частині спинки знахо-

Рис. Пічні кахлі з Уніва

дився вхід у житлову споруду. Будівля представляла собою невелике однокамерне приміщення ($3,9 \times 3,75$ м) зрубної конструкції. Житлова споруда була заглиблена на глибину близько 2 м від сучасної поверхні. Долівка житла добре втоптана. В куті, поблизу північної стінки на вирізаній материковій основі знаходилось домашнє вогнище (діаметр близько 1 м). Материкова основа була піднята від долівки на висоту 0,3-0,4 м. Приблизно такої ж висоти материковий останець знаходився вздовж північно-східної стінки житла, але ширина його була меншою від ширини останця, де знаходився черінь і складала 0,8-0,9 м. На останці, долівці та у вигрібній ямі поблизу вогнища знайдено уламки керамічного посуду, які за фактурою керамічного тіста, ознаками вінця та орнаментацією датуються XI-XII ст. Знайдено також невеликий домашній ніж (довжина 9 см) з дугоподібною спинкою, точильний бруск та інші речі. Характерно, що окремі керамічні вироби могли мати культове призначення (лампадки, підсвічники). Східну частину житла перекриває одне з поховань пізнішого часу (XV-XVII ст.), поховальна орієнтація якого відповідає християнським канонам. Дане поховання доповнює велика група підплітових поховань, якими зайніята майже вся площа піднівельованої площадки. Поховальні плити мають розміри, які коливаються в межах $0,8 \times 2$ м. Товщина плит в середньому становить 0,2 м. Більшість плит неозначені, і лише окремі з них мають висічені по периметру лінії та написи. На одному з написів висічене рік АХМЕ - тобто 1645, а на іншому АФОГ - тобто 1573. Всього виявлено понад 30 поховальних пам'яток (одиночних поховань). Більш ранні захоронення було відкрито у верхній частині згаданої півнівельованої площадки. Дана група поховань не має жодного поховального інвентарю, немає чіткої орієнтації у трупопокладенні, а одне з давніх поховань перекрите північною та західною стінками культової споруди, яка тут була збудована в пізніше. Вдалося відкрити лише частину культової будівлі, яка визначається за контурами фундаментів. Так ширина фундаменту, який викладено з каменю на вапняному розчині, коливається від 1 до 1,3 м. У східній час-

тині споруда має округлу форму. Ширина між північним та південним фундаментами становить 4,8 м, а загальна ширина споруди в цьому ж місці - 7,3 м. Довжина споруди по осі схід-захід складає 7,5 м. Для будівництва фундаменту використано звичайний вапняк - камінь місцевого походження без поверхневої обробки. Лише західна стінка має цегляну кладку, що може дати підстави думати про дальше продовження будівлі в західному напрямку. За попередніми оцінками це може бути апсида середньовічного храму (або ротонда). При обстеженні північного фундаменту з внутрішньої сторони виявлено два поховання. Про одне з них, яке виявилось перекритим мовою йшла вище. Друге поховання є пізнішим. Виявлені у похованні три мідні перстені та срібна монета польського короля Сігізмунда I дає підстави датувати його серединою XVI ст.

Цінні археологічні матеріали було знайдено на середній піднівельованій площині. Тут було відкрито наземні та земляні житлові та господарські споруди. В одному із земляних жител, яке, ймовірно, служило чернечою келією поблизу череня виявлено уламки пізньосередньовічних посудин (горщики, миски, кухлі, друшляки та інше), два домашні ножі (довжина 13-14 см.), свердло, підківки для взуття, долота та інші знахідки. Земляне житло було заглиблене на глибину 1,8 м від рівня сучасної поверхні.

У закладеній по осі схід-захід траншеї довжиною 18 м було виявлено залишки трьох напівземляних жител. У напівземляних житлах, які ще також повністю не обстежені зібрано унікальні колекції кахлів, кахельних карнізів із рослинним та рослинно-міфічним орнаментом. Одна група кахлів має характерний цеглястий колір. Колір іншої кахельної групи - близький до світло-коричневого. Вироби не мають характерної для доби пізнього середньовіччя поливи. Лише третя група кахлів була покрита поливою зеленкуватого кольору. Розміри кахлів теж неоднакові. Перша група кахлів, яких налічено 68 штук, має два типи кахлів та карнізи. Основні кахлі першої групи мають розміри 19x17,5 см, а допоміжні - 19x10 см. (Рис.). Розміри кахлів другої групи зі споруди 2 складають 2,1x18,5 см. Печі будувалися на кам'яній основі. Долівка напівземляних жител знаходиться на глибині 0,6-0,7 м від сучасної поверхні. Детальніший опис буде подано у наступних наших матеріалах.

Таким чином, археологічне дослідження залишків давнього Унівського монастиря дало багато нових відомостей та матеріалів з історії чорного духовенства в Україні.

Біляєва С.О., Ерсоі Б.

Інститут археології НАН України
Турецьке історичне товариство

Дослідження середньовічних пам'яток у Північному Причорномор'ї

Bilayeva S.O., Ersoi B. Investigation of the Medieval Monuments in the North Pontic area. The International South Medieval archaeological expedition (ukrainian-turkish) of the Institute of the Archaeology of the National Academy of science and of the Turkish Historical society provided investigations of Tatar's and Ottoman's monuments in the Noth Pontic area and in Crimea. More than 100 different objects have been observed: fortresses, mosques, hamams, karavan-sarays, medreses, turbes and others. Excavations of the turkish hamam in Bilgorod-Dniestrovsky have been continued and more than 1300 artefacts have been found: ceramics, ornaments, coins.

Also the investigations of the turkish rampart in Ochakiv were provided. Besides of it, cultural layers of the second part of the XIII-

XIV cent., which belong to more old fortress, than Mengly Garay's town, were discovered.

Беляєва С.А., Эрсоі Б. Исследование средневековых памятников Северного Причерноморья. Международная Южная Средневековая экспедиция (украинско-турецкая) Института археологии НАН Украины и Турецкого исторического общества провела комплексные исследования средневековых памятников Северного Причерноморья. Осуществлены археометрические обследования более 100 памятников фортификации, монументальных зданий религиозного и светского характера, погребальных сооружений. Продолжены стационарные раскопки турецкой бани в Белгороде-Днестровском. Открыты помещения котельной, бассейн для воды,

систему водоснабження и канализации. Найдено более 1300 артефактов. Проведены исследования турецкого вала в Очакове. Доказано наличие культурного

слоя второй половины XIII-XIV в., предшествующего строительству "городка" Менгли Гирея.

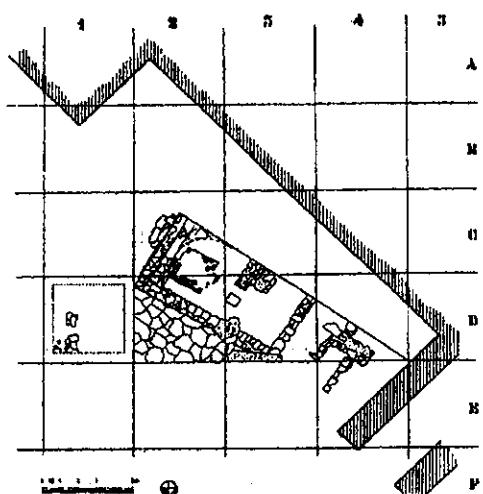

Рис.1. Фрагмент центральної частини турецької лазні.

Рис. 2. Вироби з фарфору та фаянсу

У 2000 році Міжнародна Південна Середньовічна експедиція (українсько-турецька) Інституту археології НАН України та Турецького історичного товариства здійснила комплексні дослідження татарських та османських пам'яток Північного Причорномор'я та Криму.

Продовжені розкопки турецької лазні в Білгороді-Дністровському. Уточнено місце знаходження приміщення котельні, басейну для води, простежено систему водопостачання та циркуляції теплого повітря, каналізації (Рис.1).

Знайдено понад 1300 речей, зокрема, будівельно-конструктивних деталей, побутові речі, монети, багаточисельні керамічні вироби XIV-XVIII ст. (кераміка "мілєтського типу", техніки "сграфіто", полив'яна кераміка місцевого виробництва, вироби з фаянсу турецьких центрів Ізник на Кютах'я, китайська порцеляна та ін.) (Рис. 2-3).

Продовжені також дослідження турецького валу в Очакові, виявлені нові конструктивні особливості його побудови. Важливим доробком камеральних досліджень керамічного комплексу Очакова постало виділення та датування кераміки типу "сграфіто" на підставі аналогій з Білгороду-Дністровського, Криму, Азербайджану, Туреччини та пам'яток інших районів циркумпонтійської смуги. Це дозволяє довести наявність в історичному центрі міста культурного шару приблизні другої половини XIII-XIV ст., тобто, існування "старої фортеці", відомої за згадками писемних джерел до побудови "містечка" Менглі Герая.

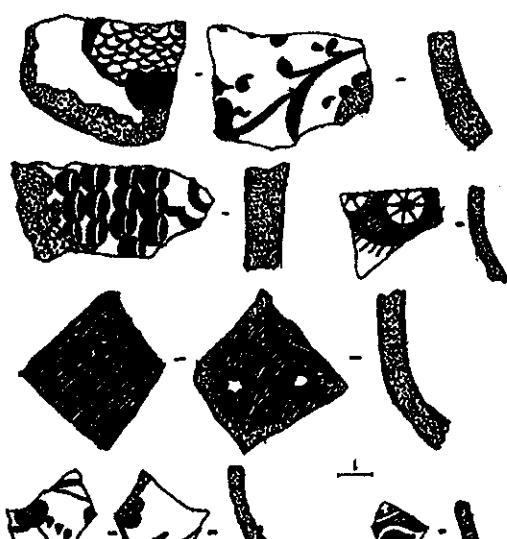

Рис.3. Глазурована кераміка та фаянс

**Болтрик Ю. В., Фіалко О.Є.,
Тимошук О., Терпиловський Р. В.
Інститут археології НАН України**

Дослідження ділянки оборонної споруди Трахтемирівського городища

Boltryk Yu. V., Fialko E.E., Timostchuk V.N., Terpilovsky R.V. Research of the plot of Trakhtemirov's Hillfort defensive construction. Scythian detachment of Trakhtemirov expedition investigated the part of Trakhtemirov site of ancient settlement defensive construction near village Lukavitsa (Kanев Region Cherkassy District). 330 m² were excavated. Cuts of rampart and ditch were got. It was managed to find out that a trench 0,35 m wide and 0,8 m deep existed on the place of future rampart building. The rampart 4 m high is sprinkled from the ditch. The depth of the ditch is 5 m. The width is 10-12 m. Fragments of masonry 1-1,5 m wide were fixed in the upper of the bank.

Ruins of a modeled large earthenware pot, a goblet and a red clay amphora, debris a modeled scoops and bowls, a fragment of stone dish and bronze pin with spiral-lake tip were found at the foot of the inside slope of the rampart. A body of Rodos- Ionic vessel with the picture of goats' figures, a clay spindle whorl an iron razor, a dagger with heart-shaped cross and a tool in a form of long chisel were discovered on the outer side of the fortification. Bronze artifacts are represented by a pin and more than 50 arrowheads. Some arrow-heads have damages caused by a collision with hard surface.

The condition of arrow - heads and the place of their finding are evidences of their getting to the rampart in result of military operations. The finding of the dagger and of the complex of the arrow - heads which are close to kelermers set that allows to date Trakhtemirov's fortification to the VI century B.C.

Болтрик Ю.В., Фіалко Е.Е., Тимошук В.Н., Терпиловський Р. В. Исследование участка оборонительного сооружения. Трахтемировского городища. Скифский отряд Трахтемировской экспедиции, исследовал участок оборонительного сооружения Трахтемировского городища у с. Луковица Каневского района Черкасской

Скіфський загін Трахтемирівської експедиції, неподалік від с. Луковиця Канівського району, на замовлення регіонального ландшафтного парку "Трахтемирів" провів охоронно-рятувальні дослідження ділянки валу та рову оборонної споруди в південно-східній частині Трахтемирівського городища (Великі Валки).

Розкопано 330 м². Одержано чотири перетини валу та два перетини рову, що змальовують картину будівництва укріплень. Вдалося з'ясувати, що валу, в місті

области. Раскопано 330 м². Получены разрезы вала и рва, которые отражают картину возведения укрепления. Удалось выяснить, что на месте строительства будущего вала, ранее существовала канавка шириной 0,35 м и глубиной 0,8 м. Вал (выс. 4м) насыпан из глины, добытой из рва. Глубина последнего 5 м, а ширина 10-12 м. В верхней части вала удалось зафиксировать фрагменты каменной выкладки шириной 1-1,5 м.

Насыпь вала практически не имеет находок. Но у подножья внутреннего склона вала встречены: развали лепных сосудов (корчаги и кубка) и красноглиняной амфоры, обломки лепных черпаков и мисок, фрагмент каменного блюда, а так же бронзовую булавку со спиралевидным окончанием. Более интересными оказались находки с внешней стороны укрепления. Среди этих находок следует отметить: тулово родосско-ионийского сосуда с изображениями фигур козлов, глиняное праслище, железные: бритву, кинжал с сердцевидным перекрестием и орудие труда в виде длинного зубила (0,7 м). Бронзовые вещи представлены булавкой и более чем полусотней наконечников стрел. Комплекс наконечников стрел представлен: двух и трехлопастными, трехгранными и одним железным двухлопастным экземплярами. Часть наконечников имеет шип. Некоторые наконечники имеют повреждения, полученные в результате столкновения с твердой поверхностью.

Состояние наконечников стрел и место их находки, свидетельствуют о том, что они попали в вал в результате боевых действий. Версию вооруженного нападения на городище, кроме указанного кинжала, подтверждает так же находка трех пластинок от железного панциря.

Комплекс стрел из Трахтемирова близок к келермесским наборам, а учитывая находку кинжала, мы склонны датировать исследованное укрепление VI в. до н.э.

будівництва, передувала канавка шириною 0,35 м та глибиною 0,8 м, подібну ситуацію зафіксовано під валом Західного укріплення Бельського городища. Вал (висота 4 м) збудовано з глини, видобутої з рову. Глибина останнього 5 м, ширина 10-12 м. Під верхом валу вдалося зафіксувати фрагменти кам'яної викладки шириною 1-1,5 м.

Насип валу практично не має знахідок. Проте на відміну від валу, біля підошви його внутрішнього схилу зустрінуті: розвали ліпної посудини та амфори з стаканоподібною ніжкою, уламки ліпних черпаків та мисок з наколами під верхом, фрагмент кам'яного блюда, а також бронзову булавку зі спіралеподібним закінченням. Це більш цікавими виявились знахідки із зовнішнього боку укріплення (на бермі та дотичної до неї частини рову). Серед них слід виділити: тулуб родосько-іонійської посудини, з зображеннями цапів та свастикоподібних хрестів, залізні: бритву, кинджал із брунькоподібним перехрестям та знаряддя, що нагадує довге зубило (0,7 м). Бронзові речі представлена гвіздкоподібною булавкою та більш ніж півсотнею наконечників стріл. Комплекс наконечників стріл складають дволопатеві, трилопатеві, тригранні екземпляри та одне залізне дволопатеве ромбічне вістря. Частина наконечників має шипи. Деякі екземпляри комплексу ушкоджені при зіткненні з твердою поверхнею.

Стан наконечників та місце їх знахідки (всі походять з шару глини змитої з схилу валу, в цьому ж шарі знаходилися фрагменти родосько-іонійської посудини) свідчать про те, що вістря потрапили до валу внаслідок його атаки. А вал, на момент цієї баталії, був свіже збудований, оскільки на його схилах не встиг утворитись шар гумусу. На користь збройного нападу на городище, крім згаданого залізного кинджала, свідчить також знахідка двох платівок від залізного панцира.

Новий комплекс нахідок стріл з Трахтемирова близький до наборів з келермеських сагайдаків, а окремі екземпляри знаходять аналогії у комплексах Жаботин-Єнджа. Проте, зважаючи на знахідку кинджала, ми схильні датувати дослідженну частину укріплення VI ст. до н.е.

**Бузян Г. М., Роздобудько М.В., Тетеря Д.А. Товкайло М.Т.
Національний історико-етнографічний заповідник "Переяслав"**

Житло Х ст. на території посаду Переяславля Руського

Buzyan G.M., Rozdobudko M.V., Teterya D.A., Tovkailo M.T. Dwelling of the 10 century at the territory of Posad in Pereiaslav Ruskyi. The paper presents the materials from excavation of remains of semisubtei-ranean dwelling with pottery findings dated from the first part and to the late of 10 century.

Бузян Г. Н., Роздобудько М.В., Тетеря Д.А., Товкайло Н.Т. Жилище Х в. на території посада Переяславля Руського. В статье публикуются материалы раскопок полуzemляночного жилища с керамическими комплексами первой половины - конца Х в.

При проведенні експедицією Національного історико-етнографічного заповідника у лютому-травні 2000 р. рятівних археологічних робіт у південно-східній частині посаду Переяслава по вул. Московській, 7 було досліджено більшу частину решток житла із залишками печі, випадково розкриті будівельною траншеєю. Житлова споруда являла собою заглиблений у материк на 0,8 м прямокутної форми котлован із вертикальними стінками, орієнтованими за сторонами світу, розмірами 4,2x3,7 м. Південно-східний кут житла займала глинобитна піч, розміщена на глиняній підсипці висотою 0,2 м. Піч овальної форми витягнута довгою віссю відповідно до південної стінки розмірами в нижній частині 1,0-0,9 м (Рис. 1, 21). Челюсті печі завширшки 0,3 м звернені на захід. Склепіння збереглося на висоту 0,4 м, стінки товщиною 0,15-0,20 м, зовні загладжені.

Котлован житла заповнений, особливо в нижній частині, світло-сірим, місцями жовтувато-сірим, неоднорідним суглинком із численними уламками кераміки, кісток тварин, грудками печини, деревним вугіллям. По краях котловану простежуються лінії, які виклинюються до центру житла. Вони складені завалом глиняної обмазки стін та прошарком попелу і зотлого дерева. Нижче залягає шар глиняної обмазки долівки з тонкими гумусованими прошарками побутового сміття. В останніх знайдені фрагменти кераміки. Верхня частина заповнення котловану житла без помітної зміни

характеру відкладів переходить у культурний шар потужністю 0,4-0,5 м, що простежується за межами котловану в профілю траншеї впродовж 14 м (Рис. 1,22). Північно-східний кут житла перерізає яма давньоруського часу. Південно-західна частина житла порушені пізньосередньовічною ямою, нижня частина якої у значній мірі зруйнує культурні відклади, що перекривають заповнення котловану житла, а місцями і заповнення останнього (Рис. 1,2,3).

Із заповнення житла, вибрано біля 200 фрагментів кружального посуду, які належали близько 40 посудинам. Керамічний комплекс заповнення складають дві різночасові групи посуду. До першої відносяться фрагменти не менш як 8 посудин, серед яких найархаїчнішим за моделюванням вінець є товстостінний (0,8 см), змодельований ще за типом повільно-кружального посуду горщиця з вигнутими під прямим кутом від опуклих плічок вінця. Край вінця косо зірзаний назовні, із прокресленим посередині жолобком (Рис. 2,1). Черепок майже чорний зовні, темно-сірий зсередини і світло-сірий на зламі. Керамічна маса важка, досить щільна, крупнозерниста. Інші горщики також значною мірою подовжують традиції повільно-кружального посуду - вінця на короткій шийці закінчуються незначними потовщеннями підтрикутної [Зоценко, Брайчевська, 1993, с. 60, Рис. 12,1; Петрашенко, 1992, с. 63-70, Рис. 19-23, 25; Петрашенко, 1992а] форми, при цьому вже намічається так званий "манжет" з більш чи менш виразною підсічкою (Рис. 2,2,3). Цей посуд досить товстостінний (0,6-0,8 см), із щільною середньозернистою керамічною масою та нерівномірним випалом, переважно до рожево-коричневого кольору з поверхні, на зламі місцями чорний. Фрагменти верхніх частин двох інших посудин мають чіткий манжет, але без ускладненого профілювання (Рис. 2, 4,5). Вищеписані посудини мають прямі аналогії в керамічних комплексах київського Подолу, Китаївського городища, Монастирка, Шестовиці і датуються першою половиною -

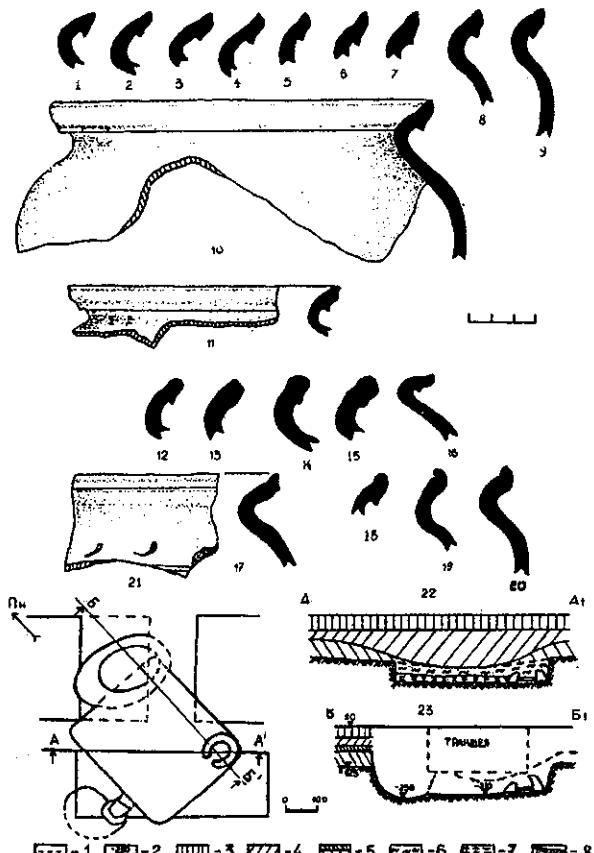

Рис. 1. Житло на території посаду Переяславля Руського.

1 - реконструйовані контури житла, 2 - глибини від репера, 3 - сучасний культурний шар з будівельним сміттям, 4 - пізньосередньовічний культурний шар та заповнення пізньосередньовічної ями, 5 - давньоруський культурний шар з двома горизонтами, 6 - заповнення котловану житла з лінзами глини та деревного вугілля, 7 - глиняна обмазка долівки з гумусованими прошарками побутового сміття та керамікою, 8 - материк.

серединою Х ст. [Бліфельд, 1977, табл. III-XIX; Нове в археології Києва, 1981, с. 75, 76, Рис. 26, 27; Мовчан, 1993, с. 191, с. 14-15, Рис. 1, 2]. До цієї архаїчної групи слід також віднести фрагменти стінок трьох посудин, прикрашених горизонтальними розчленованими лініями по тулубу й плічках, характерними для кераміки IX-X ст. Ви-

щезгаданим посудинам, імовірно, належать і кілька фрагментів денець із запливами по краях, притаманними кераміці X ст. [Новое в археологии Киева, 1981, с. 72].

Другу, найчисленнішу групу, до якої входять фрагменти від близько 20 посудин, становить кераміка зі складномодельованим манжетом по вінцю. В моделюванні манжету присутні, як правило, дэъбоподібний гострий виступ у верхній частині, велико-подібний виступ у середній частині, підкреслений одним чи двома жолобками по краях, та характерна чітка підрізка в нижній частині манжета, яка утворює так звану "борідку" (Рис. 1,1 -10). Посуд із подібним, моделюванням манжету часто зустрічається у другій половині - кінці X ст., як це засвідчують керамічні комплекси з давньо-кіївського Подолу, київського дитинця, Китаївського городища [Новое в археологии Киева, с. 299, Рис. 130, с. 300, Рис. 131, с. 194, Рис. 4, с. 196, Рис. 7; Боровський, Калюк, 1993, с. 13, Рис. 6, с. 15, Рис. 8]. До цієї ж групи посуду відносяться кілька фрагментів, знайдених у фактично закритому комплексі - прошарку побутового сміття між шарами підмазки долівки житла (Рис. 1, 11). Таким чином, керамічні матеріали, виявлені в заповненні житла, охоплюють період від першої половини до кінця X ст., причому переважна більшість фрагментів посуду відносяться до середини другої половини X ст.

Верхню межу функціонування житла дозволяють уточнити стратиграфічні спостереження. Серед кераміки давньоруського шару, що перекриває заповнення житла, виділяється типологічна група, для якої характерні манжети із заокругленим "дэъбиком" і "борідкою" та добре вираженим уступом для наривки з внутрішнього боку (Рис. 1,12-16). Таке моделювання вінець притаманне посуду кінця X початку XI ст.

[Кучера, 1986, с. 449, Рис.106, 8-10; Новое в археологии Киева, 1981, с. 299, 300, Рис.130, 131; Петрашенко,

1992 а, с. 18, Рис.5; Зоценко, Брайчевська, 1993, с. 62, Рис.13]. Це дозволяє прийняти за верхню межу функціонування житла кінець X-початок XI ст. Цей висновок підтверджується і матеріалами пізнішої ями, що перерізає південно-східний кут житла, і містить кераміку, що датується першою половиною XI -XII ст.

Крім уламків посуду, в заповненні житла знайдено кілька залишків виробів, зокрема, цвях, астрагал з наскрізним отвором (Рис. 2,8), уламок кам'яного точила, шиферне пряслице (Рис. 2,7) та натильний, бронзовий хрестик, виявлений у верхній частині заповнення (Рис. 2,6). Подібні хрестики з округлим завершенням лопатей досить широко розповсюджені в середньовічних старожитностях. Зокрема, знахідки такого типу відомі в Київській губернії [Ханенко, 1900, с. 188, табл.XVII], в Києві на території Михайлівського Золотоверхого монастиря [Каргер, 1951, с. 27, Рис.15,7], на Райковецькому городищі [Гончаров, 1950, табл.XXII, II]. Аналогічний хрестик знайдено в шарах першої половини XI ст. Новгорода [Седова, 1981, с. 51, 52, Рис.16, 3]. Спираючись на тип кераміки, переважаючий у цьому горизонті, хрестик можна віднести до початку XI ст. Це, безперечно, найдавніша на Переяславщині знахідка предмету християнського культу.

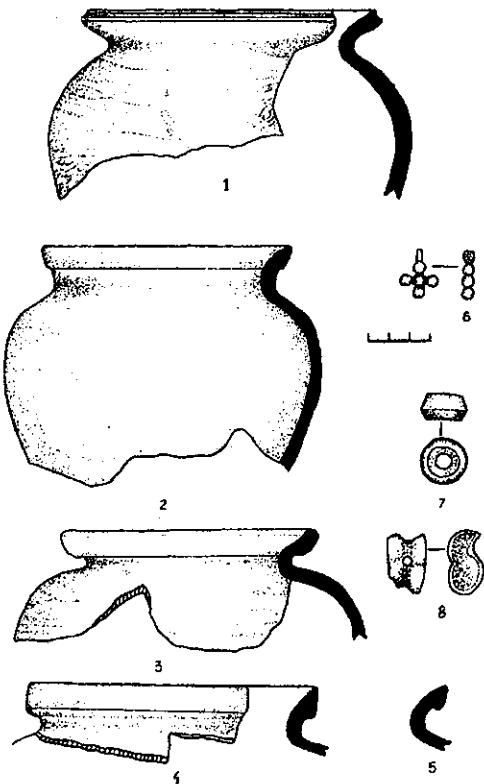

Рис.2. Знахідки з житла X ст. на території Переяслава Руського

Охоронні дослідження, проведені по вул. Московській, дали важливі в кількох відношеннях результати. Вперше на території давньоруського Переяслава знайдено масові матеріали X ст., пов'язані з житловим об'єктом. Знайдені фрагменти посуду з житла та культурних нашарувань, які його перекривають, складають неперервний хронологічно-послідовний тиопологічний ряд кераміки, що побутувала в Переяславі від першої половини X ст. до початку XI ст. Це дає основу для більш впевненого виділення кераміки цього періоду з інших, об'єктів, що досліджувалися чи будуть досліджуватися в майбутньому. Керамічний комплекс з житла, що включає матеріали початку X ст., засвідчує постійну заселеність території міста протягом усього X ст.

Бутягин А.М.*, Виноградов Ю.А., Чистов Д.Е.***

Государственный Эрмитаж,

Институт истории материальной культуры РАН

Раскопки Мирмекия в 2000 г.

Мирмекийская экспедиция в 2000 г. вела раскопки на трех участках, общая площадь которых составила более 200 м².

На участке «С» продолжались исследования, остановленные в 1999 г. на римском горизонте. Средневековые представлено двумя ямами XV в., в заполнении которых было найдено множество фрагментов керамики с зеленой поливой, а также железный наконечник арбалетной стрелы и ямой хазарского времени. Полностью раскрыты три стены большого помещения римской эпохи (помещение XXX), грубо сложенные из крупных и средних камней. Между ними располагался большой каменный завал образовавшийся из-за обрушения стен, общей мощностью не менее 1,5 м, содержащий в себе 6 фрагментов эллинистических антропоморфных надгробий. Появление, центральная часть помещения была заглублена не менее чем на 0,4 м, и мы имеем дело со своеобразным полуподвалом. Это углубление частично разрушило крупный жилой комплекс IV в. до н.э. От последней постройки сохранилось большая каменная вымостка площадью не менее 16 м², открытая в северо-западной части раскопа. Вымостка с юга ограничена сильно выбранной стеной, под которой проходит небольшой водосток к расположенной в вымостке водосборной цистерне. С востока к вымостке примыкало помещение ограниченное с за-

Рис.1. Терракотовая фигура Ники (?)

пада сильно поврежденной каменной кладкой. В его полу открыто несколько небольших ям. Вся площадь раскопанного комплекса покрыта горелыми прослойками и развалами сырца. Встречаются в большом количестве упавшие черепицы. Судя по многочисленным амфорным клеймам и другим находкам, гибель дома можно датировать второй четвертью IV в. до н.э. Особо хочется отметить найденную здесь терракотовую статуэтку Ники (?) (Рис. 1) и фрагмент краснофигурного рыбного блюда (Рис. 2). Кроме того, к эпохе классики относится большая яма, глубиной 1,7 м, в которую

позднее была впущена эллинистическая землянка открытая в 1999 г. Архаический слой на участке представлен двумя ямами.

Помимо этого в южной части участка «С», были продолжены исследования культурного слоя, начатые в 1991 г. Ю.А. Виноградовым. Здесь открыта небольшая яма эпохи позднего средневековья и многочисленные кладки римского времени. Особенно любопытна часть стены от какой-то постройки круглой формы. Позднее здесь возникает большой двор отделенный от скалы длинной однофасной подпорной стенкой.

К востоку от мирмекийской скалы, с целью исследования этой части акрополя, был заложен новый участок «Г» площадью 50 м². Непосредственно под гумусным слоем был открыт некрополь, вероятно, раннесредневекового времени. Всего было открыто 6 погребений, три из которых были совершены в плитовых гробницах, 2 - в грунтовых ямах, в одном случае перекрытой плитами. Скелет молодой девушки был открыт непосредственно в хозяйственной (?) яме, в которой помимо этого находилась пробитая каким-то оружием черепная крышка мужчины средних лет. Почти все захоронения безынвентарные, за исключением круглой железной поясной пряжки и кресала в сильно поврежденном мужском захоронении, а также двух простых бронзовых серег на черепе женского костяка из ямы. В одной поврежденной плитовой могиле лежали скелеты двух детей в возрасте до года. Помимо этого, в одной из ям было открыто захоронение собаки, а на вымостке близ детского захоронения обнаружен неповрежденный собачий череп. В позднеримское время здесь существовали какие-то постройки, от которых сохранились небольшая обложенная каменными плитами печь, керамическая и две каменные вымостики и несколько хозяйственных ям. В северо-западной части раскопа был открыт колодец римского времени, сложенный из прекрасно пригнанных друг к другу известняковых плит диаметром 1,2 м, заполнение, состоявшее из камней разнообразного размера было выбрано на 2,6 м. Следует отметить, что, несмотря на большую глубину исследованного культурного слоя, открыто чрезвычайно немного строительных остатков. Похоже, что в позднеэллинистическое - римское время здесь находилась большая свалка, о чем свидетельствует большое количество керамических обломков. В юго-западном углу, на самом нижнем исследованном уровне, под слоем щебня открыт небольшой участок верхнего ряда кладки, относящийся, вероятно, к эллинистическому времени.

В следующем году предполагается продолжить исследования на всех рассмотренных участках.

Валькова Т.П.

Черниговская областная инспекция охраны памятников

Раскопки поселения у с. Гребля на Черниговщине

Осенью 2000 г. сотрудниками Черниговской областной инспекции по охране памятников истории и культуры проводились охранные археологические раскопки многослойного поселения, расположенного на западной окраине с. Гребля Менского района Черниговской области. Памятник занимает останец террасы правого берега р. Десны, ограниченный с севера ее притоком - р. Стольненкой, с запада - болотом. Высота над уровнем поймы 3-8 м. Южная, наиболее, возвышенная часть поселения разрушается карьером, восточная занята усадьбами села. Культурный слой, мощностью 0,3-0,6 м на глубину 0,3 м нарушен распашкой. При его расчистке собраны обломки посуды эпохи бронзы, милоградской, зарубинецкой и киевской культур.

Рис. 2. Фрагменты краснофигурного рыбного блюда.

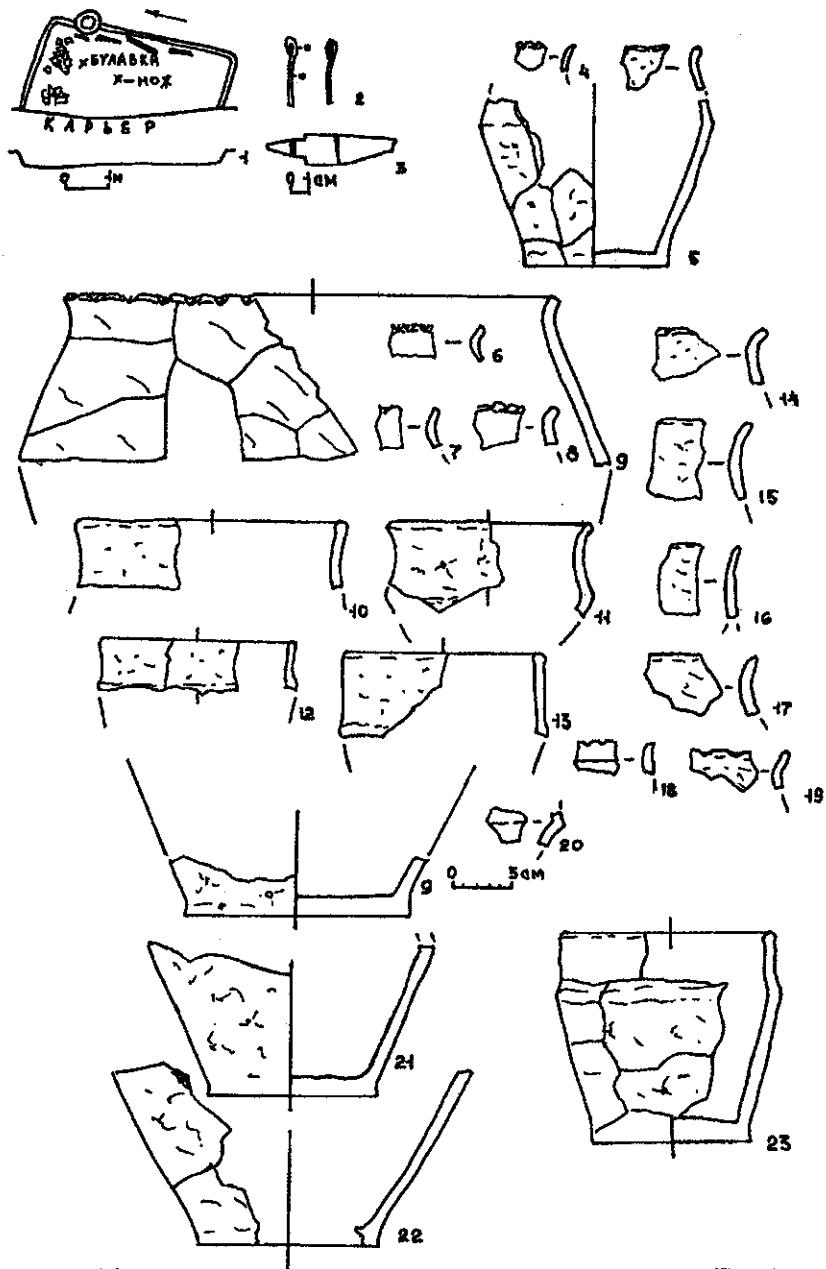

Рис. Комплекс построек и находки с поселения Гребля.

В целом на площади 160 м² были исследованы остатки двух построек и 13 хозяйственных ям с материалом зарубинецкой и киевской культур. Наибольший интерес представляет собой комплекс постройки 2, частично уничтоженной карьером. Котлован был ориентирован стенами по сторонам горизонта и углублен в материк на 0,25-0,3 м. Длина сохранившейся восточной стенки составила 3,5 м, ближе к северо-восточному углу находилась столбовая яма, впущенная в материк на 0,2 м. На дне, вдоль стены обнаружены остатки сгоревших деревянных конструкций в виде отдельных обломков бревен диаметром до 0,1 м (Рис., 1). В северо-восточной части находилось скопление обломков лепной посуды, рядом с которым обнаружена верхняя

часть железной булавки с кольцевидным навершием и железный нож с прямой спинкой (Рис., 2, 3).

Керамический комплекс постройки представлен груболепными горшками с бугристой поверхностью и примесью шамота в тесте. Часть носит следы пальцевой заглажки. 50 % венчиков сосудов орнаментировано вдавлениями или насечками по краю. Из обломков удалось собрать верхнюю и придонную части ребристой корчаги с диаметром венчика 0,4 м и максимальным расширением тула в верхней части 0,48 м. Диаметр дна 0,19 м (Рис., 9).

Несмотря на фрагментарность большинства сосудов, все реконструированные формы представлены ребристыми горшками с максимальным расширением тула в верхней трети или на середине высоты. Два из них - удлиненные биконические горшки с ребром в верхней части схожи с сосудами, присутствующими в ранних комплексах киевской культуры Среднего Поднепровья и днепровского Левобережья, тип II2a по классификации Р. В. Терпиловского, Н.С. Абашиной. Особый интерес представляет присутствие в этом наборе сосуда (собрана верхняя часть) по профилировке, напоминающего горшки культуры штрихованной керамики (Рис., 12). Аналогичный ему, впоследствии полностью реконструированный, горшок находился в яме 89 (раскопки 1991 г.) в комплексе с сосудами типа II 1 (Рис., 23), характерными для ранней фазы киевской культуры.

В целом, киевский горизонт поселения Гребля (раскопки 1989 - 1994 гг.) характеризуется: а) полным отсутствием черняховского импорта; б) наличием архаичных зарубинецких элементов в орнаментации посуды; в) присутствием в керамическом наборе сосудов, орнаментированных полосами косых расчесов, покрывающими все туло и часть сосуда.

Таким образом, наиболее вероятно, комплекс постройки 2 может датироваться не позднее первой половины III в.н.э. Не противоречат этому находки параллелепипедных бус красного глухого стекла типа 104 по Алексеевой Е.М. (II-III в.н.э.) - единственные датирующие вещи киевского горизонта поселения Гребля.

Валькова Т.П., Жаров Г. В., Жарова Т.Н., Сохацкий В.В.

Черниговская областная инспекция по охране памятников истории и культуры

Охранные археологические раскопки в Чернигове

Valkova T.P., Zharov G.V., Zharova T.N., Sohatzki V.V. Safe-conducted archaeo-logical excavations in Chernigov. As the result of the safe-conducted operations which have been (carried out in terrain ancient Tret'ak and Chernigov peredgorod'ja were investigated the segments of urban building X-beginning XIII AD. Since XII AD peredgorod'ja terrain was used most intensively. The obtained materials can be attracted for study and improvement of a topography of ancient city.

В течение полевого сезона 2000 г. Черниговской областной инспекцией по охране памятников истории и культуры проводились охранные археологические исследования на территории древнего Третьяка и Черниговского передгородья.

В зоне прокладки коммуникаций по ул. К. Либкнехта выявлены следы городской застройки X - начала XIII вв. Древнерусский культурный слой, на участках, где он сохранился, содержал обломки посуды этого времени. В общей сложности, в траншее оказались исследованы остатки одной позднесредневековой и восьми древнерусских построек. Наиболее ранний строительный горизонт представлен постройками 3 и 4, содержащими керамический материал X в. Следующий строительный период конца XI - первой половины XIII вв. представлен материалами построек 2 и 5. Наиболее интенсивно исследуемый участок древнего Третьяка был использован под застройку.

Валькова Т.П., Жаров Г.В., Жарова Т.Н., Сохацкий В.В. Охранные археологические раскопки в Чернигове. В результате охранных работ, проведенных на территории древнего Третьяка и Черниговского передгородья исследованы участки городской застройки X-нач. XIII вв. Наиболее интенсивно территория передгородья использовалась начиная с XII в. Полученные материалы могут быть привлечены для изучения и уточнения топографии древнего города.

Выявлены следы городской застройки X - начала XIII вв. Древнерусский культурный слой, на участках где он сохранился, содержал обломки посуды этого застройку во второй половине XII - начала XIII вв. (постройки 1, 6-8). Из постройки 1 приходят: медный бубенчик, проволочный перстень и фрагменты стеклянного сосуда византийского производства второй половины XII - начала XIII вв. (Рис., 5,8). В заполнении котлована постройки 6 обнаружен ключ и железный предмет, предположительно -рукоять крупной посуды (Рис., 1,2).

В ходе прокладки коммуникаций на пересечении ул. Ленина - Проспекта Октябрьской революции удалось получить стратиграфический разрез культурного слоя на протяжении 130 м в направлении северо-восток - юго-запад. На участках, где древнерусский слой сохранился (0,4-0,6 м), он содержал обломки посуды второй половины XI - начала III вв. Всего в траншее частично исследовано 11 построек, канава и хозяйственная яма. Все котлованы сооружений ориентированы стенками по сторонам горизонта.

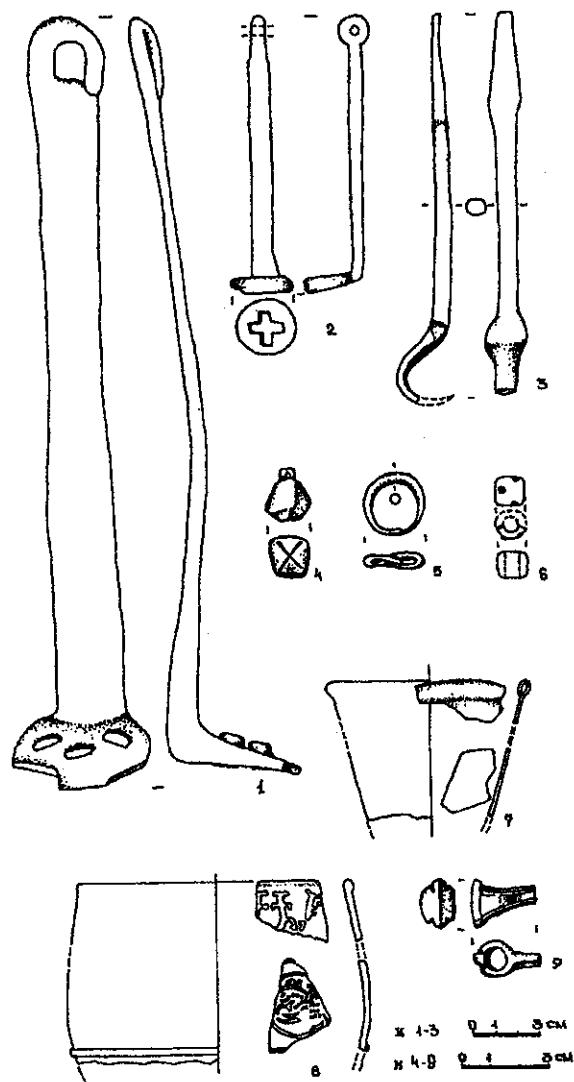

Рис. Находки из раскопок в Чернигове. 1-3 - железо, 4-5,9 - бронза, 6-8 - стекло.

Наиболее ранний строительный горизонт представлен постройкой 8 и частью канавы с керамическим материалом и обломками плинфы первой половины - середины XI в. Основная масса сооружений относится к середине - второй половине XII в. (№ 2-7, 9). Наибольший интерес представляет жилая постройка № 5 с печью, один из подов которой был вымощен обломками нескольких сосудов середины - второй половины XII в. Основные находки - пряслица, фрагменты стеклянных браслетов. В котловане постройки 3 был найден ложкорез и обломки плинфы начала XII в. (Рис., 3).

С северо-запада к основной траншее примыкали еще две, пересекающие проспект Октябрьской революции в направлении северо-запад - юго-восток. В стратиграфии выявлена впадина шириной 5 м и глубиной выше 1,5 м. Вероятно, в древности здесь протекал ручей - один из притоков р. Стрижень.

В зоне прокладки коммуникаций по ул. Примакова на стыке с ул. Ленина выявлены культурные наложения древнерусского времени мощностью 0,2 - 0,5 м. В процессе разборки культурного слоя найдены фрагменты стеклянных браслетов, калачевидное кресало, обломки сосудов второй половины XI - первой половины XIII вв. В целом, в траншее исследовано 5 построек, канава и яма.

Интенсивно исследуемый участок передгородья начал использоваться под застройку в XII в.

(постройки 2, 4, яма 1). Фрагменты сосудов конца XI в. обнаружены только в канаве 1. До начала XIII в. в соответствии с керамическим материалом доживают постройки 1, 3, 5. Именно в их заполнении концентрировался вещевой материал. Из постройки 1 происходят: фрагменты бокала желтого стекла (Рис., 7), бусина желтого цвета с коричневыми глазками (Рис., 6), фрагмент сосуда, покрытого с двух сторон зеленой поливой, нож, оселок. В постройке 3 обнаружены оселок и три шиферных пряслица. Грушевидный медный бубенчик с крестовидной прорезью найден в постройке 5 (Рис., 4).

Охранные археологические работы проводились также на территории так называемого "Застриженъ" (левобережье р. Стриженъ) в зоне строительства здания по ул. Воинов-Интернационалистов, 21. Раскоп площадью 140 м² находился недалеко от края террасы реки. Падение уровня материка (около 0,5 м) отмечалось по направлению к руслу. В культурном слое присутствовали отдельные фрагменты сосудов эпохи бронзы, часть венчика лепного зарубинецкого горшка с характерными вдавлениями по краю, обломки древнерусских и позднесредневековых сосудов. В целом, на площадке раскопа исследованы следы разновременных оград, три позднесредневековые и семь ям древнерусского времени. В соответствии с керамическим материалом более точно можно датировать яму 1 - XI в. и яму 7 - XIII в. Наиболее мощная линия ограждения в виде канавы (шириною 0,5 м, глубиной до 0,7 м), поворачивающей с востока на юг под прямым углом, огибала юго-восточную часть раскопа. К сожалению, объекты, которые она ограждала в раскоп не попали. Из заполнения происходят обломки сосудов XI в. Менее мощные линии ограждения в виде канавок со столбовыми ямками в дне, в соответствии с керамическим материалом, могут датироваться XII в. В одной из ям на линии ограждения найдена часть бронзовой подвески в виде топорика (Рис., 9).

В результате проведенных исследований получены новые материалы отражающие интенсивность развития городской застройки на различных участках древнего города. Материалы работ могут быть так же привлечены для уточнения его планировки в древнерусское время.

Винокур І.С., Якубовський В.І., Журко О. І., Мегей В.П.

Кам'янець-Подільський держпедуніверситет

Дослідження північної площастики літописного Губина

У 1999-2000 роках були продовжені археологічні дослідження на північній площастиці городища. До розкопу 1998 року було приточено два нових розкопи загальною площею 516 м². Розкопи охопили центрально-східну частину території північної укріпленої площастики.

В процесі досліджень відкрито рештки внутрішньовальних порожнистих клітей, заливи трьох жител ХII-XIII ст. Стратиграфічно під давньоруськими об'єктами зафіксовані матеріали трипільської культури. Це залишки трипільської глинобитної площастиці з типовою керамікою. Кліть № 5 (за загальною польовою нумерацією) знаходилася у південно-східній частині, впритул до внутрішньої сторони валу, її розміри 3,46x3 м. Вона являла собою прямокутний зруб, виявлений, по чотирьох нижніх вінцях північної поперечної стіни і двох вінцях повзуважніх стін. Згорілі колоди поперечних стін трохи зсунуті досередини приміщення. Печі у приміщенні не було. Долівка глиняна, рівна, виявлена на відмітці 1,4 м від внутрішнього схилу валу.

Рештки це двох інших клітей, більша частина яких заходить в основу нерозкритого розкопками валу, були зафіксовані на північний захід і південний схід від кліті № 5. Руїни житла № 3 мали вигляд підпрямокутного котловану 3,8x3,5 м. Стіни будівлі були дерев'яними. Їх рештки простежені у фундаментних ровиках заглибленої на 0,4-0,6 м частини споруди. Із західної сторони розчищено глинобитну пічку, введену за дерев'яним каркасом, що виходила за межі заглибленої частини житла. Своїм вустям піч була звернута до внутрішньої частини приміщення. Вказане житло було, безсумнівно, двоповерховим. Його котлован - це лише нижня частина будинку, площа якого була значно більшою.

Житло № 4 більшою частиною знаходилось на ділянці XIV. Воно являє собою зруйноване житлове приміщення зрубного типу з заглибленою в ґрунт основою. Повністю простежити розміри житла не вдалося, оскільки західна сторона будівлі заходить під нерозкритий останець з двома деревами-ялинами. Вхід до приміщення ширинною 1,8 м знаходився з східного боку. Тут розчищено дві стовпові ями - сліди опор галереї. Це житло, очевидно, також було двоповерховим. Долівка житла глиняна, виявлена на глибині 1,12 м від сучасної поверхні. Вона була вистелена шаром попелу, переміщаного із спаленими шматками дерева. Стратиграфічно вище, у шарі землі темного відтінку, залагав розвал необробленого каменю.

Житло № 5 знаходилося на схилі річкового берега. Воно представлено південною заглибленою частиною, яка була витягнута із сходу на захід на довжину 3,4 м. У материкову за обрисами житлового приміщення-заглиблення відкрита глинобитна пічка. Із західного боку житло було з'єднано з підземним лазом, що вів до річки.

Крім описаних об'єктів під час дослідження 1999-2000 рр. зафіксовано ямусмітник, підваль і відкрите вогнище. Речовий інвентар, виявлений під час розкопок, представляють вироби із заліза, кольорових металів, каменю, кістки та скла. До залишних належать уламок різака-чересла, носок серпра, ножі, кресало, дверні шtabки і клямки, скоби, шпора, наконечники для стріл, навісний замок, ключі і т.п. З кольорових металів виготовлені ажурна намистина, пряжка від паска, скронева срібна підвіска. З кістяних виробів привертають особливу увагу шахова фігура і гудзик з орнаментованою поверхнею. Із звичайного каменю та шиферу виготовлені точильні бруски, натільний хрестик. Скляні вироби представлені фрагментами браслетів (Рис.)

Масовий керамічний матеріал дає повну уяву про типові вироби Південно-Західної Русі XII-XIII ст. Форми посуду представлені горщицями, посудинами з двома ручками, а також уламками амфорної тари. Трапляються також денци з клеймами.

Дослідження 1999-2000 рр. велись, як і у попередні польові сезони, суцільною площею з тим, щоб зафіксувати всі наявні на городиці об'єкти. Сподіваймося на продов-

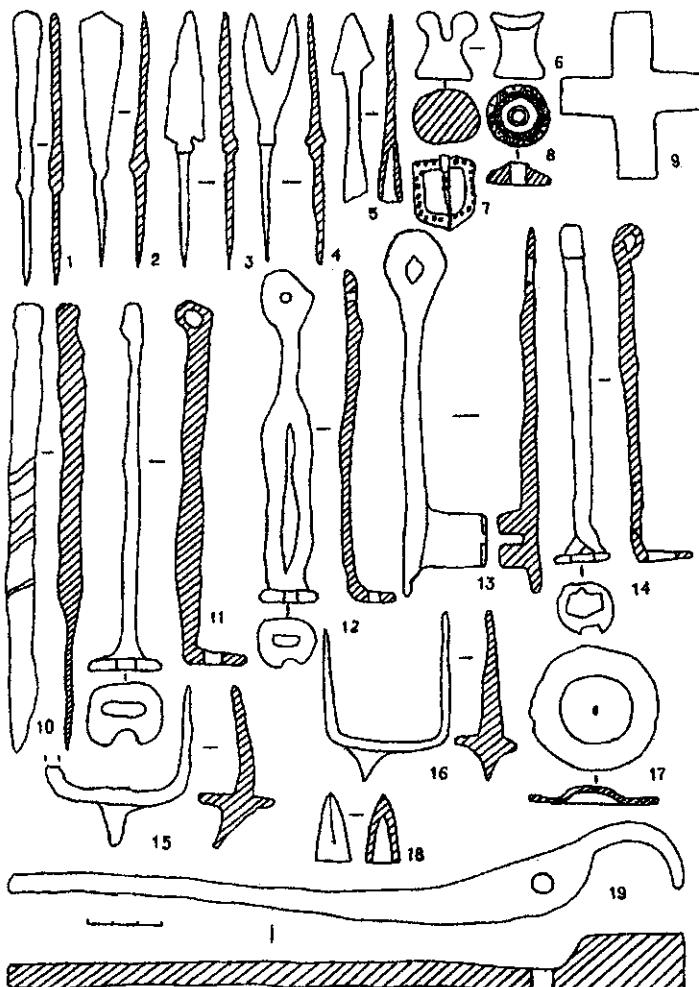

Рис. Знахідки з розкопок літописного Губина.
1-5,10-16,19 - залізо; 17- металевий сплав;
6,8,18 - кістка; 7- бронза; 3- камінь.

ження досліджень у наступному 2001 році.

Відейко М.Ю.

Інститут археології НАН України

Археологічні розвідки в районі с. Уляники у 2000 році

В липні 2000 р. спільна археологічна експедиція ІА НАН України та товариства "КОЛО-РА" провела археологічні розвідки між с. Уляники та м. Ржищів Кагарлицького району Київської області. Мета експедиції - пошук археологічних пам'яток в районі балки Ріпниця та навколо с. Уляники, вибір об'єктів для майбутніх археологічних досліджень. Експедиція виконала значний обсяг робіт, пов'язаних з пошуком та вивченням давніх поселень - всього їх виявлено 14 у 10 місцях, причому лише один пункт був відомий раніше. Основні пошуки давніх поселень зосередилися навколо балки Ріпниця. В 1984 році тут, навпроти південно-східної околиці м. Ржищів, О.Г. Колесниковим було виявлено сліди двох поселень - трипільської та черняхівської культур. Вони були включені до карти археологічних пам'яток узбережжя Канівського водосховища [Петрашенко, Козюба, 1999, с. 57; Рис. 13]. Нині місце розташування цих поселень зайняте городами мешканців Ржищева, які значною мірою зруйнували рештки поселень, особливо трипільського, очищаючи поле від обпаленої обмазки. На жаль проведення тут археологічних досліджень неможливе, експедиція обмежилася збором підйомного матеріалу та шурфуванням на вільних від городів ділянках поля. Зібрано підйомний матеріал - фрагменти посуду трипільської та черняхівської культур, уламки обмазки, за межами поля знайдено зернотерку великих розмірів.

Розвідка показала, що навколо та в самій балці Ріпниця в давнину існувала значно більша кількість поселень різних культур. Всього виявлено 9 раніше невідомих археологам місцезнаходжень, з них 1 - трипільської культури (Ріпниця 6), 1 - доби бронзи (Ріпниця - 7), 3 - ранньозалізного віку (Ріпниця 3,5,8), 1 - зарубинецьке (Ріпниця 5), 3 черняхівської культури (Ріпниця 2,6,7). Частина поселень багатошарові. Так, в пункті Ріпниця - 6 виявлено матеріали трипільської та черняхівської культур, Ріпниця - 7 - бронзового віку та черняхівської культури. На полі, в пункті Ріпниця- 2 виявлено мідну російську монету Єлизавети Петрівни 1758 року. Крім того в с. Уляники виявлено три поселення: ранньозалізного віку на північно - східній околиці (Уляники -2) та багатошарове - з матеріалами ранньозалізного віку і доби Київської Русі навпроти відомого городища, на городах по вул. Богдана Хмельницького (Уляники - 1).

Таким чином розвідка на протязі всього 10 днів дозволила виявити сліди 12 раніше невідомих поселень, частина яких може бути дослідженя в майбутньому. Шурфування, зокрема, виявило наявність досить насиченого культурного шару в пунктах Ріпниця 2 та Ріпниця 6, господарчі ями трипільської та черняхівської культур, сліди житла черняхівської культури (Ріпниця - 2). На поселенні Ріпниця -3 досліджено рештки землянки ранньозалізного віку, яка була перерізана новоутвореним яром. Під час розвідок зібрано підйомний матеріал - фрагменти кераміки, обпаленої обмазки. З шурфів отримано знаряддя праці з каменю, кременю, уламки залізних виробів, фрагменти посуду та розвали посудин, кістки диких та домашніх тварин. На поселенні Ріпниця - 6 у трипільських ямах знайдено фрагмент антропоморфної статуетки (Рис.) та глиняне прясельце. Отримані матеріали після камеральної обробки будуть передані в наукові фонди Інституту археології та музею Букринського плацдарму в с. Щучинка, де заплановано організувати експозицію, присвячену давній історії цього краю на протязі останніх шести тисяч років - від Трипільської культури до Київської Русі. В наступному році експедиція могла б проводити дослідження в районі с. Уляники. Перспективними для розкопок є пункти Ріпниця - 2 (поселення черняхівської культури) та Ріпниця-6 (трипільської та черняхівської культур). Необхідно також продовжити пошук інших давніх поселень в діючу районі, оскільки територія удалена від берега Дніпра на 3 - 5 км тут майже не досліджена археологами, але, як показали дослідження цього року, насичена пам'ятками давніх культур.

Рис. Фрагмент антропоморфної статуетки. Трипільське поселення Ріпниця-6.

Гаврилюк Н.О., Тимченко В.М.

Інститут археології НАН України,
Національний університет ім. Т.Г. Шевченка

Розкопки кургану біля м. Кам'янка-Дніпровська

Gavriluk N.O., Timchenko V.M. Excavations of the courgau near Kamenka-Dneprovskaya city. The courgan on the right bank of the Belozerka River (Left-hand bank of the Dnieper River) was excavated on the Kamenka-Dneprovskaya city outskirts (Zaporozhye district). It was unclosed 10 burials. The greatest interest represents burial No. 8 (jamnaja culture) with usage of details of the wagon at the burial rite.

Цей курган входить в групу курганів, яка складалася з 36 курганів, розміщених на першій надзаплавній терасі правого берега р. Велика Білозірка. Досліджена територія являє собою невисокий пологий мис. Курган розташований в 90 м на схід від дороги Кам'янка-Дніпровська-Гюневка, і 120 м на південь від садиби приватного господарства, якому належить поле, на якому розташована курганна група. Курган розташований практично на міському смітнику, тому роботи на ньому були термінові і проводились на прохання і за часткове фінансування міської адміністрації. Насип кургана № 11 до розкопок представляв собою курган конусовидної форми з крутюю південною полою, зруйнованою двома скотомогильниками. Висота кургана до початку роботи 1,70 м. За R0 взята вершина кургану, на якій був знак ГУГК. Курган копався за допомогою бульдозера Т-170. Залишені три бровки - центральна шириною 2 м, орієнтована північ - півден. Її паралельні дві інших бровки - східна шириною 1.5 м та західна - шириною теж 1.5 м. Досліджена лише північна половина кургану, оскільки південна повністю зруйнована скотомогильниками і з міркувань безпеки не зносилася, а перекривалася відалом.

Стратиграфія (Рис. 1.). Материк на глибині 2.90 м від R0. На матерiku лежав шар похованого чернозему потужністю 0.4 м. Він прослідкований на відстані 12.50 м і переривається у північній частині профілю ровом, а у південній - великим перекопом.

Первинний насип кургану висотою 0.80 м простежений над похованням 8, на відстані 1.50 м на південь від репера (під репером висота його 0.3 м). Він являв собою щільний сірий ґрунт з включеннями вапняку. Його діаметр у профілі бровки 7 м. З цим насипом пов'язане поховання 8, оскільки викид з нього лежав на похованальному черноземі і був перекритий первинним насипом.

Над насипом № 1 - потужний насип № 2, висотою 2 м від рівня похованого чернозему під репером бровки, товщина 1 м. Його радіус 7 м. Південня поля насику зруйнована пізніми перекопами. Насип № 2 складається з щільного жовтуватого ґрунту з комкуватими жовтими включеннями і норами гризуунів.

Над насипом № 2 - насип № 3, висота якого під репером 2.50 м від рівні похованального чернозему, потужність - 0.90 м.

У південній частині профілю помітна підсипка з щільної оранжевої глини товщиною 0.80 м, довжиною 3 м. У північній частині профілю є ще одна підсипка з світло-сірого щільного ґрунту, яка пов'язана з процесом спорудження рову. Товщина підсипки 0.50 м. Вона простежена у західній бровці кургану.

Досліджено 8 поховань - два ямних (одне з них основне), одне катакомбне, п'ять безінвентарних, за певними ознаками - середньовічні. Інвентар не виявлений.

Поховання 1 (Рис. 2, 1) виявлено у східній частині кургану на глибині 1.70 м від центрального репера у предматериковому шарі біля східного профіля центральної бровки, на відстані 1 м на схід та 0.5 м на південь від центрального репера. На глибині 1.8 м від R0, на рівні 1.5 м у бровці, а потім і над похованням виявлені дерев'яні плахи, які лежали паралельно тілу похованного.

Гаврилюк Н.А., Тимченко В.Н. Раскопки кургана близ г. Каменка-Днепровская. Публикуется курган расположавшийся на правом берегу р. Белозерки (Днепровское левобережье) на окраине г. Каменка-Днепровская Запорожской обл. Открыто 10 погребений. Наибольший интерес представляет погребение № 8 ямной культуры с использованием в погребальном обряде деталей повозки.

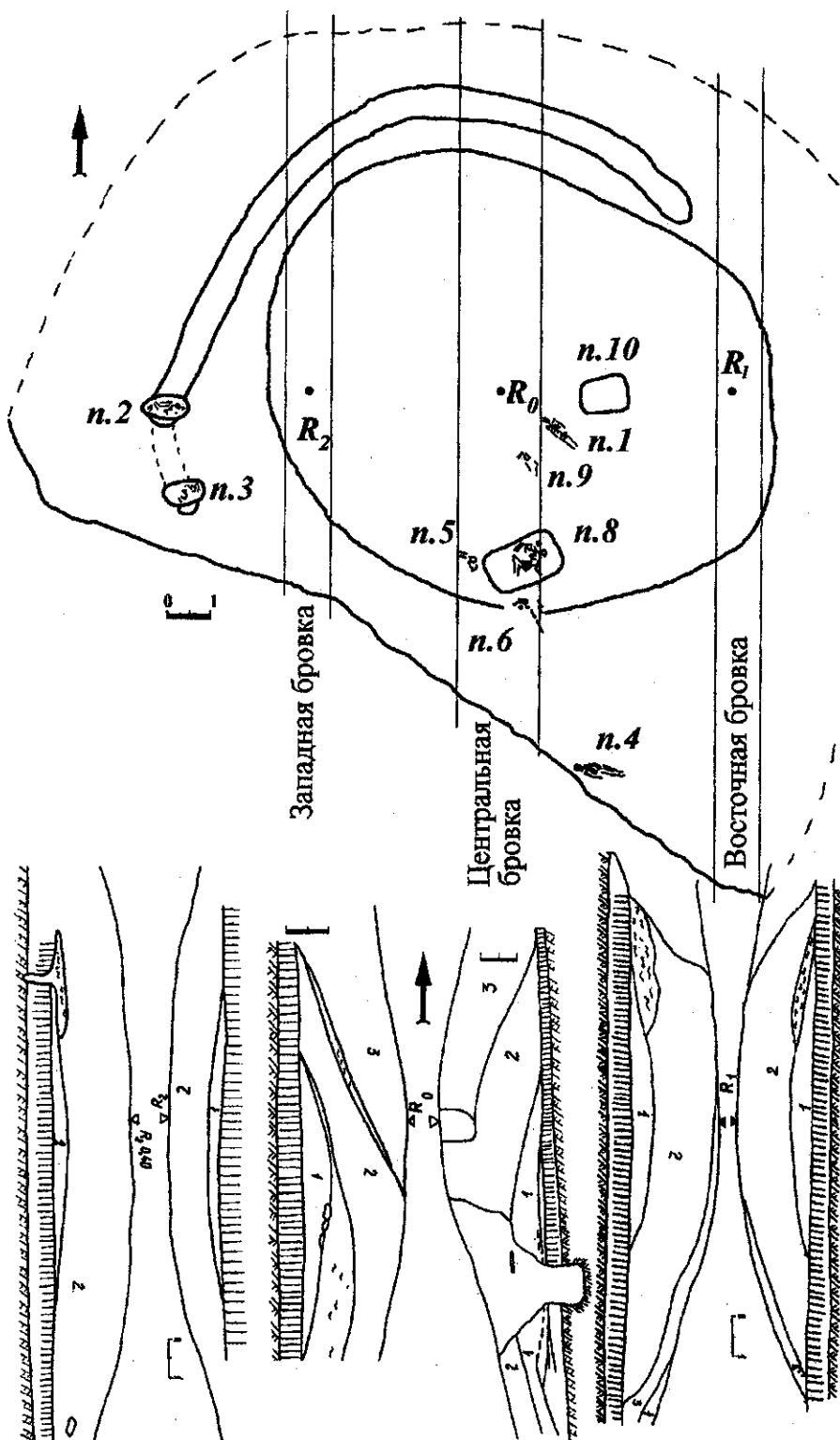

Рис. 1. Курган 11- план і розрізи
1 - первинний насип кургану, 2 - насип 2, 3 - насип 3.

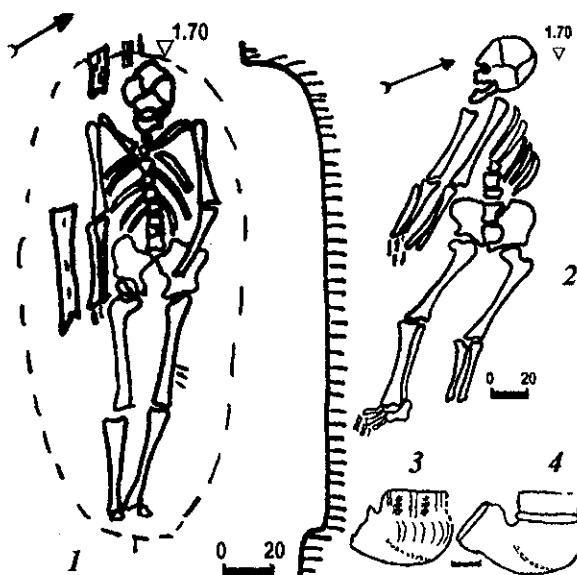

Рис 2. Поховання з кургану 11. 1 - поховання 1 - план і розріз, 2 - поховання 4 - план, 3, 4 - люльки з насипу кургану

Контури поховальної ями простежуються погано. Ймовірно, вона була вузькою овальною розмірами 2.20×0.80 м. Похований лежав витягнуто на спині головою на північний захід на дні ями. Дно ями на глибині 2 м від R0. Права рука витягнута вздовж тулуба, ліва ледве зігнута у лікті. Фаланги пальців лівої руки лежали на тазових кістках (частині їх відтягнута гризунами). Ноги небіжчика випростані і зведені у ступнях.

Поховання 2. (Рис. 3). Поховання виявлено на рівні материка на відстані 2.30 м від західної бровки кургану. На глибині 2.60 м виявлені контури ями цього поховання. Яма овальної форми розмірами 1.60×0.85 м. Південна стінка ями розширенена на 0.50 м і має вигляд сходинки заввишки 0.10 м (можливо, залишки вхідної ями, яка

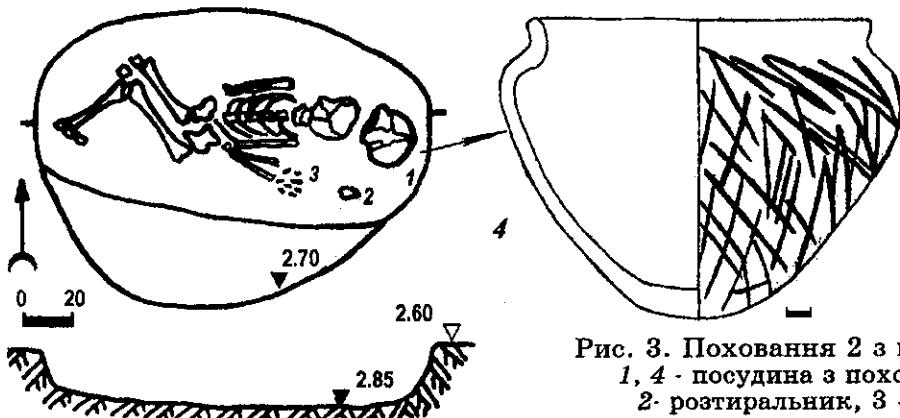

Рис. 3. Поховання 2 з кургану 11.
1, 4 - посудина з поховання 2,
2 - розтиральник, 3 - вохра.

не була зафіксована). Похований лежав на дні ями, на глибині 2.85 м від R2, на спині з піднятими вверх колінами, які впали праворуч. Головою він був орієнтований на схід. Ліва рука зігнута під кутом, кістки "відкинуті" в бік. Права рука витягнута вздовж тулуба. За головою похованого, на боку лежав розбитий у давнину горщик (1). Зліва від голови небіжчика лежав розтиральник (2). Дно поховання на глибині 2.85 м від R2.

1. Горщик з невеликими, ледве відігнутими вінцями, опуклими стінками і заокругленим потовщеним денцем. Виготовлений з грубої чорної глини. Внутрішня і зовнішня поверхня прикрашена широкими розчосами. Висота посудини 7.7 см, діаметр по вінцям - 11 см, дна - 4 см. (Рис. 3, 4).

2. Розтиральник. Зашліфований диск, виготовлений з світлого пісковика. Діаметр виробу 8 см, робочої поверхні - 6 см. Друга робоча поверхня такого ж діаметру, використовувалась не так часто.

Поховання 3 (Рис. 4). Поховання виявлене у матерiku, на відстані 2 м на південь и 2 м на захід від R3 на глибині 2.50 м від R2. Поховання являло собою катакомбу. Вхідна яма пошкоджена більш пізнім ровом. Яма округлої форми діаметр частини, що збереглася - 1.3 м.

Дно віхідної ями на глибині 2.60 м від R2. Поховальна камера у вигляді овалу розмірами 1.60x1.20 м була орієнтована по лінії схід-захід. У камері було два небіжчика. Похований № 1 був згорнутий до північно-східної стінки камери і лежав у неанатомічному порядку. Поряд з черепом цього небіжчика стояла догори дном невелика посудина (1). Похований № 2 лежав на правом боку головою на північ з невеликим відхилем на захід. Ліва рука зігнута у лікті, права витягнута. Кістки ніг зігнуті у колінах під гострим кутом, але берцові кістки з кістками хребта утворюють тупий кут. Перед обличчям похованого, в 0.25 см від черепа знайдено кам'яний розтиральник (2). Поряд з ним догори дном стояв великий ліпний горщик (3).

1. Відкрита банкоподібна посудина невеликих розмірів. Вінця загнуті до середини, плічка опуклі, придонна частина різко звужується до невеликого плаского днення. Переход стінок до дна завужений. Висота посудини 7.5 см, діаметр вінеця - 9 см, дна - 4 см. Внутрішня і зовнішня поверхні прикрашені розчосами. На внутрішній поверхні вони безсистемні, на зовнішній - направлені до дна посудини (Рис. 4, 4).

2. Розтиральник. Зашліфований диск, виготовлений з сірого пісковика. Діаметр виробу 6 см, робочих поверхень - 5.5 см, висота 3 см.

3. Горщик з відігнутими вінцями з дуговидною у розрізі шийкою, опуклими плічками, які різко звужуються до дна. Дно невеликого діаметра, переход стінок до дна заокруглений. На обох поверхнях посудини - орнамент, виконаний розчосами. На внутрішній поверхні вони горизонтальні. На зовнішній поверхні вони спочатку теж були горизонтальними. Потім ці горизонтальні розчоси були перекриті Х-видними фігурами, які були виготовлені у такій же техніці. Зовнішня поверхня дуже закопчена. На внутрішній поверхні - залишки органіки - можливо, залишки каши. Висота горщика 16 см, діаметр вінця 15 см, дна - 6 см (Рис. 4, 5).

Поховання 4 (Рис. 2, 2) було здійснено на рівні 1.20 м від R0 у насипі кургана. Поховальна яма не простежена. Похований лежав на правому боці. Руки витягнуті перед туловою, ноги теж витягнуті. Похований лежав головою на захід. Інвентар не знайдено.

Поховання 5. Було виявлено при знятті частини центральної бровки вручну. На відстані 4 м на південь від R0, на глибині 0.5 м від поверхні кургану виявлені залишки черепу людини. Інвентаря на було.

Поховання 6. На відстані 5 м на південь, на глибині 0.50 м від поверхні кургану знайдені ноги похованого 6. Судячи з положення ніг, небіжчик лежав витягнуто на спині головою на південний схід. Інвентар відсутній.

Поховання 7. На відстані 4 м на південь у східному профілі бровки, на глибині 0.80 м від поверхні кургану знайдені залишки ноги похованого. Інвентар відсутній.

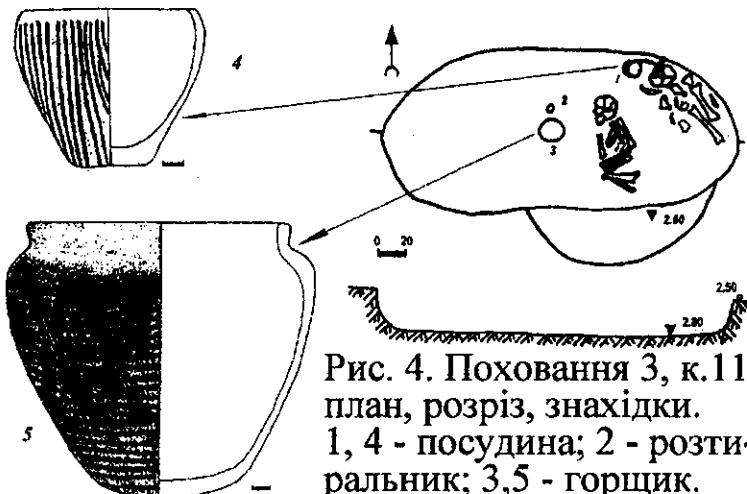
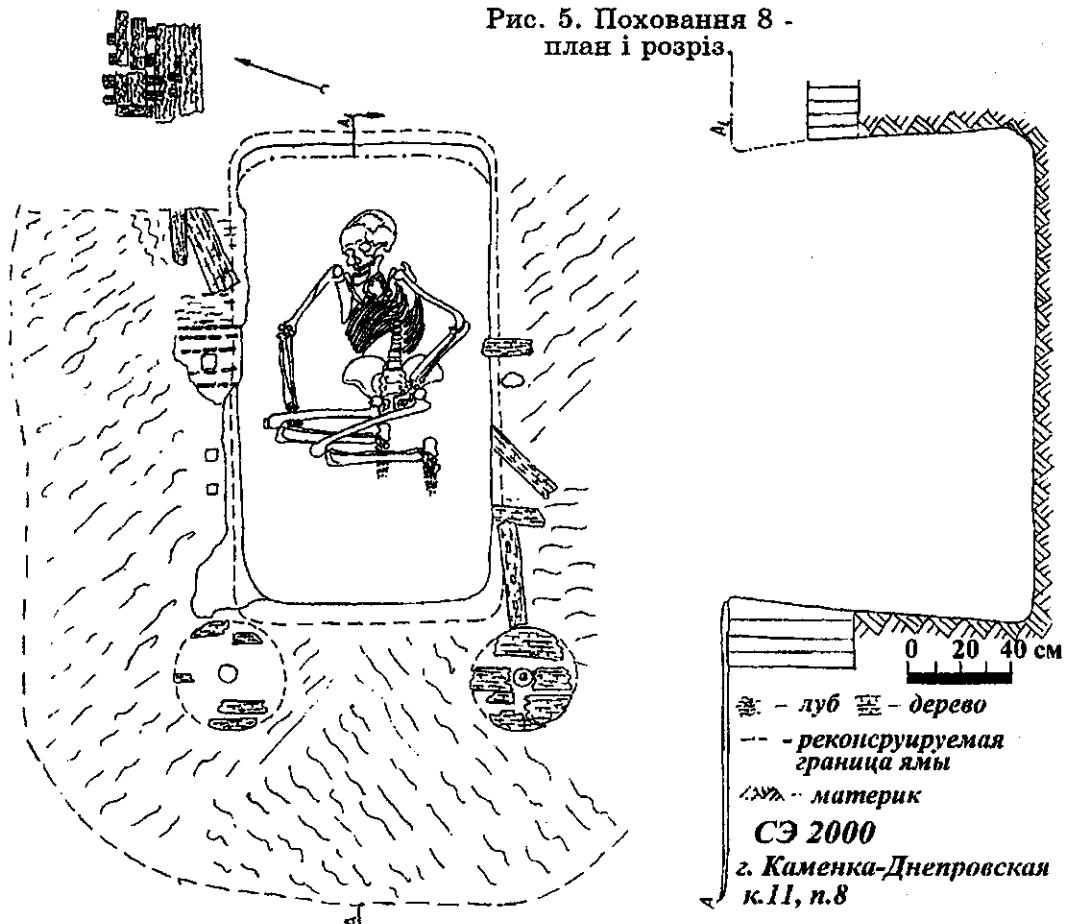

Рис. 4. Поховання 3, к. 11- план, розріз, знахідки.
1, 4 - посудина; 2 - розти-
ральник; 3, 5 - горщик.

Рис. 5. Поховання 8 -
план і розріз.

Поховання 8 (ямне, Рис.5). Зафіксовано у 3.60 м від R0 на південь на глибині 2.40 м. Похований чорнозем був застелений камкою з перепадом 0.25 м в бік ями. Напрямок стеблів - до ями. Поховальна яма прямокутна в плані з заокругленими кутами. Орієнтована по лініях південний-захід- північний схід. Яма розмірами 1.70x1 м по верхньому контуру, по дну 1.80x1.10 м. В 0.10 м від південно-західного кута ями простежені залишки дерев'яного колеса діаметром 0.40 м, яке лежало плацом. На ньому прослідковані залишки ступиці діаметром 0.08 м. Відбиток другого колеса таких же розмірів простежено у 0.10 м від західного кута ями (воно порушене норою).

Заповнення поховання поховання - темно-сірий глинистий ґрунт з включеннями стінок, що обвалились і камки. На південній стінці поховання до глибини 0.30-0.40 м від краю ями прослідковані залишки лубу від кузова повозки, пасма якого були переплетені під прямим кутом. На всій глибині при виборці заповнення зустрічались прошарки камки, які лежали на різних рівнях. Стінки ями практично вертикальні. На стінках помітні сліди вузького копального знаряддя типу кирки шириною сліду 0.05 м. Дно ями на глибині 3.70 м від R0. На дні ями головою на південний схід лежав скелет похованого. Він лежав майже на правому боці з завалом на спину з підтягнутими вверх колінами, які впали праворуч. Права рука далеко відкинута від грудної клітки і зігнута у лікті під тупим кутом. Фаланги пальців на рівні коліна правої ноги. Ліва рука також відкинута вбік, зігнута у лікті під гострим кутом. Фаланги пальців на тазових кістках.

За визначенням антрополога Л.В. Літвінової, на верхній щелепі спостерігається абсцес, що супроводжувався значним запальним процесом. Визначений прижиттєвий перелом носових кісток: носові кісточки зрослися неправильно, ініс вик-

ривлений. Враховуючи характер перелому, удар в обласі носа був нанесений ріжучим предметом. Край отвору злегка облітеровані, але повністю не заросли, що свідчить про те, що після нанесення удару в область носа індівідуум жив деякий час. Слідів запальних процесів в області носа не спостерігається. Череп належав чоловіку віком 40-45 років. Дно поховання покрите білим порохом від піdstилки.

На глибині 1,20 м від R0, на відстані 1 м на півден від нього знайдені кістки кінцівок і дрібні фрагменти черепа зрубного поховання (9), також порушеного при установці знаку. При ньому знайдена придонна частина ліпної банкової посудини. У 2 м на півден від R0 знайдено поховання 10 (кенотаф). Це була яма трапецевидної форми, вирита у материк. Вона була простежена на глибині 2,50 м від R0. Глибина ями 1,20 м від її краю. Залишки рову були зафіксовані у північній і західній частинах кургану. Він оточував насип діаметром 14 м. Ширина рову 0,8 м. Він був спущений з рівня 3 насипу.

Гейко А.В.

Полтавський Центр дослідження пам'яток археології

Охоронні розкопки на курганному некрополі скіфської епохи біля с. Малий Тростянець

Могильник був відкритий завдяки повідомленням місцевих жителів про грабіжницькі розкопки на одному з курганів у середині 90-х років ХХ ст. Насипи (до 70-ти) знаходяться на північній околиці с. Малий Тростянець Полтавського р-ну.

Курган №1. Мав первісну висоту за 0,5 м, діаметр 18 м. Насип пошкоджений великою грабіжницькою ямою, яка була перетворена у скотомогильник. Після її розчистки виявлено слабо виражені контури похованальної ями прямокутної форми, зі заокругленими кутами. Її приблизні розміри — 2,7x2,1 м.

Поховання здійснене на рівні стародавнього горизонту. Розрізnenі кістки чоловіка були скинуті грабіжниками у північно-східний куток ями. Зібрана інформація про те, що у могилі було знайдено — вістря залізного списа, цілій горщик і, можливо, уламки черпака з врізним орнаментом. Цікаво, що у основі кургану, можливо, ще раніше, знаходилося попелище, діаметром 9,9 м, або насип був насипаний принесеним ґрунтом. Тут знайдена шкава колекція фрагментів ліпного посуду: миски, горщики, кубки, черпаки з типовим орнаментом кінця VIII-VII ст. до н.е. Крім того, виявлено важки, пряслиця, "блоки" до ткацького верстату. Насип оточував рів глибиною до 0,4 м.

Курган №2. Його висота близько 0,4 м, діаметр до 18 м. Західна пола знищена дорогою до дачного кооперативу. Виявлені дві прямокутні ями, з округленими вуглами, які опущені у материк відповідно на 0,25 та 0,32 см. Зустрічаються сліди спалення дерев яної конструкції. Яма поховання №1 мала розміри 2,1x1,31 м. Була передкрита згорілими плахами, які лежали вздовж ями. У ній знайдено багатий гарнітур посуду. Очевидно, у головах померлого, до речі, у ямах слідів кістяків не виявлено, стояли маленькі горщики та миска. У ногах, пошкоджені грабіжниками — великі горщики та миска. Вона орнаментована чотирма подвійними короткими валиками, які спускаються від верху вінця до низу, а горщики - наскрізними проколами. Між посудом були фрагменти слабовипаленої миски середнього розміру. До похованального інвентаря входили — пряслице, кубок з прокресленими лініями, мілкий черпак з лункою посередині та без ручки, яка була відбита у давнину.

Поховання №2. Розміри ями 1,91x1,51 м. Хоча поховання №1, дужче ніж попереднє, постраждало від рук стародавніх грабіжників, з нього походять черпак з відбитою ручкою, миска та два горщики, що як і попередні, прикрашені проколами та два фрагменти залізної шпильки. Курган датується VII-VI ст. до н.е.

Курган №3. Висота насипу до 0,4 м, діаметр близько 14 м. Південна і східна частини пошкоджені ровом XIX- початку ХХ ст. У прямокутній ямі, 2,92x2,36 м, зі заокругленими кутами, яка опущена у материк на 1,25 м, знайдено залишки кісток двох людей — чоловіка та жінки. Біля черепа, останньої, збереглися дві залізні посохвидні шпильки. До похованального інвентаря належали залізний ніж та кубковидний горщик. Поховання було здійснене в VI- V ст. до н.е.

Готун І. А., Семенюк Н.В.

Інститут археології НАН України

Новий етап вивчення давньоруського селища Автунічі

Gotun I.A., Semenyuk N.V. New stage of Avtunichi Old-Russian settlement study. Publication gives information about the results of anew stage of Avtunichi Old-Russian settlement study in the course of which severel objects of one of the farmsteads have been found. Their spetialities indicate

household and economy utilization. There is a number of finds: nails, knives, whetstones, milestone wrecks, metal and glass bracelet fragments, beads (inclunding glass-and-gold) lattice finder-ring which according to the literature are considered to be Vyatichi type of jewelry.

В сезон 2000 р. вдалося продовжити роботи на Автуніцькому селищі, неординарність якого завдяки численним публікаціям відома широкому науковому загалу. Дані пам'ятка - найширше досліджене в Східній Європі середньовічне селище, складний соціально-економічний феномен, аналіз особливостей якого не лише поточнє наші погляди на села доби Київської Русі, а й приводить до відмови від традиційного сприйняття останніх. Роботи (що фінансувалися за рахунок благодійного внеску приватної особи та використання коштів авторів) стали можливими також завдяки підтримці правознавця О.М. Барковського, директора Городнянського СП ВТО В.О. Барковської, співробітника Городнянського держлісгоспу М.М. Зайца, працівників Рубіжського лісництва В.М. Перчака, А.В. Авдієнка, Ю.О. Стеби, керівника місцевого сільгospпідприємства В.М. Крупенича та розумінню з боку місцевого населення.

В методичному плані дослідження 2000 р. продовжували попередні роботи із використанням загальної сітки розкопів, наскрізної нумерації споруд, напрацьованих підходів до вивчення об'єктів і знахідок.

На селищі свого часу було досліджено садибу, інтерпретовану як місце проживання представників соціальної верхівки [Готун, Моця, 1993, с. 68-71]. В сезоні, що передував звітному (1997 р.), вдалось виявити її межу у вигляді паралельних ліній канавок від плоту, а на деякій відстані (після своєрідного "провулку") - початок наступної, що теж фіксувалась огорожами. Для останньої характерна висока концентрація індивідуальних знахідок побутового характеру, наявність в шарі цвяхів, що утримували одну конструкцію (зігнуті на одній відстані від шляпки); це свідчить про розташування вище по схилу житлово-госпо-дарської частини чергової садиби [Моця, Готун, Коваленко, 1998, с. 35]. В даному напрямку і продовжувалась розкриватись площа.

Роботи 2000 р. дозволили виявити ділянку, зайняту об'єктами, котрі, ймовірно, мали господарське чи побутове-господарське призначення, причому, концентрація споруд в цьому місці значно зросла: на площі близько 125 м² виявлено 9 будівель, яму, совпovі ями (в числі останніх, як вірогідно, пов'язані з будівлями №№ 445-446, так і відокремлені, у тому числі і будівля № 447 - залишки легкої наземної конструкції). Загальна кількість вивчених на пам'ятці об'єктів досягла, таким чином, 819 (447 будівель, 235 ям, 137 канавок від огорож).

Більшість споруд (крім згаданої вже будівлі № 447; будівель №№ 444 із заглибленням у дні; урізано-конічної ями № 235 та будівель №№ 445-446) мали дещо похилі стінки; плоске дно, овальні чи овально-підрямокутні в плані обриси. Особливості форми, орієнтації означених споруд, характер заповнення та знахідок не дають підстав для їх безсумнівної функціональної ідентифікації. Не виключено, що характер використання даних об'єктів стане зрозумілим після вивчення всієї садиби чи її значної частини. Із загальної маси дещо вирізняється комплекс будівель №№ 445-446. Він складався із витягнутої з заходу на схід овальної будівлі № 446 (довжиною 3,8м, ширину 1,4-1,9м, що мала два рівні дна - на глибині 0,5-0,55м в східній частині та на глибині до 1,2-1,3м в західній), слабозаглибленої (на 0,1-0,15м) будівлі № 445, заповненої одним шаром з верхньою частиною попередньою (її овальний котлован примикав до будівлі № 446 і утворився, скоріш за все, в ході експлуатації вказаної) та чотирьох стовпових ям по периметру. Подібні за конструктивними особливостями об'єкти на вказаному селищі непоодинокі, проте характер їх заповнення та

речовий матеріал, виявленний в ході досліджень, не були у всіх випадках тотожними, хоч споруди за даними критеріями та за розмірами котлованів і можуть бути об'єднані в декілька груп. Висновки про характер використання означених будівель на даному етапі дослідження були б більш ніж передчасними. Принадлом такого передчасного трактування може слугувати твердження В.М.Войнаровського, який вважав, що "В давньоруських Автунічах об'єкти лісотехнічних промислів співвідносяться з ямами-чанами, до речі, попередньо віднесеними І.А.Готуном до розряду функціонально невизначених об'єктів [...], і лише пізніше інтерпретованих як чинбарські артефакти [...]" [Войнаровський, 2000, с.68]. Принагідно подякувавши велимишановному колезі за допомогу в ідентифікації будівель досліджуваного нами селища, зазначимо, що можливість обробки шкіри на селищі з такою, багатоструктурною економікою як Автунічі [докладніше див., наприклад: Готун, Петраускас, 1995, с. 24-57; Готун, Коваленко, Моця, 1996, с.220-226 та ін.], випливає хоча б з логічних міркувань та зі знахідок рукоюих артефактів, пов'язаних з даною галуззю. Разом з тим, процитований висновок базується на тезах, де, з огляду на обмежений обсяг публікації, спорудам, функціональна інтерпретація яких небезпека звісна чи неоднозначна, присвячено лише один абзац [Готун, 1992, с.13 - 14] та на припущені, що "... та ж сама "пісна" нежирна глина-глей могла використовуватися в якості так званої "валяльної" глини. За технологією вона мусить легко розтиратися у воді і створювати мулову кашку, яка вбирає жир й очищує продукти обробки шкір в спеціальних земляних "ковбанях", схожих на деякі автуніцькі споруди. Дьоготь, що його виробляли в численних "майданах", відкритих в Автунічах, теж використовувався для обробки шкір, тканин, пеньки, канатів, снастей" [Моця, Томашевський, 1997, с. 40]. На жаль, цього недостатньо для наведених вище категоричних стверджень, навіть з урахуванням поміченого В.М. Войнаровським [Войнаровський, 2000, с. 68] подібності автуніцьких спонсоруваних Готун, 1993, с. 65-66; 1999] до ям для прожарювання і сушіння шкір.

В ході вивчення виявлених об'єктів та в шарі поселення крім уламків давньоруського гончарного посуду виявлено також близько 50 знахідок, що можуть бути віднесені до категорії індивідуальних. Як і в попередньому сезоні, вони переважно пов'язані з використанням в побуті, а іх концентрація є досить значною у порівнянні з деякими іншими ділянками поселення. Варто назвати уламки жорен і точильні бруски, цвяхи, фрагменти бораслетів (скляних і пластинчастого з кольорового металу), бубоніців, намистини (у тому числі золотоскліна, декорована біконічна та ін.), язички пряжок, кресало, уламок корпуса замка. Зафіксована значна кількість ножів (серед них - ніж крупних розмірів та мініатюрний, ножеподібний виріб в металевим "руків'ям"). Привертає увагу решітчастий бронзовий (?) перстень, що традиційно вважається "вятицьким" типом прикрас [Седова, 1981, с.1301]. Виявлено також ряд неатрибутованих залізних предметів тощо.

Новий етап вивчення Автуніцького селища черговий раз підтверджує висновок про неординарність досліджуваного соціально-економічного організму.

Література

Войнаровський В.М. Стадіонарні археологічні артефакти виробництва шкіри // АС.-Київ-Чернівці, 2000.- Вип.1.- с. 58-61,

Готун І.А. Деякі підсумки вивчення споруд поселення Автунічі // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі.-Чернігів, 1992.-С.10-15.

Готун І.А. Реконструкції ремісничих та господарських будівель давньоруського поселення Автунічі // Археологія.-1993.- №4.-С.59-71; див. також електронний варіант даної публікації: Восточноевропейский археологический журнал, 1(1) 1999 (<http://eeu-a.kiev.ua/journal/011299/gotun.htm>)

Готун І.А., Моця О.П. Соціальний аспект в забудові та хронологічні етапи функціонування давньоруського селища Автунічі // Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д.Я. Самоквасова. Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 150-річчю від дня народження Д.Я. Самоквасова. Чернігів, 1993.-С.68-71.

Готун І., Петраускас А. Соціально-економічний феномен давньоруського села (до підоснов формування життєвого укладу українського народу)//Ноосфера. 1995.-№1.-с. 24-27.

Готун І., Коваленко В..Моця О. Сереньовічне полісське село (за матеріалами досліджень Автуницького комплексу)//Полісся: мова, культура, історія. Матеріали міжнародної конференції. К.,1996.-с. 220-226.

Моця О.П., Готун І.А., Коваленко В.П. Давньоруське поселення Автуничі//АВУ 1997-1998 рр.- К. 1998.-С.35-36.

Моця О.П., Томашевський А.П. Просторові та еколо-господарські аспекти досліджень давньоруського селища Автуничі// Археометрія.- 1997.- №1.-с. 28-42.

Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода.-М.,1981.

Гребенников Ю.С., Требух О.А.

*Николаевский педуниверситет; Николаевский учебно-научный центр
Одесского Национального университета им. И.И. Мечникова*

Курган у с. Анатольевка на Тилигульском лимане

В 2000 г. экспедицией Николаевского учебно-научного центра Одесского Национального университета им. И.И.Мечникова и Николаевского педуниверситета был раскопан курган у с. Анатольевка, Березанского р-на Николаевской обл. Курган высотой 0,3 м, диаметром около 10 м находился на склоне плато у Тилигульского лимана, в 1,5 км от берега. Памятник одиночный, ближайшие курганы находятся на расстоянии более 1 км в сторону степи.

В процессе исследования было выяснено, что курган возник на месте более древнего памятника, от которого осталась часть выкладки из небольших каменных плиток, сложенных, очевидно, на растворе (гумусном?), в системе постелистой и иррегулярной кладки в один-два ряда по линии север-юг. Часть южной стенки (?), что осталась после сооружения кургана и совершения погребения № 8 была из вкопанных на ребро небольших плит известняка. Длина этой части 0,6 м гряды, идущей к югу на север 3,6 м, причем, южная часть стены завалилась на восток. Эта, западная часть кургана, осталась непогревоженной поздними погребениями в кургане, сооруженными над погребением № 8, основным. Часть распаханного выкраха была видна в бровке в этой части.

Погребений было 9, поскольку курган исследовался вручную, без помощи техники, по квадратам, то зафиксированы все погребения, которые остались после интенсивной распашки.

Погребения № 1, 2 зафиксированы по незначительным костным останкам в пахотном слое. От погребений № 1, 2 остались части черепа, при втором из них часть сосуда с хорошо залощенной поверхностью.

Погребение № 7 находилось на глубине 0,4 м от поверхности в центре кургана. Удалось зафиксировать положение погребенного: скорченно на левом боку головой на юг, ноги под прямым углом к позвоночнику. Вещей нет.

Центральным, или основным было погребение № 8, разрушившее часть южной стены более древней выкладки. Погребение совершено в яме подпрямоугольной формы со слегка вогнутыми длинными стенками, 1,6x0,6 м, глубиной 0,95 м. Яма ориентирована по оси север-юг, с небольшим отклонением была перекрыта деревом. Погребенный лежал на левом боку согнутыми руками и ногами, головой на юг и был слабо окрашен охрой. Вещей нет.

Погребение № 4 эпохи поздней бронзы было совершено в яме эліпсоидной формы 1,2x0,8 м, глубиной 0,8 м, ориентированной северо-запад - юго-восток. Погребенный лежал скорченно на левом боку, головой на юго-восток. Перед лицом стоял небольшой сосудик баночкой формы, со слегка выпуклым туловом. Диаметры 11, 12, 9 см - венчика, турова и дна соответственно. Цвет поверхности серый (Рис., 5, 6)¹.

Наибольший интерес представляют погребения № 3, 5 раннего железного века ("киммерийские") и № 6, 9 хронологическая, типологическая и культурная принадлежность которых трудноопределима.

¹ Из-за низкого качества "оригинала" иллюстрация к этой статье не приводится. Большая просьба к авторам не использовать в качестве иллюстративного материала полевую документацию, особенно чертежи, выполненные на миллиметровке.

Погребение № 3 было совершено в 1,5 м от центра на север, в узком и длинном подбое. Размер входной ямы плохо просматривался. Камера в форме вытянутого овала 1,6x0,8 м с крутым спуском, глубиной 1,0 м. Ориентирована по оси восток-запад. Погребенный, ребенок, скелет которого сохранился частично, лежал, вероятнее всего, на правом боку, слегка скорчен, но с вытянутыми ногами, головой на запад. Вещей нет, но камера была наполнена грунтом с мелкими угольками и пережженными костями, что в погребальном обряде раннего железного века в Степном Побужье не фиксировалось (Рис., 14).

Погребение № 5 находилось в 2-х м южнее погребения № 3. С поверхности входная яма фиксировалась по крупным, наклонно поставленным известняковым плитам заклада погребальной камеры. Погребальное сооружение - катакомба. Входная яма в форме эллипса 1,45x1,05 м, глубиной 1,2 м от поверхности была ориентирована широтно. Камера находилась к северу от входа, ее форма овальная, спуск довольно крутой. Размер — 1,4x0,95-0,7 м, глубина - 1,6 м от поверхности. Погребенная (возможно, женщина) лежала скорчено на левом боку, левая рука вытянута, кистью на коленях, правая согнута под прямым углом. Перед лицом стоял большой сосуд (1) на нем и на черепе передняя конечность небольшого животного (овца — коза ?) с лопаткой на черепе, на лбу - отпечаток от очень тоненькой, истлевшей бронзовой пластинки прямоугольной формы 1,5x2 см (венчное украшение).

1. Сосуд — корчага с узким невысоким почти прямым горлом, валикообразным, оттянутым наружу венчиком, в котором по диаметру было прорезано две ложбины. Тулово округлое, с резким сужением к хорошо выделенному дну. Поверхность подощена, красно-оранжевого цвета. На плечиках 4 небольших конусовидных налепа. Диаметры: 15, 11, 26, 12 см - венчика, горла, туловища и дна соответственно. Высота сосуда 32 см, до горла - 28 см (Рис., 3, 4).

Погребение № 6. Входная яма 1,7x0,7 м, ориентирована по оси север-юг, выделялась в суглинке черным заполнением с мелким камнем. Находилась в 1 м на восток от центра. С глубины 0,7 м она начала расширяться и по полу, на глубине 1,5 м она приняла форму вытянутого овала с небольшим уширением в юго-восточной части. Ориентировка осталась та же. Размер 2,4x1,2 м. Погребенный былложен вытянуто на левом боку, но был завален на грудь. Кости рук в плечевых суставах сильно разошлись. Кисти обеих рук остались под тазом. Левая рука вытянута, правая при завале на грудь слегка согнулась. Ориентирован погребенный головой на север. В головах стояли два сосуда (Рис., 11).

Кубок с шаровидным туловом, четко выделенным горлом, венчик округлый, по нему ряд насечек. Дно уплощено. Цвет оранжеватый. Диаметры 10, 9 и 13 см - венчика, горла и туловища соответственно. Высота - 11 см (Рис., 13).

Горшок с невысоким, слегка выделенным горлом, довольно крутыми плечиками, нижняя часть туловища почти коническая, дно плоское. По венчику насечки, более длинные и косые насечки по горлу. Диаметры 13,5, 13, 17,5, 9 см - венчика, горла, туловища и дна соответственно. Высота - 15 см (Рис., 12).

Погребение № 9 находилось в 1,2 м южнее погребения № 6. Ориентировка та же, север-юг. Входная яма находилась в черноземном слое, прослеживалась плохо. Ориентировочный ее размер около 1,2-1,4x0,7 м. Также уширялась к низу, но в основном на восток и на юг, достигала размеров 2,5x0,9 м, форма - вытянутый овал с уширением в юго-восточной части, то есть аналогично погребению № 6. Погребенная (?) также лежала на левом боку головой на север, но с завалом на спину, левая рука прямая, правая чуть согнута, кисть в области таза. Перед лицом сосуд и передняя конечность с лопаткой, как в погребении № 5.

Сосуд со слегка округлым невысоким туловом, небольшим почти прямым горлом. По плечикам два ряда орнаментального пояса: верхний ряд округлые ногтевые вдавления, нижний ряд насечки в виде запятой. Диаметры 12, 15, 7 см - венчика, горла, туловища и дна соответственно, высота - 12 см. Цвет поверхности обоих горшков - се-рых тонов (Рис., 7, 8).

Обращает на себя внимание сочетание конструкции погребальных сооружений, поэзы погребенных и комплекса керамики. Похожие по конструкции погребальные со-

оружения встречаются в скифское время, поза погребенных характерна для погребений региона в раннем железном веке. Горшки имеют позднекатакомбный облик, кубок по форме обычный для эпохи поздней бронзы. В этом случае, не разбирая деталей, в качестве предварительной предположения можно думать, что в этом регионе проживала небольшая часть позднекатакомбного населения, для которой характерен подбойный тип могильного сооружения. В вытянутой, обычной для ингульской катакомбной культуры позе на спине, появляется локальная, характерная для погребений более позднего времени, поза погребенного - вытянуто на боку. Необычна для периода поздней бронзы и раннего железного века меридиональная ориентация, иногда встречающаяся только в катакомбное время. Необычен и комплекс керамики, который требует своей дальнейшей интерпретации.

Дзиговський О.М., Самойлова Т.Л., Смольянінова С.П.

Інститут археології НАН України

Археологічні дослідження на півночі Одеської області

У 2000 р. були проведені охоронні археологічні дослідження пам'яток в зоні будівництва траси з'єднувального нафтопроводу НПК "Південний"-Західна Україна у Котовському і Кримському р-нах Одеської обл., які були виявлені попередніми розвідковими роботами в 1997 р. співробітниками відділу археології Північно-Західного Причорноморря Інституту археології НАН України та Рятіні археологічної служби того ж Інституту.

Поселення Мала Кіндратівка II розташоване за 2 км на захід-північний захід від північно-західної околиці с. Мала Кіндратівка та за 1.5 км на схід-південний схід від південно-східної околиці с. Петрівка Котовського р-ну. Поселення знаходиться на краю довгого мису, утвореного відвершками верхів'їв Великого Куяльника. Площа поселення 280x80 м. Розкопками виявлено декілька дрібних кісток тварин та фрагменти стінок ліпних посудин. Датування та культурно-археологічне визначення пам'ятки досить ускладнено. Складається враження, що існуюче тут поселення було вкрай бідним за кількістю артефактів, а культурний шар, що залягав у чорноземі, був практично повністю знищений тривалою оранкою.

Поселення Федорівка III розташоване за 300 м на захід від північно-західної околиці с. Федорівка Котовського р-ну, на правому березу потічка, що є витоком Великого Куяльника, на південь від траси Федорівка - Котовськ, у долині. Приблизна площа розповсюдження зонахідок складає 100x120 м. Під час розкопок знайдені фрагменти стінок ліпних трипільських посудин. Вони залягали у верхній частині попереднього та бурого суглинку шару на глибині 0.4-0.9 м. Фрагменти ліпних посудин епохи пізньої бронзи зустрічалися в нижній частині чорнозему. Okрім того були виявлені і фрагменти стінок та ручок світлоглиняних та червоноглиняних амфор перших століть н.е. Вони були сконцентровані у середній частині чорнозему. У задернованому шарі та у верхній частині чорнозему на глибині 0.3 м було знайдено фрагменти гончарної кераміки етнографічного вигляду. Фауністичні рештки належать коню, бику свійському, вівці/козі та свині. Ніяких залишків житлових або господарських споруд, які б відносилися б до цих хронологічних періодів, виявлено не було. Культурні шари дуже бідні і слабко насищені зонахідками.

Поселення Чапаївка II розташоване за 1,8 км на північний схід від м. Котовська та за 3,8 км на північ від с. Чапаївка Котовського р-ну. Поселення знаходиться на південному схилі мису правого берега одного з безіменних правосторонніх притоків у верхів'ях р. Тилігул. Площа поселення складає 200x100 м. Вісь нафтопроводу проходить по східній околиці поселення, на відстані 40 м від лісу та польової дороги, що проходить вздовж нього. Судячи зі складу підйомного матеріалу, поселення є двошаровим: епохи пізньої бронзи та перших століть н.е. Культурний шар перших століть н.е. на дослідженні ділянці поселення не зберігся. Нечисленність зонахідок свідчить про те, що досліджувалась східна периферія поселення, де чітко виражений культурний шар епохи пізньої бронзи та перших століть н.е. відсутній. Знайдені артефакти, скоріш усього, є результатом оранки та зими в з більш високих ділянок мису. Фауністичні рештки належать коню та бикові свійському.

Поселення Олександрівка I розташоване приблизно за 2 км на захід від с. Олександрівка Котовського р-ну на довгому пологому мисі, утвореному двома відвершками витоків Тилігулу, які з'єднуються нижче цього мису. Через поселення проходить польова дорога, що розділяє його на нерівні частини: західну і східну. Розміри західної частини 250x150 м, східної - 380x50 м. Підйомний матеріал хронологічно розділяється на два періоди: епохи пізньої бронзи та черняхівської культури (Рис., 7,9,10).

На поселенні були досліджені господарські ями. Всього виявлено 8 ям глибиною від 0.15 до 1.1 м та діаметром верху від 0.5 до 2 м. Дно ям рівне, не обпалене. Форма ям циліндрична, дзвінкоподібна та утинуто-конічна. Всі ями розміщено по одній лінії. З ям походить чисельний керамічний матеріал епохи пізньої бронзи та черняхівської культури, фрагменти кісток тварин, що належали коню, бику свійському, вівці/коzi, свині та косулі. Серед індивідуальних знахідок - зернотерка з розтиральніком, керамічне пряслице, кам'яне ядро, фрагмент стінки амфори з діпінті.

Поселення Гідерім I розташоване на правому схилі балки верхів'їв Тилігула, за 2 км на південний захід від с. Гідерім Котовського р-ну та за 3 км на північний захід від м. Котовська. Поселення розділене лісосмугою на

две частини: північну і південну. Його протяжність по обидві сторони лісосмуги близько 200 м. Ширина північної частини 90 м, південної - до 150 м.

Залишки житлових та господарських будівель не знайдено, була зафіксована господарська яма діаметром 1 м та глибиною 0.55 м циліндричної форми. Дно ями обпалене. В результаті розкопок знайдена велика кількість ліпного посуду, що за формою і орнаментацією можна віднести до балтської групи пам'яток білозерської культури епохи бронзи (Рис., 1-5). Фауністичні рештки належать коню та бику свійському, вівці/коzi, свині та благородному оленю.

Поселення Кодима IV розташоване за 1.5 км на північний захід від м. Кодими, за 130 м на південний захід від траси Кодима - Пиріжна. Площа поселення складає 300x600 м. Підйомний матеріал складається з фрагментів ліпного та гончарного посуду, що відноситься до епохи пізньої бронзи та черняхівської культури. Кераміка, знайдена під час розкопок, не відрізняється від зібрanoї на поверхні. Культурні шари дуже бідні на знахідки, що пов'язано з тривалою оранкою поселення.

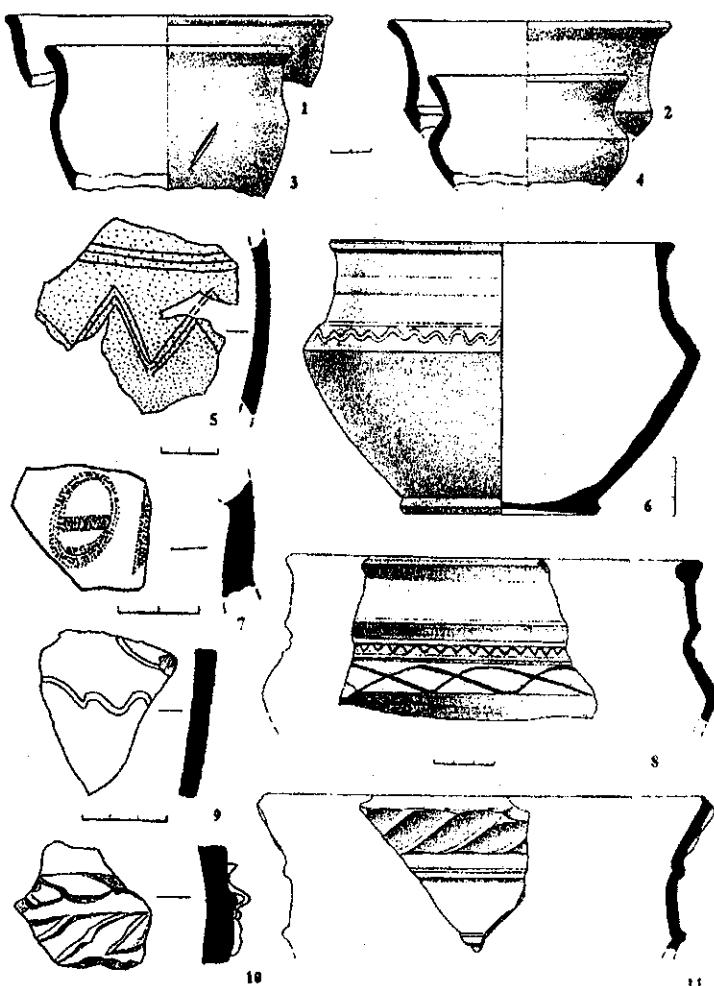

Рис. Керамічний матеріал з поселень Гідерім I (1-5),
Кодима IV (6,8,11) та Олександрівка I (7,9,10).

11

10

9

8

7

6

5

4

3

2

1

103

Поселення Кодима IV розташоване за 4 км на схід від м. Кодими на високому мисі правого берега балки, що є одним з витоків р. Кодими. Площа поселення 350x200 м. Чисельний підйомний матеріал представлений фрагментами посуду черняхівської культури. В результаті розкопок з'ясувалась, що пам'ятка трьохшарова: трипільської культури, епохи піньою бронзи та черняхівської культури. Найбільш багатий матеріал відноситься до черняхівської культури (Рис., 6.8.11). Це фрагменти кухонного гончарного посуду та столового. Серед останнього багато зустрічаються судів з лощеною поверхнею та досить різноманітним орнаментом, фрагменти амфор, прясличка, точильні бруски, тягарець до ткацького верстата, фрагмент зернотерки, уламки кісток тварин.

Крім розкопок вищезгаданих пам'яток, було вивлено ще 6 нових поселень, на яких зібрано підйомний матеріал. Це Федорівка III (загін), Розаліївка, Чапаївка V, Негай, Кодима V, Кодима-хутір. Роботи експедиції поповнили список поселень півночі Одеської обл.

Жаров Г. В., Жарова Т.Н.

Черниговская областная инспекция по охране памятников истории и культуры

Охранные археологические исследования на Черниговщине

Жаров Г. В., Жарова Т.Н. Охоронні археологічні дослідження на Чернігівщині. У 2000 році Чернігівська облінспекція зняла з охорони пам'яток історії та культури провела дослідження північних районів області. Виявлено 32 нових поселення і

два курганних могильника. Проведено охоронні археологічні дослідження на поселенні "Мис" у с. Конотоп, "Кар'єр" у с. Іващівка, закінчено дослідження ділянки культового місця "Замглай".

В 2000 году Черниговская областная инспекция по охране памятников истории и культуры провела первое за последние 8 лет масштабное обследование территории Черниговской области с целью выявления и проверки состояния уже известных памятников археологии.

Работами были охвачены северные районы области (Черниговский, Репкинский, Городнянский, Щорский, Корюковский, Сосницкий).

В Репкинском районе обследовано городище в урочище Городок у с. Александровка - 2. Проведена зачистка обнажений вала и площадки городища. Культурный слой слабо насыщен керамикой. Большая ее часть найдена у подошвы вала, где мощность культурного слоя составляет до 0,4 м. Ближе к центру площадки она падает до 0,1 м. Вся керамика лепная, с большой примесью дресвы, относится к милоградской культуре VII-III вв. до н.э.

Возле пгт. Репки обследовано многослойное поселение "Карьер"; установлено, что оно почти полностью уничтожено карьером.

В Городнянском районе обследовано состояние городища в урочище Городок у с. Гнездице. Культурный слой у подошвы вала мощностью до 0,6 м уменьшается к центру площадки, где доходит до 0,2 м. Керамика лепная, относится к милоградской культуре VII-III вв. до н.э.

У с. Конотоп обследовано многослойное поселение "Мыс" - эпоха бронзового века (сосницкая культура XVI-XII вв. до н.э.), ранне-славянское время (III-V вв.). Основной слой относится к раннеславянскому времени.

Расположено на левом берегу р. Крюковы, при впадении ее в р. Снов. Культурный слой поселения поврежден карьером, в стенках зафиксированы остатки хозяйственных ям, содержащих керамику, орнаментированную расчесами гребня (рис.1, 4-5).

Для уточнения культурной принадлежности памятника проведен сбор подъемного материала, большая его часть относится к раннеславянскому времени; довольно часто встречаются фрагменты стенок покрытые расчесами.

В целом данное поселение относится к группе памятников типа Гриней и маркирует южную часть коридора, выявляемого нами на протяжении последних 10 лет. Этот коридор фиксирует продвижение верхне-днепровских племен в III в. н.э. в направле-

ни с севера на юго-восток вдоль болота Северный Замглай по двум притокам р. Снов - рекам Крюкове и Прудец (Мамона), где наблюдается концентрация памятников с керамикой орнаментированной расчесами.

У с. Дибровное обследован курганный могильник древнерусского времени. Насыпи повреждены кладоискательскими ямами. В Щорском районе обследовано городище в урочище Городок (Выюнице) у с. Хотуничи. Площадка городища сильно повреждена кладоискательскими ямами. В отвалах собрана керамика раннего железного века юхновско-зарубинецкого облика, славянская, третьей четверти I тис. н.э. и раннегончарная древнерусского времени (IX-X вв.).

Продолжено изучение памятников археологии бассейна р. Убедь. Работы велись на границе Корюковского и Сосницкого районов. Выявлено 15 новых памятников датируемых от эпохи неолита до средневековья.

В пойме р. Убедь между сел Рудня, Свирок, Ляшковцы найдена группа поселений характеризующихся своеобразной лепной посудой - это фрагменты грубой толстостенной керамики с прямыми венчиками, украшенными вдавлениями по шейке, с большой примесью дресвы в тесте.

Подобные памятники известны по материалам разведок, проведенных в низовых реки Убедь в 40-50-х годах XX в. Виноградским. По типу керамики они могут быть предварительно отнесены к переходному периоду от эпохи бронзового к раннему железному веку (VIII-VII вв. до н.э.).

По материалам разведок выделим многослойное поселение Туличев яр-1 у с. Козляниччи, расположенное в истоках одноименной балки. Основной его слой относится к древнерусскому времени (XII век). Подъемный материал собран на площади не менее 20 га. Следует отметить большую концентрацию поселений послемонгольского времени (XIV вв.). Керамика этого времени найдена на семи поселениях (Долгая

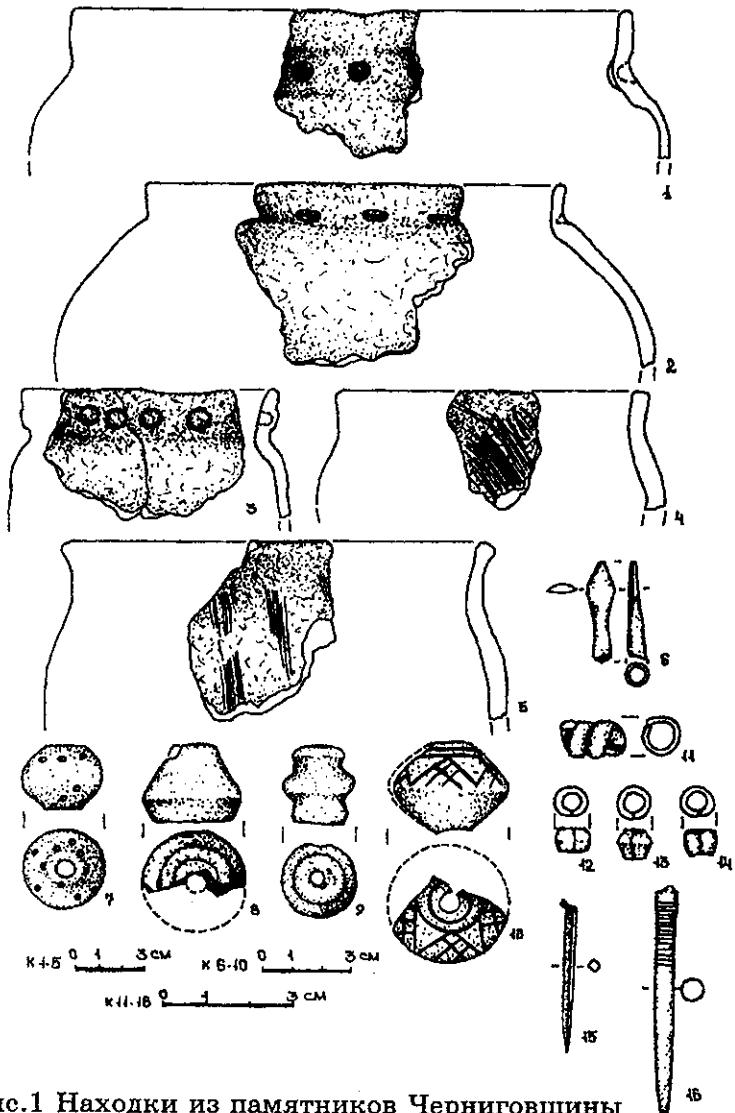

Рис.1 Находки из памятников Черниговщины
1-5 - керамика, 6 - железо, 7-10 - глина,
11-15 - бронза, 16 - кость

Гребля-2, "Острів" у с. Рейментаровка, Бурачков-1, Селище-1,2. Мис-1 у с. Козляничи, Климово у с. Свирок). На всіх поселеннях цього періоду зафіксовані сліди пожарищ.

В рамках розробленої Інспекцією програми-плану "Відродження і збереження національної історико-археологічної спадщини Чернігівської області" продовжені роботи експедиції "Большой Замглай". Целью робот цього року було обслідування участка болотної котловини Южного Замглай і нижнього течія його левобережних приток на стику Чернігівського, Репкинського і Городнянського районів.

Пам'ятники розташовані непосредственно в котловині болота, перекриті шаром торфа міцністю 0,2-0,5 м. Судя по археологічним даним, заболочування сталося приблизно на рубежі н.э. - матеріалів пізньо зарубінського періоду не знайдено. Пам'ятники ранньославянського періоду епохи древньої Русі розташовані на топографічно возвищених місцях.

Обслідувано городище в урочищі Городок у с. Звеничев. Культурний шар перекрит торфом міцністю 0,2-0,4 м. Стратиграфічно він ділиться на три шари: сверху чорний глей міцністю до 0,4 м, під ним шар сіро-коричневого глею товщиною 0,2 м, внизу шар сірого глею товщиною 0,1-0,2 м. Основна маса кераміки знайдена в шарі чорного глею і відноситься до милоградської культури VII-III ст. до н.э. (Рис.1,1-3).

Шурповка навколо городища виявила поселення Городок-3, яке за попередніми даними синхронно з городищем. Висота над рівнем пойми не більше 0,5 м, культурний шар міцністю 0,2-0,4 м перекрит товщиною до 0,5 м. Площа 5 га.

При обслідуванні участка болот між с. Розвинівка, Івашковка, Долгое, Нове виявлено 16 нових поселень, що містили матеріали від епохи бронзового віку до давньоруського періоду, два кургани могильника, вероятно, епохи Древньої Русі. Один на північно-західній окраїні с. Івашковка: складається з 6 насипів діаметром 3-7,5 м, висотою 0,4-0,9 м, інший розташований на схід від с. Розвинівка, в лісі. Складається з 7 насипів діаметром 5-10 м, висотою 0,4-0,9 м.

Окончені дослідження участка могильника або культового місця "Замглай" у с. Івашковка. Пам'ятник сильно пошкоджений плантаційною распашкою. В культурному шарі знайдено розрізняльні кости тварин та людини, кераміка милоградської культури, украслення "жемчужним" орнаментом, п'ять бронзових бусин, бронзова спиралевидна пронизка, ігли від фібул або булавок та костяні ігли булавок. Пам'ятник предварично датується VII-V ст. до н.э. (Рис., 11-16).

Проведені спасальні роботи на багатошаровому поселенні "Кар'єр" у с. Івашковка. Інспектована 21 хвойна яма. Подавляюча більшість з них відноситься до милоградської культури. В заповненні ям виявлено посуд, украслений "жемчужним" орнаментом. Из находок виділяється залізний втульчатий наконечник стріли, пряслиця-грузики. По попереднім даним милоградський горизонт пам'ятника можна датувати VII-V ст. до н.э. (Рис., 1-3, 6-8).

Жаров Г. В., Жарова Т.Н.

Чернігівська обласна інспекція по охороні пам'ятників історії та культури

Інспектування на Чернігівському передмісті в 2000 р.

Жаров Г. В., Жарова Т.Н. Проведені дослідження на північно-східній околиці літописного передмістя м. Чернігова, по вул. Примакова, 7. Розміщені площею 140 м². Виявлено залишки міської забудови XI—першої половини XIII ст. від

Чернігівська обласна інспекція по охороні пам'ятників історії та культури проводила охранные археологические исследования в зонах новостроек г. Чернігова.

Проведені охранные раскопки по ул. Примакова, 7. Объект исследования расположены на северо-восточной окраине літописного передмістя. Изучен участок площею 140 м². Виявлен необычно мощный для этой части города культурный шар, стратиграфический расчленяющийся следующим образом: под слоем строительного мусора XX в. залегал слой темной супеси мощностью 0,3-0,5 м, содержащий керамику XII - первой половины XIII вв., ниже - слой серой пятнистой супеси толщиной

до 0,35 м, в котором встречались мелкие фрагменты древнерусской керамики XI-XII вв.

В раскопе удалось проследить участок древней дороги, фиксирующейся по характерным канавкам-оградам от усадебной застройки древнего Чернигова. Длина исследованного участка дороги - 10 м, ширина 3,5-4 м. Дорога ориентирована с северо-запада на юго-восток. При накладывании ее на сводный план раскопок города удалось установить, что раскопанный нами участок скорее всего является Любечской дорогой, следы которой выявлены в предыдущие годы исследованиями северо-западнее и юго-восточнее описываемого участка.

Ближе к северному углу раскопа, в материке, фиксируются неглубокие 0,06-0,1 м канавки, шириной 0,15-0,3 м. Не исключено, что это следы от дороги более раннего времени. Косвенно в пользу этого говорит то, что заполнение канавок аналогично нижней части культурного слоя - серой пятнистой супеси, в которой найдены в основном мелкие

фрагменты керамики XI

века. Получается, что

на раннем этапе развития города дорога имела ширину не менее 8-9 м. В канавках фиксирующих дорогу шириной 4 м найдена керамика только XII - первой половины XIII вв.

В юго-западной части раскопа выявлен хозяйственный комплекс древней усадьбы. Удалось зафиксировать ее северо-восточный участок, отделенный от проезжей части канавкой ограды, идущей перпендикулярно проезжей части. Площадь этого участка составляет 43 м². Здесь исследована хозяйственная постройка (2) овальной в плане формы. Размеры ее 1,4x2,4 м, углублена в материк на 0,7 м. В северо-восточной части постройки зафиксирован очаг. Рядом с постройкой 2 частично исследовано два очага, вероятно круглой или овальной формы (Рис., 1), диаметром около 1,4 м, углубленные в материк на 0,4 м.

По керамике, найденной в заполнении объектов, все они относятся к одному времени и предварительно датируются XII - первой половиной XIII вв. В северо-восточной части раскопа, севернее канавки, ограничивающей ширину дороги, исследованы постройка 1 и яма 1, возможно от другого хозяйственного комплекса, который расположен по другую сторону дороги.

Из находок выделим два железных наконечника стрел (Рис. 1-2), фрагмент пластинчатого браслета из свинцово-оловянного сплава (Рис., 1,3), бронзовое височное кольцо (Рис., 4), медную обойму (Рис., 5). Большинство находок происходит из культурного слоя над дорогой или из заполнения ее канавок. Они датируются древнерусским временем (XI - первая половина XIII вв.), более узкая датировка не удается.

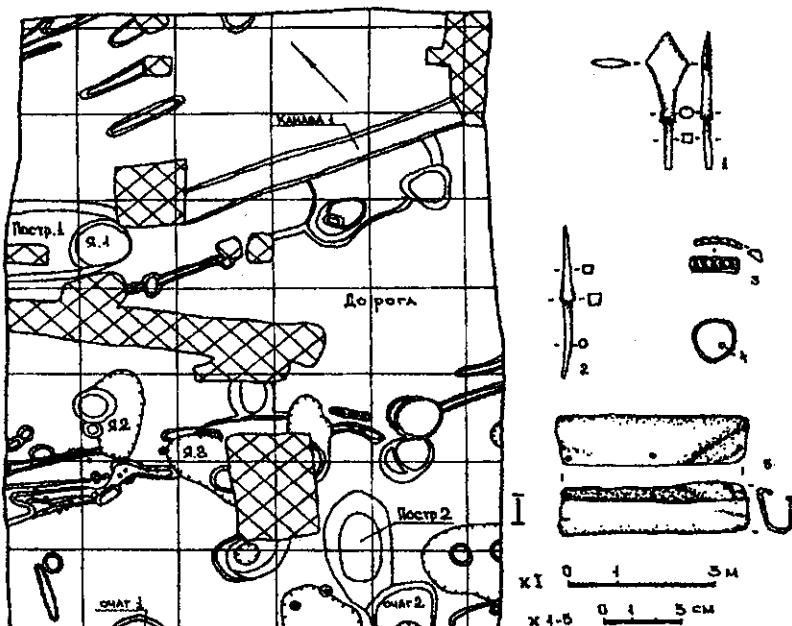

Рис. Раскопки в Черниговском предгородье.

1-2 - железо, 3 - олово, 4-5 - бронза

ЖУРАВЛЬОВ О. П.*Інститут археології НАН України***Археозоологічні дослідження матеріалів поселень о. Хортиця**

Zhuravlyov O.P. Archeozoological studies of the island of Khortitzia. According to the study of animal remains from Savuta site (Khortitzia island on Dnieper, Zaporozhje district, Ukraine), the inhabitants of this site (IV Century BC) bred mainly sheep and/or goats. Such a phenomenon is not registered for the synchronic horse and cattle-breeding "Scythian" sites of Kameneskaya (Zaporozhje district) and Pervomayevka 2 (Kherson district) as well as for the swine-breeding site of Basovskaya (Sumy district). Also the role of hunt in Savuta is more important comparing to the other above-mentioned sites. Remains of the cattle of the gray stepic breed (?) and those of the pedigree saddle-horse are found among the animal bones found during the excavations of

the place where Russian Army General Headquarter was positioned in 1738-1739 years. Журавлев О.П. *Археозоологические исследования о. Хортица.* Животноводство и охота на скифском Савутинском городище IV в. до н.э. отличалось преобладанием мелкого рогатого скота и значительной ролью охоты в хозяйстве от других синхронных и близких по расположению скифских городищ скотоводческо-коневодческих Каменского (Запорожская область) и Первомаевки-2 (Херсонская область) и скотоводческо-свиноводческого Басовского (Сумская область). В ставке русского командования 1738-1739 гг., возможно, были найдены кости от серой степной породы крупного рогатого скота и от породистого верхового коня.

Влітку 2000 р. я визначав остеологічні матеріали, знайдені під час археологічних розкопок деяких пам'яток о. Хортиця на р. Дніпро (розкопки М.А. Остапенко)¹.

Зі скіфського Савутинського городища IV ст. до н.е. було визначено такі кістки. Від свійського бика: 1 фрагмент рогового стрижня самки, 36 мозкових частин черепу, 12 лицьових частин черепу, 18 верхніх зубів, 21 фрагмент нижніх щелеп (з них у однієї ще не прорізвався зуб M_3 , у двох цей зуб знаходився в стадії прорізування і у однієї був повний зубний ряд), 15 нижніх зубів, 21 хребець, 26 ребер, по 6 фрагментів лопаток і плечових кісток, 6 фрагментів променевих і ліктівих, по 3 фрагменти п'ясткових і тазових, 4 фрагменти стегнових, 12 фрагментів великомілкових, 3 фрагменти п'ятикових, 2 фрагменти центральних, 6 інших суглобових, 2 фрагменти пlesнових, 3 перші фаланги, 2 другі фаланги і 4 треті фаланги пальців. Всі ці кістки походять від двох молодих, двох напівдорослих і двох дорослих особин.

Знайдено також від вівці свійської 4 таранні кістки, які походять від трьох дорослих особин. Коза свійська теж була представлена: 1 фрагмент рогового стрижня самки, 1 фрагмент плечової кістки, 3 фрагменти променевих і ліктівих і 1 таранну. Всі ці кістки походять від однієї напівдорослої і однієї дорослої (за роговим стрижнем самка) особин. Від вівці та кози (до виду визначити не вдалося) були знайдені: 6 лицьових частин черепа, 1 верхній зуб, 16 фрагментів нижніх щелеп (у п'яти з них ще не прорізвався зуб M_2 , у чотирьох – був повний зубний ряд), 5 нижніх зубів, 29 хребців, 18 ребер, 5 фрагментів лопаток, 4 фрагменти плечових кісток, 10 фрагментів променевих і ліктівих, 2 фрагменти тазових, 5 фрагменти стегнових, 11 фрагментів великомілкових, 1 фрагмент таранної, 1 інша суглобова, 1 фрагмент пlesнової і 3 фрагменти метаподіїв (у всіх ще не приросли епіфизи). Всі ці кістки походять від чотирьох молодих особин, а також від дорослих овець і кіз, число особин яких було наведено вище.

Від свині свійської були знайдені: 3 лицьові частини черепа, 2 нижніх зуби і 2 інші суглобові кістки, які походять від однієї молодої і однієї дорослої особин.

Від коня свійського були знайдені: 1 лицьова частина черепа, 2 фрагменти нижніх щелеп (від одного дорослого жеребця, оскільки на одній із щелеп збереглося ікло), 6 нижніх зубів, і по одному хребецю, ребру, та фрагменту променевої, великомілкової і таранної кісток, 1 наколінок, 2 інші суглобові, 1 фрагмент пlesневої кістки і по одній

¹ Стиль автора зберігається (Ред.).

першій та другій фаланзі. Всі ці кістки, як вже зазначалося вище, походять від однієї дорослої особини (жеребця).

Від собаки свійського були знайдені: 1 цілий череп, 2 цілі нижні щелепи (у обох з них, від черепа, був повний зубний ряд) і 1 фрагмент нижньої щелепи, 1 нижній зуб, 12 хребців, 3 ребра, по 1 фрагменту плечової і стегнової кісток, 2 інші суглобові, 9 метаподіїв і 1 перша фаланга. Всі ці кістки походять від двох дорослих особин.

Від ховраха (вид не визначено) знайдені: 1 фрагмент нижньої щелепи і 1 нижній зуб, які походять від однієї дорослої особини.

Від зайця русака знайдені: 1 фрагмент стегнової кістки і 1 метаподій, що походять від однієї дорослої особини.

Від бобра річкового були знайдені: 2 хребці та по 1 фрагменту ліктвої і стегнової кісток. Вони походять від однієї молодої і однієї дорослої особин.

Від кабана були знайдені: 10 мозкових частин черепу, 7 лицьових частин черепу (із них 1 належала самцю і 2 — самкам), 5 верхніх зубів, 2 фрагменти нижніх щелеп (у однієї з них прорізується зуб M_3), 2 нижніх зуби, 1 хребець, 1 фрагмент плечової кістки, 3 фрагменти променевих і ліктвої, 3 фрагменти тазових, 1 фрагмент великоїмілкової і 1 п'яткова (у неї ще не приріс епіфіз). Всі ці кістки походять від однієї молодої, двох напівдорослих і двох дорослих особин (з них за лицьовими частинами черепа 1 самець і 2 самки).

Від оленя звичайного знайдені: 1 мозкова частина черепу і 1 фрагмент тазу, які походять від однієї дорослої особини.

Крім того, знайдено 5 кісток від белуги, 4 кістки від осетра, 1 кістка від вирізуба, 1 кістка від сазана, 5 кісток від інших карпових риб, 37 кісток сома, 1 кістка щуки, 7 кісток інших риб, 1 фрагмент панциря черепахи (вид не визначено), 5 кісток від різних птахів, 21 кістка людини і не визначено 280 фрагментів кісток ссавців.

Вдалося виміряти деякі кістки. У бика свійського алвеолярна довжина M_1-M_3 нижньої щелепи становила 86 мм, довжина M_3 — 36 мм, ширина його — 15 мм. Повна довжина атланту була 96 мм, повна ширина — 147 мм, довжина вентральної дуги — 39,5 мм і ширина її — 60,5 мм. Ширина нижнього кінця плечової кістки складала 96 мм, ширина блоку — 83 мм, медіальна висота блоку — 52 мм і найменша висота посередині блоку — 36,5 мм. Поперечник на рівні вінцевого відростку однієї п'яткової був 39 мм, у іншої — 45 мм. Довжина по середній лінії другої фаланги становила 35 мм, ширина верхнього кінця — 27 мм. Довжина переднього краю у однієї третьої фаланги складала 47 мм, у іншої — 50,5 мм, підошвенна довжина — відповідно 58 і 64,5 мм, висота — 31 і 30 мм. Це у двох третіх фаланг вдалося виміряти висоту, яка була по 32 мм.

Завдяки наявності чотирьох вимірювальних рядів для висоти третьої фаланги є можливість розрахувати повний біометричний ряд. Отже, вона становила від 30 до 32 мм, в середньому $31,25 \pm 0,48$ мм. Це набагато менше, ніж у бика свійського з елліністичних шарів античної Ольвії [Журавлев, 1981, с. 138]. Отже, швидше за все, скіфи і елліни розводили різні породи великої рогатої худоби (терміни “велика рогата худоба” та “бик свійський” тут вживаються як рівнозначні).

У вівці свійської вдалося взяти виміри на всіх чотирьох таранних кістках і це дозволило розрахувати повні біометричні ряди. Зовнішня довжина таранної складала 29-35, в середньому $32,13 \pm 1,33$ мм; внутрішня довжина була 28-33,5, в середньому $30,88 \pm 1,20$ мм; ширина верхнього кінця становила 19,5-23,5, в середньому $21,25 \pm 0,92$ мм; ширина нижнього кінця — від 18 до 22,5, в середньому $20,63 \pm 1,13$ мм і відносна ширина нижнього кінця — від 62 до 67, в середньому $64,13 \pm 1,09\%$. Це практично не відрізняється від аналогічних даних зі скіфського городища IV ст. до н.е. Первомаївка-2 на Нижньому Дніпрі [Журавлев, 1995, с. 137] і античної Ольвії [Журавлев, 1992, с. 145 і сл.]. Можна було б висловити припущення, що, на відміну від свійського бика, скіфи та елліни розводили однакові породи свійських овець. Але, на жаль, таранна кістка не є показовою при дослідженні порідних відмінностей овець та кіз. Отже, можемо робити попередній висновок про розведення однакових порід овець скіфами і еллінами, але пам'ятати, що остаточні висновки поки що неможливі.

У кози свійської ширина нижнього кінця плечової кістки складала 32 мм, ширина блоку — 31 мм, медіальна висота блоку — 19 мм і найменша висота блоку посередині — 14 мм. У одного фрагмента верхнього кінця передпліччя ширина верхнього кінця променевої була 30 мм, ширина верхньої суглобової поверхні — 28,5 мм, медіальний поперечник її — 15 мм, латеральний поперечник — 11 мм і поперечник на рівні вінцевого відростку ліктьової — 26 мм; у другого фрагмента латеральний поперечник верхньої суглобової поверхні променевої становив 12 мм, віддалі між вінцевим відростком і верхнім краєм горбистості ліктьової — 42 мм, довжина горбистості — 25 мм і ширина її — 12,5 мм. Зовнішня довжина таранної складала 28 мм, внутрішня — 27,5 мм, ширина верхнього кінця — 20 мм і нижнього — 18 мм. Виміряти кістки свійської свині неможливо через їх фрагментарність.

У коня свійського висота таранної кістки була 59 мм, ширина нижнього кінця — 54 мм. Повна довжина першої передньої фаланги складала 88 мм, довжина по середній лінії — 77,5 мм, ширина верхнього кінця — 55 мм, поперечник його — 35,5 мм, ширина діафізу — 35,5 мм, поперечник його — 19,5 мм, ширина нижнього суглобового блоку — 43,5 мм, поперечник його — 24,5 мм, відносна ширина діафізу — 40,5% і відношення поперечника верхнього кінця до його ширини — 64,5%, що вказує на нагівтонконого коня за існуючими градаціями [Топачевський, 1956, с. 68-69]. Повна довжина і довжина по середній лінії другої передньої фаланги становила по 41 мм, ширина верхнього кінця — 47 мм, поперечник його — 28 мм, ширина діафізу — 44,5 мм, поперечник його — 21 мм, ширина нижнього кінця — 46,5 мм і поперечник його — 26,5 мм.

Повна довжина черепа собаки була 201,5 мм, основна довжина — 185 мм, конділярна довжина — 194 мм, віддалі від заднього кінця потиличного гребеня до центру лінії, яка згіднує кінці лобних виростків — 94,5 мм, віддалі від цієї лінії до гнаціон — 114,5 мм, міжорбітна ширина — 37 мм, ширина між кінцями лобних виростків — 59 мм, заорбітна ширина — 39 мм, висота лівої орбіти — 32 мм, правої — 31,5 мм, віддалі від потиличного гребеня до вінцевого шова — 57 мм, від вінцевого шова до гнаціон — 151 мм, від найближчого краю орбіти до гнаціон зліва — 88,5 і справа — 87 мм, від орбіти до нижньоочного отвору зліва — 27 і справа — 26 мм, висота черепу ззаду — 64,5 мм, висота потиличної кістки — 45 мм, максимальна ширина її — 71 мм, ширина потиличних виростків — 42 мм, ширина потиличного отвору — 19,5 мм, висота його — 15 мм, максимальна ширина між слуховими отворами — 67,5 мм, довжина слухових барабанів зліва і справа — по 34,5 мм, ширина лівого з них — 27,5 і правого — 26,5 мм, ширина між зовнішніми краями суглобових поверхонь для зчленування з нижніми щелепами — 110 мм, від базіон до початку кісткового піднебіння — 81 мм, від базіон до заднього краю альвеоли M^2 зліва — 88 і справа — 86,5 мм, від базіон до переднього краю альвеоли P^1 зліва — 157,5, справа — 156,5 мм, ширина мозкової коробки по вінцевому шову — 50 мм, довжина кісткового піднебіння — 101 мм, ширина піднебіння між P^1 — 29 мм, максимальна ширина його — 56,5 мм, від базіон до центру лінії, яка згіднує кінці лобних виростків — 99 мм, від базіон до верхньої точки вінцевого шову — 78 мм, від верхнього кінця потиличного отвору до центру лінії, яка згіднує лобні виростки — 96 мм і до верхньої точки вінцевого шову — 69,5 мм, максимальна ширина мозкової коробки — 68 мм, висота черепа над переднім краєм альвеоли P^1 — 29 мм, висота черепа над межею альвеол P^3 і P^4 — 67,5 мм, від базіон до краю альвеоли найближчого різця зліва — 74 і справа — 75,5 мм, ширина носового отвору — 22,5 мм, ширина морди в різцях — 30,5 мм, в іклах — 40, над P^1 — 39,5 мм, найбільша ширина морди (в районі P^4-M^1) — 71 мм, альвеолярна довжина P^1-M^2 зліва — 75 і справа — 77 мм, альвеолярна довжина P^1-P^4 зліва і справа — по 58,5 мм, альвеолярна довжина M^1-M^2 зліва — 20 і справа — 20,5 мм, довжина правого P^4 — 22 мм, ширина його — 10,5 мм, довжина M^1 лівого і правого — по 14 мм, ширина лівого — 17,5 і правого — 18 мм, довжина M^1-M^2 по коронці зліва — 20,5 і справа — 22 мм. Артикулярна довжина правої нижньої щелепи — 158 мм, ангулярна довжина її — 156,5 мм, висота перед P_1 і лівої і правої щелеп — по 20,5 мм, довжина альвеоли ікла лівої — 13,5 і правої — 14,5 мм, альвеолярна довжина P_1-M_3 лівої і правої — по 81 мм, альвеолярна довжина

P_1-P_4 лівої — 43,5 і правої — 44,5 мм, альвеолярна довжина M_1-M_3 лівої — 38,5 і правої — 39 мм, довжина M_1 лівого і правого — по 24 мм, ширина обох — по 8,5 мм. Повна довжина атланта була 43,5 мм.

У зайдя русака ширина діафізу стегнової кістки становила 11 мм і ширина нижнього кінця її — 21 мм.

У бобра річкового віддалі від вінцевого відростку до верхнього края горбистості ліктьової кістки складала 24 мм, довжина горбистості — 13 мм, ширина її — 10 мм і поперечник на рівні вінцевого відростку — 17,5 мм.

У кабана алвеолярна довжина P^1-P^4 у двох верхніх щелеп була по 53 мм. Довжина M^3 становила 45 мм, ширина — 25,5 мм. Ширина нижнього кінця плечової кістки складала 49 мм, ширина блоку — 38 мм, медіальна висота блоку — 34,5 мм і найменша висота блоку посередині — 23 мм. Ширина верхнього кінця променевої була 40 мм, поперечник його — 27,5 мм. Поперечник на рівні вінцевого відростку ліктьової становила 60 мм. Довжина кульшової западини тазу складала 44 мм. Ширина нижнього кінця великомілкової була 40,5 мм і поперечник його — 37 мм.

У оленя звичайного ширина кульшової западини тазу була 51 мм.

Підводячи підсумки, можна зробити висновки, що, незважаючи на єдність порід свійських тварин з Савутинського городища та синхронних з ним Кам'янського та Первомаївки-2, господарство на них велося по різному. Так, на Савутинському було розвинуте мисливство (дикі ссавці за числом особин складали біля 30% від загального числа особин), в той час як на Кам'янському та Первомаївці-2 полюванням майже не займалися (дикі тварини складали на першому 3%, на другому — 6%). Різним було і тваринництво.

Якщо на Савутинському основну увагу приділяли розведенню дрібної рогатої худоби, велика рогата худоба була на третьому місці, а свині переважали над кіньми, то на Кам'янському і Первомаївці-2 основу тваринництва складала велика рогата худоба, на другому місці був кінь і тільки на третьому — дрібна рогата худоба. На Кам'янському до того ж знайдено і свійського віслюка. Відрізняється господарство Савутинського городища і від лісостепового Басівського городища V-IV ст. до н.е. [Журавльов, 1997, с. 49-52]. На останньому дикі тварини саладали 14%, а в тваринництві переважали велика рогата худоба і свійська свіння. Отже, можна ризикнути, незважаючи на невелику вибірку, зробити висновок про самобутність господарства Савутинського городища, якому поки що аналогів в найближчому скіфському оточенні не знайдено.

В скіфському кургані Канфарка IV ст. до н.е. в ямі № 1 знайдено одну цілу плечову кістку (повна довжина становила 260,5 мм, фізіологічна довжина — 226 мм, ширина верхнього кінця — 74,5 мм, діафізу — 32 мм, нижнього кінця — 65,5 мм, блоку — 63,5 мм, медіальна висота блоку — 38 мм і найменша висота блоку посередині — 26,5 мм) і одну променеву (виміряти неможливо) від однієї дорослої особини бика свійського. В ямі № 2 було знайдено від бика свійського 22 ребра, 2 фрагменти плечових кісток (у однієї з них ширина діафізу була 33 мм, ширина блоку — 61 мм, медіальна висота блоку — 39 мм і найменша ширина блоку посередині — 29 мм) і 1 фрагмент плеснової від однієї дорослої особини. Від вівці свійської знайдено одну цілу плечову кістку (повна довжина 151 мм, фізіологічна довжина — 139,5 мм, ширина верхнього кінця — 44 мм, діафізу — 16 мм, нижнього кінця — 33,5 мм, блоку — 30 мм, медіальна висота блоку — 21,5 мм і найменша висота посередині його — 16,5 мм) від дорослої особини. Висота в холці її становила за коефіцієнтами Д. Хаака [Haak, 1965, S. 90] 61,5 см.

Було проведено також розкопки ставки російського командування, яка розташовувалася на острові Хортиця взимку 1738-1739 рр. В землянці № 3 було знайдено такі кістки. Від бика свійського: 1 фрагмент рогового стрижня самки, 2 мозкові частини черепа, 1 лицьова частина черепу, 6 фрагментів нижніх щелеп (у трьох із них був повний зубний ряд), 2 нижніх зуба, 8 хребців, 13 ребер, 3 фрагменти лопаток, 4 фрагменти тазових кісток і 1 перша фаланга. Від вівці свійської знайдено цілу плеснову кістку. Від вівці та кози (до виду визначити не вдалося): 1 лицьова частина чере-

пу, 2 верхніх зуби, 2 фрагменти нижніх щелеп (у однієї з них прорізувався зуб M_3), 3 хребці, 4 ребра, по 1 фрагменту лопатки і плечової кістки і 2 перші фаланги. Від свині свійської: по 1 фрагменту плечової і променевої кісток і 1 таранну. Від коня свійського був тільки один нижній зуб. Від собаки знайдено 1 фрагмент великомілкової кістки, у якої ще не приріс епіфіз. Є також 1 кістка від сома. Не визначено 27 фрагментів кісток ссавців.

Із землянки № 3А були визначені наступні кістки. Від бика свійського: 8 мозкових частин черепу, 1 лицьова частина черепу, 1 фрагмент нижньої щелепи, 1 нижній зуб, 17 хребців, 13 ребер, 4 фрагменти лопаток, по 2 фрагменти плечових, променевих і тазових кісток, 6 фрагментів стегнових (у двох із них ще не приросли епіфізи), 2 фрагменти великомілкових, 2 таранні, 2 п'яткові (у однієї з них ще не приріс епіфіз), 1 центральна, 1 наколінок, 4 інші суглобові, 1 перша і 1 друга фаланги. Від вівці свійської: 1 хребець і 2 фрагменти великомілкових кісток (у однієї з них ще не приріс нижній епіфіз).

Від вівці та кози (до виду визначити не вдалося): 1 верхній зуб, 1 фрагмент нижньої щелепи (у неї прорізується M_3), 1 хребець, а також по 1 фрагменту плечової (у нього ще не приріс верхній епіфіз), променевої, ліктьової, тазової та великомілкової і п'яткової кісток. Від коня свійського: 1 фрагмент мозкової частини черепу, 1 нижній зуб, 1 ціла пlesнова кістка та по 1 першій та другій фаланзі. Від зайця русака: 1 фрагмент тазової та 3 фрагменти стегнових кісток. Від козулі звичайної: 2 фрагменти пlesнових кісток і по 2 перших і других фаланг. Крім того, знайдено 27 кісток від різних птахів (до виду визначити не вдалося). Не визначено 21 фрагмент кісток ссавців.

Всі ці кістки із землянок №№ 3 і 3А походять від 4 особин (із них 1 молода і 1 напівдоросла) бика свійського, 2 особин (із них 1 напівдоросла) вівці свійської, 3 особини (із них 1 молода) свині свійської, 1 особина коня свійського, 1 особина (молода) собаки свійського, 2 особини зайця русака і 1 особина козулі звичайної.

Деякі з кісток вдалося виміряти.

У бика свійського альвеолярна довжина P^2-P^4 була 50 мм. Ширина нижнього кінця лопатки складала 73 мм, великий діаметр суглобової западини – 61 мм, малий діаметр – 52 мм і ширина шийки – 56,5 мм (значні розміри можуть свідчити про належність цієї кістки до сірій української породи). Ширина верхньої суглобової поверхні променевої кістки становила 72 мм, медіальний поперечник її – 43 мм і ширина нижнього кінця – 72,5 мм. Ширина діафізу великомілкової була 36,5 мм, ширина нижнього кінця – 56,5 мм і поперечник його – 43,5 мм. У іншої великомілкової ширіна нижнього кінця складала 58мм і поперечник – 45 мм. Зовнішня довжина таранної становила 62,5 мм, внутрішня – 57 мм, ширіна верхнього і нижнього кінців – по 42 мм. Ширина центральної була 54 мм і поперечник – 49 мм. Повна довжина однієї першої фаланги складала 55 мм, іншої – 62,5 мм, довжина по середній лінії – відповідно 49 і 55,5 мм, ширіна верхнього кінця – 29,5 і 30 мм, поперечник його – 31 і 34 мм, ширіна діафізу – 23 і 24 мм, поперечник його – 16,5 і 19,5 мм, ширіна нижнього кінця – по 28,5 мм і поперечник його у першої – 22 мм, у другої – відсутній. Повна довжина другої фаланги становила 41 мм, довжина по середній лінії – 34,5 мм, ширіна верхнього кінця – 29 мм і ширіна нижнього – 26 мм.

У вівці свійської ширіна діафізу великомілкової кістки була 16 мм, ширіна нижнього кінця – 27,5 мм і поперечник його – 20 мм. Ширина верхнього кінця пlesнової складала 21,5 мм і поперечник його – 21 мм, ширіна діафізу – 12,5 мм і поперечник його – 11,5 мм.

У свині свійської найменша висота блоку посередині у плечової кістки становила 17,5 мм. Ширина верхнього кінця променевої була 24 мм, поперечник його – 15,5 мм і ширіна діафізу – 14,5 мм. Ширина діафізу великомілкової складала 17 мм. Зовнішня довжина таранної становила 40 мм, внутрішня – 36,5 мм, ширіна верхнього кінця – 26,5 мім і нижнього – 23 мм. Поперечник на рівні вінцевого відростку п'яткової був 20 мм.

У коня свійського повна довжина пlesнової кістки складала 261 мм, зовнішня довжина — 260 мм, ширина верхнього кінця — 43,5 мм, поперечник його — 41,5 мм, ширина діафізу — 30,5 мм, поперечник — 24 мм, ширина нижнього кінця — 44,5 мм, поперечник його — 33,5 мм, індекс ширини діафізу — 11,7% та індекс гребеня нижнього кінця — 85%. За коефіцієнтами Кізевальтера [Громова, 1949, с. 14], це був середній на зріст кінь висотою в холці 138,5 см. За градацією А. Браунера [Браунер, 1916, с 108] ця кістка належала тонконогому коню. Можливо, це був породистий верховий кінь.

У зайду русака довжина кульшової западини тазової кістки була 15,5 мм, ширина її — 14 мм. Це досить великі розміри. Ширина верхнього кінця однієї стегнової становила 26,5 мм. У другої стегнової ширина діафізу складала 11 мм і ширина нижнього кінця — 21 мм. У третьої ширина нижнього кінця була 20 мм.

У козулі звичайної ширина діафізу пlesнової кістки складала 15 мм, поперечник його — 13,5 мм і поперечник нижнього кінця — 18 мм. У однієї першої фаланги повна довжина становила 46 мм, у іншої — 46,5 мм, довжина по середній лінії — відповідно 42 і 43 мм, ширина верхнього кінця — 13 і 12 мм, поперечник його у першої — 17 мм, у іншої відсутній, ширина діафізу у обох — по 8,5 мм, поперечник його — відповідно 7,5 і 8,5 мм, ширина нижнього кінця — по 10 мм і поперечник його — по 9,5 мм. Повна довжина у однієї другої фаланги була 32 мм, у іншої вона відсутня, поперечник верхнього кінця навпаки відсутній у першої, у другої він дорівнював 9 мм, ширина діафізу — відповідно 7 і 7,5 мм, поперечник його — 10 і 10,5 мм, ширина нижнього кінця у однієї — 7,5 мм, у іншої відсутній, поперечник його також у першої 12 мм, у другої відсутній.

Отже, незважаючи на невелику вибірку, можна ризикнути зробити висновок про наявність на досліджуваній пам'ятці кісток від великої рогатої худоби, породи, дуже схожої на українську сіру степову, а також від породистого верхового коня.

Література

Браунер А. Материалы к познанию домашних лошадей России. 1. Лошадь курганных погребений Тираспольского уезда Херсонской губ. *Equus goschkevitschi michi* // Записки Императорского Общества Сельского Хозяйства Южной России. — Одесса: Типография Акцион. Южно-Русского Общества Печатного Дела. — 1916. — Том 86. — Книга 1. — с. 49-184.

Громова В. История лошадей (рода *Equus*) в Старом свете. Часть 1. Обзор и описание форм // Труды Палеонтологического института. — М.-Л.: АН СССР. — 1949. — Том XVII. — Выпуск 1. — 373 с.

Журавлев О. П. Фауна поселения Черноморка-II (на материалах костных остатков) // Использование методов естественных наук в археологии. — Киев: "Наукова думка". — 1981. — С.130-161.

Журавльов О. П. Дрібна рогата худоба Ольвії // Стародавнє виробництво на території України. — Київ: "Наукова думка". — 1992. — С.154-179.

Журавлев О. П. Фауна из скифских поселений Нижнего Поднепровья // Гаврилюк Н. А. Скотоводство степной Скифии. — Київ: МСВП "Актан". — 1995. — Приложение 3. — С.128-138.

Журавльов О. П. Археооологічні дослідження пам'яток України // Археологічні дослідження в Україні 1993 року. — Київ: Інститут археології НАН України. Інститут пам'яткоохоронних досліджень. — 1997. — С.49-52.

Топачевський В. О. Фауна Ольвії // Збірник праць Зоологічного музею. — Київ: АН УРСР. — 1956. — № 27. — С.61-129.

Haak D. Untersuchungen an Ruehrenknochen bei Deutschen Merlinolandschafen und Heidschucken. — Inaugural-Dissertation zur erlangung der veterinaer-medizinischen Doktorwuerde der Tieraerztlichen Fakultaet der Ludwig-Maximilians-Universitaet Muenchen. — Muenchen-Karlsfeld. — 1965. — 90 S.

Зеленко С.М.

Киевский национальный университет им. Т.Шевченко

Подводно-археологические исследования на шельфе между мысом Меганом и Ай-Фока в 2000 году

Zelenko S.M. Underwater-archaeological investigations between capes Meganom and Ai-Phoka in 2000. In the article is submitted archaeological material which was finded by underwater expedition of the Kiev university on ship-wreck X-XI of century in Sudak bay in 2000.

Экспедиция научно-учебного центра подводной археологии Киевского университета имени Тараса Шевченко в 2000 году продолжила обследование шельфа между мысом Меганом и мысом Ай-Фока на юго-восточном побережье Крыма.

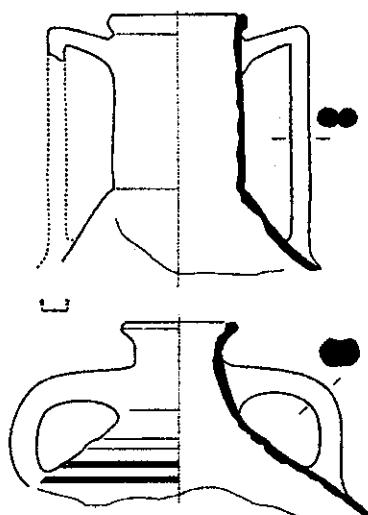

Рис.1. Амфоры из подводных исследований

Зеленко С.М. Підводно-археологічні дослідження на шельфі між мисом Меганом і Ай-Фока в 2000 р. У статті представлений археологічний матеріал виявлений у 2000 р підводною експедицією Київського університету на аварії корабля Х-ХІ століття в Судакської бухти.

За время работы экспедиции были обследованы следующие участки шельфа: бухты Синяя и Голубая у поселка Новый Свет; отрезок береговой полосы от мыса Ай-Фока до центра Кутлакской бухты, где в восточной части долины, на западном отроге Карапул-Обы расположена крепость первых веков нашей эры и отрезок шельфа у мыса Меганом. В бухтах Синяя и Голубая археологический материал представлен мелкими фрагментами средневековой керамики (керамида, амфоры и пифосы). На отрезке береговой полосы в Кутлакской бухте обнаружены два крупных фрагмента средневековой и античной амфоры (рис 1).

На шельфе у мыса Меганом обнаружено место кораблекрушения Х-ХІ вв. Подъемный материал представлен амфорами двух типов и синхронным им якорем. Эти амфоры подобны двум типам амфор исследованного нами в 1999 году кораблекрушения возле пгт. Новый Свет.

Сохранность амфор, по сравнению с кораблекрушением в Новосветовской бухте, значительно хуже. Это связано с тем, что оно расположено на небольшой глубине.

Амфоры первого типа имеют шаровидное тулово покрытое волнообразным рифлением (Рис. 2). Они имеют невысокое горло с валикообразным венчиком. Небольшие, но массивные и овальные в сечении ручки примазаны под венчиком к горлу. От горла они идут горизонтально или слегка поднимаясь и опускаясь

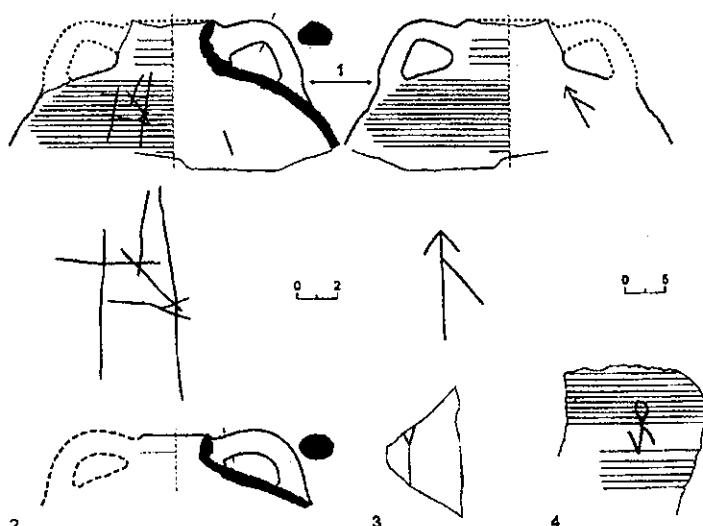

Рис.2. Амфоры с граффити из подводных исследований

почти под прямым углом на верхнюю часть туловы. Черепок плотный, светло красного цвета. На стенках имеются граффити в виде букв греческого алфавита. Они хорошо известны по раскопкам различных центров Средиземноморья -Прячерноморья [Barnea, 1954, fig.1; 1989, p.132; Якобсон, 1979, с. 73, Рис.43.6; Паршина, 1991, с. 76; и др.] и классифицируется у исследователей как тип XVI по херсонесской классификации [Антонова и др., 1971, с. 90], тип I [Gunzenin, 1990, pl.XXVIII-2; Иотов, Атанасов, 1998, с. 74]; тип 54 [Hayes, 1992, p.73, fig.24-7]; класс 42 [Романчук и др. 1995, с. 66-68, таб.33], тип 45 [Sazanov, 1997, p.97, fig.4,45]. По раскопкам в бассейне Черного моря эти амфоры датируются временем от второй половины X до первой половины XI в., а в районе Белграда использовались до XII века. По существующей в настоящее время гипотезе, предложенной турецкой исследовательницей Негрис Гюнсенин и подтвержденной ее раскопками керамических печей в районе горы Ганос - место их производства - мастерские на северном берегу Мраморного моря [Gunzenin, 1991, p.1288-1289; 1993, p.193-201; 1994, p.167-178].

Второй тип

- это амфоры с корпусом грушевидной формы и венчиком "воротничкового" типа (Рис. 3). Они имеют слаженную поверхность туловы с двумя зонами рифления, одна у нижнего крепления ручки и вторая у донной части, массивные и уплощенные в сечении ручки крепятся непосредственно под

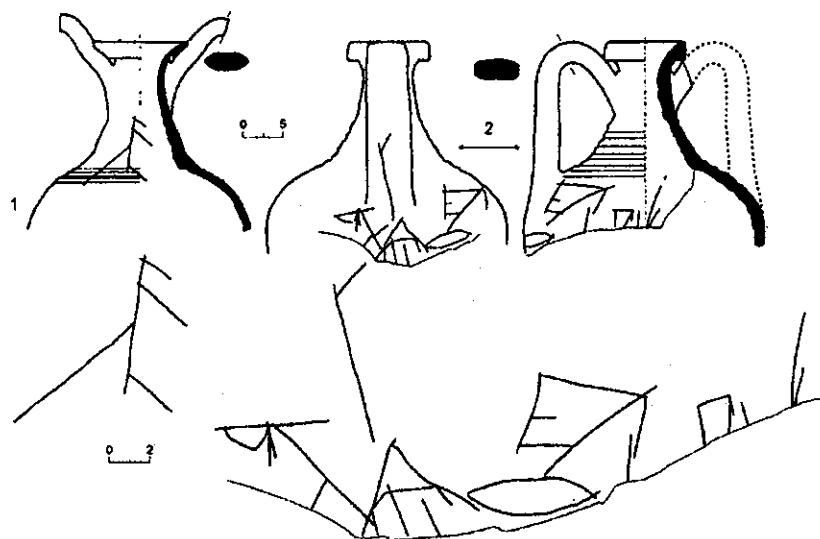

Рис.3. Узкогорлые амфоры из подводных исследований

венчиком, затем поднимаются над горлом или вровень с ним и после резкого излома вертикально опускаются на верхнюю часть туловы. Дно - округлое. Черепок светло-коричневый (бежевый). На стенках и ручках этих амфор имеются граффити в виде букв греческого алфавита и геометрических знаков. Этот тип амфор широко распространен в Средиземноморье и бассейне Черного моря [Barnea, 1967, fig.161; Якобсон, 1979, с. 109-111; Паршина, 1991, с. 76; и др.] и известен как тип XXI по херсонесской классификации [Антонова и др. 1971, Рис. 22]; тип II [Gunzenin, 1990, pl.XXXIII-XXXVI; Иотов, Атанасов, 1998, с. 74-75]; тип 60 [Hayes, 1992, p.75, fig.26-4]; класс 43 [Романчук и др. 1995, с. 68-70, таб.34], тип 52 [Sazanov, 1997, p.98, fig.4,52]. Большинство исследователей датируют эти амфоры временем от второй половины X до конца XI - начала XII века. В Херсонесе они обнаружены в комплексах последней трети X - первой половины XI века. По существующей среди исследователей средневековой керамики в настоящее время гипотезе, центр производства амфор этого типа находился в окрестностях Ники.

Результаты подводных исследований, полученные в 2000 году являются еще одним свидетельством торговых контактов Крыма в X-XI веках с внешним миром.

Литература

Антонова И.А., Даниленко А.И., Ивашути Л.П., Кадеев В.И., Романчук А.И.. Средневековые амфоры Херсонеса. // АДСВ Сб.7, 1971

Йотов В., Атанасов Г. Скала - крепость от X-XI век до с. Кладенци, Тервелско. 1998.

Паршина Е.А. Торжище в Партенитах // Византийская Таврика. К. 1991.

Романчук А.И., Сазанов А.В., Седикова Л.В. Амфоры из комплексов византийского Херсона. Екатеринбург. 1995.

Якобсон А.Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики. Л. 1979.

Barnea I. Amforele feudale de la Dinogetia. // SCIV №3-4. Bucuresti. 1954.

Barnea I. Ceramice de import. // Dinigetia Asezarea feodală timpurie de la Bisericuta-Garvan. // Bucuresti. 1967.

Barnea I. La ceramique Byzantine de Dobroudja X-XII siecles. // Paris. BCH Supp. 18. 1989.

Gunzenin N. Les amphores byzantines (Xe-XIIIe siècles) typologie, production, circulation, d'après les collections Turques. Paris. Vol.II. 1990.

Gunzenin N. Ganos, centre de production d'amphores à l'époque byzantine // Anatolia antiqua (Eski Anadolu). Paris. Vol.II. 1993.

Gunzenin N. Ganos: résultats des campagnes de 1992 et 1993 // Anatolia antiqua (Eski Anadolu). Paris. Vol.III. 1994.

Hayes J.W. The Pottery. Excavations at Sarashane in Istanbul. Princeton. 1992.

Sazanov A. Les amphores de l'antiquité Tardive et du moyen age: continuité ou rupture? Le cas de la mer Noire. // La céramique médiévale en Méditerranée. Actes du 6 congrès, Aix-en-Provence. 1997.

Івакін Г. Ю., Балакін С.А.

Інститут археології НАН України

Національний заповідник Києво-Печерська Лавра

Археологічні дослідження на території Києво-Печерської лаври у 2000 р.

Ivakin G.Ju., Balakin C.A. Archaeological researches in Kyiv-Pechersk Laura terrain in 2000. 2000' archeological researches in the Kyiv-Pechersk Museum was connected with the construction of the Uspensky Cathedral engineering pipelines system. The total length of the investigated trenches is 2700 m. In the process of the research some habitable and household objects of the XII-XVIII cent. were discovered, monastery defensive constructions of the XVII-XVIII were fixed. There were received new data about Uspensky necropolis structure and topography.

Ивакин Г. Ю., Балакин С.А. Археологические исследования на территории Киево-Печерской лавры в 2000 г. были связаны с прокладкой системы инженерных коммуникаций Успенского собора. Общая протяженность обследованных траншей составила 2700 м. В ходе работ выявлено большое количество жилых и хозяйственных построек XII-XVIII вв., зафиксированы оборонительные сооружения монастыря XVII-XVIII вв., получены новые данные о составе и топографии успенского некрополя.

Археологічні дослідження на території Києво-Печерської лаври у 2000 р. були пов'язані з влаштуванням обширної мережі інженерних комунікацій та впорядкуванням території навколо Успенського собору. Не враховуючи окремих шурфів та котлованів під різні технічні споруди, сама лише довжина траншей, прокладених по території Верхньої лаври, у загальному підрахунку сягала близько 2700 м. За досить складних умов та стислого терміну дослідження, під час нагляду за цими роботами вдалося зібрати чисельну колекцію археологічних матеріалів XII-XVIII ст., отримати деякі нові дані щодо історичної топографії Києво-Печерської лаври, складу та розвитку успенського некрополю XI-XIX ст. Окремий напрямок робіт становило обстеження залишків давньоруської трапезної Печерського монастиря, виконане під проект музеїфікації пам'ятки.

Серед великої кількості різномірних побутових об'єктів, виявлених у межах Головної площа Києво-Печерської лаври, найбільш цікаві знахідки пов'язані з 4 житловими комплексами, дослідженими біля корпусів № 4 (2), №5 та №20.

Житлова споруда XII-XIII ст. була зафіксована при прокладці траншеї біля західного фасаду корпусу № 20. На дні ґрунтової частини будівлі виявлено залишки дерев'яних конструкцій. У заповненні житла зібрана значна колекція давньоруської побутової та тарної кераміки, фрагменти скляних та металевих виробів. Тут же знайдено шматочки необробленого бурштину. За топографією та характеристиками археологічного матеріалу цей об'єкт належить до комплексу будівель, досліджених у цьому районі у 1991 р. З верхнього шару заповнення котловану житла походить значна кількість перепаленої по-

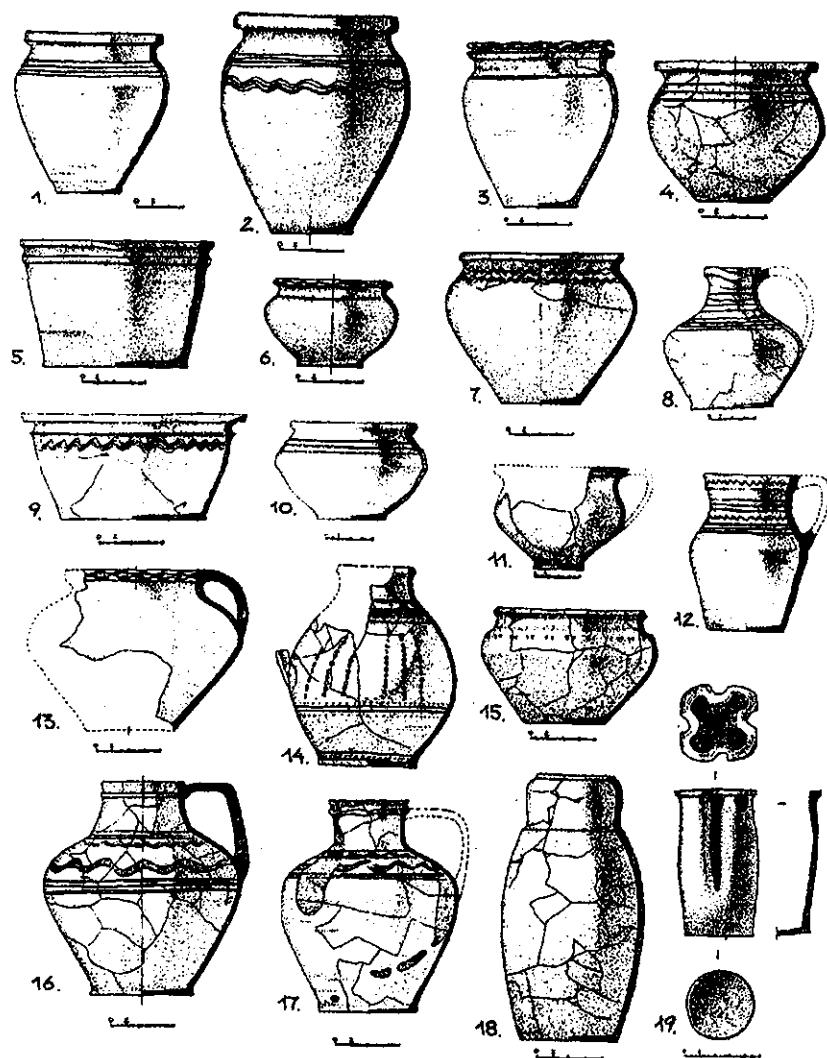

Рис. 1. Кераміка з Успенського собору Києво-Печерської Лаври

лив'яної керамічної плитки, вторинного використання. За габаритами ($15 \times 15 \times 1,5$ см) та складом тіста вона дещо відрізняється від типової підлогової плитки як Успенського собору, так і трапезної 1108 р. ($11,0 \times 11,0 \times 1,2-1,4$ см).

Інше житло було виявлене майже під фундаментами східної стіни корпусу № 5. На рівні дна житла, у обпаленому, жовтогарячому за кольором лесовому ґрунті зафіксовано відбитки дерев'яних конструкцій будівлі. На дні житла, у насиченому попелом та вугіллям ґрунті заповнення, зібрано значну кількість різномірідник органічних решток та досить репрезентативний керамічний матеріал (Рис. 1, 1-5, 18). За всіма ознаками будівля загинула від пожежі, час якої, спираючись на специфіку керамічного комплексу, можна співставити з погромом Печерського монастиря у 1482 р. (Менглі-Грій).

Керамічний комплекс житла характеризують горщики видовжених пропорцій з овальною формою тулуба, слабо профільованими плічками та потовщеними округлими вінцями. Орнаментація досить лаконічна і зводиться до прямих або хвилястих ліній на шийці та плічках посудин. Крім виробів, у морфології та декорі яких ще відчувається вплив давньоруської гончарної традиції, у комплексі, що розглядається, присутні та-

кож вироби, які відображують формування нових рис, притаманних гончарному виробництву XV-XVI ст. Це світлоглиняні горщики середніх розмірів із защипами по зовнішньому краю потовщеніх вінець. Всередині посуд іноді вкрито зеленою поливою. У заповненні житла також було знайдено голосник великих розмірів, вірогідно, з руїн Успенського собору (Рис. 1, 18). Звідси ж походить горщик приземкуватих пропорцій, з недбалою обробкою поверхні та досить простою схемою орнаментації (Рис. 1, 4). Подібна кераміка відома і з інших пунктів Верхньої лаври (Рис. 1, 15).

Залишки ще двох споруд було досліджено на різних ділянках відповідно південного фасаду корпусу № 4. У першому випадку отримано досить виразні еразки побутової та будівельної кераміки XV-XVI ст. (Рис. 1, 19). Дослідження другого житла дало змогу зібрати досить цікавий керамічний комплекс першої половини XVI ст. (Рис. 1, 6-10), датований знахідкою у верхніх шарах заповнення ґрунтової ями будівлі литовського напівгроша Олександра Ягеллончика 1501-1506 р. У історико-топографічному відношенні згадані об'єкти важливі перш за все у плані визначення лицьової лінії корпусу "келій соборних старців" на період до реконструкції архітектурного ансамбля Києво-Печерської лаври у першій половині XVIII ст.

Поруч із зазначеними об'єктами розчищено залишки побутової печі, змурованої з уламків брускової цегли та бутового каменю на глині. Не виключено, що цей об'єкт слід розглядати як залишки будівельного майданчика кінця XVII ст., коли черговий раз реконструювався Успенський собор і коли, за письмовими джерелами, відбувся останній "найз" кримців на Печерський монастир. Можливо, свідотством саме цього інциденту є знайдений біля печі морфологічно досконалій кований залізний наконечник стріли. Тут же було знайдено литовський солід Сигізмунда III 20-х рр. XVII ст. та розвал глечика, явно не місцевого походження (Рис. 1, 14).

Цікаві знахідки було отримано під час дослідження побутової ями, виявленої західніше Успенського собору. Крім декількох керамічних форм XVI ст. (Рис. 1, 11-13), тут було знайдено 2 фрагменти свинцевого окуття віконних рам, ймовірно, від оздоблення Успенського собору. Тут же знайдено і уламки самих віконниць, діаметром 10-12 см з шириною манжета у 0,4 см. На одному з фрагментів зберігся мальований золотою фарбою орнамент рослинного типу. За розмірами та морфологічними ознаками знайдені віконниці не співпадають з віконницями Успенського собору, реконструйованими за відбитками на цем'янковому розчині. Датування зазначеного матеріалу визначається двома монетами, знайденими у заповненні ями. Це денарій Сигізмунда I (Старшого) пруського карбування (1506-1548 рр.) та денарій Сигізмунда II Августа литовського карбування 1556 р.

Під час нагляду за земляними роботами на розі вул. Січневого повстання та Лавського провулку було зафіксовано два оборонних рови, що перерізали трасу про-вулка під дещо різними кутами у загальному напрямку південь-північ. Близчий до вул. Січневого повстання рів у ширину мав не менше 11,6 м; глибина рва сягала 2,4 м. Заповнення споруди мало яскраво виражений строкатий характер. По стінках рову фіксувався прошарок зотліої деревини. У 1997 р. трасу цього рову було зафіксовано біля південного фасаду корпусу № 19.

У східну частину великого рову було "впущено" менший за габаритами рів, шириною біля 4,8-5,0 м та глибиною близько 1,8-2,0 м. У засипці меншого рову знайдено декілька фрагментів типової кераміки XVII-XVIII ст., а на його дні — коронний солід Яна-Казимира 1668 р. ("боратинка"). Перша із зазначених споруд може бути пов'язана з укріпленням фортифікаційних споруд Лаври за І. Самойловича у 1679 р., а друга, скоріш за все, — з інженерними роботами гарнізону Печерської фортеці у XVIII ст.

У 30-40 м на схід від оборонних споруд, на відстані 5 м один від одного, було зафіксовано два гончарні горни кінця XVII — початку XVIII ст. З першого походить невелика колекція неполив'яних коробчастих кахель з рельєфним орнаментом рослинного типу та декілька фрагментованих керамічних кухлів. Дослідження другого горна виявило, що стінка споруди була змурована на глині червоною цеглою, розмірами 29x15x5-6 см. Підмурки горну являли собою суцільній шар подоненої сирцевої кераміки XVII-XVIII ст.; у заповненні споруди розчищено розвал

світлоглиняного глечика (Рис. 1, 16). Обидва об'єкти є рештками гончарних майстерень лаврської слободи, знищеної у 1706 р. під час зведення валів Печерської фортеці.

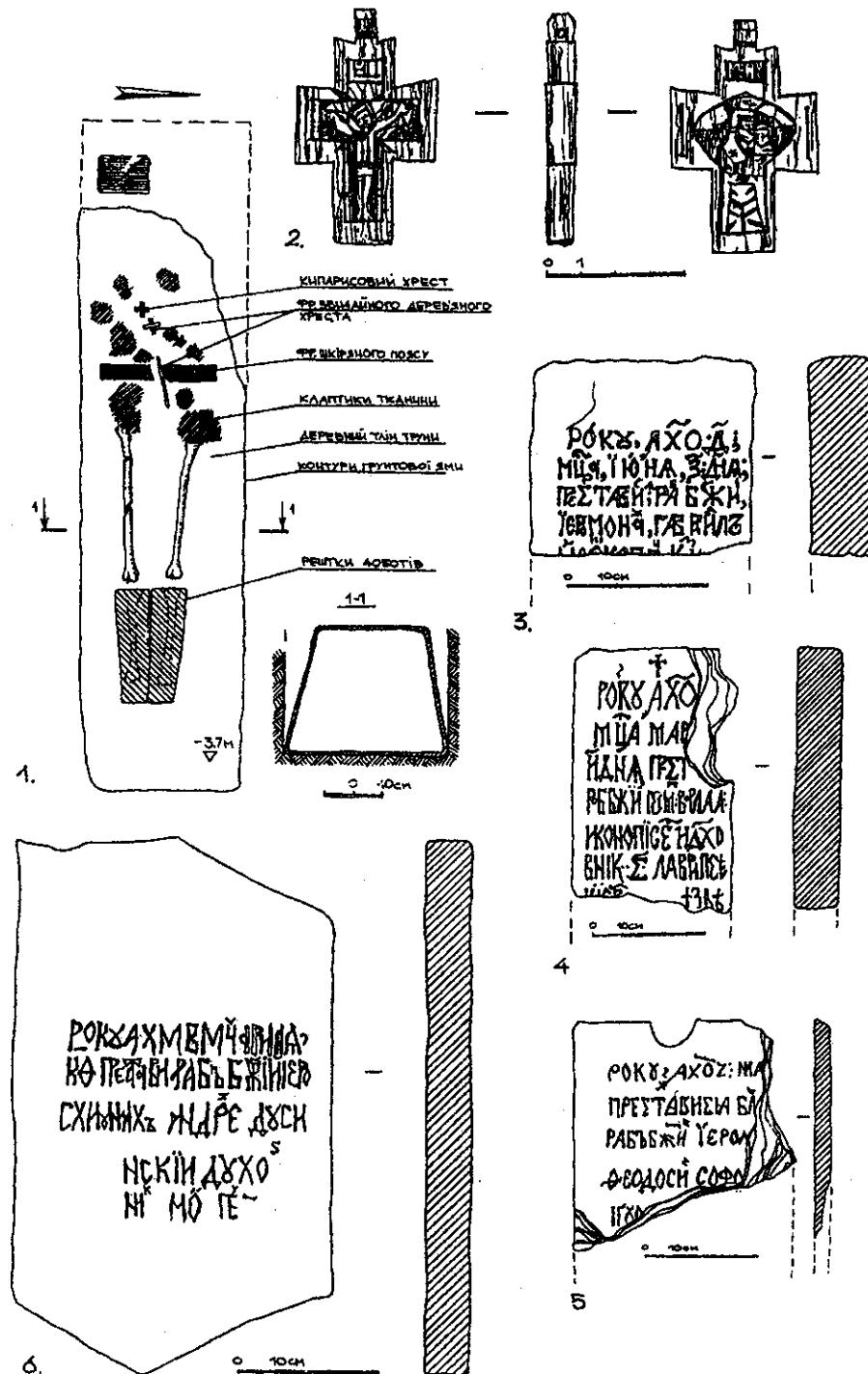

Рис.2. Поховання з Успенського собору Києво-Печерської Лаври

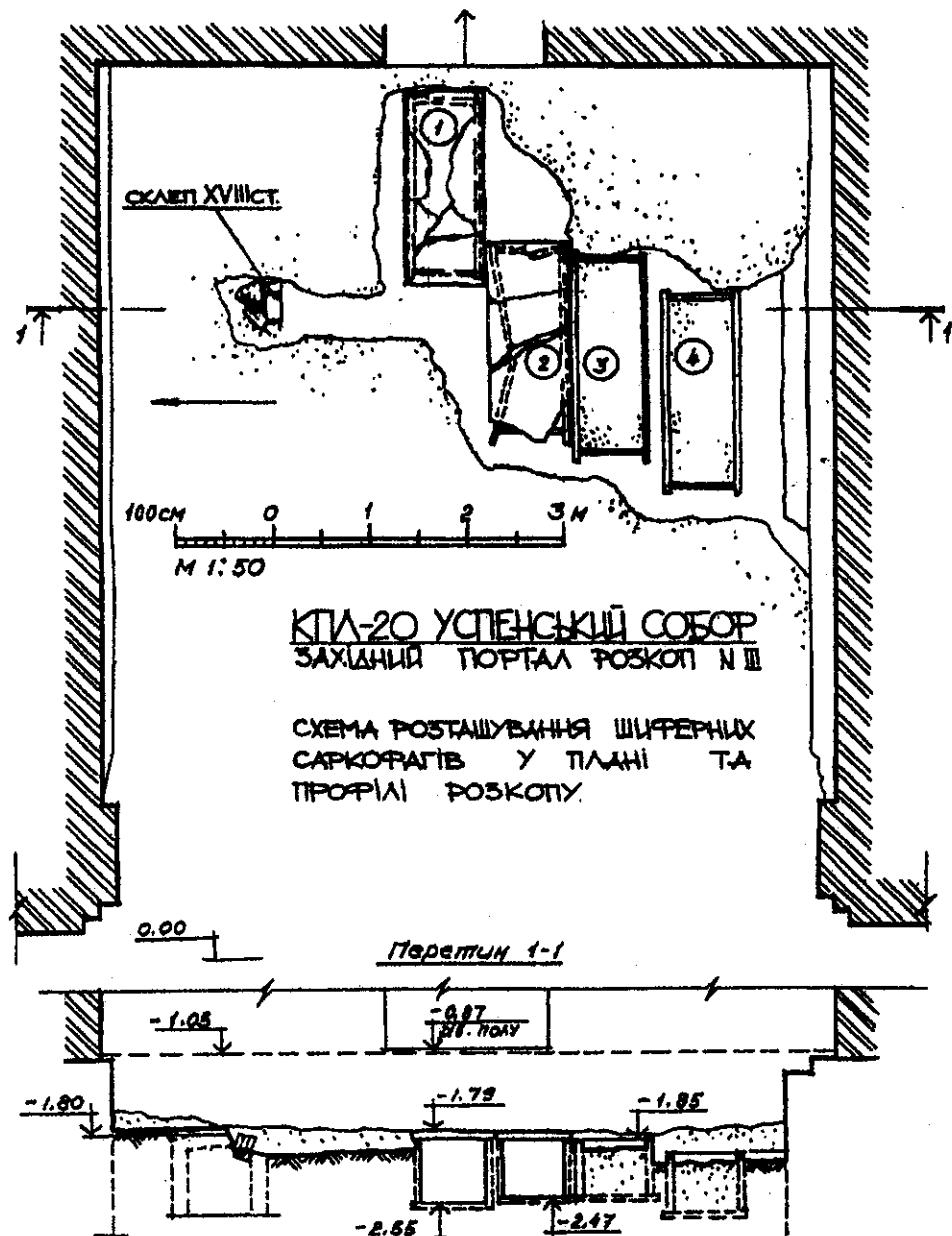

Рис. 3. Схема розташування шиферних саркофагів в Успенському соборі Києво-Печерської Лаври

Серед індивідуальних знахідок сезону 2000 р. можна відзначити гральну кістку знайдену у шурфі між трапезною XII ст. та дзвіницею Києво-Печерської лаври. Знахідка являє собою астрагал вівці або кози, одна широка площа якого залита свинцем. У тому ж шурфі знайдено і розвал глечика XVII-XVIII ст (Рис.1, 17).

Невід'ємною складовою частиною охоронно-рятувальних досліджень 2000 р. була фіксація численних поховань успенського некрополю, які зустрічалися по всій площі навколо Успенського собору. Найбільша концентрація поховань спостерігалаася на дільниці західного фасаду собору, де крім декількох цегляних склепів XVII-XVIII ст., були зафіксовані рештки близько 40 безінвентарних поховань у дерев'яних тру-

нах. Більша частина поховань пошкоджена ще в давнину при здійсненні більш пізніх поховань, або під час будівельних робіт. Значна кількість поховань була виявлено також південніше собору, у межах сучасного оглядового майданчика Заповідника та біля північного фасаду трапезної ХІХ ст. Ще два поховання було досліджено біля корпусу № 7, у 36 м північніше Успенського собору. Одне з поховань було здійснено у труні шестикутної у перерізі форми. Небіжчика покладено випростано на спині, головою на південний захід, руки скрещено на грудях. Інвентаря у похованні не було. Поховання № 2 здійснено у труні трапецієподібної форми. На тазових кістках скелета розчищено фрагменти шкіряного пояса з металевою застібкою, у районі ніг - рештки чоботів (Рис. 2, 1). У районі грудної клітини небіжчика знайдено два дерев'яні хрести. Один хрест простої форми, зібраний з тонких дерев'яних планок, розмірами 21,1x8,5x0,4 см, другий - кіпарисовий, з різьбленими зображеннями Розп'яття (AV) та Богоматері з немовлям (RV). Його розміри: 7,0x4,5x1,5 см (Рис. 2, 2). Варто також відмітити, що під час земляних робіт біля східного фасаду та у районі південного ризаліту західного фасаду Успенського собору було знайдено декілька надгробків з пісковика та шифера від зруйнованих ще у XVIII ст. поховань лаврських ченців XVII ст. (Рис. 2, 3-6).

Під час планування ділянки перед головним входом до Успенського собору було виявлено групу з 4 шиферних саркофагів. Споруди встановлено у лесовому ґрунті, щільно одна до одної, повздовжньою віссю за лінією схід - захід (Рис. 3). Розміри споруд за внутрішніми контурами коливаються у межах 1,8-1,9x0,55-0,6 м. Два найближчі до входу саркофаги (№№ 1 - 2) мали незначні пошкодження внаслідок вибуху 1941 р. Обидві ці споруди мали віко у вигляді великих шиферних плит, розмірами 2,2x0,8 м. Два інші саркофаги з самого верху було забутовано чистим, слабо гумусованим лесовим ґрунтом.

На дні саркофагів №№ 1 - 2, внутрішня порожнина яких була вільна від ґрунту, розчищено рештки скелетів, що належали, відповідно, чоловікам 35 - 55 та 50 - 60 років (визначення І.Д. Потехіної). Кістки збереглися у дуже поганому стані. Небіжчиків поховано випростано на спині, головою на захід. У саркофазі № 1 знахідок не було. У саркофазі № 2 біля ніг небіжчика знаходилася дерев'яна палиця 35 см завдовжки, обмотана витою мотузкою.

Основне поховання саркофагу № 3, що належало жінці 18-20 років, перекривалося лесовою забутовкою, у складі якої містилась значна кількість розрізнених людських кісток, що належали, як мінімум, 4 особам. У саркофазі № 4 від первісного поховання залишилися лише рештки золотих ниток від одягу. Безпосередньо на рівні нижньої плити тут, у перевідкладеному стані, знаходилися окремі кістки, що належали не менш як 3 різним за віком та статю особам.

Численні порушення анатомічного порядку кістяків основних поховань саркофагів №№ 1 та 2, наявність у саркофагах №№ 3 та 4 решток зруйнованих при будівництві собору більш ранніх поховань успенського некрополю свідчать про те, що всі споруди розкривалися під час попередніх будівельних робіт. Відсутність цих саркофагів на плані собору 1888 р. дозволяє відносити перше обстеження споруд до часів XVII-XVIII ст.

На відміну від групи саркофагів, досліджених у 1998 р. у нартексі Успенського собору, яка спроявляла враження єдиного, за здогадом спланованого поховального комплексу, група поховальних споруд, що розглядається, безсумнівно формувалася поступово, протягом певного часу. Специфічне місце розташування поховальних споруд, різниця у ступені збереженості кісток основних поховань та кісток "кістниць", а також деякі інші ознаки, дозволяють припускати, що первісні поховання виявленої групи саркофагів відносилися до найранішого етапу функціонування некрополю Успенського собору.

Івакін Г. Ю., Балакін С. А., Сиром'ятников О. К.

Інститут археології НАН України

Національний заповідник Києво-Печерська Лавра

Дослідження давньоруської трапезної Печерського монастиря

Ivakin G.Ju., Balakin C.A., Syromyatnikov O.K. Researches of the Pechersk Monastery Old Russian refectory. Archeological research of the Pechersk Monastery Old Russian refectory in 2000 was aimed to museum management. The total perforations area was 100 m². For the first time there were found the bases of the western facade of refectory. As the result of works there was collected a considerable set of household and construction ceramics, and the properties of the stages of the architectural history of the monument were specified.

Давньоруська трапезна Печерського монастиря досліджувалася В.О. Харламовим у 1985 - 1986 та 1991 рр. Обстеження, проведені у 2000 р., були зумовлені завданням музеєфікації пам'ятки. У площі трапезної та з зовнішнього боку її східного, південного та західного фасадів було закладено декілька шурфів, загальною площею біля 100 м². Під час робіт повністю розкрито південно-східний кут трапезної (Рис. 1, 1), значні ділянки східного, північного та західного фасадів, деякі хрецьваті пілони внутрішнього простору споруди.

Верхня площа стін східного фасаду фіксувалася на глибині 0,6 м від сучасної поверхні; фундаменти заглиблено до відмітки 1,35 м (-186,9 м). Ширина зовнішніх стін дорівнює ширині фундаментного рову і становить 0,86-0,94 м. Перший об'єм трапезної складено пілінфою відносно гарної якості, розмірами 31-28x26-24x4 см. Розчин цем'янковий, світлого (рожевого або кремового) кольору.

У муруванні південно-східного кута трапезної та у завалах будівельного матеріалу поруч з нею було зібрано біля 10 фрагментів пілінфи з рельєфними знаками та написами на ложковому боці (Рис. 1, 2-6). Написи виконано у дзеркальному відображені. На найбільшому уламку напис читається повністю (Рис. 1, 2) і, можливо, передає ім'я майстра. На решті уламків видно зображення двоєзубця простої форми (2), лігатуроподібні знаки (2), або частини літер та знаків. Пілінфа із зображеннями крихка, червоно-жовтогарячого кольору, прямокутна, розмірами 29-30x19-22x3,5-4,5 см. За технічними ознаками вона значно відрізняється від матеріалу основного об'єму трапезної і пов'язується з ремонтними роботами другої половини XII ст., коли відбулося посилення конструкцій центральної частини будівлі.

По всій довжині східного фасаду з внутрішнього боку стіни розчищено фрагмент мурування, ширину 1,2-1,5 м, виконаний малоформатною пілінфою на вапняно-піщаному розчині. Пілінфа невисокої якості, розмірами 25x20x4,5-5 см. За спеціфікою технічних ознак будівельних матеріалів та системою мурування зазначений фрагмент є рештками останнього ремонту споруди, здійсненого у перший половині XIII ст. для підсилення східного фасаду, ймовірно, після землетрусу 1230 р.

Під час розчистки підмурків східної частини північного фасаду з'ясовано, що ширина підмурків тут коливається у межах 0,9-0,94 м. Стіна ззовні та з внутрішнього боку має пілястри, ширину 0,9 м, які виступають за площину стіни на 0,3 м. На внутрішній площині стіни ін сіти зафіксовані рештки затірки та фрескового розпису. У районі північного входу будівлі виявлено могильну яму (поховання досліджено у 1991 р.), заглиблена на 0,6-0,7 м у товщу мурування. Ширина ями — 0,65 м, простежена довжина — 0,7 м, орієнтація — схід-захід. Судячи із поодиноких кісток, знайдених на дні могили поховання належало чоловікові 40-60 років.

Крім обстеження досліджених раніше ділянок пам'ятки, вперше було майже повністю з зовнішнього боку розкрито західний фасад будівлі. З'ясовано, що цен-

Ивакин Г. Ю., Балакин С. А., Сыромятников О. К. Исследование древнерусской трапезной Печерского монастыря. Археологические исследования древнерусской трапезной Печерского монастыря в 2000 г были подчинены задаче музеификации памятника. Суммарная площадь шурfov составила 100 м². Впервые были раскрыты фундаменты западного фасада трапезной. В результате работ собрана значительная коллекция бытовой и строительной керамики, уточнены характеристики этапов архитектурной истории памятника.

тральна частина західного фасаду просіла на глибину біля 1,0 м (- 186,41 м) відносно рівня північної та південної ділянок стіни (- 187,52 та - 187,28 м). Техніка мурування та характер будівельних матеріалів такі самі, як і на інших ділянках основного об'єму споруди: плінфа прямокутна, відносно непоганої якості, розмірами 37-34x26-29x4-5 см., розчин цементовий рожевого кольору, система мурування — змішана, із застосуванням бутового каменю. Ширина швів — 3,0 см, товщина загладженого лицьового тинку — 0,7-0,8 см. Виявлена зовнішня пілястра західної стіни мала ширину 1,6 м і виступала за площину стіни на 1,2 м. У районі пілястри простежено поширення фундаментного рову; його зовнішня стінка була викладена уламками плінфи. Під час розчистки західного фасада тут, крім випадкових матеріалів XVII-XVIII ст., було знайдено дві монети: празький гріш Вацлава IV (1378-1419) та другу на території Києво-Печерської Лаври срібну монету Володимира Ольгердовича (1362-1394 рр.). На відміну від знахідки 1998 р., що належала до I типу, ця монета відноситься до IV типу (із князівським знаком "IS").

З зовнішнього боку південно-східного кута трапезної була виявлена ділянка незайманого культурного шару, де вдалося простежити картину руйнування пам'ятки: потужний шар будівельного матеріалу первісного об'єму споруди перекривав тонкий (до 5 см) прошарок обпаленої глини жовтогарячого кольору, нижче якого фіксувався інтенсивно гумусований, насичений вуглем культурний шар XII-XIII ст. У завалі будівельного сміття зустрічалися фрагментів голосників, уламки полив'яніх плиток підлоги та досить численні фрагменти різно кольорового фрескового тинку. На одному з фрагментів синього кольору є графіті. Звідси ж походять поодинокі вінці кераміки XV

ст. Гумусований шар, що фіксував рівень денної поверхні у часи існування "трапезниці", був насичений побутовими рештками поварік — уламками давньоруської кухонної та тарної кераміки, кістками тварин та риб осетрових та коропових порід.

Таким чином, за результатами проведених досліджень було з'ясовано технічний стан фундаментів будівлі, виконано нові обміри плану та уточнено характеристики етапів будівельної історії пам'ятки. У ході робіт також була зібрана досить репрезентативна колекція археологічних знахідок та будівельних матеріалів XII — XV

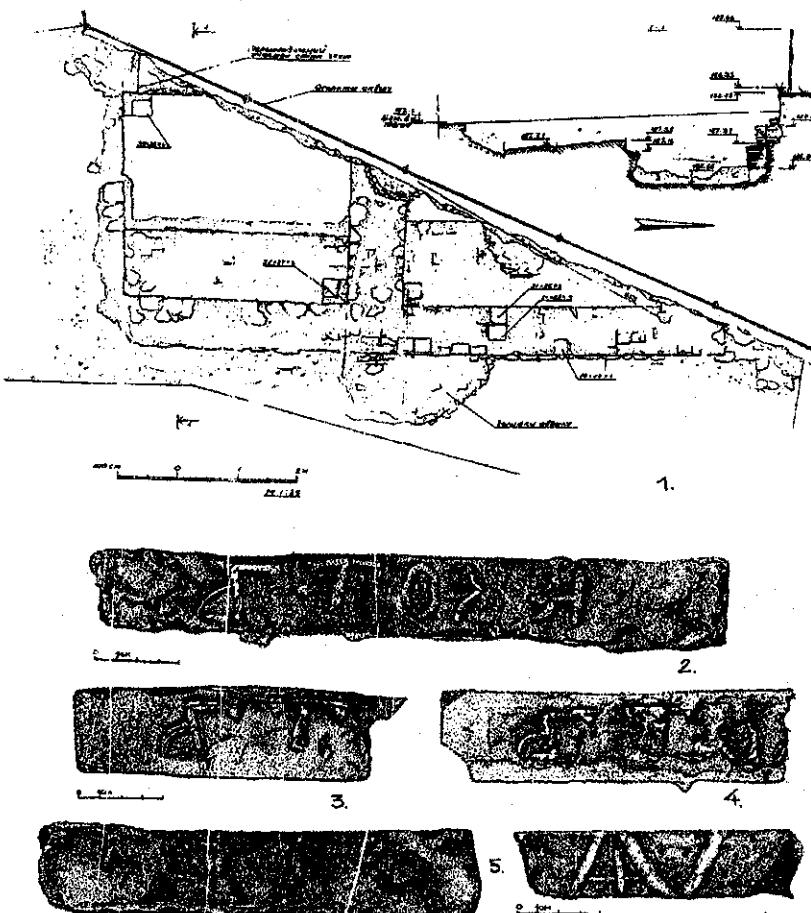

Рис. 1 Залишки давньоруської трапезної Печерського монастиря

Казаков А.Л., Готун І.А., Дудко О.С.

Чернігівський педуніверситет; *Інститут археології НАН України

Підсумки рятівних робіт на Чернігівському Подолі

*Kazakov A.L., Gotun I.A., Dudko A.S.
Rescue excavation outcomes in Chernigiv Podil.* Publication deals with excavations carried out on site of pre-planned building which took place in autumn 2000 in Chernigiv Podil near Elets' hill foot. In spite of small amount of works the outcomes can be considered as significant for the chronologic and stratigraphic situation and household aspects of the site which hasn't been examined before were studied.

Восени 2000 р. у зв'язку з проектуванням офісного будинку комерційного підприємства "Зірка" на кошти замовника було проведено рятівні роботи на згадуваному літописом Чернігівському Подолі. Розкопки, хоч і невеликі за обсягом, все ж можуть вважатись значимими, оскільки вивчення територія на південний схід від Єлецької гори раніше не проводилось і ситуація на даний ділянці залишалась незрозумілою, що відзначалося навіть в узагальнюючих працях: "розміри цієї частини міста визначити неможливо за браком відомостей про поширення культурних шарів на Подолі Чернігова" [Археологія Української РСР. - 1975. - Т. III. - С. 205]. Роботи полягали у вивченні шару під майбутнім свайним фундаментом, вдовж траси якого було закладено три повздовжніх траншеї і одну поперечну. Із зорієнтованих з північного заходу на південний схід дві мали довжину близько 20 м, одна - 10 м; зорієнтована з північного сходу на південний захід - близько 12,5 м. Ширина траншей становила 1,2-1,5 м.

На вказаній ділянці потужність шару складала 1,5 - 2,8 м. Його верхня частина (0,5-0,7 м) - підсипка (у зв'язку з високим рівнем ґрунтовних вод) під приватні садиби першої половини століття. Нижче простежено чорний гумусований шар з численними перекопами. В ньому зібрано уламки посуду XVIII-XIX ст. та синхроннійому кахлі. Означений шар підстелявся темносірим гумусованим, котрий, в свою чергу, перекривав світлосірий гумусований з фрагментами посуду XI-XII ст. Основу траншії складав материк, перекритий ґрунтовими водами, рівень яких піднявся у зв'язку з відводом русла Стрижня. В числі знахідок (крім невід'ємної складової давньоруського культурного шару - уламків посуду) - 34 індивідуальні. Серед них переважали такі, що пов'язані з побутом населення: ножі та бруски для їх гострення, цвяхи, ряд неатрибутованих виробів. Виявлено уламки трьох скляних браслетів, траплялися шматки плянфи.

Результати невеликих за обсягом робіт не сенсаційні. Отримано, як уже зазначалось, матеріал, що характеризує побут населення, вдалось скласти уявлення про стратиграфію даної ділянки Чернігівського Подолу, хронологію вказаної території. Разом з тим, суттєво, що вдалось вести роботи в районі, зайнятому під приватну забудову і раніше недоступному для досліджень.

Коваленко О.В., Гейко А.В., Сапегін С.В.

Центр охорони та дослідження пам'яток археології управління культури

Полтавської облдержадміністрації

Полтавський музей-заповідник ім. А.С.Макаренка

Охоронні роботи в Полтавській та Черкаській областях

У 2000 р. продовжені охоронні дослідження (1997 р.) на селищі Сердюки-1 Полтавського району. Територія поселення зазнала руйнувань (до 1,5 га) діючим кар'єром по видобуванню глини. Всього розкопано 105 м² пошкодженого культурного шару та зроблено дві зачистки відшарувань. Товщина культурних нашарувань, у останніх, становила більше 1 м. Виявлено 8 ям, шість з яких належать бондарихинській, інші чер-

Казаков А.Л. Готун І.А. Дудко А.С.
Итоги спасательных работ на Черниговском Подоле. Публикация посвящена новостроочным работам, проведенным осенью 2000 года на Черниговском Подоле у подножья Елецкой горы. Невзирая на незначительный объем работ, результаты можно считать весомыми, поскольку удалось проследить стратиграфию и хронологию данного ранее не исследованного участка, особенности быта населения.

няхівській культурам. З культурного шару та ям походять уламки бондарихинських горщиків, прикрашених, найчастіше, ззовні вдавленнями округлою чи підтрикутною паличками, глиняні вальки, кістки тварин. Серед матеріалів черняхівської культури — фрагменти ліпного та гончарного посуду, останні переважають. Зустрічаються миски, що мали лисковану поверхню та горщики. Знайдено кам'яні точила, пряслиця, оброблений ріг тварини. Селище потребує продовження охоронних розкопок. Проведено дослідження у зоні активного розмивання берегів Кременчуцького водосховища. По його узбережжю, на лінії відмиву, біля с. Святилівки Глобинського району Полтавської області зібрано в урочищі "Пляж" уламки кераміки епохи бронзи, черняхівської культури та козацької доби. Ще одне місцевонаходження з великою кульєстю дуже обкатих водою уламків гончарного посуду черняхівської культури, виявлено в урочищі "Острів", неподалік берега.

У Чернобаївському районі Черкаської області проведені розвідки від шосейного моста у гирлі р. Сули до с. Кліщинці. На лінії відмиву долсолідженіо два місцевонаходження. Перше — епохи бронзи та черняхівської культури, друге черняхівської та пеньківської культур, з досить виразними уламками посуду. Далі, в обриві дослідженіо залишки горна Київської Русі. Воно збереглося наполовину і має діаметр — 1,69 м. У поді, товщиною 0,13 м, збереглися наскрізні отвори, діаметром 5-6 см. Під підримував "козел" — дві судільні глиняні опори, ширину по 0,16 м та висотою 0,62 м. Нижня частина топкової камери має сліди підмазки, більш за все, для зменшення висоти склепіння. У горнові знайдено незначна кількість гончарної кераміки XII ст. Поряд підібрані подібні уламки вінець горщиків з врізним орнаментом у вигляді врізних концентричних та хвилястих ліній. Ці знахідки походять з відомого селища Київської Русі, біля колишнього хутора Кизивер.

Крім того, розвідками виявлене ще одне селище, з матеріалами роменської кераміки, XII-XIV ст. н.е. біля с. Глинське Зіньківського району Полтавської області. Воно знаходитья на південній околиці села, на городах, зліва від дороги до станиці р. Ворскли. Його площа 0,12 га (30x40 м). Відвідане друге Старосанжарське городище, що в Новосанжарському районі Полтавської області відоме за розкопками І.І. Ялпушкіна у 1960 році. Тут у закинутому кар'єрі підібрана кераміка роменської культури та Київської Русі, біля колишнього хутора Кизивер.

Козак Д.Н., Шкоропад В.

Інститут археології НАН України; Волинська рятівна експедиція

Дослідження багатошарової пам'ятки на Хрінниківському водоймищі у 2000 р.

Kozak D.N., Shkoropad V. The Research of Multi-Stratified Memorial of the Khrinnikovsk. The excavations which began in 1993 were continued. Total area was 340 m². Two household, two dwelling premisses and twelve dust-heaps were investigated. Bronze Age, Early Iron, Pomorsko-Kleshhevsk, Zubritsk and Velbarsk cultures' materials were found.

У липні-серпні 2000 р. Волинська рятівна археологічна експедиція продовжувала розкопки багатошарового поселення на Хрінниківському водоймищі, розпочаті у 1993 р.

Роботи велися, в основному, в розкопі XVIII, розпочатому у 1999 р. на відстані 10 м від краю обривистого берега. Розкопками засвідчено існування тут, на глибині 0,4 м від рівня сучасної поверхні культурного шару товщиною 0,3-0,4 м з рештками поселення епохи бронзи, ранньозалізного часу, поморсько-кльошової, зубрицької та вельбарської культур.

Розкрита площа - 340 м². На цій ділянці досліджено повністю дві житлові та дві господарські споруди, та 12 ям-погребів. Частково досліджено житло зубрицької культури та господарську споруду ранньозалізного часу.

Козак Д.Н., Шкоропад В. Исследование многослойного памятника на Хринниковском водохранилище. Продолжены начатые в 1993 г. раскопки. Общая площадь 340 м². Исследовано два хозяйственных и два жилых помещений, а также 12 хозяйств. Найден материал периода бронзы, раннего железного века, поморско-клемешевской, зубрицкой и вельбарской культур.

До поселення епохи бронзи (стжижовська культура) відносяться дві господарчі ями (№№ 43, 46) розташовані на відстані 9 м одна від одної. Ями мали близьку до овальної у плані форму розмірами 1,4-1,6x1,3-1,8 м та глибину 0,4-0,55 м від рівня виявлення.

У заповненні ям-погребів та у культурному шарі поселення виявлено незначну кількість уламків ліпного посуду, крем'яні знаряддя праці, відщепи.

До періоду раннього заліза належать 4 ями-погреби та господарська будівля XXX, дослідження якої не завершено.

Господарські ями розкидані на площі розкопу і мали переважно округлу форму діаметром 1,4-1,8 м та глибину від 0,4 до 0,65 м від рівня виявлення. Стіни прямовисні, дно рівне.

У заповненні ям виявлено значну кількість уламків ліпного посуду, характерного для лежницької групи.

Поселення поморсько-кльошової культури представле п'ятьма господарськими ямами (№№ 38-39, 42, 44, 47).

Ями погреби розташовані компактно у квадратах 7-11/Г-Ж. Всі вони мали округлу або овальну (яма 42) форму із звуженими до дна стінами та лінзовидним дном. Діаметр ям 1,4-1,8 м, глибина 0,35-0,6 м від рівня виявлення. Яма № 44 мала підбійну стінку, у ямі № 39 простежено сходинку, вирізану у материкову, яка правила за вход. У заповненні об'єктів поморсько-кльошової культури виявлено типову для неї ліпну кераміку, крем'яні знаряддя праці. У ямі № 39, на дні знаходилася рогова мотига.

Зубрицька культура репрезентована двома житлово-господарськими комплексами. Один з них складався з житла (66) та ями-погреба (40) розміщеного в 5 м від нього. Житло (66) мало яйцеподібну у плані форму розмірами 2,2x3,9 м і було орієнтоване стінами за лінією північ-південь. Стіни вертикальні, долівка горбкувата, добре утрамбована, глинняна. Висота земляних стін складає 0,3 м від рівня долівки. У північної стороні житла знаходився півокруглий виступ розмірами 0,4x1,8 м з сходинкою. До сходинки примикала стовпова яма. Біля західної довгої стіни знаходилася підвальна яма з стовповою ямкою біля однієї з стін. У південній стороні житла у стіні вирізаний материковий прилавок, на якому розміщалося глиnobитне вогнище. Долівка біля вогнища втоптана на глибину 0,12 м. Житло піднімалося над поверхнею рядом стовпів, від яких залишилися ямки, розташовані по периметру стін та посередині долівки. У заповненні споруди виявлено кілька уламків ліпної кераміки зубрицької культури. Подібний матеріал виявлено у ямі № 40.

Другий комплекс теж складається з житла (68) та розміщеної поряд ями-погребу (№49). Житло 68 досліджено лише у північній частині. Це півземлянка овальної форми з вогнищем на виступі та підвальною ямою коло нього. Яма-погріб № 49 примикала до північної стіни житла 68. Вона мала підквадратну форму глибиною 0,7 м від рівня виявлення. У ямі знайдено велику кількість ліпних посудин, типових для зубрицької культури та один уламок від сіролошеної миски провінціально-римського типу. Такий набір кераміки характерний для фази III розвитку зубрицької культури і належать до другої половини-кінця II- першої половини III ст.н.е.

До поселення готів (вельбарська культура) належить одне житло та яма-погріб. Житло (№67) було півземлянкою підпрямокутної форми з нерівними стінами і було орієнтоване кутами за сторонами світу. Розміри житла складали 3,8x4,8 м, а висота земляних стін - 0,3-0,45 м від рівня підлоги. Посередині однієї із стін розміщалася підвальна яма, а у північно-західному куті - вход у вигляді ниші, вибраної у стіні із однією сходинкою. Долівка перед входом втоптана на глибину 0,09 - 0,12 м. По кутах житла розміщені стовпові ями. У східному куті був материковий виступ висотою 0,11 м та ширину 0,65 м. Виступ правив основою прилавка. При зачистці споруди знайдено велику кількість уламків від ліпних посудин вельбарської культури та фрагменти кружальної кераміки черняхівського типу. Житло відноситься до середнього етапу існування вельбарської культури на Волині (друга половина III- початок IV ст.н.е.).

В межах розкопу XVIII досліджено також господарську будівлю X ст., а в розкопі XVII відкрито законсервоване у 1999 р. житло кінця X-XI ст. в якому, крім типової для цього часу кружальної кераміки, виявлено два мергельні прясличка, два залиші ножі, кістяну проколку та залізний наконечник стрілі чотирьохграної форми.

Заслуговують на згадку також речі, знайдені у культурному шарі, зокрема: скіроб крем'яних серпів та два амулети з ікла дикого кабана ранньозалізного часу, кілька кістяних проколок різних періодів. Залізні ножі вельбарської культури та давньоруського часу, орнаментована кістка, дві прямокутні пряжки (одна залізна, одна срібна) вельбарської культури.

Козак Д.Н.

Інститут археології НАН України

Знаряддя орного землеробства енеолітичної доби

Kozak D.N. The tilled agriculture tool from Hryshivki reservoir area (River district). The materials from household construction of the Eneolythic Age from the settlement near Shankov Jar natural boundary are published. Except for a mass material from building construction there is disorder of the amphora-shaped Lendel culture vessel with the picture of the krivograjdilnogo rala (earliest sample of the Plough with hook) was found. The find is dated by the end IV-th Millennium BC .

При дослідженні багатошарового поселення в урочищі Шанков Яр біля смт. Димідівка Рівненської обл. у 2000 році вперше натраплено на об'єкт енеолітичної доби. Це була господарська споруда свальної у плані форми виявлена на глибині 0,7 м від рівня сучасної поверхні.

Будівля орієнтована кутами за сторонами світу. Південна частина дещо розширея. Стіни глиняні, вертикальні, дно рівне, слабо витоптане. Розміри споруди складають 1,4x3,2 м, висота земляник стін 0,4 м від рівня дна.

Північну частину її займала підвальна яма овальної у плані форми розмірами 1,2x1,6 м та глибиною 0,43 м від рівня дна. З південної боку ями у її стіні вибрано сходинку шириною 0,2 м, яка піднімалася на 0,37 м вище дна ями. По центру споруди розміщалася стовпова ямка округлої форми діаметром 0,2 м і глибиною 0,4 м від рівня дна споруди.

Заповнення цієї півземлянкової будівлі складав темний гумус з домішками вугликів та попелу. Часто траплялися перетлії кістки тварин, в тому числі зуби, уламки кераміки, крем'яний скребок. Біля південної стіни споруди, на дні, лежав розвал амфоровидної посудини з твістим горизонтально розміщеним на бочку вушком та стрічкою ямкового орнаменту на шийці (Рис.).

Посудина є типовим виробом племен лендельсько-пілгарської історико-етнічної спільноті, зокрема її юлинського варіанту, відомого під назвою костянецької групи, яка датується часом від середини до кінця IV ст. до н.е. і є синхронною пізнім етапом розвитку трипільської культури [Пелешин, 1998а].

На бочку посудини гострим ріжучим предметом (крем'яним скребком) зроблено напис, який, найбільш ймовірно, схематично подає план складного землеробського орного знаряддя праці, очевидно, рала. Чітко передано округлу вигнуту палку, загострену на кінці - та званий грядиль. До кінця грядила підв'язаний шнурок, який вільно опущений вниз. Шнур використовувався звичайно для підв'язування до тяглової сили. З іншої сторони грядильна палиця повернута у вигляді гострого зигзага, зв'язуючи полов. Голов має трикутну форму. Кінець його гострий. Низ полови горизонтально врізаний. Полов, в свою чергу, переходить у товстий, заокруглений держак-ральник. До краю ральника прикріплено пару ручок-чепіг. Це були, судячи з

Козак Д.Н. Орудие пашенного земледелия из Хренниковского водохранилища (Ровенщина). Публикуются материалы из хозяйственной постройки энеолитического периода на поселении урочища Шанков Яр. Кроме массового материала, из постройки происходит развал амфоровидного сосуда лендельской культуры с изображением кривогрядильного рала. Датируется находка концом IV тыс. до н.э.

рисунку, округлі палиці, поставлені паралельно до руху рала. З іх допомогою рільник управляв ралом і створював необхідний тиск на полоз для утримання його на потрібній глибині у землі. Між держаком і полозом вставлений трикутний клин-стояк, який скріплює грядиль з ральником, надавав міцності знаряддю. Двома рисками передано, їмовірно, лінію оранки, її глибину.

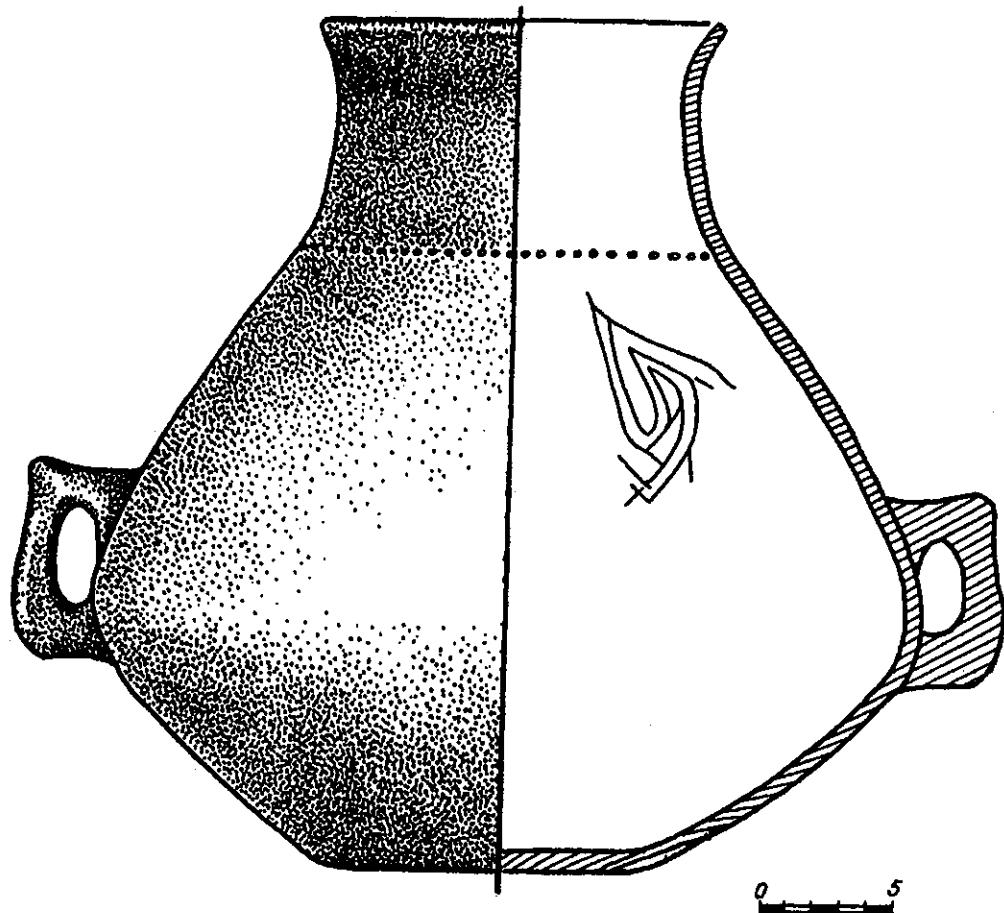

Рис. Посудина з зображенням рала - урочище Шанків Яр
біля смт. Демидів Рівненської обл.

Таким чином, демидівське рало є трьохскладовою конструкцією. Його основу складає цільна, виточена з одного куска деревини вигнута конструкція, що створює ручку-ральник, полоз і кривий грядиль. Другу частину знаряддя складає клин-стояк, третю - пара чепіг, прикріплена до краю держака. Робоча частина рала - полоз мала трикутну форму і судячи з напряму грядиля, була дещо піднята до горизонту землі.

Знайдене демидівське рало відноситься, за класифікацією Ю.А.Кроенова до типу грядильних, кривогрядильних, які, на його думку, що ґрунтувалася на кількох знахідках (симферопольське, поліське рала) з'явилося в Європі не пізніше III тис. до н.е. і широко застосовувалося у ранньозалізний час та середньовіччі у різних різновидах [Кроенов, 1987].

Демидівське рало, до речі, більш досконале за конструкцією за відомі, дозволяє віднести цей час на одне тисячоліття вглиб.

Попереднє вивчення нової знахідки може свідчити, що ми маємо справу з найдавнішим у Європі складним знаряддям для ведення орного землеробства. Його походження треба, очевидно, пов'язувати з Підунав'ям, звідкіля, за визначенням М.А.

Пелещишина, прийшли на Волинь лендельські общини, розселившись спочатку в Західному Побужжі, згодом у межиріччі Стир і Горині, де прожили до кінця IV тис. до н.е. [Пелещишин, 1998].

Література

1. Пелещишин М.А Пізньотрипільське поселення біля с. Костянець і Литвин на Волині. // Волинь-Подільські студії, Львів, 1998а, Рис. 9: 7, 9; Рис. 12: 6.
2. Кроенов В.А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. Наука, 1987, с. 80-95.
3. Пелещишин М.А. Поселення та могильник у Голишеві і деякі проблеми періодизації лендельської культури на Західній Волині // Волинь-Подільські студії, Львів, 1998.

Колода В.В.

Харківський господарський університет

Роботи на Мохначанському городищі в 2000 р.

Koloda V.V. Field works on the Mochnachanskoe hillfort in 2000. The operations initiated in the previous season were prolonged on a southern part of hillfort (village Mochnach, Zmiev region of the Kharkov district). The in-depth dwelling with oddments of the furnace (stone oven) and altar were explored here. On the altar the wreckages of two molden vessels of the Romenskaya culture and jow of a cow, pig, bobac, cogs of the equine are detected. Preliminary dating of a complex is X-beginning XI AD. The oddments of the Romenskiy earthen rampart and defensive constructions of Saltov (village Saltov) archaeological culture (mid. VIII- mid. IX AD) were explored.

В 2000 р. Средневековая археологическая экспедиция Харьковского господарского университета продолжила стационарные работы на Мохначанском городище. Как и в предыдущем сезоне, исследования проводились в его южной части.

В раскопе № 5, стратиграфия которого была аналогична прошлогодней, было исследовано еще одно жилище. Оно представляло из себя заглубленную, квадратную в плане постройку размерами 3,60x3,80 м при общей заглубленности 1,85 м. Своими углами она была ориентирована по линии север-юг с незначительным отклонением. Вход в нее располагался с восточной стороны, о чем свидетельствует наличие тут невысокой материковой ступеньки. В южном углу на глиняном останце выявлены остатки печи, сложенной из камня (плиты и рваные куски). Вдоль северо-западной стены прослежены три столбовые ямки и еще по одной - возле остальных стен посередине. В западной части помещения на грунтовом останце выявлены остатки жертвенника. Его горизонтальные размеры составляли 0,85x0,45-0,50 м, а глубина залегания - 1,45 - 1,50 м. На этом уровне выявлены остатки обожженной горизонтальной глиняной площадки толщиной 2-3 см и небольшие куски рваного камня. Поверх жертвенной площадки выявлены остатки двух лепных сосудов с характерным для роменской культуры "гусеничным" орнаментом, кусок чернометаллургического шлака; верхняя челюсть крупного грызуна с большими резцами (бобр, байбак ?). Несколько выше выявлены половинка нижней челюсти коровы, кусок челюсти свиньи и зубы лошади. Рядом с жертвенником на уровне 1,20 м обнаружена поврежденная статуэтка байбака в позе ожидания - вертикально (Рис., 1).

Кроме жилища с жертвенником в этом же раскопе найден южный край грунтового вала салтовского времени, который содержал линей из рваного известняка, а также восемь могильных ям от захоронений второй половины XVII - XIX вв.

Колода В.В. Работы на Мохначанском городище в 2000 р. Работы, начатые в предыдущем сезоне, были продолжены на южной части города (с. Мохнач Змиевского района Харьковской области). Тут исследовано заглубленное жилище с залишками печи-кам'янки и жертвовника, на котором выявлены остатки двух лепных судов роменской культуры и щелепы коровы, свиньи, байбака, зубы коня. Предыдущее датирование комплекса: X- начало XI ст. н.е. Исследовались залишки роменского земляного вала, а также оборонные сооружения салтовской (с. Салтов) археологической культуры (середина VIII- середина IX ст.).

В целом, материалы раскопа относятся к роменской и салтовской культурам, а материалы, полученные в упомянутом жилище, позволяют предварительно датировать его началом XI вв. Артефакты скифского и нового времени единичны.

В отчетном году был несколько расширен и раскоп № 6 в его южной части. Однако предполагаемое по прошлогодним исследованиям изучение хозяйственного или жилого комплекса роменского времени не было осуществлено, так как культурный слой раннего средневековья был уничтожен многочисленными захоронениями нового времени.

В 85 м к северу от предыдущего располагался раскоп № 7. Его стратиграфия представляется следующей: верхние 0,10-0,20 м - слой дерна; ниже, до глубины

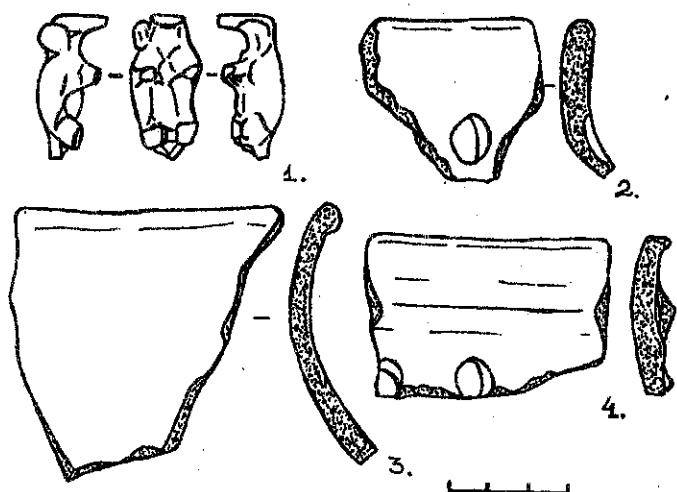

Рис. Найдки с Мохначского городища.
1 - глиняная статуэтка байбака,
2-4 - лепная керамика

0,50-0,60 м, простирался культурный слой нового времени. Ниже идет глинистый предматерик и материк. На уровне предматерика и на 0,10-0,15 м выше него выявлены единичные находки фрагментов керамики раннего железного века и салтовской культуры, а также несколько десятков обломков роменской посуды.

В северной части этого раскопа, по краю природного оврага, обнаружены остатки вала роменского времени. Об этом свидетельствуют находки лепной керамики с "гусеничным" орнаментом, выявленные под глиняной линзой насыпи. Каких-либо следов наземной конструкции не обнаружено. В южной части раскопа найдены остатки небольшого подквадратного в плане помещения хозяйственного назначения. Его размеры - 3x1,80 м. Степень заглубленности - 1,15 м. Вход со ступенькой располагался с северной стороны, а в ЮЗ части помещения на глубине 0,80 м прослежена полочка-ступенька. Постройка была обильно заполнена керамическим боем (посуда, кафель) и обломками стекла нового времени.

Можно констатировать, что работы в раскопе № 7 позволили выявить еще один ранее неизвестный оборонительный вал и опровергнуть ранее бытовавшее мнение об использовании южной части городища в новое время лишь в качестве кладбища.

Раскоп № 8 был заложен на четвертом по счету с юга валу, который традиционно считался границей салтовской территории городища [Плетнева С.А., 1967, с. 26; Афанасьев Г. Е., 1987, с. 106-10]. Работы позволили выяснить конструкцию этого оборонительного сооружения. Она состояла из рва и вала. В восточной части оборонительной линии в качестве рва использовался естественный овраг.

В основе конструкции вала лежит двухпанцирная стена с грунтовой забутовкой. Внешний панцирь состоял из тесаных каменных плит, наибольшая из которых имела, размеры 0,80x0,60x0,30 м. Плиты сложены насухо. Общая толщина внешнего панциря не превышала 1 м. Внутренний панцирь был помощнее, толщиной около 1,50 м. Он был сложен из глыб рваного известняка различного размера, среди которых встречались и тесаные блоки.

В черноземно-глиняной забутовке вала на глубине 1,80-2,20 м выявлены остатки бревен, каждое из которых своими торцами упиралось в оба панциря изнутри. Глина их достигала 4 м при величине диаметра около 0,30 м. Выше, на глубине 0,80-1 м, на

уровне верхнего края панциря, также выявлены остатки небольших бревен диаметром 0,10-0,15 м, поддерживающие панцирь изнутри.

Общая ширина описанной конструкции составляла 5-6 м. Поверх неё по гребню вала прослежены круглые и овальные в плане столбовые ямки от вертикальной деревянной стены. Расстояние между опорами было 5-6 м. В некоторых из них найдены остатки столбов (дуб?) диаметром около 0,30 м.

На внутренней территории городища, к югу от описанной оборонительной линии (раскопы № 8 и № 9) культурного слоя не выявлено. Вне насыпи вала находки практически отсутствуют, а слой задернованного чернозема не превышает 0,30 м.

На большом, северном, дворище городища были заложены 4 шурфа размерами 3x3 м, которые позволили обнаружить культурный слой салтовской культуры.

В 1 км на юго-запад от городища на противоположном левом берегу Северского Донца расположено большое селище "Б", которое имеет протяженность 700 м вдоль линии берега. В его северной части было заложено три раскопа, общей площадью 180 м². Два из них (№ 1 и № 3) дали обильный салтовский керамический материал. Здесь культурный слой мощностью 0,20-0,40 м располагался под 0,15-0,20 м слоем супесчаного чернозема. В раскопе № 2, заложенном на северо-западной окраине селища, выявлено три небольшие ямки с керамикой бронзового века (Рис.2-4). У сосудов лепное, чаще всего рыхлое тесто с плохим обжигом, цвет внешней поверхности - серо-коричневый. Здесь культурный слой сильно переотложен. Об этом свидетельствуют находки железа, обломков поливной посуды и стекла.

Работы в Мокначе, несомненно, будут продолжены. Основными объектами исследования в будущем сезоне станут оборонительные сооружения и площадь городища в его северной части, а также территория селища "Б". Кроме того, планируется продолжить работы по поиску могильника.

**Колтухов С.Г., Колотухин В.А., Труфанов А.А.,
Лысенко А.В., Гаврилов А.В., Семин С.В.**

Крымский филиал Института археологии НАН Украины

Исследования могильника III-IV вв. н.э. у с. Курское в восточной части предгорного Крыма

Летом 2000 года Белогорским отрядом Крымской охранно-археологической экспедиции проводились работы на могильнике, расположенном в долине р. Индол на восточном склоне г. Кызыл-Таш, у с. Курское, Белогорского района.

Ранее некрополь подвергался систематическому разграблению, что создавало угрозу полной утраты информации о нем. Этими обстоятельствами были вызваны охранные работы Белогорского отряда, задачи которого сводились к получению надежной информации о погребальном обряде и хронологии памятника.

Всего было раскотано 13 погребальных сооружений, в числе которых: 9 подбойных могил, одно конское захоронение и 3 склепа. Все изученные склепы были к моменту проведению работ разграблены. Склепы продольно-осевой планировки, ориентированы камерами на юго-запад. Длина дромоса составляла от 2,75 до 2,90 м, ширина у входного отверстия - от 0,90 до 1,18 м, а в противоположном конце от 0,44 до 0,70 м. В двух случаях в дромос вели вырубленные в грунте ступени. Длина донной части дромосов от 2,06 до 2,47 м. Дромосы и камеры соединены «коридорчиками». В двух склепах дно камеры находилось ниже дна дромоса на 0,20-0,40 м, в одном на 1,0 м. Камеры, вытянутые по оси дромоса, имели подпрямоугольную и трапециевидную в плане форму. Их ширина от 1,60 до 2,75 м, длина 2,40-3,35 м. Реконструируемая высота камер, потолки которых ко времени проведения работ обвалились, составляет 1,5-2,0 м. В склепе №1 в северо-западной стенке дромоса, на высоте около 0,40 м от пола была обнаружена ниша коробовой формы (1,20x0,50x0,52 м).

Судя по разрозненному инвентарю и собранному антропологическому материалу, в склепах было захоронено по 2-4 человека. Среди находок - фрагментированные и целые лепные сосуды, краснодаковая керамика, бронзовыe и серебряные пряжки, золо-

тые подвески, бусы и другой инвентарь. Особое значение имеет находка в склепе № 2 монеты Фофорса (300/301 г. н.э.). Рядом с дромосом склепа №2 на уровне древней поверхности была обнаружена прямоугольная каменная стела (2,20x0,70x0,10 м).

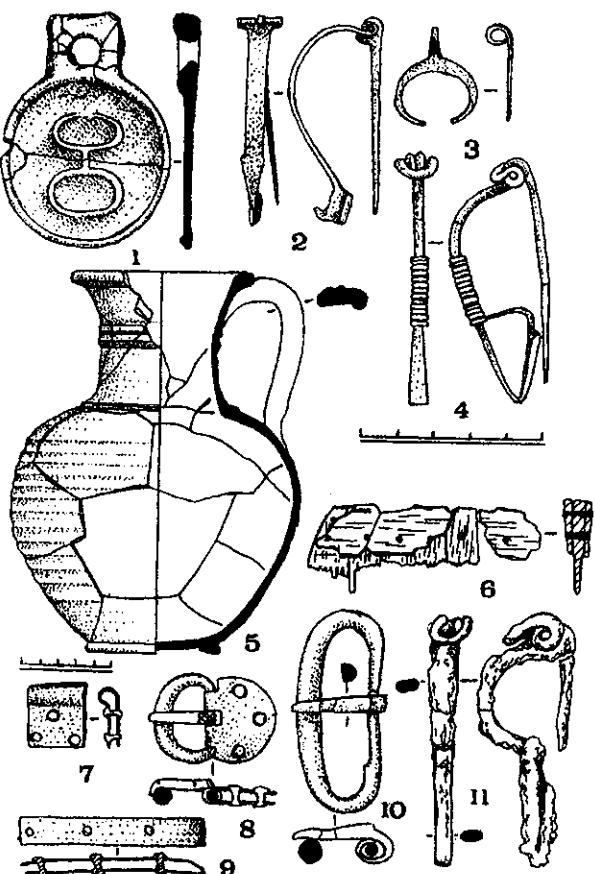

Рис. 1. Найдки из могильника у с. Курское. 2, 3 - могила № 5, 4 - могила № 8, 5, 6 - могила № 9, 7-11- могила 10.

металлических накладок шкатулок, лепные сосуды, а так же множество стеклянных и янтарных бус, которыми были расшиты рукава и обувь погребенных.

Мужские захоронения содержали железные прогнутые подвязные фибулы (Рис. 1, 11), бронзовые и серебряные пряжки (Рис. 1, 8, 10) стеклянные, краснолаковые и лепные сосуды. В могиле №9 были найдены железные удила, фрагменты меча и трехчастного костяного гребня с бронзовыми заклепками (Рис. 1, 6).

В большинстве случаев захоронения сопровождались погребальной пищей, остатки которой в виде костей животных были зафиксированы возле черепов.

Особого внимания заслуживает материал, собранный при исследовании культурного слоя на территории могильника, синхронного времени совершения захоронений. Большую часть находок можно связывать с погребальным и поминальным обрядами, имевшими место на некрополе. Этот слой содержит незначительную примесь кизилкобинской лепной керамики, связанной с находившимся поблизости могильником этого времени. Остальная группа материала представляется синхронной исследованному могильнику III -IV вв. Здесь следует отметить ножку узкогорлой светлоглиняной амфоры типа Р (Рис. 2,7), лепную керамику, близкую по формальным признакам посуде IV в. из Юго-Западного Крыма (Рис. 2, 2-6, 8, 9) фрагменты лепных сосудов,

Подбийные могилы, исследованные на территории некрополя, имели обычную для позднеантичных памятников Крыма конфигурацию. Шесть из них были ориентированы длинной осью по линии СВ-ЮЗ, одна - по линии СЗ-ЮВ и две по линии СЗ-ЮВВ. Надо полагать, что на ориентацию, как склепов, так и подбийных могил, в данном случае, влиял рельеф местности. Все могилы содержали по одному захоронению. Размеры входных ям в могилах, содержащих мужские погребения: 0,75-0,78x2,06-2,40 м, подбийных камер -0,87-1,24x 2,25-2,62 м. Для подбоев, где обнаружены костики женщин, эти параметры составляют соответственно: 0,58-0,70x2,0-2,26 м и 0,47-0,54x2,0-2,23 м. Среди инвентаря женских захоронений были встречены лучковые одночленные подвязные фибулы (Рис. 1, 4) и шарнирные фибулы (Рис. 1, 2), закрепленные на бронзовых кольцах различных типов, бронзовые зеркала-подвески с боковой петлей и с орнаментом в виде тамгообразных знаков (Рис. 1, 1), пряслица, бронзовые браслеты с окончаниями в форме змеиных головок, колокольчики, фрагменты

имеющих на корпусе дуговидные налепы (Рис. 2, 1, 7), краснолаковую (Рис. 2, 11, 12) и простую гончарную керамику (Рис. 2, 13, 14, 19).

Кроме того, сотрудниками отряда осмотрены находки из могильника, хранящиеся в местном школьном музее. Среди них: лепные кружки (Рис. 2, 15 - 17), фрагментированный краснолаковый кувшин (Рис. 2, 18), гончарная тарелка с лощеной поверхностью и с прочерченным на внешней стороне дна знаком в виде креста (Рис. 2, 20) и пряслице из песчаника с орнаментом из мелких «ямок» (Рис. 2, 16).

В целом раскрытие погребения можно относить к III - IV вв.н.э. и связывать с оседлым населением, проживавшим в долине реки Индол, материальная культура которого сочетала в себе местные и сармато-аланские черты, отражала связи с Боспором и Северным Приазовьем.

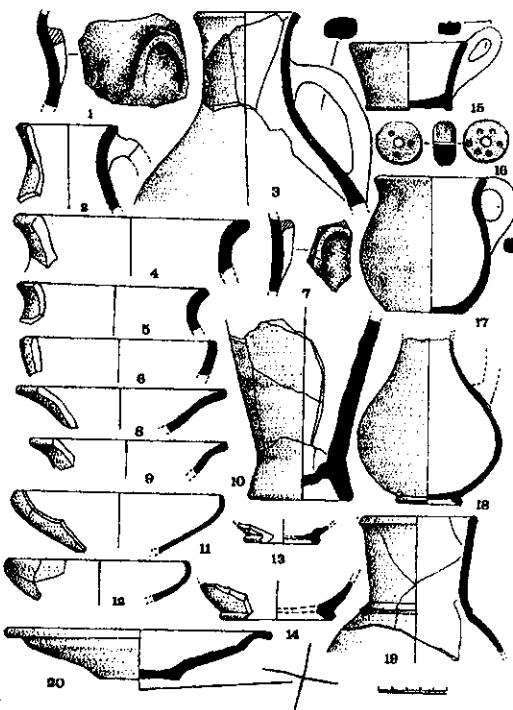

Рис. 2. Керамика из могильника у с. Курское.

**Круц В.А., Корвин-Пиотровский А.Г.,
Чабанюк В.В.**

Інститут археології НАН України

Исследования трипольского поселения у с. Тальянки в 2000 г.

В 2000 году Трипольская экспедиция Института археологии НАН Украины проводила исследования остатков наземной постройки на поселении трипольской культуры у села Тальянки Тальновского района Черкасской области. Работы проводились при поддержке агрофирмы «Легедзино», за что авторы выражают искреннюю благодарность руководству агрофирмы в лице ее директора. В раскопках принимали участие студенты университета «Киево-Могилянская академия», проходившие археологическую практику.

Для исследования был выбран объект в северо-западном секторе поселения, примерно в 60 м к югу от раскопа II, с восточной стороны лесополосы, разделяющей земли Тальянковского и Легедзинского хозяйств. Судя по геомагнитному плану поселения, объект входит в систему его внутренней застройки.

Перед разметкой раскопа № XIV (по общей нумерации раскопов) была произведена геомагнитная съемка магнитометром М-2, определившая размеры лежащей в земле площадки и ее ориентацию. Площадь раскопа составила 72 м² - 18 полных квадратов площадью 2x2 м. Ориентирован раскоп по сторонам света, нумерация квадратов численно-буквенная: буквы с запада на восток, цифры с севера на юг. По-степенным снятием грунта и последующей расчисткой были выявлены остатки деревянно-глиняного жилища в виде скопления обожженной глины, залегавшего на прямоугольной в плане площади размером 8.7x4.4 м (площадка № 27 по общей нумерации исследованных на поселении объектов). Ориентирована длинной осью по линии северо-восток - юго-запад. В этом же направлении имеет небольшой уклон (перепад высот от одного края до другого составляет около 20 см). Наибольшая мощность скопления глины отмечалась в юго-западной половине площадки и была,

видимо, связана с этим уклоном. В процессе обрушения постройки сюда падали фрагменты верхней части ее конструкции и, возможно, фрагменты свода печи. Последняя располагалась у юго-восточного края площадки (видимо, прилегала к продольной стене постройки), в 2.6 м от юго-западного ее конца и в 4.2 м от северо-восточного. В плане печь была прямоугольная, размером 2.1x2.3 м, ориентирована длинной осью по линии северо-восток - юго-запад. По периметру печи лежали крупные, толщиной до 11 см и шириной около 10 см, блоки обожженной глины без примеси половы являвшие собою, видимо, основание свода. Под ними находилось основание печи в виде плоских блоков глины без половы толщиной до 10 см. Ниже залегал слой глины с половиной толщиной около 5 см и с отпечатками дерева снизу. По центральной оси печи (с северо-запада на юго-восток) полосой залегали крупные блоки глины без половы (видимо остатки пода) к северо-востоку и к юго-западу от которых находились пустоты. Таким образом, под печи оказался разрушенным. К северу и северо-востоку от печи площадка состояла из кусков обожженной глины толщиной около 5 см (в глине небольшая примесь половы). На многих снизу сохранились отпечатки колотого дерева ориентированные поперец постройки, т.е. с северо-запада на юго-восток. На поверхности их прослеживались следы стягивания рукой. Местами, особенно вблизи печи и у северо-западного края площадки напротив печи, прослеживалась нивелировочная подмазка глиной с большим количеством половы. Толщина подмазки от 1 до 2.5 см. Иногда, как у северо-западного края печи (южная граница квадрата Г₃), отмечались два слоя подмазки глиной с половиной - верхний толщиной 1 - 1.5 см, а нижний - около 4 см, что объясняется, видимо, необходимостью получения плавного перехода от общего уровня пола к уровню основания печи.

Юго-западная часть площадки представляла собой мощный завал архитектурных остатков. В полосе шириной 0.5 м вдоль западной границы квадрата Г₄ (около западного угла печи) на поверхности площадки залегало несколько кусков обмазки толщиной до 8 см с отпечатками лозы (прутъя диаметром 1 - 2 см). Крупный блок с отпечатками лозы залегал также неподалеку на границе квадратов Г₄ и В₄. Куски эти часто ошлакованы и на противоположной отпечаткам плоскости имеют следы штукатурки. Залегали эти куски обмазки преимущественно штукатуркой книзу. Не исключено, что куски глины с отпечатками прутьев и штукатуркой происходят от свода печи. Кроме того, в юго-западной части повсеместно встречались плоские плитки без примеси половы толщиной около 4 см на одной из плоскостей которых часто встречались следы пальцев. Залегали они обычно отпечатками пальцев вниз. Такие плитки встречались преимущественно к западу и северо-западу от печи вдоль северо-западного края площадки (квадраты В₄, В₃, Г₃). Принадлежность их определить невозможно, хотя не исключено, что они происходят от какой-то вымостки. Толщина основания (нижнего слоя) площадки в этой части колеблется от 3 - 5 см в квадрате Б₄ (западный угол площадки) до 12 см в квадратах В₅, Г₅ (южный угол площадки). В последнем случае обмазка залегала двумя слоями: сверху хаотично лежали мелкие аморфные куски а внизу крупные блоки с грубо заглаженной верхней плоскостью и ошлакованной нижней.

Таким образом, кроме печи никакие другие детали интерьера на площадке достоверно не фиксировались. Площадка залегала довольно глубоко и не подвергалась разрушению при пахоте. Видимо, различные вымостки, если они были, разрушились во время пожара уничтожившего постройку и неизвестны среди сохранившихся обломков. О пожаре свидетельствует не только обожженная глина, часто до состояния шлака, но и вторичный обжиг посуды уничтоживший роспись и зачастую искаживший форму.

Около северо-восточного края площадки под ней находилась глинобитная вымостка намазанная на грунт. Сохранилась ее часть залегавшая на площади неправильной формы размером 1.2x1 м. Остатки ее залегали отдельными кусками. Края разрушены и первоначальную форму установить невозможно. Намазана она была глиной без половы в два слоя по 2 - 3 см каждый. Верхний слой сохранился хуже. Обжиг слабый уменьшающийся книзу. Очевидно, во время функционирования жилища вымостка не

была обожжена. Во время пожара обожглась неравномерно и необожженные части ее не сохранились до наших дней.

Лишь предположительно можно считать, что вход в жилище находился в юго-западной торцевой стене. Основанием для такого предположения может служить то, что в большинстве исследованных ранее построек печь располагалась ближе к входу, обычно справа от него и примыкала к передней стене. Часть площадки перед входом являлась остатками открытой «веранды» ширина которой не превышала 3 м, что мы наблюдаем и здесь. Таким образом, площадь веранды в данном случае составляла около 11.5 м²

(2.6x4.4 м), а жилой части около 26.5 м² (6.1 x 4.4 м).

Материала на площадке выявлено крайне мало. Керамика залегала отдельными фрагментами и небольшими скоплениями преимущественно вдоль северо-западного края где предположительно находился «подиум» для ее хранения хотя следы его выявлены не были. Наиболее значительное скопление расчищено вблизи северного угла площадки (квадрат D₂). Оно включало фрагменты крупного биконического сосуда, миски и кубка. Второе крупное скопление находилось у юго-западной стенки печи (на границе квадратов Г_{4.5}). Оно состояло из развалов крупного биконического сосуда и кубка.

Целая мисочка на ножках была найдена в перевернутом состоянии на поверхности площадки к северо-западу от печи (квадрат Г₃). Два целых кубка и небольшой соудик напоминающий по форме кухонный горшок но изготовленный из белой отмыченной глины обнаружены западнее печи (квадрат B₄). Один из них залегал среди обмазки а два под площадкой. Еще один целый кубок был найден при перекопке под северным углом площадки (квадрат D₂). В целом коллекция керамики включает около 600 единиц среди которых, кроме перечисленных, 21 фрагмент венчиков столовых сосудов закрытых форм (биконические и кубки), 29 фрагментов венчиков мисок конических и полусферических (первые преобладают), 5 фрагментов венчиков небольших кухонных сосудов. Как уже упоминалось, вся керамика вторично обожжена и роспись на столовой посуде практически не сохранилась. Отмечаются лишь ее следы.

Кроме посуды на площадке были найдены два обломка моделей саней (фрагменты кузова и полоза), 4 круглые в плане и эллипсоидные в разрезе оттяжки от вертикального ткацкого станка (все находились к западу и северо-западу от печи), обломок кремневого орудия, обломки двух зернотерок из которых одна находилась на северо-восточном краю площадки, а вторая за ее пределами в 1.5 м к юго-западу от юго-западного края.

В целом исследованная площадка очень сходна с многими раскопанными на поселении ранее. Обращает на себя внимание незначительное количество выявленного материала, что роднит ее с площадкой № 16.

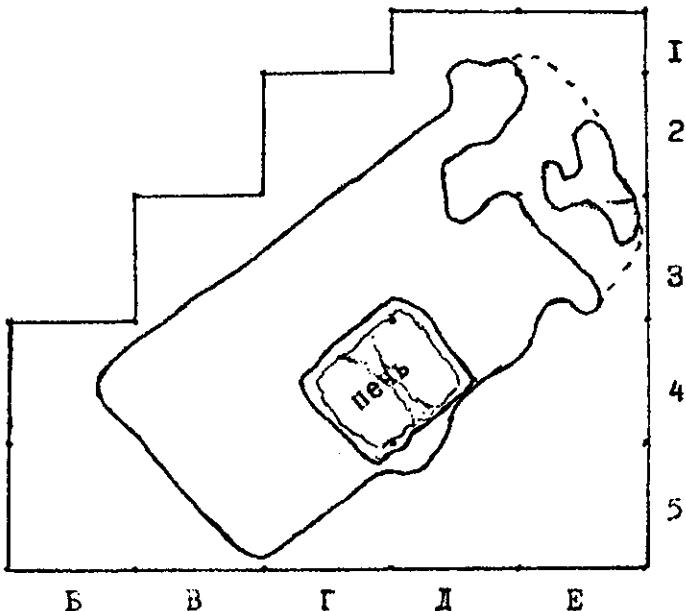

Рис. План раскопа и остатки печи

Кутайсов В.А., Павленков В.И., Приднєв С.В.

Крымский филиал Института археологии НАН Украины

Исследование Керкинитиды в 2000 г.

В апреле — июле 2000 г. Западно-Крымская экспедиция Крымского филиала Института археологии Национальной Академии наук Украины (начальник Западно-Крымской экспедиции В.А.Кутайсов) продолжила археологические исследования северо-западного пригорода античного городаща Керкинитида в г. Евпатории [Кутайсов, Павленков, 1994; 1999].

Раскопки были начаты 6 апреля как охранно-спасательные вследствие несогласованной прокладки газопровода в санаторий им. Ленина, а затем были расширены в связи с реконструкцией улицы Дувановской. Раскоп, состоявший из двух участков общей площадью 102,5 м², располагался напротив здания Евпаторийского краеведческого музея, на восточной половине проезжей части и на газоне, примыкающем к ограде детского санатория МО Украины.

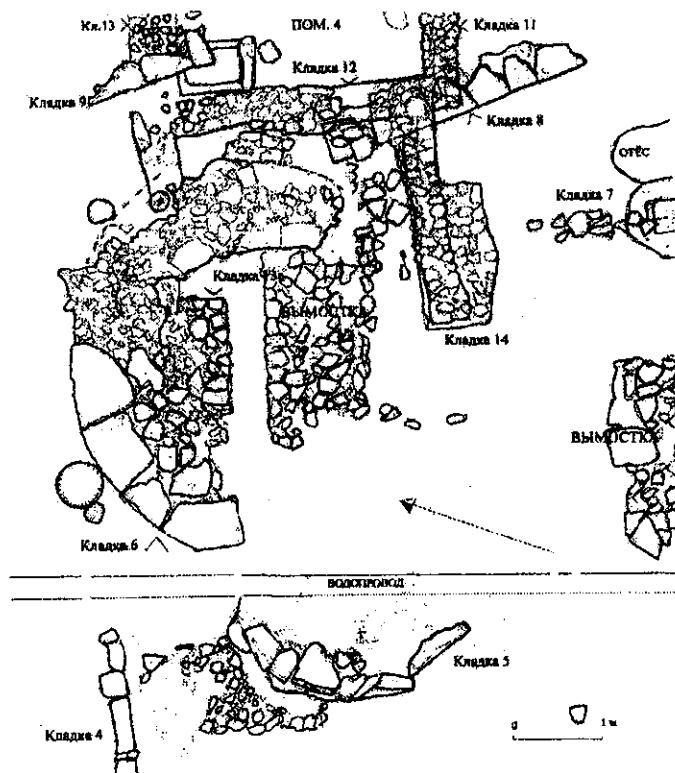

Рис. Музеефицированный участок раскопа.

ной 0,5-0,55 м и высотой цоколя 0,5 м (кладки №№ 11-14). Три из них (№№ 11-13) образуют помещение 4. Длина помещения — 2,7 м, в ширину оно раскрыто всего на один метр. Вход в помещение устроен в южном участке западной стены (кладка 12). Внутри помещения 4 выявлены два уровня глинобитных полов, в углу найден прямоугольный очаг.

К западной стене с внешней стороны перпендикулярно пристроены две кладки: продолжение кладки 13 к западу и параллельная ей кладка 14. К северному фасаду кладки 13 пристроена кладка 13а длиной 1,35 м и толщиной 0,5 м, возможно выполнившая функцию контрфорса. Более половины южного фасада фундамента кладки 14 также усилено сырцово-каменной кладкой длиной 1,55 м и толщиной до 0,45 м. Ме-

На исследованной площади раскрыты строительные остатки и культурные напластования двух исторических горизонтов существования античной Керкинитиды: древнегреческого и позднескифского. На данном раскопе выделены четыре строительных периода.

Во второй четверти V в. до н.э. здесь, на загородной территории, на поверхности древнего берегового бара жители Керкинитиды начали сброс различных строительных и пищевых отходов, положив начало городской свалке, достигшей толщины 0,3–0,5 м.

На месте свалки во второй половине V в. до н.э. возводятся стены постройки с фундаментами шириной

жду кладками № 13а и № 14 была устроена небольшая вымостка-дорожка длиной 3,4 м и шириной 1,2 – 1,5 м.

На рубеже V – IV вв. до н.э. рассматриваемый строительный комплекс прекратил свое существование. Территория развалин некоторое время вновь использовалась жителями Керкинитиды в качестве мусорной свалки — остатки кладок помещения были перекрыты зольной насыпью толщиной до 0,5 м. В ней найдены многочисленные фрагменты амфор Хиоса, Лесбоса, Менды, Фасоса и др. К западу от зольной свалки лежали слои разложившихся сырцовых кирпичей.

В первой четверти IV века до н.э. на суглинистой поверхности, близ западного борта раскопа было совершено трупосожжение взрослого человека. Это место выделено овальным пятном золы размерами 1,7x2,3 м, ориентированным по линии север-юг. Толщина пятна золы около 2 см. После совершения трупосожжения место кремации было обозначено своеобразной каменной конструкцией из крупных каменных плит поставленных орфостатно, (кладка 5). Сохранилось четыре плиты в западной части конструкции (её восточная часть снесена современной траншеей водопровода). В плане уцелевшая часть конструкции представляет собой сегмент длиной 2,6 м при сохранившейся ширине 0,9 м. Внутри данного сооружения зольное пятно было перекрыто слоем пережженного известнякового камня толщиной до 0,08 м, в котором найдены трубчатые кости человека. Этот слой был засыпан суглинистым грунтом до верха орфостатного ряда и частично перекрыт плоскими горизонтальными плитами. С внешней стороны к орфостатной кладке примыкает суглинисто-каменный наброс, перемешанный с золой и фрагментами керамики IV века до н.э. Данная конструкция, видимо, имела полифункциональное назначение и могла являться одновременно и могилой с надгробным памятником, и может быть, алтарем для жертвоприношений (героон?).

Через некоторое время к востоку от конструкции с трупосожжением сооружается круглая башня (кладка 6). Сохранилось четыре блока цоколя башни. Крайний западный блок был срезан экскаватором при прокладке водопровода, при этом было уничтожено место стыка башни с кладкой 5 на ширину 0,88 м. Реконструируемый диаметр башни достигал 5,0-5,2 м. Толщина стен 0,68 м, высота цокольного ряда – 0,4 м. К северо-западу от башни, на расстоянии двух и более метров была возведена стена № 1 шириной 0,55 м, с двумя несохранившимися дверными проёмами, ведущими в помещения № 1 и № 2. Помещения были полностью уничтожены траншеей коллектора в 1967 году.

На западном фасаде кладки № 1 к порогам несохранившихся дверных проёмов примыкали ступени. От ступеней ведущих в помещение № 1 сохранились два крупных блока шириной до 0,34 м и общей длиной 1,73 м. Длина ступени второго порога: 1,38 м при ширине до 0,34 м. Юго-восточное окончание фундамента кладки № 1 примыкало к перпендикулярно построенному фундаменту кладки № 4, сохранившемуся на протяжении 1,5 м. Стена № 4 ограждала с северной стороны орфостатную конструкцию с трупосожжением.

С юго-востока к круглой башне подходила стена № 8, её фундамент сложен из тщательно отесанных небольших плит известняка. Ширина этой стены – 0,48 м, сохранившаяся длина – 3,0 м. С востока от башни сохранился отрезок фундамента стены № 9, длиной – 1,45 м. Непосредственно к башне подходила лишь кладка № 8, в силу своих характеристик она не может интерпретироваться как куртина западной крепостной стены, примыкавшая к городской башне. К югу от башни открыта часть плитовой вымостки двора усадьбы, синхронной кладкам №№ 1, 4, 8, 9.

Возведение на очень близком расстоянии от городских стен укрепленной усадьбы свидетельствует, по-видимому, о серьёзной военной опасности, грозившей Керкинитиде в конце первой — начале второй четверти IV в. до н.э.

Стены усадьбы и круглой башни были разобраны греками видимо в середине IV в. до н.э. в связи с со строительством новой линии крепостных стен города, после присоединения Керкинитиды к Херсонесскому государству. Новая крепостная стена, судя по ранее проводившимся исследованиям, прошла в непосредственной близости от данного участка и поэтому, по фортификационным соображениям, существование рас-

копанной нами усадьбы с башней стало нецелесообразно. Оставшиеся фундаменты усадьбы разбирались жителями города вплоть до второй половины III в. до н.э.

Территория разобранной усадьбы была спланирована, но в конце III – начале II в. до н.э. здесь было возобновлено строительство, сохранились фундамент стены № 3, хаотичные развалы бутовых кладок, и глинобитный пол помещения. В юго-западном углу помещения в пол было вкопано тулово колхидской амфоры конца III – первой половины II вв. до н.э., служившей для хранения продуктов.

Впервые выделенная застройка пригорода конца III – первой половины II в. до н.э. соотносится с также впервые выделенным в 1997 году строительным горизонтом внутри городской застройки Керкинитиды второй половины III в. до н.э. [Кутайсов, Павленков, 1999] и, возможно, с процессом возрождения поселений хоры Херсонесского государства в Западном Крыму в последней трети/четверти III в. до н.э.

Прекращение существования северо-западного пригорода Керкинитиды, частично исследованного на улице Дувановской относится ко второй половине II в. до н.э. Развалины последних греческих построек перекрыты слоем серой супеси толщиной 0,1 – 0,2 м. Серая супесь залегает уже непосредственно под песочно-гравийной насыпью мостовой начала XX в. С уровня серой супеси в нижележащие слои впущены три хозяйственных, грушевидные в разрезе позднескифские ямы. Не исключено, что к позднескифскому горизонту может относится небольшой отрезок фундамента стены № 2, длиной 0,98 м и шириной 0,35-0,5 м.

К северу от основного раскопа, напротив ограды санатория Ленина, на газоне был заложен прямоугольный раскоп размером 6x1,3 м. Почти на всю глубину этого участка залегают супесчаные слои IV-II вв. до н.э., не содержащие каких-либо строительных остатков. И лишь ниже уровня грунтовых вод, под слоем известняковой крошки открыт участок цоколя монументальной стены № 10, прослеженной на протяжении 1,2 м. Ширина цоколя 1,05 м, высота сохранившейся части 0,22–0,41 м. Продолжения этой стены уходят в борта участка. От цокольного ряда открыты две тщательно отесанных и плотно подогнанных плиты, уложенных постелисто, логом. Внешний фас кладки № 10 обращен к югу, пространство к северу от стены, вплоть до северного борта участка заполнено плотной каменно-щебенистой забутовкой толщиной до 0,3 м, образующей ровную горизонтальную поверхность. Ограниченнная раскопанная площадь и ординарность находок пока не позволяют делать каких-либо однозначных заключений о назначении данной постройки, время сооружения которой предварительно можно отнести ко второй половине V в. до н.э., а время прекращения её функционирования – к концу V – началу IV в. до н.э.

После проведения основного объема земляных работ по периметру стен части раскопа были выложены стены из бетонных блоков для фундамента стеклянно-металлического перекрытия в форме пирамиды. При этом часть восточного и южного бортов подравнивалась, то есть появилась возможность добавить и уточнить стратиграфию бортов.

В процессе раскопок, сотрудниками Крымского филиала ИА НАНУ совместно с Евпаторийским краеведческим музеем решался ряд других задач, связанных с созданием лапидария на прилегающей к раскопу с юга территории газона. Прежде всего, на расстоянии 2,5 м от южного края раскопа было собрано основание круглой башни раскопанной М. А. Наливкиной в округе Керкинитиды в 1950 г. Башня в целом аналогична раскопанной в 2000 году, она в разобранном виде хранилась на территории одного из двориков Евпаторийских караимских кенас. Остальная часть газона к югу была занята различными каменными предметами (в основном надгробильными изваяниями) изготовленными начиная с эпохи бронзы вплоть до XII в. н.э.

Кроме раскопок античного пригорода проводилось наблюдение за земляными работами в Евпатории и её окрестах. На перекрёстке улиц Кирова и Санаторской в сентябре 2000 г. доследовано разрушенное траншеей газопровода погребение ингумированного взрослого человека, впущенное в слой песка, включавшего мелкие фрагменты керамики III – первой половины II в. до н.э.

Кутайсов В.А., Уженцев В.Б.

Крымский филиал Института археологии НАН Украины

Исследования городища и некрополя Калос Лимена в 2000 г.

В 2000 г. Черноморский отряд Западно-Крымской экспедиции продолжал стационарные исследования античного городища и некрополя Калос Лимена. На территории самого археологического памятника проводились в основном подчистки и незначительные шурфовки. Основные работы были сконцентрированы на одном из загородных наделов (№8), где изучался курган, поврежденный при выборке грунта осенью 1996 г.

Диаметр сильно расплывшейся насыпи достигает 20 м, при высоте 1,0 м. Центральное погребение полностью уничтожено грабительскими шурфами прошлого века, а также блиндажом времен Великой Отечественной войны. Судя по мощному слою строительного отеса (до 0,5 м) погребальный комплекс представлял собой каменный склеп, впущенный в материковую породу. Направления выборок показывают, что он был ориентирован по линии юго-восток - северо-запад. Практически одновременно с его сооружением возводится кромлех из превосходно отесанных плит. Диаметр крепиды 8 м при высоте квадров 0,44–0,45 м. Основная насыпь состояла из плотного материкового суглинка. В ней, а также с внешней стороны кромлеха, найден материал второй — третьей четверти IV в. до н.э.: обломки синопской черепицы, пифосов, амфор Пепарета, Менды, Фасоса, Хиоса, Херсонеса, фрагменты лутериев и кувшинов синопского и херсонесского производства. Нетипичный набор керамики для некрополя подтверждает факт, что курган возводился на уже существующем античном наделе, при этом насыпь погребального сооружения частично перекрыла межевые ограды клера. Возможно, что и блоки кромлеха изначально принадлежали круглой башне загородной усадьбы. Несколько позднее возведение основной насыпи кургана, с внешней стороны крепиды была осуществлена дополнительная досыпка, для которой использовался в основном мелкий бутовый камень. Материал из ее нижней части датируется в пределах IV–III вв. до н.э. Открыто несколько впускных погребений, два из которых находились внутри кромлеха. Первое из них — детское погребение. Могильная яма, ввшенная в материк на глубину 0,5 м была выложена из превосходно отесанных блоков. Ее размеры по внутренним обмерам 0,35x0,76 м., при глубине от верха камней 0,30 м. Могила ориентированная по линии северо-восток - юго-запад перекрывалась огромной прямоугольной плитой (вторично использованное антропоморфное изваяние эпохи бронзы!), а по внешнему периметру шла обкладка из мелкого бута с глиняной обмазкой. Заполнение могильной ямы состояло из рыхлого затечного грунта. На дне (выровненный слой предскальника) обнаружен слой камки и тлен. Скорее всего здесь, был похоронен грудной младенец, костяк которого полностью истлел. Судя по тому, что во впускной яме обнаружены фрагменты косской амфоры, эту могилу можно отнести к эллинистическому времени. Вторая могила, открытая в северо-восточном секторе кургана почти полностью уничтожена современным перекопом. От нее сохранился северо-западный угол из квадров превосходной отески. Глубина могилы от уровня материка 0,3 м. Ориентация, судя по всему, северо-восток — юго-запад. Костей погребенного или каких-либо находок не обнаружено. Характер обработки камней указывает, что могила может быть отнесена к эллинистическому периоду. За пределами кромлеха открыто два сооружения. Первое из них в северо-восточном секторе насыпи — впускная детская могила. Входная яма с несколькими слабо выраженными ступенями, прямоугольной формы, размерами 1,25x1, 0 м. Ее глубина от верха материка 0,70 м. Подбой овальной формы (0,90x0,50 м), ориентирован по линии северо-восток — юго-запад. Судя по очень плохо сохранившимся костям, погребенный ребенок в возрасте до трех лет. Он лежал в вытянутом (?) положении, головой на северо-восток. Из погребального инвентаря присутствовали только бусы из синего и зеленого стекла. В заполнении входной ямы (три ряда поставленных вертикально плит и мелкого бута) найдены фрагменты светлоглиняной амфоры с двустольными ручками. Дата могилы I в. до н.э.–I в. н.э. В юго-восточном секторе открыто конское захоронение. Яма овальной формы, размерами 1,05x0,45 м, при глубине от верха насыпи 0,90 м. Костяк лошади при погребении был расченен. Конский череп ориентирован головой строго на север. Сохранилось несколько шейных позвонков и кости ног. Благодаря обнаружению нескольких фрагментов амфор первых веков н.э. могила отнесена к позднескифскому периоду.

Латуха Т.И.

Інститут археології НАН України

Археологические памятники в заповедном дендропарке "Александрия" в г. Белая Церковь

Латуха Т.І. Археологічні пам'ятки в заповідному дендропарку "Олександрія" в м. Біла Церква. Парк "Олександрія" розташований на західній околиці м. Біла Церква, на лівомок березі р. Рось. Зручне географічне положення зумовило те, що ця місцевість була заселена з глибокої давнини. У 20-х роках на території парку були знайдені кістки мамонта, у 60-х-70-х ро-

ках досліджувалось городище Палиєва гора з культурними шарами пеньківської культури, Зміївський вал. У 90-х роках виявлені місцезнаходження епохи пізньої бронзи - раннього залізного віку, пізньосередньовічна пам'ятка в урочищі "Нагорна поляна", комплекс руїн палацу графів Браницьких.

Парк "Александрия" расположен на западной окраине г. Белая Церковь. Он занимает территорию около 200 га. На юге парк омывает правый приток р. Днепр - р. Рось. Берега реки местами обрывистые и образуют скальные выступы, а местами пологого спускаются к реке. На берегах р. Рось есть выходы на поверхность кристаллических пород докембрийского периода (гранитов), на пониженных участках долина реки покрыта аллювиальными отложениями песка и глины. Средняя высота данной территории над уровнем моря 145 - 165 м, перепады высот различных участков парка достигают 25 м. В направлении с севера на юг дендропарк пересекается тремя глубокими и широкими обводненными балками, в которых образованы пруды. Восточная балка начинается за границами парка и пересекает всю территорию парка. Около места выхода восточной балки к р. Рось река образует крутой изгиб, за ним, ниже по течению, берег пологий. Средняя балка начинается в границах парка и резко углубляется около хозяйственных построек парка. В восточной и средней балке расположены каскады озер. Западная балка по своей обширности не уступает восточной и образует ряд оврагов. В ней так же расположены были пруды, около Старой гребли пруда "Водяной" раньше, в XIX в., была мельница [1].

В юго-западной части парка, около реки, возвышается кругой скалистый выступ - Палиева гора (Рис., 1). На этом участке берега гранитные плиты выходят на поверхность на протяжении 120 м и омываются водами реки. Гранитный выход продолжается и на противоположном, правом, берегу р. Рось, образуя там небольшие выступы. Выходы гранита на поверхность в виде отдельных плит есть местами и в нижней береговой черте парка между западной и средней балками.

Палиева гора и территория на север от нее, где находится старинная дубрава, были распланированы в начале второй половины XIX в., а восточная и центральная - в конце XVIII - начале XIX в. Эта часть парка отделена от основного паркового массива долиной западной балки. Именно в юго-западной и северо-западной частях парка расположены известные к настоящему моменту археологические памятники.

Городища Палиеве гора и Замковая гора (расположена ниже по течению р. Рось, в центральной части города) как памятники истории были известны в XIX в. - В.Д. Антонович упоминает о них в издании "Археологическая карта Киевской губернии" [Антонович, 1895]. Оба городища, как памятники археологии, были впервые включены в 1925 г. в список объектов, нуждающихся в охране, первым директором Белоцерковского краеведческого музея и председателем Комитета охраны памятников древности и искусства - Дрооздовым С.Л. [3].

Осенью 1933 г. Белоцерковская группа Южной экспедиции Обнауки проводила археологические исследования на территории парка, в связи с находкой в 1928 г. костей мамонта при строительстве здания водопроводной станции (Рис., 2), на первой надпойменной террасе левого р. Рось [4]. В полевом дневнике руководителя экспедиции М.Я. Рудынского есть сведения о шурфовке предполагаемой палеолитической стоянки¹, данные обследования левого берега реки западнее парковой зоны, кратко

¹ Фонды БКМ, №175 (скребок кремневый, финальный мезолит - ранний неолит).

описана топография городища Палиева гора, представлен его схематичный план и приведен рассказ местного жителя о любительских раскопках под западным валом городища в конце XIX в. (5).

Рис. Карта-схема парка Александрия.

1 - Палиева гора, 2 - местонахождение костей мамонта в 1928 г., 3 - Змievый вал, 4 - Нагорная поляна, 5 - руины дворца Браницких.

В 1934 г. дендропарк "Александрия" был объявлен Государственным заповедником, а в 1946 г. передан в ведение Академии наук УССР. Экспедиция АН УССР, руководимая С.С. Березанской в 1969 г. обследовала городище Палиева гора и прилегающую с запада территорию вдоль берега реки [6]. В 1972 г. М.П.Кучера и П.П.Толочко, в ходе работы археологического отряда по обследованию городищ Киевщины экспедиции Института археологии АН УССР, собрали на Палиевой горе керамический подъемный материал древнерусского времени, был составлен топографический план городища, расположенного в юго-западной части горы, обращенной к реке крутыми обрывами, высотой 30-25 м над уровнем реки [7].

Верхняя площадка городища диаметром 55 м окружена кольцевым валом, шириной 7-8 м, высотой 1,5 м, и рвом, глубиной 1,5 м, шириной 5-6 м. С западной стороны, ниже верхнего уровня, проходит второй вал со рвом. С юга этот вал продолжается на уровне первого вала, но на некотором расстоянии от него, а с востока переходит в террасовидную площадку с крутым склоном. Еще одна, более низкая искусственная терраса ограничивает городище с запада, юга, востока по краю горы. Диаметр окружности внешнего вала составляет около 120 м. При планировании горы во второй половине XIX в. укрепления были частично слажены и в северной части стали незаметными.

Небольшие по объему раскопки на городище Палиева гора были проведены осенью 1978 г. Белоцерковской экспедицией Института археологии АН УССР [8]. На верхней площадке городища была заложена траншея длиной 30 м, шириной 1 м. В северной части под валом была сделана прирезка шириной 1 м и длиной 2 м. Мощность культурного слоя незначительна - материк залегает на глубине 0,4 - 0,5 м. В куль-

турном слое на глубине 0,2 - 0,4 м собраны фрагменты гончарной посуды 12-13 вв. и лепной керамики пеньковского типа VI - VII вв. В северной части траншеи, ориентированной с севера на юг, на глубине 0,6 - 1,0 м в материковом суглинке была выявлена углубленная часть постройки, длиной 3,7 м по стенке траншеи. В заполнении землянки найдены фрагменты лепной сковородки без бортика (ранний вариант), развал лепного биконического горшка, который в лабораторных условиях затем был отреставрирован, его высота - 25 см, диаметр по венчику - 16 см. В заполнении жилища найдена также железная пряжка. Аналогичная пряжка с трапецевидной рамкой удлиненных пропорций с подвижным язычком была найдена в погребении на городище Беляус в Крыму, она находилась на костях лошади и вероятно относилась к конской упряжи, комплекс датируется V в. [9]. Не исключено, что нижний культурный слой городища на Палиевой горе датируется ранним этапом пеньковской культуры. Такое же сочетание - лепной биконический сосуд пеньковской культуры и небольшая железная пряжка с подвижным язычком - раскопаны недавно в подкурганной насыпи на правом берегу р. Рось на околице г. Тараща [10]. Проведение стационарных раскопок на городище Палиева гора позволит точнее определить его историческую интерпритацию. Нахodka в XIX в. бронзовой позолоченной панагии с изображением св. Георгия в урочище Палиева гора [11] дает возможность предположить наличие поблизости деревянной церкви.

В северо-западной части парка "Александрия" сохранился небольшой отрезок Эмиевого вала (Рис., 3), оборонительного сооружения древнерусского времени, который обследован осенью 1980 г. в ходе работы экспедиции "Эмиевые валы", организованной Институтом археологии АН УССР под руководством М.П. Кучеры [12]. Вал начинается на краю парка и продолжается к северо-востоку, параллельно дороге до оврага, длина вала - 1115 м. В западном конце отрезка на протяжении 250 м ров находится к северу от вала, далее ров проходит с южной стороны вала. Вал и ров сильно опыли и во многих местах повреждены. Ширина вала в среднем - 5,5 м, ширина рва - 4 м. Направление вала почти прямое, с изгибом к югу - значительным на западном конце и небольшим в восточной части. За глубоким оврагом с заболоченным дном, шириной 75 м, есть всхолмление длиной около 50 м, вероятно, продолжение вала. Отдельные участки вала можно проследить по Генплану "Александрии" 1858 г. - в урочище Дидинец восточнее руин дворца Любви, идущая от колонны Печали, пересекает Эмиевый вал [13]. В целом вал идет параллельно р. Рось и соответствует направлению вала восточнее г. Белая Церковь на участке от урочища Роток до с. Томиловка. В черте города, начиная от восточного предместья - Ротка до парка "Александрия", Эмиевый вал не сохранился. Изучение структуры вала, с целью более точной датировки, поиск возможного продолжения вала в восточном направлении, на территории парка - ближайшие задачи по исследованию и охране древнерусского вала. В юго-западной части парка в урочище "Нагорная поляна" (Рис., 4) при охранных исследованиях археологических памятников в 1995 г. автором было установлено наличие неизвестных ранее городища раннегородского века с остатками вала с восточной стороны и поселения второй половины XVII в. - начала XVIII в. Обследование археологических объектов проводилось визуально, датировка произведена по подъемному керамическому материалу.

XVII веком датируются и 68 польских и рижских монет, стеклянная бусина и серебряная пуговица, вероятно содержимое кошелька, найденных в парке ранее, местонахождение их не известно [14]. При земляных работах в с. Лосятин на левом берегу р. Протоки (Ротка) в 1978 г. было найдено 26 монет Речи Посполитой, Прибалтийских владений Швеции и Пруссии, солид Фридриха Вильгельма 1654 г. датирует находку пятидесятыми годами XVII в. [15]. Интересно, что на месте переправы казаков под Берестечком в июне 1651 г. наибольшее количество монет, зафиксированное в одном из кошельков, - 58 шт. Осенью того же 1651 г. состоялась Белоцерковская битва, вокруг города было сконцентрировано многотысячное войско - места переправ, военных лагерей и поле битвы еще предстоит выявить и обследовать.

Центральным архитектурным сооружением парка "Александрия" был дворец графа Браницкого и четыре флигеля для гостей - архитектурный комплекс Дидинец, строив-

шийся в конце XVIII - начале XIX вв. (Рис., 5). Под зданием главного корпуса были большие подвалы, которые состояли из отделов, перекрытых кирзовыми сводами. В настоящий момент руины дворца - фундамент, подвальные помещения и невысокие стены обнажены и не законсервированы, что приводит к их дальнейшему разрушению. Современное состояние архитектурных и археологических объектов, находящихся на территории парка, свидетельствует о необходимости организации планомерных мероприятий по охране не только зеленых насаждений и водоемов государственного заповедника, но и археологических памятников.

В г. Белая Церковь и его окрестностях по берегам р. Рось и ее притоков - рек Роставица, Каменка, Протока (Роток, Рут) - в ходе археологических разведок за последние 25 лет был выявлены памятники различных периодов и культур: эпохи мезолита, неолита, трипольской культуры - эпохи энеолита; среднеднепровской, многовалковой, тшинецкой, белогрудовской - эпохи бронзы; чернолесской, подгорецко-милоградской - раннжелезного века; черняховской, римского времени, раннеславянской - пеньковской, типа Луки-Райковецкой, древнерусское городища, селища, Змиевые валы, курганные могильники, позднесредневековые городища и поселения [16].

Планомерные охранные обследования и работа стационарных экспедиций позволит открыть новые объекты и сохранить уже известные памятники археологии, расположенные на территории парка "Александрия".

Література.

1. Салатич А.К. Парк Олександрія в Білій Церкві. К., 1949, с. 12, 13, 38, 42, 45.
2. Антонович В.Д. Археологическая карта Киевской губернии, 1895, с. 53.
3. Справи Комітету охорони пам'яток старовини і мистецтв - НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, д. 38, лл. 80, 350.
4. Іванов Ф.Н. Річний звіт Білоцерківського музею за час з 1 жовтня 1927 р. до 1 жовтня 1928 р. - НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, д. 202/1.
5. Рудинський М.Я. Коротке звідомлення за працю Білоцерківської групи Південної експедиції Київської Облауки 13/8 - 13/9 1933 р. - НА ІА НАНУ, ф. Рудинського М.Я., д. 57, 11 с.
6. Березанская С.С., Ковпаниенко Г. М., Цвек Е.В., Пачкова С.П. Отчет о разведочной экспедиции в зонах Верхнего и Нижнего Белоцерковских водохранилищ - НА ІА НАНУ, 1968(8, с. 8, табл. 18, 3-5; дневник, с. 19.
7. Кучера М.П. Звіт про роботу розрізанагону по обстеженню городищ Київщини у 1972 р. ((НА ІА НАНУ, ф.з.1972(24, дневник, с. 54-57. Кучера М.П. Слов'яно-русські городища 8-13 ст. між Саном і Сіверським Дінцем. К., 1999, с. 34, Рис. 11, 18. Толочко П.П. Київська земля((Древнерусские княжества 10-13 вв.М., 1975, с. 13.
8. Орлов Р. С. Отчет о работе Белоцерковской экспедиции 1978 г. в г. Белая Церковь((НА ІА НАНУ, ф.з. 1978(155, с. 3-4, Рис. 6. Орлов Р. С., Моця А.П., Покас П.М. Исследования летописного Юрьева на Роси и его окрестностей((Земли Южной Руси в 9-14 вв. К., 1985, с. 31-35.
9. Засецкая И.П. Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец 4-5 вв.). Санкт-Петербург, 1994, с. 94, табл. 27, 5.
10. Романюк В.В. Розкопки курганів пеньковської культури на околиці м. Тараща((АВУ 1998-1999. К., 1999, с. 143-144.
11. Кузя А.В. Древнерусские городища 10-13 вв. М., 1996, с. 182-183.
12. Кучера М.П. Отчет о работе экспедиции "Змиевые валы" в 1980 г. ((НА ІА НАНУ, ф.з. 1980(34, с. 24-25. Кучера М.П. Змиевые валы Среднего Поднепровья. К., 1987, с. 45.
13. Криворучко Д.М. Олександрія. К., 1979, с. 12, 45.
14. Шендрик Н.Х. Довідник з археології України. Київська область. К., 1977, с. 28
15. Козубовський Г. А. Знахідка монет 17 ст. з Лосятина((Проблеми збереження та відродження пам'яток історії та культури. Біла Церква, 1994, с. 59-60.
16. Латуха Т.И. Охранные археологические работы в г. Белая Церковь и его окрестностях((АВУ 1997-1998 рр. К., 1998, с. 98-99. Латуха Т.И. Археологическая карта Среднего Поросья (по материалам охранных разведок 1976-1980 годов) // АДУ 1994-1996 рр. К., 2000, с. 71-78.

Лысенко А.В., Ермолин А.Л., Зинько Е.А., Сохин М.Ю.,

Труфанов А.А., Юрочкин В.Ю.

Крымский филиал Института археологии НАН Украины,

Керченский Государственный историко-культурный заповедник

Охранные исследования некрополя Пантикея в 2000 г.

Среди памятников Крымского полуострова позднеантичной эпохи особое место занимает грунтовый могильник Пантикея, расположенный на северном склоне горы Митридат в г. Керчи. Материалы этого обширного городского некрополя неоднократно привлекались исследователями для характеристики различных аспектов материальной и духовной культуры населения Боспора. Но, к сожалению, большинство известных в настоящий момент погребальных сооружений подверглось разграблению еще в XIX-начале XX в. Сведения о них частично опубликованы в "Известиях Императорской Археологической комиссии" и "Материалах по археологии России". Склепы со следами росписей проанализированы М.И. Ростовцевым в монографии "Античная декоративная живопись на Юге России". Найдки из наиболее ярких и показательных комплексов стали доступны благодаря публикациям И.П. Засецкой [МАИЭТ. 1993. Т. 3; 1998. Т.6]. Вместе с тем, отсутствует специальное исследование, касающееся архитектуры склеповых конструкций, позволяющее в динамике проследить приемственность и изменения в традициях сооружения гробниц на протяжении позднеантичного и раннесредневекового периодов. Работы прошлых лет содержат, по большей части, мелкомасштабные планы отдельных склепов, и лишь в исключительных случаях - фасировки, с присущим им схематизмом в исполнении.

Осенью 2000 г. Керченский отряд Горно-Крымской экспедиции Крымского филиала Института археологии НАН Украины совместно с отделом охраны памятников Керченского Государственного историко-культурного заповедника (КГИКЗ) и Русским обществом спелеонауки и спелеологии при поддержке фонда "Деметра", приступил к охранным исследованиям группы позднеантичных и раннесредневековых склепов, выявленных в районе ул. Желябова. Изыскания этого года стали логическим продолжением работ, проведенных экспедицией КГИКЗ, в результате которых было картографировано 63 склепа, соединенных грабительскими ходами в единый подземный лабиринт [Зинько, 2000].

Начало работ 2000 г. было обусловлено открытием прохода в аналогичную систему склепов, на участке (площадью 76x24) расположенным под жилой застройкой по ул. Желябова. В ходе исследований отчетного года выполнена детальная теодолитная съемка рельефа и жилой планировки в районе вновь выявленной части могильника и подземная полуинструментальная съемка (в масштабе 1:200) системы из 47 склепов. Кроме того, произведены архитектурные обмеры 13 погребальных сооружений с высотной привязкой к поверхности. Шесть склепов зачищены, собран вещевой и антропологический материал.

Все исследованные склепы, ориентированные дромосами на север-северо-запад, вырублены в мягком материковом мергеле, на склоне горы, на глубине 3-5 м. В размещении катакомб четкой системы нет, однако заметна некоторая упорядоченность. Прослеживается три ряда погребальных сооружений, расположенных вдоль склона (по направлению юго-запад - северо-восток на различной глубине от современной поверхности).

К началу нашего обследования большинство сооружений были частично заполнены натечным грунтом, а некоторые в прошлом залены в результате затопления стоками воды. В связи с этим удалось полностью изучить лишь склепы, мощность заполнения которых оказалась незначительной. Каждый из них состоит из дромосной ямы, погребальной камеры и соединяющего их коридора (ширина 0,60-0,80 м, высотой 1,10-1,20 м), закрытого снаружи каменной закладной плитой, сохранившихся *in situ* в нескольких случаях. Подошвы коридоров иногда плавно переходят в полы камер, а в некоторых случаях находятся выше и отделаны от камеры уступом или несколькими ступенями. Погребальные камеры представляют собой подземные вырубные помещения с плоским потолком, уровень которого повышается от входа к противоположной

стороне. В стенах камеры на высоте 1,1-2,0 м от пола, вырезаны глубокие, трапециевидные в плане лежанки (длиной 1,60-2,80 м, шириной 0,40-1,70 м) для установки гробов и ниши с арочным сводом (размером 0,10x0,15-0,25x0,50). В отдельных случаях ниши вырублены в стенках лежанок.

По особенностям объемно-планировочного решения склепы можно предварительно разделить на несколько групп. В первую входят погребальные сооружения с подпрямоугольными в плане камерами, ориентированными длинной осью перпендикулярно дромосу, с тремя, реже двумя лежанками, профилям боковых стенок которых усложнены в верхней части покатыми уступами. Некоторые из склепов этой группы отличаются особенно большими размерами (длиной 6,20-7,10 м, шириной 2,60-2,70 м), с высокими потолками, с двумя лежанками в длинной, противоположной входу, стене. Ниши, числом от 2 до 5, обычно располагаются по обеим сторонам коридора, между смежных лежанок и на свободных стенах (Рис., 5-7). Вторую группу составляют склепы меньшего размера, ориентированные длинной осью примерно по оси дромоса. В них, как правило, 3 лежанки и 1-3 ниши. Длина камер 2,10-2,20 м, ширина 1,20-2,20 м. К третьей группе мы относим небольшие склепы с одной лежанкой и одной нишей. Следует отметить погребальные сооружения неправильной формы с необычной ориентацией, камеры которых "вписаны" между уже существующими склепами и соединены с ними древними сбойками. Не исключено, что форма и размеры в данном случае могут оказаться хронологически значимыми признаками.

Большинство склепов отличает довольно высокое качество обработки. На стенах видны следы орудий, которыми проводилась "доводка", а возможно и выборка камер. Видимые отпечатки позволяют судить о том, что это были орудия с широким, слегка скругленным режущим краем (ширина 6,5-12,2 см). Характер расположения отпечатков показывает, что многие склепы сооружались в несколько приемов (вырубались дополнительные лежанки и удлинялись уже существующие). После обработки камеры на ее стены наносилась разметка контуров лежанок и ниш, прочерченная по мергелю острым предметом.

На стенах четырех склепов видна роспись, выполненная красной охрой. Три из них (II, XI, LI), относящихся к первой группе, заилены. Через слой ила можно заметить, что лежанки и ниши по контуру украшены геометрическим орнаментом из треугольников. Осмотрен расписной склеп XVI. Он относится ко второй группе. На стенах и потолке его камеры изображено 6 христианских крестов высотой 0,33-0,47, шириной 0,23-0,34 (Рис., 1-4).

Интересно так же сюжетное граффити на дальней стенке лежанки склепа XXV. Здесь тонкой линией прочерчены две стилизованные человеческие фигурки (высотой 0,30-0,36 м) с поднятыми руками. У пояса изображенных фигур заметны горизонтальные линии с перекрестьями у правого окончания черты, по-видимому, стилизованные изображения "меч в ножнах". В 5 см от антропоморфных изображений в той же технике исполнен профиль корабля (высотой 0,35 м, дл. 0,5 м) развернутого к ним носовой частью (левым бортом к зрителю). Судно одномачтовое, видимо с двумя парусами: основным прямоугольным и дополнительным — треугольным, заметны также два рулевых весла на корме. На боковой стенке соседней лежанки того же склепа сохранился фрагмент изображения второго подобного судна. Виден профиль его кормовой части с двумя "двурогими" якорями.

Несмотря на то, что все изученные склепы были неоднократно ограблены, при их обследовании удалось получить некоторое данные о практиковавшемся на некрополе погребальном обряде. Судя по количеству лежанок, большинство погребальных сооружений могильника использовались для многократных захоронений. Состав антропологического материала указывает на то, что это были семейные склепы. Наличие древесного тлена и отдельных железных гвоздей на лежанках свидетельствует о том, что покойные находились в гробах. Исходя из формы и уклонов поверхности лежанок, можно предположить, что на боковых лежанках погребенных размещали ногами к дромосу (головой чаще всего на юго-запад). В больших склепах первой группы с двумя лежанками в одной стене умерших помещали на них, видимо, головами друг к

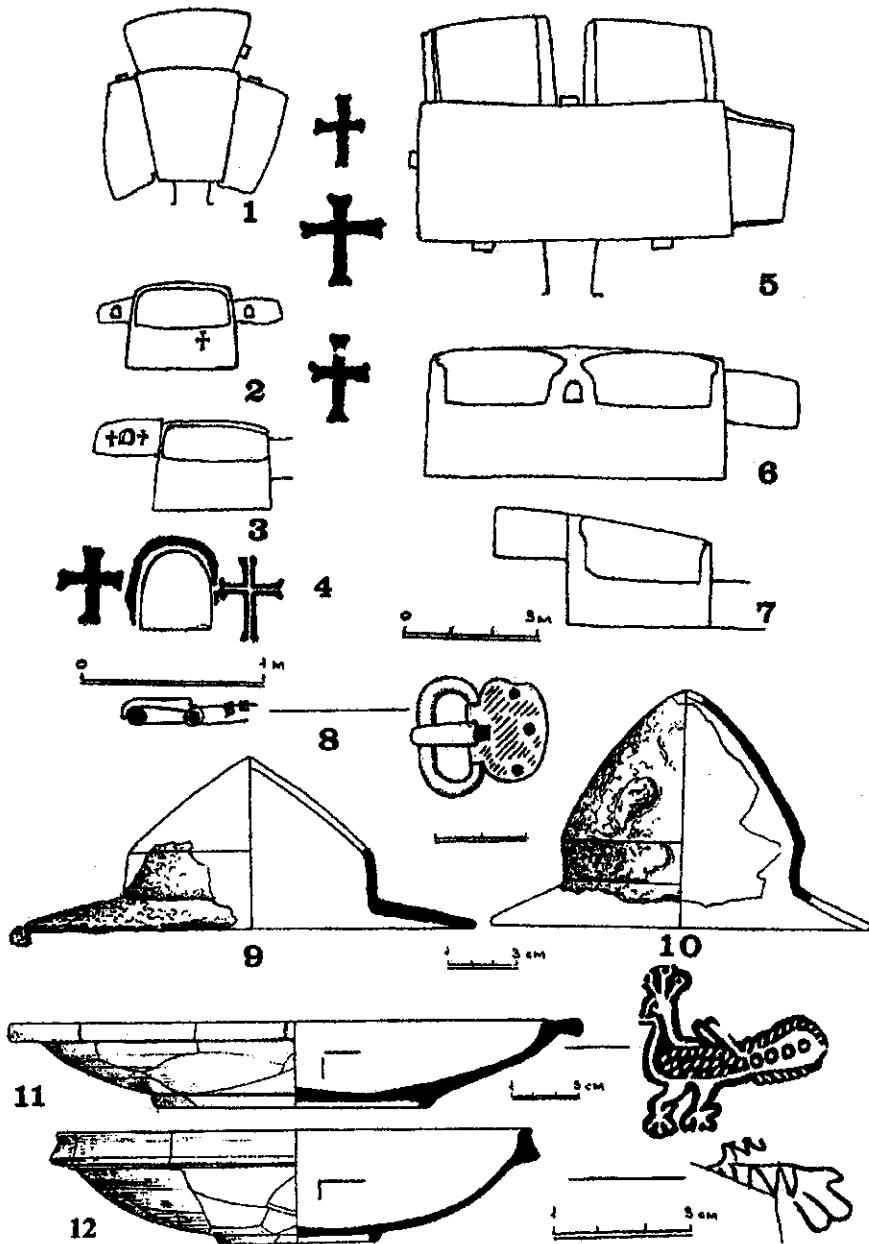

Рис. Найденые из некрополя Пантикапея
1-3- Склеп XVI- план и разрез, 4- изображения крестов в склепе XVI, 5-7 - Склеп V, план и разрезы, 8-серебряная пряжка из склепа XXV, 9,10 - железные умбоны из склепов IV и XV, 11,12 - краснолаковые сосуды из склепа VI

другу. В некоторых склепах на лежанках прослежена подсыпка из раковин морских моллюсков и песка.

В числе погребального инвентаря, собранного в процессе зачистки: фрагменты амфорной тары, краснолаковой и лепной посуды, изделия из железа (носки, пряжки, умбоны), бронзы (накладки на шкатулки, пряжки), бусины.

Предварительный анализ погребального инвентаря показывает, что обнаруженные склепы относятся к Первому (вторая половина IV - первая половина V в.) и Второ-

му (вторая половина V- первая половина VI вв.) периодам по классификации И.П. Засецкой. Показательны в этой связи находки пряжек второй половины IV в. из склепа XXV (Рис., 8), умбонов типа Zieling K2, IV в. (Рис., 9), в склепе IV и типа Csongrad/Zieling L (конца IV- первой половины V в., а возможно и начала VI столетия), в склепе XV (Рис., 10) [Kazanski, 1994. С.439, 441]. Представлены образцы краснолаковой посуды группы "Поздний римский С" формы 3 [Hayes, 1972. Рис., 68] первой половины VI в. В склепе №VI обнаружены совместно: блюдо группы "Африканские краснолаковые сосуды" формы 69, второй четверти V в. (Рис., 11) [Hayes, 1972. Рис., 20] и группы "Поздний римский С" формы 3, типа F (Рис., 12), первой половины VI в. [Hayes, 1972. Рис. 69], что, как представляется, свидетельствует о длительности использования погребальных сооружений.

Формы крестов, помещенных на стенах склепа XVI (Рис., 1-4), напоминают аналогичные изображения из катакомбы 491 [Кулаковский, 1891], а так же крест, вырезанный на каменном надгробии диакона Евсевия 437 г. [Латышев, 1896, с.88. №86]. Вероятней всего, христианский склеп должен быть датирован в пределах V в. Римская монета эпохи Константина, или его ближайших преемников, обнаруженная на одной из лежанок катакомбы, датирующего значения не имеет: изображение на ней фактически полностью стерто, а просверленное отверстие заставляет видеть в ней украшение и не более.

Дальнейшее изучение вновь открытой системы склепов при сопоставлении типов погребальных сооружений и сохранившегося инвентаря позволит уточнить хронологию данного участка позднеантичного некрополя боспорской столицы.

Лысенко С.Д., Лысенко С.С.

Інститут археології НАН України

Исследования на могильнике Малополовецкое-3 в 2000 г.

В 2000 г. были продолжены исследования на могильнике Малополовецкое-3, начатые в 1993-1999 гг. (Лысенко, 1998, с. 95-117; Лысенко, Лысенко Св., 1998, с. 28-31, 101-106; Лысенко, Лысенко Св., Журавлев, 1999, с. 116-121).

Могильник расположен на поле между селами Малополовецкое и Яхны. Он занимает слабо выраженную вторую террасу и край черноземной равнины левого берега р. Суботы (Собот) (правый приток Каменки - левый приток Роси - правый приток Днепра), образующие в этом месте мыс, ограниченный с юга и востока изгибом реки, а с севера - сухой балкой. Ниже по склону от могильника, на первой террасе левого берега реки, на север, северо-восток, восток, юг и юго-запад от могильника расположена цепочка многослойных поселений Малополовецкое-2А, Б, В, Г, Д. Непосредственно напротив могильника, на юг от него, расположены остатки старой Яхнянской Гребли, по которой (через могильник!) проходил "Чумацикий шлях" на Белую Церковь - ответвление старого "Караванного шляха", проходящего в широтном направлении по водоразделу на север от памятника.

Исследованная на могильнике площадь составляет 6204 м² (Рис.1). Среди исследованных объектов 6 ровиков, 3 жертвеника, 32 ритуальные (?) ямы эпохи бронзы, 11 ритуальных (?) объектов римского времени, 72 погребения. Среди погребений 61 относится к эпохе средней-поздней бронзы, 5 - скифского времени (кремации; погребения 39, 40, 53, 59, 70), 3 - древнерусского времени (кочевники; погребения 27, 51, 61). Не исключено, что кенотафами являются три ритуальные ямы римского времени (погребения 33, 42, 43). Исходя из планиграфии погребений и ряда других факторов, погребения объединены в 11 курганных (К.1, 2, 4, 5, 6, 7, 7а, 8, 8а, 13, 15) и 6 ритуально-погребальных (РПК .3, 9, 10, 11, 12, 14) комплексов (под ритуально-погребальными комплексами подразумеваются участкиплощади могильника между курганными комплексами, на которых расположены ритуальные сооружения или отдельные погребения).

Работами 2000 г. вскрыто более 1200 м², выявлено 17 погребений (45, 46, 58-72); доисследована периферия ряда комплексов, раскопанных в предыдущие годы. Антропологические определения погребений проведены Л.В. Литвиновой.

КОМПЛЕКС 2. В 2000 г. доисследована южная периферия комплекса, уходившая под дорогу. На глубине 0,27 м выявлено скопление костей и керамики диаметром 0,6 м (кв. АВ/27). В скоплении находилась часть сосуда №18, вторая половина которого была найдена в 1995 г. в 6 м на северо-запад (погребение 12). Тут же найден развал банки (№26). В 0,5 м на запад от скопления, на той же глубине, горизонтально лежал реберчастый скол.

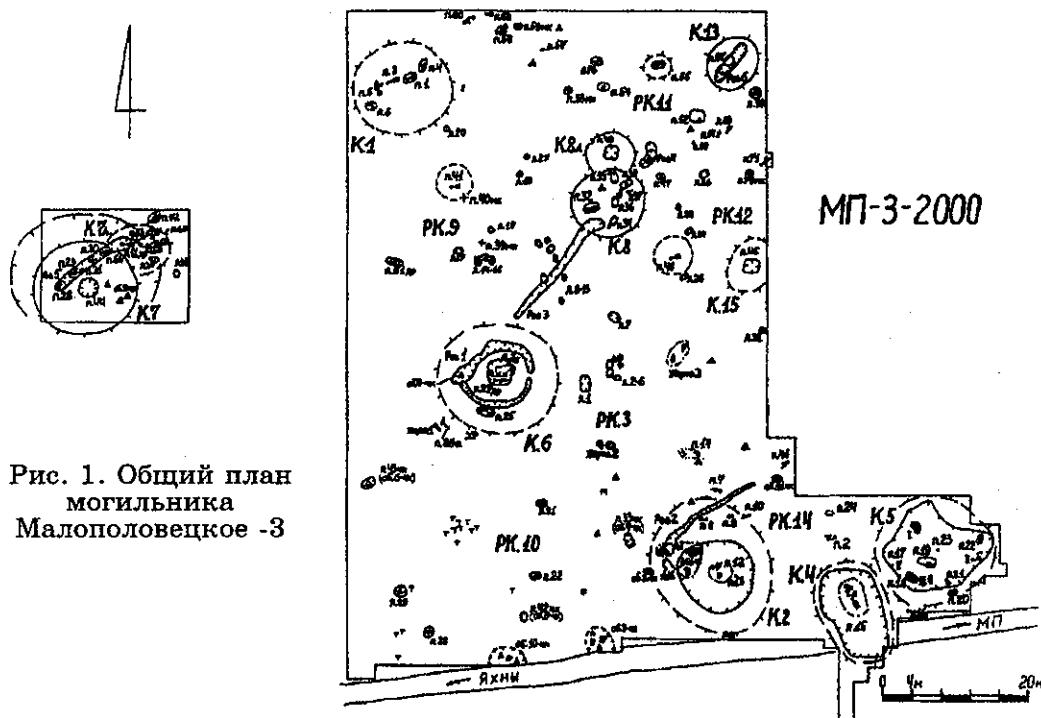

Рис. 1. Общий план
могильника
Малополовецкое -3

Сосуд №18/К.2 - развал горшка срубного типа (Рис. 4, 2). Шейка короткая; край венчика сильно отогнут и уплощен горизонтально. Тесто с примесью шамота, мелкого песка. Поверхность шероховато-заглаженная, покрыта вертикальными расчесами. Обжиг неравномерный, цвет серый, черный, желтый. По плечику сосуд орнаментирован двумя рядами наклоненных подовальных вдавлений. На сохранившейся части корпуса просверлены 3 отверстия: на плечике, на 1/2 высоты и в придонной части. Диаметр венчика 203 мм, предполагаемая высота сосуда 240 мм.

Сосуд №26/К.2 - развал банки срубного типа (Рис.4, 1). Венчик несколько наклонен внутрь, край венчика закруглен. Днище немного вогнуто снаружи с выпуклостью изнутри. Реконструируемая высота сосуда 199 мм, диаметр венчика 197 мм, максимальный диаметр 207 мм.

Реберчастый скол (массивный, вытянутый) - оформление рабочей поверхности нуклеуса. Кремень черного цвета, желваковый, высококачественный, сырье, возможно, с Днестра (определение Д.П.Гаскевича). Предположительно, находка является вторичным использованием в погребальном ритуале артефакта трипольского времени.

Работами 2000 г. установлено, что при нанесении на сводный план раскопов 1995-1996 гг. была допущена ошибка: К.2, 4, 5 реально расположены на 2 м южнее, чем показано на опубликованных ранее ситуационных планах могильника.

РИТУАЛЬНЫЙ КОМПЛЕКС 3. Работами 2000 г. комплекс оконтурен полностью. На восточной периферии комплекса (кв. Н/26) найден фрагмент лепного сосуда.

Сосуд №6/РК.3 - фрагмент верхней части чаши срубного типа (Рис.3, 2). Шейка невысокая воронковидная; край венчика горизонтально уплощен. Тесто плотное с примесью песка и вкраплениями дресвы. Поверхность шероховато-заглаженная, бугристая. По плечику сосуд орнаментирован нарезным орнаментом в виде пар коротких

отрезков наклоненных влево. Высота сосуда >95 мм, диаметр венчика 130 мм, максимальный диаметр 150 мм.

КОМПЛЕКС 7. Исследован в 1997 г. Представлял собой курган диаметром до 20 м, высотой до 0,25 м. С северо-западной и западной стороны возвышения на поле фиксировалась неглубокая широкая линза. Под центром насыпи находилась яма подокруглой формы размерами 3x3 м, глубиной 1,8 м, предположительно-кенотаф (погребение 44-1997 г.).

На запад, северо-запад и север центральной ямы располагались 4 погребения (28-31), вытянутые вдоль одной линии, содержащие остатки 6 человек (Лысенко, Лысенко Св., 1998, с. 30-31, Рис.2). Работами 2000 г. было подтверждено предположение, что погребения находились в ровике (№5), до-исследованная северо-восточная часть ровика, в которой выявлено еще одно погребение (66).

РОВИК 5. Змеевидной формы; вытянут с юго-запада на северо-восток. Длина 12 м, ширина до 1,5 м. Северо-восточный конец поворачивает на восток и расширяется до 2,5 м ("голова"). Ориентация

и форма ровика аналогичны ровику №3 могильника. Во рву находилось 5 погребений (7 особ). Глубина залегания погребений равномерно понижается от "хвоста" к "голове змеи" (0,48; 0,65; 0,78; 0,95; 1,3 м).

ПОГРЕБЕНИЕ 5 (66-2000 г.; кв.Д-Е/17.зап). Пятое от юго-западного конца ровика. Расположено на северо-запад от погребения 30, на глубине 1,3 м. Расчлененный скелет женщины (?) возрастом до 25 лет. Длинные кости и свод черепа выложены в позе, имитирующей средне скорченную на правом боку с разворотом на спину, головой на запад-юго-запад (234°). Представлены обломки черепа, верхней челюсти, плечевые кости, кости ног, 2 позвонка (Рис.2, 3). На высоту до 0,2 м над погребением и среди костей, на расстоянии 0,1-0,15 м один от другого, выявлены древесные угольки (до 1 см в диаметре).

КОМПЛЕКС 7а. Расположен на северо-восток от комплекса 7. вплотную к нему. Совре-

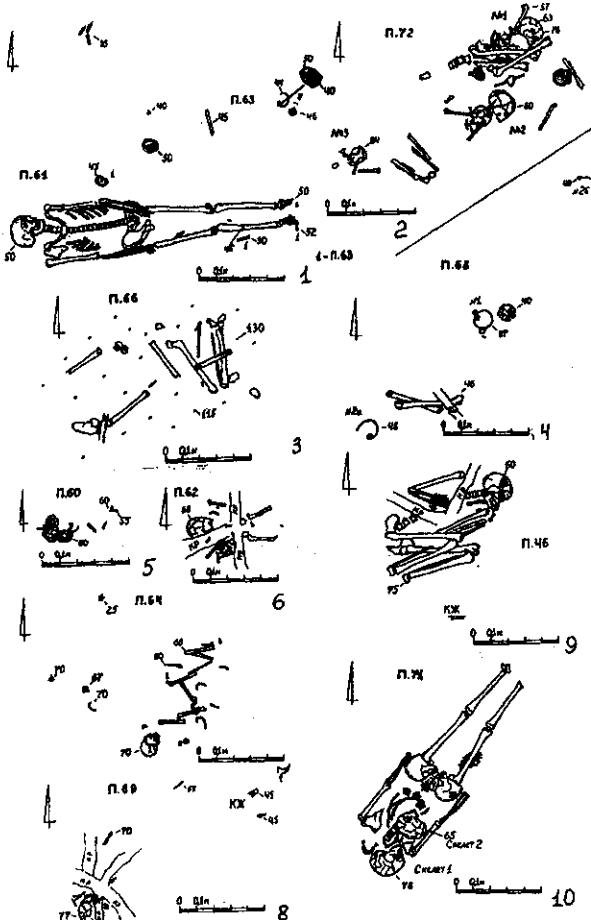

Рис.2. Часть могильника Малополовецкое -3, исследованная в 2000 году

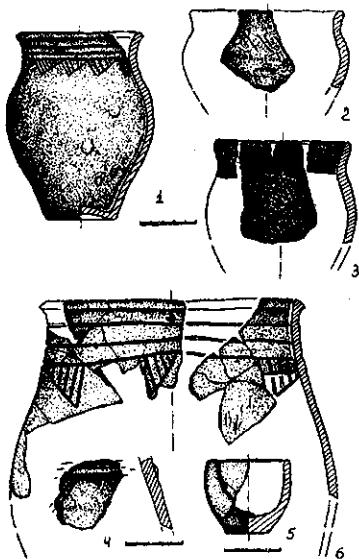
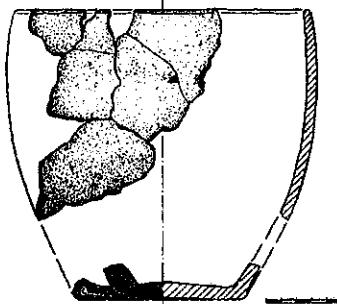
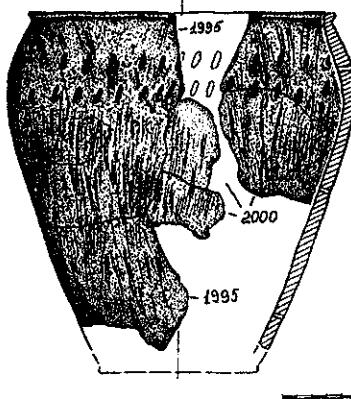

Рис. 3. Керамика могильника Малополовецкое -3

1

2

Рис.4 . Керамика могильника Малополовецкое -3

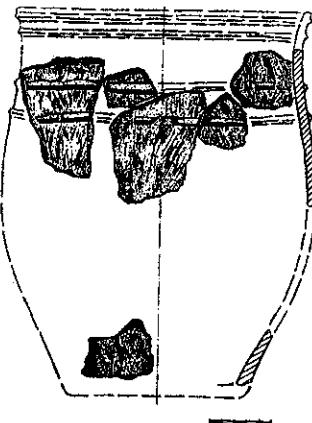

Рис.5. Керамика могильника Малополовецкое -3

сосуд (вследствие распашки, уничтожившей часть венчика, сосуд был зафиксирован наклонно). Фрагмент еще одного многоспирального браслета (№2) найден в переотложенном состоянии над правой берцовой костью скелета кочевника. В 1 м на запад от сосуда (кв.Д/16.зап) найден кремневый серп. Сосуд №1/К.7а - тюльпановидный сосуд типинецкого типа (Рис.3, 1). Тесто с примесью дресвы, мелкого песка, поверхность ангобирована, подлощена. Цвет пятнами желтый, бурый, серый. Высота 170, Ø венчика 113, Ø корпуса 131 мм. Орнаментирован по шейке тремя прорезанными линиями и поясом заштрихованных треугольников по плечику.

Булавка (Рис.9, 4). Изготовлена из бронзовой проволоки круглой в сечении. Конец иглы заострен. Верхняя часть иглы прокована, квадратная в сечении, свернута

менный диаметр насыпи до 8 м, высота 0,15 м; опыла к югу. Исследованы остатки 4 погребений эпохи поздней бронзы и ритуальная яма. В центр комплекса в древнерусское время было впущено погребение кочевника (61 и др.).

ПОГРЕБЕНИЕ 1 (65-2000 г.; кв.Д/15-14.зап). Яма подovalной формы, ориентирована по линии юго-запад - северо-восток, размерами 2,2x1,7 м, глубиной 1,75 м от современной поверхности (1,25 м от древней) (Рис.1). На юговосток и северо-восток от ямы, на глубине 0,5 м (древний горизонт) двумя массивами лежит выкид, представляющий собой светлый суглинок, фиксируемый от пахотного слоя. Размеры выкида 2,4x1 и 2,1x1 м соответственно. В заполнении ямы, на глубине 0,75, 0,78 и 1 м найдены кости ребенка возраста *infantilis-I*: головка бедренной кости, 2 зуба (моляр и резец).

Рассмотренные ниже погребения 2 (63-2000 г.) и 3 (68-2000 г.), расположенные соответственно на запад-юго-запад и восток-северо-восток от ямы, судя по всему составляли с погребением 1 (65-2000 г.) единый комплекс. Кости из этих "погребений", возможно, принадлежали умершим ранее (предкам ??) и сами были использованы в качестве "инвентаря", сопровождавшего "погребение" зубов (инициация ??)

ПОГРЕБЕНИЕ 2 (63-2000 г.; кв.Д/15.зап). Расположено на запад-юго-запад от погребения 1 (65-2000 г.) на глубине 0,5 м от поверхности, на древнем горизонте. Частично разрушено погребением кочевника (Рис.2, 1). Содержало кости двух человек. Скелет 1 представлен фрагментом свода черепа и бедренной кости мужчины. Скелет 2 представлен фрагментом бедренной кости женщины (?) очень маленького роста (лилипутка?). Бедренные кости обоих скелетов представлены одинаковыми участками диафизов. Кости находились в переотложенном состоянии. Фрагмент свода черепа выявлен около правого локтя кочевника, внешней стороной вниз; на внешней стороне (снизу) зафиксированы следы орудия шириной около 1 см (следствие рытья ямы под погребение кочевника ?). На северо-запад от костей *in situ* лежали шейная гривна, в которую была продета булавка (верхней частью на юго-восток). Рядом лежал многоспиральный браслет (№1) и стояла тюльпановидный

вдоль оси по часовой стрелке. Головка отломана в древности. Длина иглы 227 мм, диаметр проволоки 4 мм.

Гривна (Рис.9, 3). Изготовлена из бронзовой проволоки круглой в сечении. Один конец гривны прокован, квадратный в сечении, заостряется к концу, свернут в петлю в 0,5 оборота. Второй конец отломан в древности; предположительно был аналогичен предыдущему и завернут в противоположную сторону. Диаметр гривны 119 мм, диаметр крюка 28 мм, диаметр проволоки 4 мм. Предлагаем закрепить за подобными изделиями название "яхнянский вариант гривен комаровского типа".

Многоспиральный браслет №1 (Рис.9, 1). Изготовлен из бронзовой пластины, свитой в неполные 5 оборотов. По центру внешней стороны пластины проходит подокруглое ребро жесткости; внутренняя сторона пластины плоская. Высота браслета 45 мм, диаметр витка 65 мм, максимальная ширина пластины 9 мм, толщина пластины от 1,5 мм на концах до 4 мм в центре.

Многоспиральный браслет №2 (Рис.9, 2).

фрагмент. Длина фрагмента 34 мм, ширина 7,5 мм, толщина 2,5 мм. Предположительно, браслет аналогичен предыдущему; поврежден в древности.

Серп белогрудовского типа (Рис.12, 1). Изготовлен из кремня желтого цвета. Кончик обломан в древности. Пятка подтесана. Размеры 31x21 мм.

ПОГРЕБЕНИЕ 3 (68-2000 г.; кв.Г/13.зап). Расположено на восток-северо-восток от погребения 1 (65-2000 г.) на глубине 0,48-0,4 м, на древнем горизонте. Элементы "погребения" вытянуты по линии юго-запад - северо-восток на протяжении 2 м (Рис.2, 4): фрагмент гривны (№2а) щитком на юго-восток - перекрещенные бедренные кости без эпифизов верхней частью на восток - гривна (№1) щитками на северо-запад - свод черепа - фрагмент гривны (№2а) щитком на запад. Кости принадлежали зрелому мужчине.

Гривна №1 (Рис.10, 2). Изготовлена из бронзовой проволоки круглой в сечении, суживающейся к концам, свернутым в спиральные щитки в 4,5 оборота. Диаметр гривны 146 мм, диаметры щитков 37 мм, толщина проволоки 4-6 мм.

Гривна №2 (Рис.10, 1). Изготовлена из бронзовой проволоки круглой в сечении, суживающейся к концам, свернутым в спиральные щитки в 5 оборотов. Изделие сломано в древности на 2 половины. На большей половине (№2а) зафиксированы следы ремонта: после поломки (в результате функционального износа при сгибании/разгибании?) концы обломков были расклепаны в прямоугольную ленту и спирально намотаны один на другой по часовой стрелке. На меньшей половине изделия (№2б) прослеживается круглая трещина вокруг оси проволоки. Диаметр гривны около 135 мм, диаметры щитков 30 мм, толщина проволоки 4-5 мм; в месте поломки проволока расклепана в ленту толщиной до 1,5 мм.

ПОГРЕБЕНИЕ 4 (72-2000 г.; кв.В/14.зап). Расположено в 2 м на север от погребения 1 (65-2000 г.). Содержало останки трех человек, сложенные тремя скоплениями (Рис.2, 2). Вся композиция вытянута по линии юго-запад - северо-восток. Скелет 1 принадлежал мужчине 30-35 лет, кости которого составляли скопление 1. Череп находился в северо-западной части скопления (60°); лежал на левом виске лицом на юго-восток, на глубине 0,76 м. На щеке черепа, перекрывая нижнюю челюсть, лежало крыло таза, выше которого находились бедренные кости. Представляет интерес анатомический порядок четырех поясничных позвонков, найденных в юго-восточной части скопления. На юго-восток от скопления, перед лицом черепа лежал

Вид по стрелке А

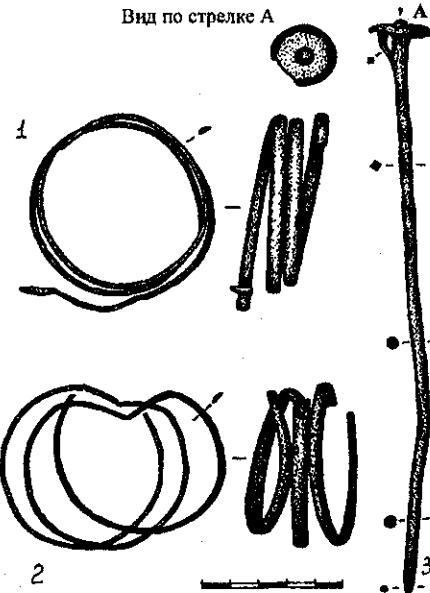

Рис. 6. Бронзовые украшения, могильник Малополовецкое-3

кубок, венчиком на восток Скелет 2 принадлежал ребенку возрастом *infantilis-II*. Череп лежал аналогично черепу взрослого, на юг от скопления 1, на глубине 0,8 м. Нижняя челюсть находилась в скоплении 1. На юго-запад от черепа лежала гривна щитками на юго-запад, на которой, головкой в том же направлении лежала булавка, конец иглы которой уходил под череп. Внутри кольца гривны находились плечевые кости, фрагмент таза, ключица, шейный позвонок, ребра. Далее на юго-запад лежали кости ног, на одной из которых сделана подовальная вырезка. Скелет 3 принадлежал подростку возрастом *infantilis-II*. Череп лежал на правом виске лицом на северо-восток в юго-западной части погребения, на глубине 0,84 м. Рядом находились фрагменты трубчатых костей. Часть костей ребенка найдена рядом с черепом подростка. В пахотном слое над погребением найден фрагмент бронзовой пластины.

Сосуд №2/К.7а - кубок (Рис.11, 1). Шейка высокая, прямая; край венчика отогнут, закруглен; плечико выделено; днище плоское, заужено. Поверхность качественно заглажена. Обжиг практически равномерный; цвет желтовато-розовый. Кубок асимметричен. Высота 82-86 мм, диаметр венчика 86-90 мм.

Булавка (Рис.11, 3) с пластинчатой головкой. Предположительно, изначально булавка имела ромбическую головку, аналогичную булавкам из Гуляй-Города и Комарова. После поломки (?) головка была переделана в треугольную с выемкой между "рожками"; концы "рожек" свиты в трубочки в направлении тыльной стороны щитка. В центре щитка расположена "жемчужина" (нижняя "жемчужина" ромбической головки ?). Вокруг "жемчужины" с внешней стороны нанесен пуансонный орнамент в виде 10 точек. Вдоль нижних граней щитка слева и справа изнутри пуансоном нанесено по 5 "жемчужинок". Игла круглая в сечении, сужается к концу. Верхняя часть иглы проштампана, квадратная в сечении, свернута вдоль оси по часовой стрелке. Длина изделия 98 мм, длина иглы 64 мм, диаметр иглы 4 мм, размеры щитка 40x34 мм, толщина щитка 1 мм. Предлагаем закрепить за подобными булавками название "яхнянский вариант булавок комаровского типа".

Гривна (Рис.11, 4). Изготовлена из бронзовой проволоки круглой в сечении, суживающейся к концам, свернутым в спиральные щитки в 5 и 5,5 оборотов. Диаметр гривны 129 мм, диаметры щитков 31 и 36 мм соответственно, толщина проволоки 4,5-5 мм.

Бронзовая пластинка, фрагмент (Рис.11, 2). Края рваные; размеры 15x10 мм, толщина 1 мм.

ЯМА 30 (кв.Е/14.зап). Расположена в 1,2 м на юг от погребения 1(65). Подовальной формы, ориентирована по линии запад-восток, размерами 1,4x1,1 м, глубиной 0,9 м от поверхности. На дне выявлен зуб быка.

ЯМА 31 (кв.Ж/12.зап). Расположена в 2 м на юго-восток от насыпи К.7а. Подовальной формы, ориентирована север-юг, контуры размыты, размеры около 1,2x0,8 м, глубина до 0,9 м (фиксировалась с 0,45 м). На пятне горизонтально, ориентировано запад-восток лежал фрагмент трубчатой кости ноги (длина 17 см).

Украшения, найденные в комплексе 7а продолжают серию бронзовых изделий, найденных в погребении 1-1993 г. (К.1) (Рис.6-8), датируемом горизонтом МП-III (1500-1400 cal. BC). Следует отметить, что во всех трех случаях, булавка на могильнике найдена рядом с шейной гривной. Последнее позволяет рассматривать данное сочетание как устойчивый элемент погребального (свадебного/парадного ?) костюма населения региона.

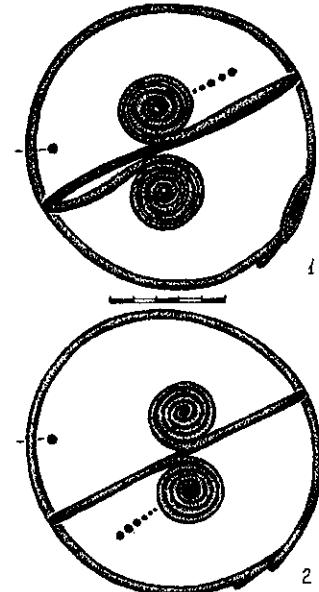

Рис.7 . Бронзовые украшения, могильник Малополовецкое-3

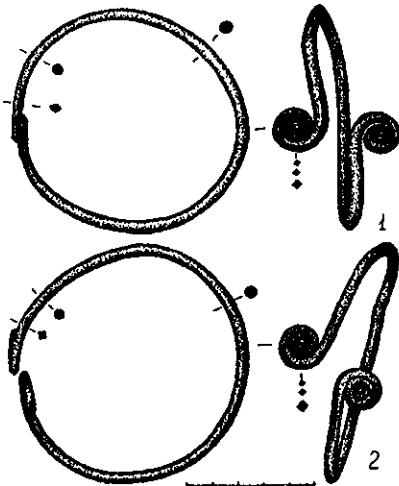

Рис.8. Бронзові украси, могильник Малополовецьке-3

камня лежали 3 астрагала быка.

ЯМА 4 (29-2000 р.; кв.Я/4). Расположена в 6 м на северо-запад от ямы 3 (28-1998 г.). Овальной формы, ориентирована запад-восток, размерами 1,5x1,3 м; глубина 0,8 м от поверхности (фиксировалась с глубины 0,5 м). В заполнении на разных глубинах и за пределами ямы найдены фрагменты сосуда эпохи средней/поздней бронзы.

Сосуд №7/РК.10 (Рис.3, 3). Корпус выпуклый, шейка воронковидная, внешний край венчика закруглен. Тесто с примесью песка и дресвы. Цвет оранжевый, изнутри черный. На внешней и внутренней поверхности широкие горизонтальные, наклонные и вертикальные расчесы гребенкой. Высота >130 мм, диаметр венчика 122 мм, диаметр корпуса около 135 мм.

В целом система ям 3(28)-4(29) аналогична системе ям 1(21)-2(22), первая из которых также содержала вертикально стоящую плитку с пришлифованными плоскостями и астрагалы быка, а во второй найден развал сосуда с расчесами.

РИТУАЛЬНЫЙ КОМПЛЕКС 11. Участок детских погребений. Расположен на север от гребня склона, между комплексами 1 и 13. Погребения тянутся вдоль линии юго-восток - северо-запад. В 1999 г. было исследовано 6 погребений (54-57, 50, 52; последние два ранее предварительно были отнесены к РК.12) (Лысенко, Лысенко Св., Журавлев, 1999, с. 119-121).

ПОГРЕБЕНИЕ 7 (64-2000 г.; кв.ЯЫ/26). Погребальное сооружение не прослежено. Кости расчлененного скелета ребенка (6-7 лет) были сложены в определенном неанатомическом порядке на глубине 0,6-0,7 м (Рис.2, 7). Череп стоял на основании на юго-юго-запад (213°) от массива костей, лицом на северо-северо-восток. Ближе всего к черепу лежала правая плечевая кость. Далее параллельно лежали бедренные кости головками бедра на запад. Между ними находилась левая плечевая кость и нижняя челюсть. Далее лежали локтевая, малая и две большие берцовые кости, кости стопы. Справа от черепа, в 0,1 м, найден зуб быка; слева, в 0,4 м, обожженный камень.

ПОГРЕБЕНИЕ 8 (69-2000 г.; кв.ЯЫ/27). Погребальное сооружение не прослежено. Скелет ребенка (не более 2 лет) сильно разрушен кротовинами; предположительно первоначально лежал вытянуто на спине головой на юго-юго-запад (205°), на глубине 0,77 м (Рис.2, 8). Череп повернут на левый висок. Кроме черепа, предположительно *in situ*, лежал фрагмент трубчатой кости левой ноги. Погребение безынвентарное.

ПОГРЕБЕНИЕ 9 (58-2000 г.; кв.ЯУ/11). Контуры ямы нечеткие, пятно подovalной формы, размерами около 1,5x1м, ориентировано запад-восток. Глубина ямы до 1,25 м от поверхности. В заполнении на разных глубинах с 0,5 м встречаются

РИТУАЛЬНЫЙ КОМПЛЕКС 10. Занимает участок могильника на юг от К.6 и запад от К.2. Исследованная площадь с юга ограничена грунтовой дорогой Малополовецкое-Яхны, на юг от которой угол наклона склона увеличивается. На площади комплекса в 1998 и 2000 г. найдено 38 обломков от не менее чем 3 столовых и 3-4 кухонных сосудов трипольской культуры. В 1998 на площади комплекса выявлены 2 ритуальные ямы эпохи бронзы (я.21 и 22) (Лысенко, Лысенко Св., 1998, с. 105-106). В 2000 г. выявлены еще 2 ямы (№№28, 29).

ЯМА 3 (28-2000 р.; кв.АВ/6). Расположена в 22 м на юго-запад от ямы 1 (21-1998 г.). Подокруглой формы, диаметром около 1,4 м; контуры размыты. Глубина 0,6 м от поверхности (фиксировалась с глубины 0,5 м). На дне вертикально стоял камень с пришлифованной поверхностью, размерами около 10x10 см. К востоку от

(фиксирулась с глубины 0,5 м). На дне вертикально стоял камень с пришлифованной поверхностью, размерами около 10x10 см. К востоку от

разрозненные кости ребенка (до 2 лет): ребра, лопатка, крыло таза, плечевая. В заполнении также обнаружены зуб быка и фрагменты нижней части лепного сосуда с зауженным днищем и примесью дресвы в тесте.

ПОГРЕБЕНИЕ 10 (60-2000 г.; кв.ЯТ/9). Погребальное сооружение не зафиксировано. Расчлененный (?) скелет ребенка (не более 6 месяцев) лежал на глубине 0,6 м (Рис.2, 5). Кости черепа расположены на запад (265°) от остальных костей. Лобная кость лежала внешней стороной вниз, венечным швом на запад; на юг от нее лежали теменные кости, внешней стороной вниз. Нижняя челюсть стояла на запад от лобной кости, подбородком на юго-восток; верхняя челюсть находилась на восток от костей черепа. Далее на восток лежало несколько фрагментов трубчатых костей ног и рук. В 0,5 м на юго-юго-запад от черепа найдены фрагменты лепного сосуда эпохи поздней бронзы (№4/РК.11).

ПОГРЕБЕНИЕ 11 (62-2000 г.; кв.ЯТ/10). Погребальное сооружение не прослежено. Скелет ребенка (2-3 года) лежал вытянуто на спине головой на запад (269°), на глубине 0,68 м (Рис.2, 6). Плечевые кости вытянуты вдоль корпуса. Погребение сильно повреждено кротовинами; лучевые, локтевые и берцовые кости отсутствуют. Погребение безынвентарное.

На площади комплекса (кв.ЯУ/15) в 2000 г. найден развал кубка.

Сосуд №3/РК.11 - кубок (Рис.3, 5). Венчик несколько наклонен внутрь, край венчика горизонтально уплощен. Днище заужено, очень толстое. Тесто с примесью песка, цвет пятнами оранжевый, серый. Поверхность шероховато-заглаженная. Диаметр венчика 75 мм, диаметр корпуса 77 мм, диаметр днища 40 мм, высота 66 мм, толщина стенки 7 мм, толщина днища 15 мм. Сосуд, предположительно, связан с погребением 4 (57-1999 г.; кв. ЯФ/14), находясь на одной глубине и на одной линии с ним и развалом небольшого горшка (сосуд №2/РК.11; кв.ЯХ/13).

РИТУАЛЬНЫЙ КОМПЛЕКС 12. Участок вытянутых на спине погребений западной ориентации; расположен на восток от К.8-8а, между К.13 и К.15. К комплексу отнесено 2 погребения (48-1999 г. и 71-2000 г.).

ПОГРЕБЕНИЕ 2 (71-2000 г.; кв.ЯЮ/29). Расположено в 16 м на северо-запад от погребения 1 (48-1999 г.). Погребальное сооружение не прослежено. Погребение содержало остатки двух человек (Рис.2, 10). Скелет 1 принадлежал женщине 30-35 лет; лежал вытянуто на спине головой на юго-запад (221°), на глубине 0,78 м. Руки вытянуты вдоль корпуса; голова повернута на правый висок. Женщина страдала заболеванием позвоночника - несколько шейных позвонков срослись между собой (по 2 и 3). Скелет 2 представлен черепом ребенка (7-8 лет), лежащим на груди женщины, на глубине 0,65 м. Погребение безынвентарное.

На площади комплекса, в слое, находки практически отсутствуют. Найдено несколько фрагментов керамики эпохи бронзы и несколько невыразительных обломков костей животных.

КОМПЛЕКС 13. Расположен в 17 м на СВ от К.8 (Рис.1). Современный диаметр кургана 8,5x8 м, высота до 0,25 м. Насыпь овальной формы, вытянута ЮЗ-СВ. Реконструируемая по профилю западной части, древняя ширина кургана около 6 м, высота до 1,2 м. Насыпь перекрывала РОВ 6, ориентированный аналогично насыпи. Длина рва 6,8 м, ширина 1,8-1,9 м. Уровень фиксации рва 0,75 м, глубина 1 м.

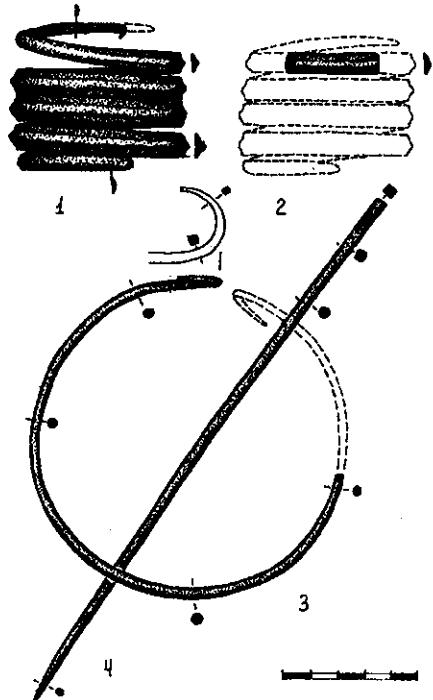

Рис. 9 . Бронзовыe украшениe, могильник Малополовецкое-3

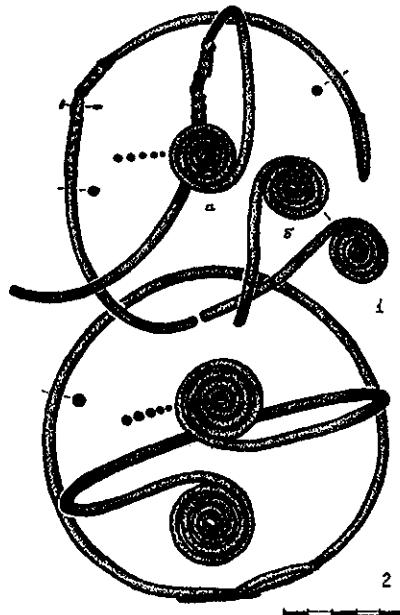

Рис.10. Бронзові увінчення, могильник Малополовецько-3

тальными налепными валиками. Тесто с примесью песка. На поверхности мелкие расчесы от керамического лоцила. Цвет красный, изнутри пятнами черный, серый, красный. Реконструируемая высота сосуда до 320 мм, диаметр шейки 230 мм, диаметр корпуса 258 мм. На основании сосуда К.13 можно соотнести с горизонтом МП-Ів могильника.

РИТУАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС 14. Участок скорченных на боку погребений, ориентированных головой в восточном секторе. Расположен на север от насыпей К.2 и К.4, частично перекрывая их. К комплексу отнесен ряд погребений, ранее относимых к К.2 и К.4 (п.2-1993; 24-1996; 7, 8, 9, 10-1995 г.). В 2000 г. выявлено еще одно погребение, позволившее выделить названные погребения в отдельный комплекс.

ПОГРЕБЕНИЕ 7 (46-2000 г.; кв.Х/31). Расположено в 10 м на северо-запад от погребения 1 (2-1993 г.) и 8 м на северо-восток от погребения 3 (7-1995 г.). Погребальное сооружение не прослежено. Скелет мужчины 50-55 лет лежал сильно скорчено на левом боку головой на восток (70°), на глубине 0,75 м. (Рис.2, 9). Колени притянуты к груди, пятки у таза. Кисть левой руки под черепом, правой - в направлении лица. В 0,3 м на юг от скелета лежала трубчатая кость животного (быка?). На черепе лежал фрагмент сосуда внешней стороной вверх. Еще один фрагмент этого же сосуда найден рядом со скелетом.

Сосуд №2/РК.14 - фрагменты тюльпановидного сосуда тшинецкого типа (Рис.3, 4). Тесто с примесью дресвы. Цвет пятнами бурый, серый. Поверхность подлощена. Шейка орнаментирована плоским, подокруглым налепным (?) валиком, выше которого проходит широкая горизонтальная каннелюра, а ниже в той же технике нанесены заштрихованные треугольники (?). Не исключено, что фрагменты сосуда связаны с тризной и попали в яму случайно, при ее засыпке.

В 5 м на запад-северо-запад от погребения (кв.У/28), на глубине 0,53 м лежал развал горшка.

Сосуд №1/РК.14 - развал тюльпановидного сосуда тшинецкого типа (Рис.3, 6). Корпус сильно раздут; максимальное расширение ниже $1/2$ высоты сосуда (?). Край венчика расширяется наружу и уплощен под углом 45° . Тесто с примесью дресвы.

В центре рва - яма овальной формы 2x1,4 м, уходящая длиной стороной небольшим подбоем под северо-западную стенку. С юго-запада к яме вела ступенька длиной 1,4 м; глубина 1,35 м. На ступеньке лежал отколотый эпифиз и часть диафиза быка (?). В заполнении рва и ямы встречены фрагменты керамики эпохи бронзы (в том числе венчик с воротничком) и фрагменты стенок керамики бабинского типа), кости животных. Учитывая перекрытие рва курганом, яма с подбоем со ступенькой рассматривается как ПОГРЕБЕНИЕ 67-2000 г. (кенотаф).

На север от насыпи на глубине 0,55-0,6 м располагался тризновый слой, представленный костями животных и фрагментами керамики (в том числе) венчиком сосуда, орнаментированного сдвоенными рядами веревочки.

В 1 м на ЮЗ от насыпи расположена ЯМА 33, диаметром около 1 м и глубиной 0,8 м (0,2 м от древнего горизонта). В яме находились большие фрагменты верхней части сосуда бабинского типа, части которого были рассеяны поблизости по культурному слою.

Сосуд 1/РК.13 - тюльпановидной формы, слабо профицированный (Рис.5). В верхней части плечика орнаментирован двумя горизон-

тальными налепными валиками. Тесто с примесью песка. На поверхности мелкие расчесы от керамического лоцила. Цвет красный, изнутри пятнами черный, серый, красный. Реконструируемая высота сосуда до 320 мм, диаметр шейки 230 мм, диаметр корпуса 258 мм. На основании сосуда К.13 можно соотнести с горизонтом МП-Ів могильника.

РИТУАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС 14. Участок скорченных на боку погребений, ориентированных головой в восточном секторе. Расположен на север от насыпей К.2 и К.4, частично перекрывая их. К комплексу отнесен ряд погребений, ранее относимых к К.2 и К.4 (п.2-1993; 24-1996; 7, 8, 9, 10-1995 г.). В 2000 г. выявлено еще одно погребение, позволившее выделить названные погребения в отдельный комплекс.

ПОГРЕБЕНИЕ 7 (46-2000 г.; кв.Х/31). Расположено в 10 м на северо-запад от погребения 1 (2-1993 г.) и 8 м на северо-восток от погребения 3 (7-1995 г.). Погребальное сооружение не прослежено. Скелет мужчины 50-55 лет лежал сильно скорчено на левом боку головой на восток (70°), на глубине 0,75 м. (Рис.2, 9). Колени притянуты к груди, пятки у таза. Кисть левой руки под черепом, правой - в направлении лица. В 0,3 м на юг от скелета лежала трубчатая кость животного (быка?). На черепе лежал фрагмент сосуда внешней стороной вверх. Еще один фрагмент этого же сосуда найден рядом со скелетом.

Сосуд №2/РК.14 - фрагменты тюльпановидного сосуда тшинецкого типа (Рис.3, 4). Тесто с примесью дресвы. Цвет пятнами бурый, серый. Поверхность подлощена. Шейка орнаментирована плоским, подокруглым налепным (?) валиком, выше которого проходит широкая горизонтальная каннелюра, а ниже в той же технике нанесены заштрихованные треугольники (?). Не исключено, что фрагменты сосуда связаны с тризной и попали в яму случайно, при ее засыпке.

В 5 м на запад-северо-запад от погребения (кв.У/28), на глубине 0,53 м лежал развал горшка.

Сосуд №1/РК.14 - развал тюльпановидного сосуда тшинецкого типа (Рис.3, 6). Корпус сильно раздут; максимальное расширение ниже $1/2$ высоты сосуда (?). Край венчика расширяется наружу и уплощен под углом 45° . Тесто с примесью дресвы.

Цвет пятнами красный, серый, желтый. Поверхность подощена. Сосуд орнаментирован по шейке тремя прочерченными горизонтальными линиями, ниже которых расположены на расстоянии один от другого заштрихованные треугольники вершинами вниз, нанесенные в той же технике. Диаметр венчика 236 мм, диаметр корпуса до 290, реконструируемая высота до 330 мм.

КОМПЛЕКС 15. Насыпь полностью распахана; при зачистке на 0,6 м фиксируется темное пятно диффузионного слоя размерами около 9x8 м. В центре пятна (кв.Е-Ж/28-29) расположена яма подквадратной формы со скругленными углами, размерами 2,2x2,2 м (Рис.1). Глубина ямы 0,9 м, уровень фиксации 0,6 м. В яме найдены колотые кости животных и фрагменты керамики. По аналогии с ямой погребения 49 (К.8а), яма рассматривается как ПОГРЕБЕНИЕ 45-2000 (кенотаф).

ПОГРЕБЕНИЯ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ. На площади могильника в предыдущие годы было выявлено 3 погребения скифского времени (милоградской культуры): два на площади РК.9 (39 и 40-1998 г.) и одно на площади РК.11 (53-1999 г.).

ПОГРЕБЕНИЕ 4-мк (59-2000 р.). Расположено на площади РК.11 (кв.ЯУ/12). Яма окружной в плане формы, диаметром 0,3 м, глубиной 0,7 м (фиксировалась в бровке с 0,45 м). На дне лежала кучка кальцинированных костей ребенка диаметром 0,2 м, мощностью 0,1 м. Погребение безынвентарное.

ПОГРЕБЕНИЕ 5-мк (70-2000 р.). Расположено на площади РК.12 (кв.ЯЯ/28). Яма овальной формы, ориентирована запад-восток. Размеры ямы 0,6x0,4 м, глубина 0,65 м (фиксировалась в бровке с 0,45 м). На дне двумя скоплениями лежали кальцинированные кости двух человек, среди которых кости черепа, зубы, фаланги пальцев, фрагменты трубчатых костей. В западном скоплении преобладали кости ребенка, в восточном - взрослого. Погребение безынвентарное.

ОБЪЕКТЫ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ. На площади могильника выявлено 11 объектов позднеримского времени, два из которых (об.10 и 11-чк) исследованы в 2000 г.

ОБЪЕКТ 1-чк (1995 г.; кв.Ы-Ю/22-25). Скопление обмазки и керамики на кургане К.2 (жертвеник?).

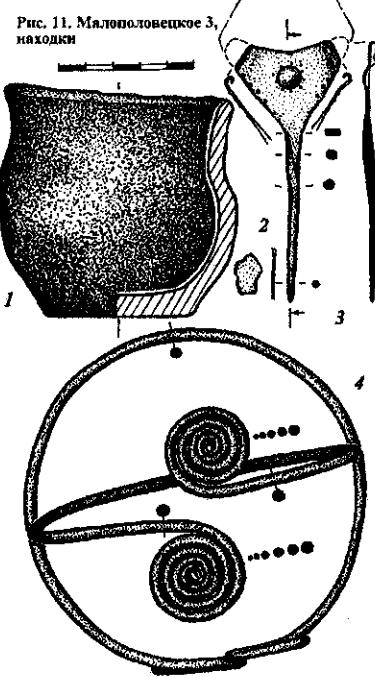
ОБЪЕКТ 2-чк (1998 г.; кв.Ю/21). Очаг на запад от К.2 (жертвеник?).

ОБЪЕКТ 3-чк (1998 г.; кв.АВ-АГ/17-19). Углубленный объект. Северная часть шириной 4 м, южная уходит под дорогу. В заполнении гончарная и лепная керамика, кости животных, два черепа собак.

ОБЪЕКТ 4-чк (1998 г.; кв.Ц-Ы/20). Кенотаф ? (п.33-1998 г.). Содержал бронзовую оковку деревянной шкатулки и фрагменты чернолощенной миски. В культурном слое, в радиусе до 8 м от объекта, найдены кости взрослого (фрагмент затылочной кости, верхний эпифиз большой берцовой кости), сестерций Требониана Галла (кв.Ц/18), корпус фибулы (кв.Я/17) (Шишкун, Петраускас, 1999, с. 162-163).

ОБЪЕКТ 5-чк (1998 г.; кв.АБ/13). Кенотаф ? (п.42-1998 г.). Содержал железную фибулу (Шишкун, Петраускас, 1999, с. 162-163). Рядом с объектом (кв.АВ-АГ/13) найден фрагмент плечевой кости взрослого. Кость со следами искусственной обработки; срезан нижний эпифиз.

ОБЪЕКТ 6-чк (1998 г.; кв.Ц/2). Кенотаф ? (п.43-1998 г.). Содержал развал чернолощенной миски, биконическое пряслице, нижнюю челюсть свиньи.

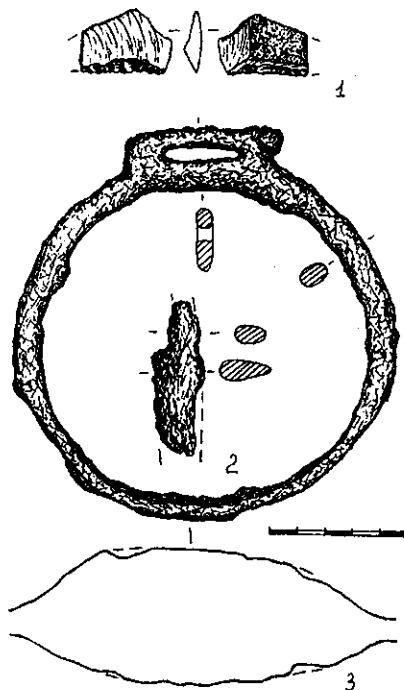

Рис. 12. Находки, могильник Малополовецкое-3

(51-1999 г.) выявлено на площади РК.9.

ПОГРЕБЕНИЕ 3-др (61-2000 г.). (кочевник; кв.Д/15-16.зап). Погребальное сооружение не прослежено. Погребение впущено в насыпь комплекса 7а, частично разрушив погребение 63 тшинецкого времени. Скелет мужчины 40-45 лет лежал вытянуто на спине головой на запад, на глубине 0,5 м. (Рис.2, 1). Руки вытянуты вдоль корпуса; кисти рук сжаты в кулак. Кисть левой руки располагалась в районе паха, средний палец вытянут в сторону пяток. В 0,3 м слева от таза стояло железное стремя с округлым, линзовидным в плане основанием и прямоугольной планкой (Рис.12, 3). С внутренней стороны правой бедренной кости найден железный, сильно коррозированный предмет (нож?) (Рис.12, 2).

В целом, на сегодняшний день культурно-историческая ситуация на памятнике представляется следующим образом.

Древнейшие находки относятся к периоду Триполье В-II. Возможно, в этот период здесь существовала кратковременная стоянка.

Материалы эпохи бронзы можно разделить на 4 горизонта.

МП-Іа (до 1800 cal. BC). Наиболее раннее погребение на могильнике связано с К.6 (п.26), расположенным практически на гребне мыса (ближе к реке), на границе склона и плато. Погребение было окружено кольцевидным рвом №1. На юго-запад от комплекса расположен жертвенник 1. На восток от ровика, на ритуальном участке (РК.3) располагалась система ям (1-7), около которых найдены фрагменты кубка среднеднепровской культуры шнуровой керамики. Не исключено, что к рассматриваемому горизонту относится условное погребение 14 (фаланги пальцев, найденные недалеко от развали сосуда типа Исковщины).

МП-Іб (1800-1600 cal. BC). В южную полу К.6 впущено погребение 25, совершенное в яме с подбоем. На северо-запад от К.6 сооружается К.13 (ров 6; п.67), рядом с которым найден развал сосуда бабинского типа. Отдельные фрагменты подобных сосудов происходят и с других мест могильника.

ОБЪЕКТ 7-чк (1994 г.; кв.Ю-АБ/35-36). Перекоп позднеримского времени в центре К.4, содержащий гончарную и лепную керамику (Шишкун, Петраускас, 2000, с. 180).

ОБЪЕКТ 8-чк (1997 г.; кв. 0/8). Днище большого гончарного сосуда. В соседних квадратах найдены разрозненные кальцинированные кости (разрушенное погребение?).

ОБЪЕКТ 9-чк (1997 г.; кв.И/16.зап). Верхняя часть чернолощенной миски. В соседних квадратах найдены разрозненные кальцинированные кости (разрушенное погребение?).

ОБЪЕКТ 10-чк (2000 г.; кв.АГ-АД/10-13). Углубленный объект. Северная часть шириной 5 м, южная уходит под дорогу. В заполнении гончарная и лепная керамика, кости животных.

ОБЪЕКТ 11-чк (2000 г., кв.Х/30-31). Прокал, скопление угольков и печи диаметром 1,5 м (жертвенник?). Основание объекта на глубине 0,45 м. Рядом с прокалом - скопление костей животных со следами действия огня, гончарной и лепной керамики.

ПОГРЕБЕНИЯ ДРЕВНЕРУССКОГО ВРЕМЕНИ. На площади могильника в преды-

дущие годы было выявлено 2 погребения кочевников древнерусского времени. Одно из них (27-1997 г.) было впущено в центр К.6; другое

МП-II (1600-1500 cal. BC). На юго-восток от К.6 появляются К.2 (погребения 12, 13), К.4 (погребение 15) и К.5 (погребения 16, 18-23), вытянутые цепочкой вдоль склона. Комплексы содержали значительное количество сосудов (в т.ч. малополовецкого и маевского типов), орудия кожевенного и костеобрабатывавшего производства, около 10 тысяч костей животных; не исключено, что котлованы комплексов имитировали жилища. Земляные сооружения комплексов не сохранились, однако по ряду косвенных данных они были перекрыты насыпями. В этот же период на запад от К.6 над кенотафом (44) возводится насыпь К.7. Возможно, несколько позднее, насыпь перерезает вытянутый ров змеевидной формы №5, в котором совершается погребение 7 человек (28-31, 66). К рассматриваемому периоду можно также отнести ров №2 (перерезавший насыпь К.2) и №3, ограничивающие РК.3 с юга и севера; а также жертвенные 2 и 3. Условная линия, соединяющая жертвенные, проходит параллельно рвам и делит РК.3 на две приблизительно равные части. На юг от К.6, на площади РК.10 в рассматриваемый период совершаются действия, с которыми связаны ямы 21, 22, 28, 29.

МП-III (1500-1400 cal. BC). На север от К.6, отделенные от него РК.9, совершаются захоронения в К.1 (погребения 1, 3-6). На северо-запад от К.7, вплотную к нему, перекрыв "голову" рва №5, сооружается К.7а, погребения которого продолжают традицию ритуальных расчленений, зафиксированную в К.7 (Отметим, что только погребения комплексов 1 и 7а содержали металлические украшения комаровского типа, что дает возможность локализовать участок с украшениями на границе склона и плато и наметить дальнейшее направление поисков погребений с подобными вещами на северо-запад от К.6). В рассматриваемый период на северо-восток от К.6 сооружается К.8. (погребения 32, 34-37); с этим же комплексом можно связать и расчлененное погребение 47. Несколько позже, на север от К.8, продолжая линию кенотафов (погребения 34-36), появляется К.8а (погребения 49), с которым связан полу-круглый ров №4. На север от К.6 расположена система ритуальных (?) ям (я.8-20, 27) и столбовая ямка на РК.9. Одна из ям перерезает ров №3. На север от К.8-8а, между К.1 и К.13 в этот период (а возможно и на этапе (МП-IV), функционирует детский участок РК.11 (погребения 50, 52, 54-58, 60, 62, 64, 69; за исключением п.56 - голова и кисти рук взрослого - погребения детей и подростков).

Важной особенностью памятника является существование на этапе МП-III двух обрядовых групп, разделенных одна от другой площадью, которая не содержала погребений (РК.3). Вытянутые на спине погребения, ориентированные преимущественно в западном секторе, выявлены только на север от РК.3: п.3 (К.1); п.32, 37 (К.8); п.41 (РК.9), п.48, 71 (РК.12); п.55, 62, 69 (РК.11). На юг от РК.3 расположен РК.14, содержащий сильно скорченные погребения восточной ориентации (погребения 2, 7-10, 46). Погребения 8-10 были, вероятно, впущены в северную полу К.2. К горизонту МП-III относится также сильно скорченное погребение южной ориентации, впущенное в К.5. Все рассмотренные погребения безынвентарные; на обоих участках могильника выявлено незначительное количество тризновых сосудов тшинецкого типа.

Наличие на одном могильнике двух синхронных групп погребений, не дифференцирующихся по социальным признакам и керамическим традициям, но отличающихся по позе и ориентации (т.е. стереотипом поведения на тафологической стадии некрологического цикла [Смирнов Ю.А., 1997, с. 203]), дает основания отнести (без уточнения уровня) оставившие их коллективы к разным этносистемам.

Погребения скифского времени локализуются на гребне мыса.

Объекты позднеримского времени занимают южный склон мыса (не исключено, что они имеют сугубо бытовой характер и представляют собой периферию поселения, расположенного ниже по склону).

Древнерусские погребения выявлены на границе мыса и плато. По рассказам некоторых местных жителей, небольшие возвышения (курганы?) тянулись ранее далеко на равнину, вплоть до "Караванного шляха"; не исключено, что именно здесь следует искать кочевнический могильник.

Неординарность многих погребений памятника позволяет рассматривать его как могильник-святилище. Ключом к пониманию продолжительности существования па-

мятника и его богатства, смещения на нем разных культурных традиций, по нашему мнению, является расположение его на пересечении двух сухопутных путей: Северного Лесостепного Трансевропейского и его важного ответвления в сторону Поросья. Для систематизации поиска новых памятников, подобных Малополовецкому-З, является перспективным микрорегиональное картографирование сообщений местных жителей об участках древних путей и мест расположения старых переправ и гребель.

Майко В.В.

Крымский филиал Института археологии НАН Украины

Археологические исследования на плато Тепсень в 2000 г.

В июле-августе 2000 г. Тепсеньский отряд Судакской экспедиции Крымского филиала Института археологии НАН Украины продолжил исследования средневекового городища на плато Тепсень близ поселка Коктебель в юго-восточном Крыму, возобновленные в 1998 г. Как и в предшествующие годы, работы были сосредоточены на юго-восточном участке памятника с целью реконструкции исторической топографии этой наиболее исследованной части объекта. Раскопки велись на трех участках. Во-первых, на раскопе I 1998-1999 гг. было доследовано жилое помещение 1, где четко зафиксировано наличие двух строительных периодов, датируемых на основании данных стратиграфии и керамического материала в рамках второй половины VIII – первой половины X вв. В данном случае речь может идти о достройке западной стены дома, а не о перекрытии кладки кладкой, зафиксированной в этой части городища в 1955 г. М.А. Фронджуло. В отличие от более ранней стены, сложенной техникой кладки “в елку”, более поздняя пристройка сложена из крупных и средних сланцевых камней. В заполнении этого объекта обнаружен достаточно информативный комплекс находок. Выделим небольшое пряслице изготовленное из бордовой яшмы с включениями и два астрагала с насечками в виде квадрата, расчлененного диагоналями и так называемые «лесенки» (Рис., 1,3,7). Не исключено, что среди насечек более крупного астрагала присутствует с тамгообразный знак в виде двузубца. Отметим наличие в культурном слое на этом участке фрагментов столовой и кухонной керамики XIV-XV вв. (Рис., 4, 5), в том числе и дна красноглиняной поливной тарелки с аккуратным отверстием в центре и заглаженными краями (Рис., 1, 2). Не исключено, что перед нами пряслице. Аналогичные пряслица мне пока неизвестны¹. В северной части раскопа I сделана прирезка, позволившая частично проследить жилой дом 4, сложенный так же техникой кладки “в елку”. Расчищена западная и часть южной стены с откосом входа. Указанный дом расположен в 0.50 м к северу от описанной выше достроенной стены жилого дома 1 и образует с ним единую линию застройки в юго-восточном направлении. Подобное расположение объектов в этой части памятника уже отмечалось при раскопках предшествующих лет. Помимо этого в южной части раскопа I на участке прирезки 2 этого года была обнаружена почти квадратная в плане небольшая постройка 3, сложенная техникой кладки “в елку”. Ее размеры 2.0x1.9 м. Интересной особенностью этого, к сожалению, плохо сохранившегося помещения является то, что его северную стену образуют два крупных известняковых блока с подквадратными углубленными отверстиями. Отопительного сооружения внутри постройки не обнаружено. Отметим, что объектов подобного типа на городище Тепсень пока обнаружено не было. На дома зачищен достаточно интересный комплекс находок, датируемых в рамках второй половины IX – первой половины X вв. Отметим крупное пряслице изготовленное из дна большой красноглиняной ойнахой и железный нож с загнутым округлым основанием (Рис., 11,14). Таким образом, в результате работ 2000 г. на участке раскопа I появилась возможность говорить о существовании здесь городского квартала. Он представлен жилыми помещениями 1 и 4, западные стены которых образуют своеобразную улицу и постройкой 3, расположенной южнее. В центре указанных помещений, очевидно располагалось культовое здание, остатки которой, как уже указывалось, прослежены в 1998-1999 гг.

¹ Подобное (вторичное) использование днищ гончарных сосудов характерно для степных скіфов. Днища красноглиняных сосудов и просверленным отверстием и обработанными краями встречаются в слоях Каменского городища (Ред.)

Рис. Городища Тепсень. 1,2,4-6,11,12 – глина; 3,7 – кость; 8-бронза; 9,10 – стекло; 13-15 – железо

причерноморского типа с прочерченной греческой надписью (Рис., 2).

Третим участком работ был шурф заложенный к юго-западу от раскопа I, где обнаружены три пифоса, стоящие один возле другого. Верхние части пифосов, ≈ одинаковых по морфологическим показателям, срезаны при планировании дороги. В 0.95 м к югу от них зафиксированы остатки кладки “в елку”. Однако, связь ее с указанными пифосами может быть установлена только в ходе дальнейших исследований. При зачистке пифосов обнаружено бронзовое кольцо и стеклянная двухчастная бусина, а так же фрагмент стеклянного сосуда (Рис., 8-10). Таким образом, работы 2000 г. на городище Тепсень позволили получить дополнительную информацию для реконструкции исторической топографии юго-восточной части памятника.

На участке раскопа II, заложенного в 1999 г. было продолжено изучение крупной постройки, сложенной техникой кладки “в елку”. Полностью раскопан очаг сооружения, представлявшего из себя глинобитный свод, покоящийся на сланцевой вымостке. Расчищена северная стена дома, обрывающаяся в западном направлении. Ее сохранившаяся длина составляет 10.4 м. Таким образом, перед нами достаточно крупная однокамерная постройка. Остатков южной и западной стен не обнаружено. В заполнении обнаружен достаточно интересный археологический материал. Выделим керамическую пробку, железное кольцо от конских удила и железную мотыжку, типичную для салтово-маяцких памятников Таврики, в том числе и городища на плато Тепсень (Рис., 6,13,15). Представляет интерес и обнаруженный в заполнении фрагмент амфоры

Манько В.А.

Луганський краєведческий музей

Предварительные итоги исследования неолитической стоянки Туба-2 в среднем Подонечье

Manko V.O. Preliminary data about researches of the Neolithic Site Tuba 2 in the middle Donetz area. The site is situated on a dune 6 m high on above-flood-lands terrace of Lake Tuba. It had cultural stratum in original position. Ceramic complex

is presented by minimum 30 sharp-bottomed and flat-bottomed pots. Flint finds are represented by 2000 artifacts 300 of which had a second processing. The site dates back to the first quarter - the end of the second quarter of the sixth millennium BC.

В 2000 г. экспедиция Луганского краеведческого музея исследовала узел днепродонецких неолитических памятников в Попаснянском р-не Луганской обл., расположенных у озер Туба и Зановское. Наиболее представительный материал был получен при раскопках стоянки Туба-2, находившейся на дюне высотой 6 м надпойменной террасы оз. Туба на расстоянии 1 км от южной окраины с. Боровское. В ходе раскопок выявлен культурный слой в непереотложенном состоянии. Установлена следующая стратиграфия (в северо-восточной части раскопа): дерновый слой - 5 см; песок серый гумусированный - 15 см; песок желтый - 20 см; песок серый - 15 см; песок желтый - до 20 см. Культурный слой находился в средней части слоя серого песка на глубине 50 см. Найдены не растянуты по вертикали, их положение в раскопе маркирует древнюю дневную поверхность.

Получен значительный керамический комплекс - фрагменты как минимум 30 сосудов. Большинство фрагментов керамики коричневого цвета, часто с подлощенной поверхностью, в примеси содержат траву, песок. Примечателен факт нахождения в одном комплексе горшков с острыми и плоскими днищами. Преобладают сосуды со слегка отогнутыми невысокими венчиками и банки. Орнаментация сосудов разнообразна, зачастую орнамент покрывает полностью поверхность сосудов. Наиболее распространенные элементы орнамента - отиски короткой 2-5-зубой мелкой гребенки. Гребенчатые отиски могут украшать не только внешнюю поверхность сосудов, но и внутреннюю под венчиком. Отмечено наличие гребенчатого орнамента на днищах плоских сосудов. Встречаются также отступающие и прямые наколы, прочерченные линии, ямочные вдавления или отиски полой палочки. Среди мотивов орнаментации отмечен гребенчатый зигзаг, ряды косопоставленных отисков гребенки, встречаются различные орнаментальные композиции, составленные из сочетания прочерченных линий и наколов, отдельные сосуды украшены кососетчатым орнаментом.

Кремневый комплекс включает около 2000 изделий, в том числе 300 со вторичной обработкой. Анализ техники расщепления показывает наличие двух различных технологий, основанных на использовании конических и плоских монофронтальных нуклеусов. Геометрический комплекс включает разнообразные типы трапеций (37 экз.) и 1 сегмент. Среди трапеций преобладают низкие с ретушью, заходящей на спинку, встречаются также средневысокие симметричные трапеции с ретушированными сторонами. Сегмент - средневысокий с плоской ретушью по дуге со стороны спинки. В комплексе всего 3 резца: боковой и 2 угловых. Скребков - 90, преобладают овальные и круглые с полукруглой ретушью, встречаются стрельчатые скребки, скребки-ножи на узких пластинках с плоской ретушью по краям и концевым скребковым лезвием. Много пластин с ретушью, это изделия длиной 3-6 см с плоской ретушью по одному либо двум краям. Показательна серия из 15 пластин с широкими выемками по двум краям, имеющим иногда обратносимметричные очертания.

Керамический комплекс стоянки Туба-2 может быть охарактеризован как днепродонецкий, отдельные фрагменты керамики имеют аналоги в комплексе Бондариха-2 [Телегін, 1968, с. 51-54] на среднем Донце. Что же касается кремневого комплекса, то своим происхождением он не может быть связан ни с мезолитом, ни с ранним неолитом Северского Донца. Сравнение с существовавшей на Донце в начале неолита донецкой культурой показывает полное отсутствие в кремневом комплексе Тубы-2 таких типично донецких изделий как микропластины с притупленными краями, резцов-стругов, яниславицких острый, овальных топориков-резаков. В то же время имеются параллели с памятниками северо-западного Приазовья. Геометрический комплекс Тубы-2 очень напоминает комплекс стоянки Каменная Могила-3 [Тубольцев, 1995].

Наличие плоских нуклеусов указывает на возможные параллели с матвеевокурганской, платовоставской и ранней сурской культурой. Серия пластинок с широкими выемками указывает на еще более далекие культурные параллели, поскольку такого рода изделия характерны для мурзак-кобинской культуры, в частности, серийно представлены в комплексе Ласпи-7 [Телегін, 1982, с. 91]. Параллель с поздним мезолитом - ранним неолитом Крыма подтверждает также наличие в комплексе сегмента с плоской ретушью по дуге, аналогичного найденным на памятниках Кая-Арасы, Юсуповский бассейн и Ат-Баш [Формозов, 1962, с. 92-104]. Вполне возможно, что население Приазовья являлось своего рода посредником в проникновении отдельных черт крымского неолита в Подонечье. Таким образом, вполне допустим вывод о том, что появление памятников типа Туба-2 на Северском Донце является результатом миграции части населения из северо-западного Приазовья. Такой вывод подтверждает наличие в керамическом комплексе фрагмента венчика с косым срезом внутрь, а также плоскодонных сосудов. Керамика такого типа характерна для мариупольских комплексов ранней нижнедонской культуры и азово-днепровской культуры (АДК).

Относительная хронологическая позиция комплекса Туба-2 определяется на основе сопоставления с комплексами киево-черкасской и АДК. Для памятников киево-черкасской культуры днепро-донецкой общности характерно сочетание форм плоскодонной и остродонной посуды, керамический комплекс Тубы-2 содержит сосуды, находящие аналоги в комплексе поселения Бузьки [Телегін, 1968, с. 87-89]; много параллелей между двумя комплексами возникает и при анализе геометрических микролитов. Однако среди найденных в Бузьках сосудов имеются формы с воротничковым оформлением венчиков, что может говорить о более позднем в сравнении с Тубой-2 возрасте. Возможно, что образование киево-черкасской культуры и памятников типа Туба-2 является частью одного процесса миграции населения из северо-западного Приазовья на Днепр и Северский Донец. Причинами такой миграции могло стать расселение племен АДК и сурской культуры, создавшее на определенном этапе демографический кризис в указанном регионе. Скорее всего, население, оставившее памятники типа Туба-2, связано с одной из первых волн миграций, поскольку в керамическом комплексе запечатлены самые ранние мариупольские черты, среди которых отсутствует такая как воротничковое оформление венчика. Вероятно, комплекс Тубы-2 синхронен азово-днепровскому керамическому комплексу, полученному на поселении Семеновка [Котова, 1994, с. 122], где указанная культурная черта также отсутствует. Наличие радиоуглеродной даты для поселения Семеновка [Ковалюх, Тубольцев, 1998, с. 80-81] позволяет по аналогии датировать комплекс Туба-2 временем не ранее первой четверти VI тыс. до н.э. К сожалению, отсутствие радиоуглеродной даты комплекса Бузьки лишает нас возможности определить нижнюю границу возможного возраста памятника. Однако, поскольку имеется возможность синхронизации с мариупольскими памятниками, вполне логично будет использовать имеющуюся абсолютную дату для Никольского могильника, датирующегося в пределах 5429-4947 гг. до н.э. [Lillie Malcolm, 1998, р. 184-188]. Эта дата для памятника позднего этапа АДК позволяет предполагать нижнюю границу возраста стоянки Туба-2 не позднее конца второй четверти VI тыс. до н.э.

Наличие костных останков на стоянке, среди которых предварительно можно определить кости быка, овцы-козы, позволяют предполагать, что именно с населением, оставившим стоянку Туба-2, следует связывать начало развития скотоводства в регионе Северского Донца.

Література

- Ковалюх Н.Н., Тубольцев О.В. Первые радиокарбонные даты сурской культуры // Археологічні відкриття в Україні. 1997-1998 рр.- К., 1998.
- Котова Н.С. Мариупольская культурно-историческая область.- Ковель, 1994.
- Телегін Д.Я. Дніпро-донецька культура.- К.: Наукова думка, 1968.
- Телегін Д.Я. Мезолітичні пам'ятки України.- К.: Наукова думка, 1982.
- Тубольцев О.В. Новое неолитическое поселение Каменная Могила III // Старожитности Причорномор'я.- Одеса, 1995.
- Формозов А.А. Неолит Крыма и Черноморского побережья Кавказа // МИА, №102.- М., 1962.
- Lillie M.C. The Mesolithic-Neolithic transition in Ukraine: new radiocarbon determinations for the cemeteries of the Dnieper Rapids Region//Antiquity.V.72, № 275. March 1998.

Михальчишин І.Р.

Національний музей історії України

Розвідки у Волочиському районі Хмельницької області

У 2000 р. продовжувалися розвідки малодослідженої території Волочиського р-ну, в процесі яких виявлено 7 поселень. Біля західної околиці с. Мочулинці (куток Садиби) в уроčищі Бурани відкрите поселення черняхівської культури. Воно витягнулося вздовж східного і південного схилів правого, корінного, високого, але похилого, берега р. Бованець (ліва притока р. Збруч) смугою $500 \times 20 \div 50$ м. На поверхні розораного чорноземного ґрунту відмічається скупчення уламків гончарного посуду, грудок випаленої глиняної обмазки, кісток тварин. Трапився уламок античної амфори.

Найбільше поселення черняхівської культури відкрите поблизу північної околиці с. Новоленськ. Воно починається на мисі лівого берега р. Південний Буг і тягнеться вздовж берега річки на захід смугою $1000 \times 30 \div 50$ м. На поверхні чорноземного розораного ґрунту, особливо в західній частині, спостерігається скупчення грудок випаленої глиняної обмазки з печей та стін жител, уламків гончарної кераміки, кісток тварин. Знайдено уламок горла античної амфори з потовщенім вінцем та уламок стінки верхньої частини тулуба з характерними рифленнями.

Поселення черняхівської культури відкрите в 0,5 км від східної околиці с. Глядки, в уроčищі "За ставом", на мисі лівого пологого берега р. Південний Буг. З заходу і сходу мис обмежений руслами струмків, на поверхні розораного чорноземного ґрунту на площині 250×50 м зібрано уламки гончарного посуду, грудки випаленої ґлини з печей та стін жител, кістки тварин.

Поселення черняхівської культури обстежене в 350 м від західної околиці с. Бубнівка, на схід від глиняного кар'єра, польової дороги та греблі ставка. Воно розташоване на двох мисах високого лівого берега р. Мишанець (права притока р. Південний Буг) і займає площину близько 150×25 м. На поверхні чорноземного розораного ґрунту зібрано уламки гончарного посуду, грудки перепаленої ґлини.

Біля східної околиці с. Гайдайки, на мисі високого, що понижується на південь, лівого берега р. Мишанець відкрите поселення черняхівської культури. З західного боку миса протікає струмок. На поверхні $400 \times 30 \div 70$ м; чорноземного розораного ґрунту зібрано уламки гончарного посуду, кістки тварин. Скупчення глиняної випаленої, обмазки спостерігається у, південній частині мису.

В 2,5 км від західної околиці с. Сергіївка та в 200 м на схід від греблі ставка, на мисі відкрите поселення черняхівської культури. З заходу мис обмежений руслом струмка. На поверхні (200×30 м) розораного чорноземного ґрунту південного схилу миса зібрано уламки гончарного посуду, відмічено скупчення випаленої ґлини та кісток тварин. На протилежному березі струмка на двох мисах зібрано по кілька уламків посуду черняхівської культури.

В цілому зібраний на поселеннях посуд типовий для черняхівської культури, але різноманітність форм та орнамент бідніші ніж на поселеннях черняхівської культури південної частини району, також тут не виявлено ліпного, посуду. Можливо, поселення північної частини, яка належить до Волині, є дедо пізнішими від південних.

Поселення раннього залізного віку відкрите в 0,8 км від східної околиці смт. Наркевичі на правому пологому березі р. Мишанець. З заходу території поселення протікає струмок. На поверхні чорноземного розораного ґрунту на площині $200 \times 25 \div 30$ м зібрано фрагменти ліпної кераміки з домішкою у тілі крупних зерен жорстви. Орнаментований посуд нігтевими вдавленнями, горизонтальними, вертикальними та косими загибленими лініями та наколами. Трапився попізджений вальок з випаленої ґлини, круглий в поперечному перереzi, невідомого призначення.

В процесі повторного обстеження поселення (відкрите у 1999 р.) черняхівської культури Федірки I, у західній його частині знайдено уламок глиняного чорнолощеного кубка з круглими гранями по тулубу і загибленим орнаментом (Рис., 1). Грані обрамлені короткими рисками, а у верхній частині тулуба проведені дві хвилясті лінії. Подібні кубки є імітацією античних скляних гранчастих кубків, що використовувалися в черняхівському середовищі як ритуальні [Лихтер, Рис. I; Нікитіна, табл. 8, 1].

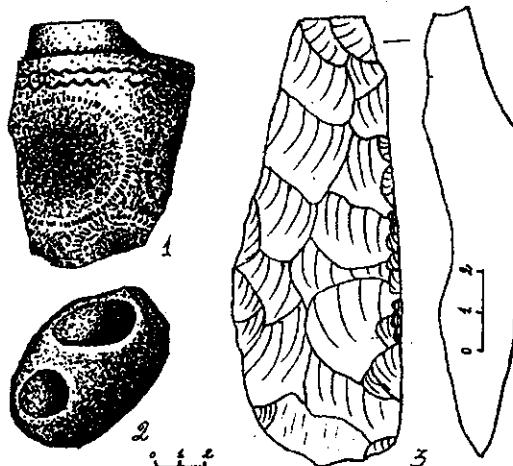

Рис. 1. Федірки I, 2 - Поляни II, 3 - Поляни V, 1 - 2 - кераміка, 3 - кремінь. Курган до с. Видава, яке значно далі від кургана ніж Мочулинці.

с. Юхимівці. Курган [Гульдман В.К., с. 267] знаходився в 2 км від південної околиці села 0,5 км ліворуч дороги на с. Дзеленці, на висоті 353. Він повністю зруйнований під час будівництва дерев'яної тригонометричної вишкі.

с. Бубнівка. Три кургани [Гульдман В.К., с. 265] розташовані на відстані 2 км від північної околиці села і 1 км ліворуч дороги на с. Новоленськ (колись - хутір Лозників). Два з них розорані до висоти 0,5 м, на вершині третього (висота 4 м) встановлена металева тригонометрична вишка.

с. Порохня. Два кургани [Антонович В.Б., с. 105] розташовані на відстані 350 м від південної околиці села, поблизу сільського кладовища, по обох сторонах польової дороги. Поверхня їх розорюється, висота 1,0 і 1,7 м.

с. Соломна, урочище Дебри. Курган [Гульдман В.К., с. 266 і Сіцинський Є., с. 4] знаходиться на відстані 3 км від південної околиці села, на дорозі на с. Куманів Городоцького р-ну (1 км від північно-західної околиці Куманова). Частково зруйнований зі східного боку під час прокладання дороги, поверхня задернована, висота 1,2 м.

с. Гречана. Сліди зруйнованого кургана виявлені в 1 км південно-східної околиці села, на плато з крутими схилами (висота 353), 1,2 км на захід від кургана в урочищі Дебри. Курган зруйнований під час встановлення дерев'яної тригонометричної вишкі.

с. Гайдайки. В 1 км від південної околиці села виявлено, за інформацією місцевого жителя І.А. Вербіцького, курган. Він знаходиться в 150 м на захід від шосе на с. Писарівку, з південного боку польової дороги, на плато (вододіл р. Збруч і р. Півд.Буг). Курган розорюється, його висота 1,50 м, діаметр 30 м. За словами І.А. Вербіцького, до початку війни 1941 р. курган мав висоту понад 5 м. Виходячи з того, що у Волочиському р-ні кургани знаходяться у найвищих точках рельєфу і на вододілах, їх можна датувати бронзовим віком і скіфським часом.

З метою пошуку курганів, проведені розвідки висот біля с. Кривачинці (353) і с. Раціборівка (331). Слідів курганів не виявлено.

Література

Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI археологического съезда в Киеве.-М.,1901.- С. 1-133.

Гульдман В.К. Памятники древности Подолии. - Каменец-Подольский, 1901,
Сіцинський Е. Археологическая карта Подольской губернии.-М.,1901.

Лихтер Ю.А. Стеклянные изделия из могильника Оселивка // Могильники черняховской культуры.-М.: Наука, 1988.-С.101-110

Никитина Г. Ф. Могильник у с. Оселивка Кельменецкого района Черновицкой области //Могильники черняховской культуры.-М.: Наука, с. 5-97,

Симонович Е.О. Черняховка кераміка Подніпров'я //Археологія. - 1983, № 43.-С.26-42.

На багатошаровому поселенні Поляни II (відкрите у 1999 р.) знайдено децю пошкоджений глиняний світильник а двома отворами (Рис.,2). Він теж є грубою імітацією античних світильників [Симонович В.О., Рис.10, 1-3]. На поселенні бронзового віку Поляни V (відкрите у 1999 р.) знайдено крем'яну сокирку з частково шліфованим лезом (Рис., 3).

Значна увага в процесі розвідок була приділена перевірці стану збереження та місця розташування курганів, що відомі з публікацій В.Б. Антоновича, В.К. Гульдмана та Є.Сіцинського (в реєстрі немає)

с. Мочулинці. Курган знаходитьться в 1 км від південної околиці, села, на висоті 865. Полі його розорані, на вершині встановлена металева тригонометрична вишка. Гульдман В.К. [с.265] і Є.Сіцинський [с.4] відносять

Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М.,

Ієвлев М.М., Архипова Е.І.

Інститут археології НАН України

**Археологічні дослідження м. Києва
по вул. Золотоворітській, 13 у 2000 р.**

Movchan I.I., Y.E. Borovskiy, V.N. Gonchar, M.M. Ievlev, E.I. Arkhipova. Archaeological researches on 13, Zolotovorotskaya street in Kiev in 2000. The objects of the XIth-XIIIth centuries and of the XVIIIth century were excavated in the north-western part of "Yaroslav's town". Rich material indicated the settling of this part of town at the first half of the XIth century.

Археологічними розкопками досліджено ділянку загальною площею 650 м². Дослідженнями встановлено, що культурні нашарування як київorusького часу, так і пізньосередньовічного не збереглися внаслідок планування та забудови Києва у XIX - початку XX ст. Виняток становить незначна площа у 75 м² поряд з північною стіною будинку № 11 по вул. Золотоворітській, де було зафіковано культурний шар XI-XIII ст. завтовшки 0,1-0,2 м, перекритий зверху прошарком будівельного сміття XIX-XX ст.

Дослідженням цієї ділянки було виявлено ровик від огорожі дерев'яного паркану київоро-руської садиби XII-XIII ст., орієнтована на віссю північний-захід - південний-схід, завдовжки 10 м. Ширина ровика 0,6 - 0,7 м, глибина 0,7 м від рівня материкового суглинку. Він був заповнений темним гумусом, в якому досить рідко траплялися уламки кераміки XII-XIII ст., шматки плінфи завтовшки 3-3,5 см, фрагменти амфор, скляних браслетів (Рис.1,17-19,22-26), шиферу. На дні об'єкту зафіковано

Movchan I.I., Borovskiy Ya.E., Gonchar B.H., Ievlev M.M., Arkhipova E.I. Arхеологические исследования по ул. Золотоворотской, 13 г. Киева в 2000 г. Раскопками 2000 г. в северо-западной части "града Ярослава" (Золотоворотская, 13) были открыты объекты XI-XIII вв. и XVIII в., давшие богатый вещевой материал, свидетельствующий о заселении этой части города с первой половины XI в.

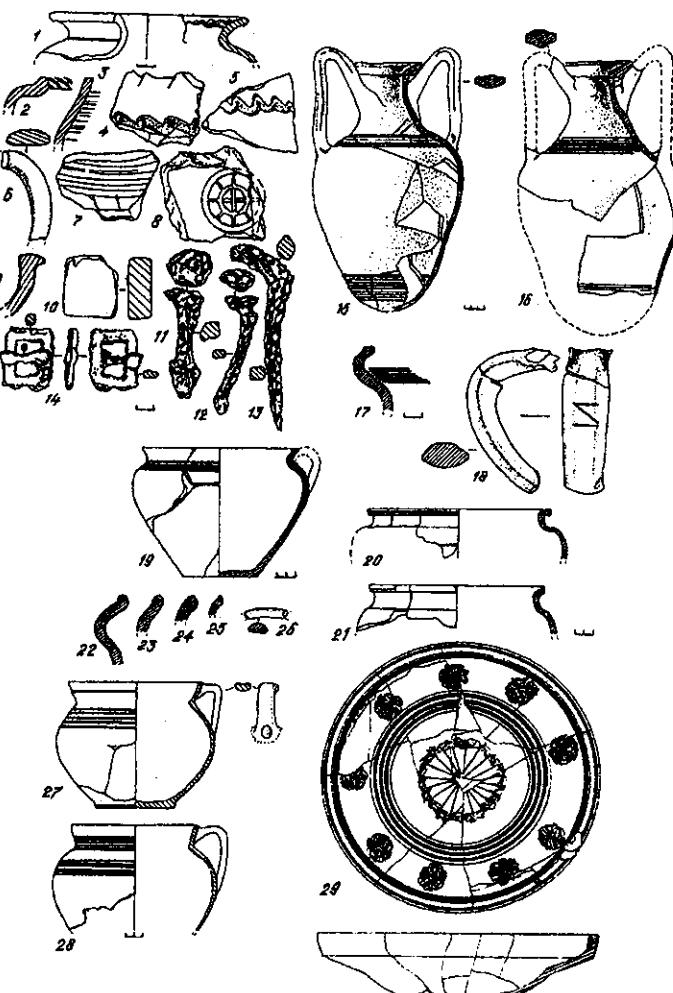

Рис. Матеріали з житла середини XI ст (1-16), ровика та паркану (17-21) та будівлі XVIII ст. (27-29).

скупчення кісток тварин (бик, корова, кінь, коза). Тут же знайдено уламки вінець горщиків середини-другої половини XIII ст. (Рис.1, 20-21). Ця обставина вказує на те, що споруда, яка функціонувала у XII-XIII ст., була засипана у середині XIII ст. Цілком ймовірно, це відбулося після трагічних подій 1240 р. Поряд з ровиком була виявлена господарська яма середини XI ст. з незначним матеріалом (уламки кераміки, кістки тварин).

На іншій ділянці розкопу було виявлено і досліджено 15 об'єктів, котрі були вірзані у материковий суглинок. Це 10 ям господарського призначення з уламками керамічного і скляного посуду та кістками тварин і риби. Із 10 господарських ям одна відноситься до середини XI ст., а інші до XVIII-початку XIX ст. окрім ям господарського призначення виявлено та досліджено залишки декількох споруд XI-XIII ст. та XVIII ст. з супутнім їм матеріалом (Рис.1, 27-29).

Найбільш цікавим за конструктивними особливостями об'єктом є виявлене будівля середини XI ст. (залишки). Споруда прямокутної форми, орієнтована стінами за сторонами світу. Її розміри згідно заглиблених на 1 м в материковий суглинок котловану 6,5x4 м. Це був двоповерховий п'ятистінок каркасно-стовпової конструкції. Нижній, заглиблений у материковий суглинок - підкліт господарського призначення, і верхній з піччю-житловий. У заповненні підкліту житла виявлено уламки давньоруської кераміки середини XI ст., шматки пілінфи, овруцького шиферу, залізні цвяхи та залізна пряжка з рухомим язичком (Рис.1, 1-13), а також кістки тварин, птиці та риби. Знайдено розвали двох амфор грушоподібної форми типу 5,1Р (Рис. 1, 15-16). Аналогічні амфори відомі по масовим знахідкам в Константинополі, де вони були виявлені в елементах будівельних конструкцій Нового палацу та монастирського комплексу св. Георгія, пов'язаному з перебудовою в часи правління імператора Константина IX (1042-1055).

Судячи з результатів дослідження споруди, будівля була розібрана, а її котлован-підкліт засипано в середині чи на початку другої половини XI ст.

Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С. І.

Інститут археології НАН України

Дослідження "граду Ярослава" стародавнього Києва

Movchan I.I., Borovskij J.E., Klimovskij S.I. Excavations of "the city Jaroslav" of ancient Kyiv. The results of the archaeological excavations in terrain of the "city Jaroslav" in Kyiv are published. The large interest are represented the excavations of the lime burning furnace (Vladimirskaya St, Apartm. 20-24) and large christian cemetery (Patorjinskyi St., Apartm. 14).

У польовий сезон 2000 р. Старокиївською експедицією ІА НАНУ здійснювалися охоронні розкопки у Києві на ділянках: вул. Володимирська, 20-22 і вул. Паторжинського, 14, площа яких знаходиться у межах давньоруського міста, розбудованого Ярославом Мудрим. У розкопках також приймали участь студенти Луганського педагогічного університету під керівництвом К.І. Красільникова.

Розкрита площа на вул. Володимирській, 20-22 наближалася до 3000 м². Частково вона досліджувалася експедицією у 1999 р. , коли тут було виявлено давній яр, на дні якого розташувалися виробничі будівлі, функціонування яких пов'язується з будівництвом Софійського собору. Розкопками 2000 р. також зафіксовано залишки виробництва полив'яніх плиток, глазурованого посуду і смальти. Про існування тут на початку XI ст. склоробного виробництва свідчать численні знахідки шихти для виготовлення скла, тиглів, бракованого мозаїчного скла та смальти. Припущення про існування склоробних майстерень біля Софійського собору, у яких виготовлялися мозаїки та полив'яні плитки для його оздоблення, було висловлено ще Б.О. Рибаковим. Розкопки 2000 р. цілком його підтвердили.

Іншим цікавим археологічним об'єктом, виявленим у яру, стала піч для випалу вапна (Рис.), подібна до аналогічних печей, відкритих у 1968 р. на вул. Ірининській у Києві. Піч мала гарну збереженість. Розташувалася вона на терасованому південному схилі яру. Викладена з сирцевої цегли. Збереглося 7 рядів кладки. Внутрішній діаметр печі сягав 3 м. Для її спорудження у материковому лесі було викопано круглу яму, стінки якої обкладено цеглою. На рівні давньої поверхні знаходилися челюсті печі, біля яких розташувалася вирівняна площа для прийому готової продукції. Ця площа, біля 2 м², була покрита суцільною коркою застиглого вапна. У середині піч була повністю заповнена вапном і деревним вугіллям.

У яру також виявлено наземні будівлі, від яких збереглися, переважно, лише залишки варистих печей і вогнищ. Конструкцію однієї з таких будівель вдалося прослідкувати повністю. Будівля була наземною, але її південна частина близько на половину площини була врізана у пологий південний схил яру, укріплений тут поставленими вертикально дерев'яними лагами. Біля входу до будівлі існувала невелика вимостка з колотої пілінфи, поруч із якою знайдено дитяче поховання. Відкриття будівлі дозволяє вважати, що у яру знаходилися крім виробничих, ще й житлові приміщення.

Загалом розкопками вдалося повністю прослідкувати напрямок яру та визначити його рельєф і порядок поступового засипу, який розпочався ще в XI ст.

Площа, досліджена на вул. Паторжинського, 14, складала понад 1500 м². Культурний шар на 70% її був знищений попередніми земляними роботами та глибокими підвалаами сучасних будинків. Частково він зберігся лише на південній ділянці, внаслідок природного пониження рельєфу у бік давнього Хрестатого яру. Тут зафіксовано велику садибу, яка існувала з кінця X і до першої половини XI ст. Дві будівлі садиби були знищені пожежею. Поруч з будівлями виявлено також яму з черепом коня, ложкою-амулетом і вушком енколпіона.

Незабаром, після пожежі на місці садиби розташувався великий християнський могильник. Загалом виявлено 68 поховань, але окрім перевідкладені людські кістки траплялися й у змішаних культурних шарах на схилі ділянки, а також у засипу об'єктів XVII-XVIII ст. У 7 похованнях знайдено від одного до чотирьох гудзиків. Гудзики різnotипні. Серед них є різновеликі літі бронзові, кулясті та грибоподібні, а також кулясті мідні, порожні зсередини. На останніх частково збереглася позолота. В одному з поховань знайдено також блакитну скляну намистину.

Звертає на себе увагу той факт, що 7 безінвентарних поховань зорієнтовані за лінією південь-північ. Частина з них переекривається похованнями із орієнтацією захід-схід. Означенні сім поховань мають помітно гіршу збереженість кістяків на відміну від інших. У трьох похованнях під головою, а в одному під кінцівками ніг знайдено колоту пілінфу. Ця обставина дозволяє припустити, що могильник існував при монастирі. Залишки фундаментів його собору слід локалізувати на південний захід від досліджені ділянки. Час припинення його функціонування, а разом з ним і могильника, пов'язується з Батиєвою навалою.

Підводячи підсумок розкопок 2000 р. Верхнього Києва слід відзначити їх високу плідність щодо цінної науково-історичної інформації про минуле стародавнього міста.

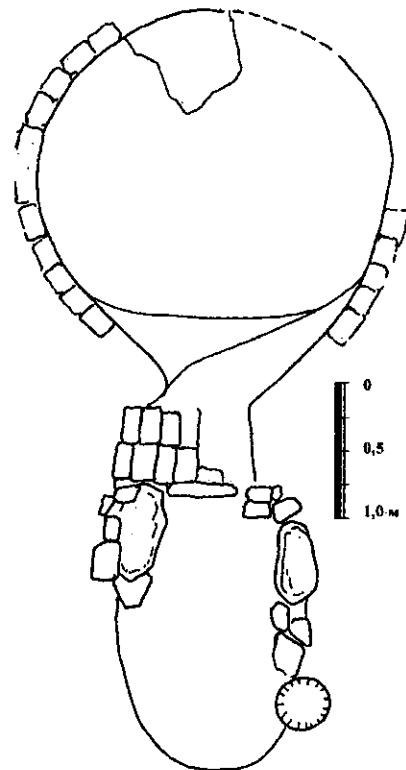

Рис. План печі № 1

**Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Писаренко Ю.Г.,
Гончар В.М., Ієвлев М.М., Архипова Е.І.**

Інститут археології НАН України

Розкопки Старокиївської експедиції на Печерську у 2000 р.

Movchan I.I., Borovskij J.E., Pisarenko J.G., Honchar B.M., Ievlev M.M., Archipova E.I. Archaeological investigations of the Ancient Kyiv expedition on Pechersk in 2000. 2000 year's excavations in region of the annalistic natural boundary Ugorskoje and Ascold Tomb where from XI till beginning XX AD existed at firstly female and later the man's Nikolaev monastery and was prince's a court yard, have yielded manifold materials reflecting a history of its settlement from XI to XVIII AD. The objects Ancient Russ of XII-XIII AD, medieval XIV-XVIII AD, oddments of a road from Pechersk to the Upper Kiev of XVII-XVIII AD were unclosed. Also bases of the stone bell tower of middle XVIII AD., monastic cells and fencing of the Nikolaev monastery were excavated too.

Мовчан И.И., Боровский Я.Е., Писаренко Ю.Г., Гончар В.М., Иевлев М.М., Архипова Е.И. Раскопки Старокиевской экспедиции на Печерске в 2000 г. Раскопки 2000 г. в районе летописного урочища Угорское и Аскольдовой Могилы, где с XI по начало XX в. существовал сначала женский, а затем мужской Николаевский монастырь и находился княжеский двор, дали разнообразные материалы, отражающие историю его заселения с XI по XVIII вв. Были открыты объекты древнерусского времени XII - XIII вв. и средневековые XIV - XVIII вв., остатки дороги с Печерска в Верхний Киев XVII - XVIII вв. и фундаментов каменной колокольни середины XVIII в., келий и ограды Николаевского монастыря.

Весною 2000 р. Старокиївською експедицією Інституту археології НАНУ було проведено дослідження зони будівництва підземного автопаркінгу у південній частині території Палацу дітей та юнацтва (пл. Слави та Дніпровський узвіз). У ході будівництва знімався увесь мис гори, що огинається з південного-сходу вулицею Дніпровський узвіз, від площі Слави до Аскольдової Могили.

Ця територія входила до складу літописного урочища Угорського та Аскольдової Могили — місця убивства і поховання князя Аскольда. “Повість временних літ” під 882 р. повідомляє: “и погребоша й на горѣ, еже ся ныне зоветь Угорськое, кде ныне Ольминъ дворъ, на той могилѣ поставилъ Ольма церковь святаго Николу...” (ПВЛ. — Ч.1. — с. 20). Від часу побудови цієї церкви (приблизно XI ст.) і до початку ХХ ст. цей район був тісно пов’язаний із свято-микільськими святынями: у XI ст. тут знаходився жіночий Микільський монастир, а з XV ст. чоловічий. На думку М.І. Петрова, на його території певний час знаходився заміський двір литовсько-руських князів Олельковичів, який, після спустошення Менглі-Греєем 1482 р., знову поступово повертається до складу монастиря. 1690-1696 рр. гетьман І. Мазепа споруджує “в винограде” Микільського монастиря нову кам’яну церкву, яка 1831 р. , у зв’язку із розширенням Печерської фортеці, була перетворена у воєнний собор, а келії ченців у казарми. У 30-ті рр. ХХ ст. будівлі монастиря були зруйновані. З Угорським пов’язується також укріплена великоніжівська резиденція, яка неодноразово згадується літописом в контексті подій середини XII ст.

Результати розкопок в цілому відбивають історію заселеності даного району у ці, а також більш давні часи.

При дослідженні північно-східного краю стіни будівельного котловану на глибині 1 м у мішаному шарі землі, серед уламків кераміки XIV-XVIII ст., трапився окремий фрагмент вінчика чорнолощеної миски черняхівської культури II ст. н.е.

Західніше, у звізі тієї ж північної стіни котловану, що прилягала з півдня до корпусів Дитячого палацу, на глибині 4,15 м від сучасної поверхні було виявлено котлован давньоруської будівлі, заглиблений у материк від цього рівня на 0,95 м. Вдалося розчистити у плані південний кут котловану. Житло було орієнтовано кутами за сторонами світу. У заповненні знайдено фрагменти кераміки XII-XIII ст.-уламки орнаментованих горщиків, корчаги, амфорної тарі. Трапився фрагмент скляного, орнаментованого паралельними лініями, кубка. Зібрано кілька фрагментів плинфи товщиною 3,2 і 4 см та оранжевої цегли завтовшки 5 см.

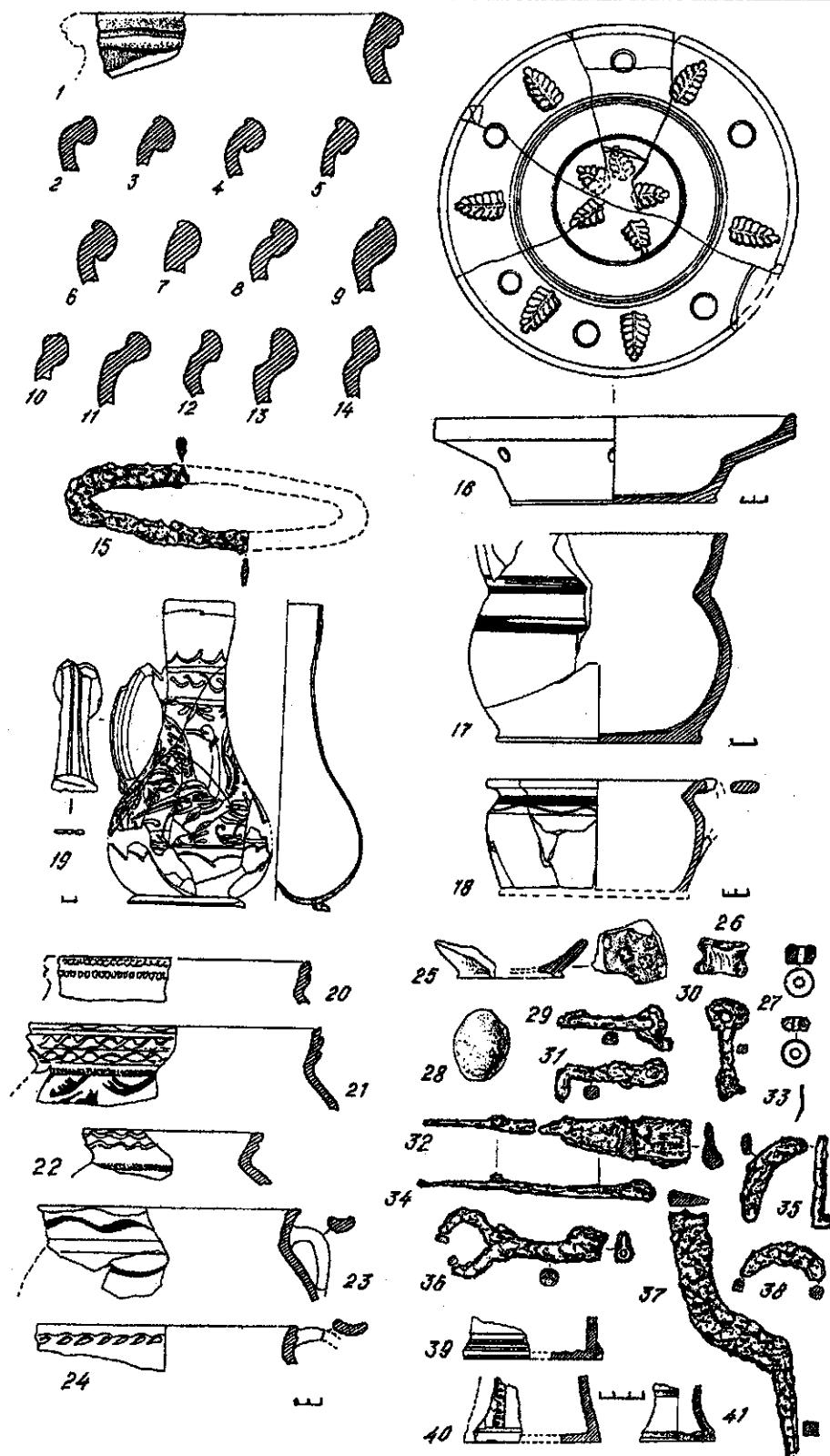

Рис. Знахідки з об'єктів XIV-XVIII ст

У північній частині будівельного котловану в 15 м від південно-східного кута головного корпусу Палацу, було зафіковано частину (стінки збереглися на 30-36 см) давньоруської глинобитної печі дзвоноподібної форми. Її черінь залягав на глибині 3,2 м від сучасної поверхні. Діаметр череня становив 0,78 м. Неподалік нього знайдено фрагмент кераміки XII-XIII ст. Контур житла стратиграфічно не читався.

У 2-х метрах на схід від житла, уздовж північної стіни розкопу було досліджено залишки глинобитної печі XIV-XV ст. Розріз печі простежувався з заходу на схід, по осі її вустя на 1,8 м. Черінь знаходився на глибині 3,6 м від сучасної поверхні. Він складався з первинного, підмазаного глинаю, шару колотої рожевої пінфи (товщиною 3; 3,5; 4; 4,5 см), що залягав на предметику, і двох досить товстих шарів підмазки, які фіксували два ремонти. Загальна товщина трьох рівнів череня 16 см. Частково збереглася західна частина склепіння печі на висоту 0,5 м. Зі сходу вустя печі переходило у заглиблення 10-20 см, яке простежувалося на протязі 1,5 м і було повністю заповнено золою-місце, куди з печі вигрібалася зола. У його заповненні знайдено декілька фрагментів кераміки XIV-XV ст.

Тим же часом датується житло, розташоване децю на схід від вищевказаного. У стратиграфічному розрізі котлован будівлі мав глибину 0,8 м і простежувався з заходу на схід всього лише на 1,8 м (розкрито частково). У його заповненні були знайдені фрагменти вінець посуду XIV-XV ст.-горщиків діаметром від 10 до 18 см, форма яких характеризується відігнутим назовні манжетом або валиком, який обмежується з внутрішнього боку посудини врізом-закраїною, а також подекуди добре виділяється у нижній частині зовні (Рис.1, 1-14). Серед знахідок залишне кресало (Рис.1,15), уламки пінфи, кістки тварин і птахів.

Ці залишки житла XIV-XV ст. перекривалися котлованом житливої споруди XVII ст., в якому було знайдено фрагменти горщиків, мисок-тарілок, гострильні бруски, кістки риби.

У тій же північній брівці, на глибині 1,7 м від сучасної поверхні було досліджено господарську яму другої половини XVII ст., у якій було знайдено монету-мідний солід Яна Казимира 1661 р., фрагменти розписних мисок, горщиків, еразки пічних кахлів. Під час спостереження за будівництвом зі східного боку гори було зафіковано культурний шар XVIII ст. На глибині 1,5 м від сучасної поверхні знайдено російську мідну монету "5 копеек" Катерини II, відчеканену 1778 р. Єкатеринбурзьким монетним двором. У цьому шарі виявлено значну кількість фрагментів кухонної кераміки, майже щільй чорнолощений орнаментований глек, кахлі.

З південного боку котловану простежувався культурний шар XVI-XVIII ст. по тужністю 1,45 м, у якому знайдено фрагменти кераміки, цеглу, кістки тварин, цвяхи. Тут також було виявлено фундамент огорожі XVIII ст. монастиря, що прослідковувався у напрямку з заходу на схід на протязі 80 м. Глибина фундаменту - 0,8 м, ширина - 0,6 м. Складений з великих гранітних блоків на вапняно-піщаному розчині. Г'ята фундаменту підсипана уламками битої червоної цегли XVIII ст.

Під фундаментом у розрізі з півдня було зафіковано господарську яму XVII ст., у заповненні якої знайдено фрагменти орнаментованих "опискою" горщиків і мисок.

Ще одну господарську яму було досліджено на південний захід від попередньої. Вона залягала на глибині 0,5 м під шаром асфальтового покриття і сучасного будівельного сміття. Мала напівкругле дно, глибину 1 м і ширину 1,7 м. Крім багатої колекції кераміки XVII-XVIII ст. (Рис.1, 16-18), тут знайдено численні фрагменти посудини світлого синьо-зеленого скла з розписом червоною і білою фарбами. З цих фрагментів реставровано карафку, заввишки 24 см з фігурною ручкою (Рис.1,19). Прикрашена стилізованими зображеннями журавлів, вона являє цікавий скляний виріб пізньосередньовічної епохи.

Поряд з Автошляховою академією виявлено залишки траси шляху XVII – XVIII ст., який тягнувся в бік верхнього міста Києва до Печерських воріт. Неподалік від нього були досліджені декілька пізньосередньовічних споруд з притаманним їм матеріалом. Південно-західніше готелю "Салют" досліджено залишки підмурка дзвіниці середини XVIII ст. Миколаївського монастиря, мурування якого була виконано чергуванням бутового каміння і каменю пісковику з цілою та битою цеглою та порядової це-

гляної кладки на вапняно-піщаному розчині (розмір цегли 31x15,5-16x5-6 см). На пів день від дзвіниці зафіксовано залишки кам'яної стіни монастиря і його келій. З боку північного схилу Дніпровського узvizу в розрізі було виявлено залишки будівлі кінця XVI ст., ширину 2,3 м, котлован якої заглиблений в материк на 0,8 м. Основну частину знахідок з заповнення складали уламки гончарного посуду кінця XVI ст. (Рис., 20-24, 39-41). Цікавою є знахідка фрагмента дна полив'яного блюда східного походження, яка свідчить про торгівельні звязки Києва з ісламським Сходом у XVI ст. (Рис., 25). Крім того, були знайдені кістяний астрагал з граффіті, два шиферні пряслиця, яйце-писанка з піліфи, залізні цвяхи, фрагмент леза бритви, залізний ключ, фрагмент серпа, срібна шпилька від головного убору та ін. (Рис., 26-38).

Назаров В. В., Назарова Т. А., Рудич Т. А.

Інститут археології НАН України

Березанська експедиція ІА НАНУ в 2000 р.

В жюль-августі 2000 р. Березанська експедиція Інститута Археології НАН України продовжала археологіческі розкопки на о. Березань, на території поздніархаїчного теменоса (участок "Т"). Основною задачею, стоячою перед експедицією, стало продовження розкопок вскрытої в 1996-1998 рр. площища святилища Афродити та сопредельної території (см. нашу заметку в выпуске АВУ за 1999_р.).

Итогом раскопок 2000 г. стало доследование территории, расположенной к западу и северо-западу от храма, а также внутри него.

Какие-либо более ранние строительные остатки ниже уровня фундамента храма отсутствовали. При этом территория помещения наоса была прокопана "до материка". Керамический материал, найденный в слое, соответствующем уровню пола храма, и ниже, вплоть до стерильного предматерикового грунта, крайне малочисленный, невыразительный и сильно фрагментированный. Следует отметить многочисленные находки мелких стеклянных бусин и необработанных астрагалов. Последние залегали двумя компактными группами. В пронаосе, на уровне пола храма был открыт фрагмент каменной вымостки. Она занимала центральную часть помещения пронаоса; между вымосткой и кладкой стены южного анта был выявлен трамбований грунтовый пол.

На сопредельной территории ко времени существования святилища относится две залегающие практически одна над другой галечные вымостки в юго-западном углу ограды культового участка. Частично их поверхность перекрыта слоем печины. Повидимому, это остатки алтарей.

Строительные остатки, предшествующие обустройству здесь теменоса, представлены котлованами полуzemлянок и хозяйственных ям. Датировка материала из заполнения их укладывается в пределы середини VI в. до н.э. Особый интерес представляет обломок венчика ионийской чаши с граффито ANE. Это пока единственная здесь находка фрагмента посвятительной надписи. Происходит она из засыпи полуzemлянки, расположенной стратиграфически ниже остатков теменоса.

Розкопки на участку "Т" ведутся с учетом последующей музеефикации остатков выявленного здесь культового комплекса. Соответственно, после завершения раскопок уровень поверхности на участке путем засыпки отвальным грунтом повышается до отметки, соответствующей времени функционирования святилища.

Как и в предыдущие годы, раскопки на Березані нами проводились совместно с Нижнебугською експедицією ГосЭрмітажа (начальник Я. В. Доманський). Санктпетербургские колеги продолжали раскопки участка "О" на восточном берегу острова. В ходе этих работ были получены новые данные, подтверждающие предположение о существовании здесь в архаическое время бронзолитеиного производства. Особый интерес в этой связи представляет находка слитка меди весом более 3 кг.

Также в 2000 г. вблизи острова были проведены небольшие по объему подводные работы. Были обследованы отдельные участки донной поверхности на акватории между Березанью и мысом Аджиаск и непосредственно вблизи северного берега острова. Подъемний археологический материал происходит из прибрежной зоны и представлен большей частью обломками амфор. Отметим два фрагмента ножек амфор IV в. до н.э., одна из которых была деформированная при изготовлении.

Назаров О.В.

Археологічна інспекція Черкаської облдержадміністрації

Могильник скіфського часу у с. Зелена Діброва на Черкащині

Nazarov A.V. The scythian Time Burial Mounds from Zelena Dibrova Villadge (Chercassy District, Gorodische Region). In 2000 research of the two Burial Mounds. According to analogies, the burials from Zelena Dibrova can be dated to the 4 th. c. BC. and related to Scythians.

Єдину згадку в літературі про цей могильник знаходимо у книзі В.Б. Антоновича (Археологическая карта Киевской губернии. - М. 1895). На с. 120 там згадується, що: "В северной части села есть 100 курганов, некоторые были раскопаны крестьянами, в них находили скелеты и бронзовыя стрелы". Надалі про могильник ніхто не згадує, він не стояв на обліку як пам'ятка археології, залишився поза увагою археологів. Повторно відкритий автором у 1997 році.

Розташований могильник на великому мисовидному останці плато, оточеному з трьох боків струмками, притоками р. Вільшанки, яка є правою притокою р. Дніпра. Встановити кількість курганів важко, так як майже всі вони знаходяться в межах садиб сільчан і оруться. Винятком є три кургани, які знаходяться у сільському парку біля могили сестри Тараса Шевченка Катерини. Їх насипи напівсферичні, вкриті деревами. Висота курганів 1-2,5 м., діаметр 14-20 м.

У 1997 році до фондів Археологічної інспекції надійшли амфора та три бронзових наконечника стріл. (Рис., 1, 9, 10). Знайдені вони були у дворі подружжя Демченків, біля дитячого садка, при ритті ями для господарських потреб.

Археологічні дослідження, проведені у 2000 році показали, що імовірніш за все тут був курган, можливо самий східний у групі, насип якого було повністю знищено різноманітними земельними роботами. Курган містив одне поховання, здійснене у ямі довжиною 3,2 м., ширину 1,5 м та глибиною від рівня денної поверхні 2 м, орієнтованої практично по лінії захід-схід. У заповненні ями збереглись фрагменти дерев'яного перекриття, яке складалось з дошок шириною до 0,20 м, товщиною до 0,03 м, покладених уздовж ями. Крім того, заповнення складалось з великої кількості сміття, яке дозволило встановити, що поховання грабувалось щонайменше двічі за останні 30 років. Як наслідок, на дні ями окрім кількох фрагментів людських кісток та окислів заліза, нічого виявлено не було. За свідченням очевидців останнього пограбування похованій лежав випростано на спині, головою на захід. Біля його лівого стегна знаходилось близько двадцяти наконечників стріл, у кутку біля правої стопи стояла амфора, а таз був покритий шаром залізного окислу (рештки захисного платівчатого поясу?).

Цього ж року було досліджено ще один курган. Він знаходився на відстані близько 600 м на південний захід від першого, на північно-західній периферії могильника. Насип округлої форми, орався, складався з чорнозему. Висота кургану на момент початку дослідження становила близько 0,6 м, діаметр близько 25 м. Єдине виявлене поховання знаходилось в центрі підкурганної поверхні, оточене материковим викидом, укладеним у вигляді кільцевого валу шириною до двох метрів і висотою до 0,5 м.

Могильна яма, прямокутної форми, розмірами 3,6x2 м, орієнтована по лінії північний-захід-південний схід, глибина 1,7 м. У коротких стінках ями було виявлено по три підквадратні заглиблення, розмірами близько 30x35 см, глибиною до 25 см – по два біля кутів і по одному посередині, у які очевидно вставлялись три поздовжні плахи перекриття. Вони опириались на дев'ять стовпів (по кутам і по центру кожної із сторін і по центру ями), які вставлялись у ями овальної та круглої форми. В овальних ямах було виявлено залишки стовпів виготовлених шляхом розколювання колоди надвое. Діаметр стовпових ям 28-40 см, глибина від дна 30-60 см. Вздовж стін, по периметру, йшла канавка шириною 10-20 см, глибиною до 15 см, в якій кріпились дерев'яне облицювання стін. Саме перекриття, через пограбування збереглось фрагмен-

Назаров А.В. Могильник скіфського времіни в с. Зеленая Диброва на Черкасчине. В 2000 году было исследовано два кургана. Они содержали по одному похребению скіфского времени. Вещевой инвентарь и погребальные конструкции позволяют датировать их IV в. до н.э.

тарно. Зафіковано дошки ширину до 22-х см, довжиною до 1,2 м і товщиною до 3 см, які лежали уздовж ями у два ряди.

Посередині, між ними було зафіковано поперечну дошку. На дні могили, у порушеному стані знаходились рештки трьох покійних — двох дорослих і одного підлітка. Біля південно-східної стінки дещо вище рівня полу лежали наконечник списа та два наконечники дротиків (Рис., 3-5). У південно-східному кутку їм відповідали три вточки. Імовірно за все спис та дротики були підвішенні до стовпів. Їх можлива довжина близько 2,1 м. Під цією стінкою, близьче до південно-східного кута лежала амфора, під якою знаходився майже неушкоджений при пограбуванні кістяк підлітка вкритий шаром білуватого тліну товщиною до 2-х см (рештки облицювання стін?). Похований

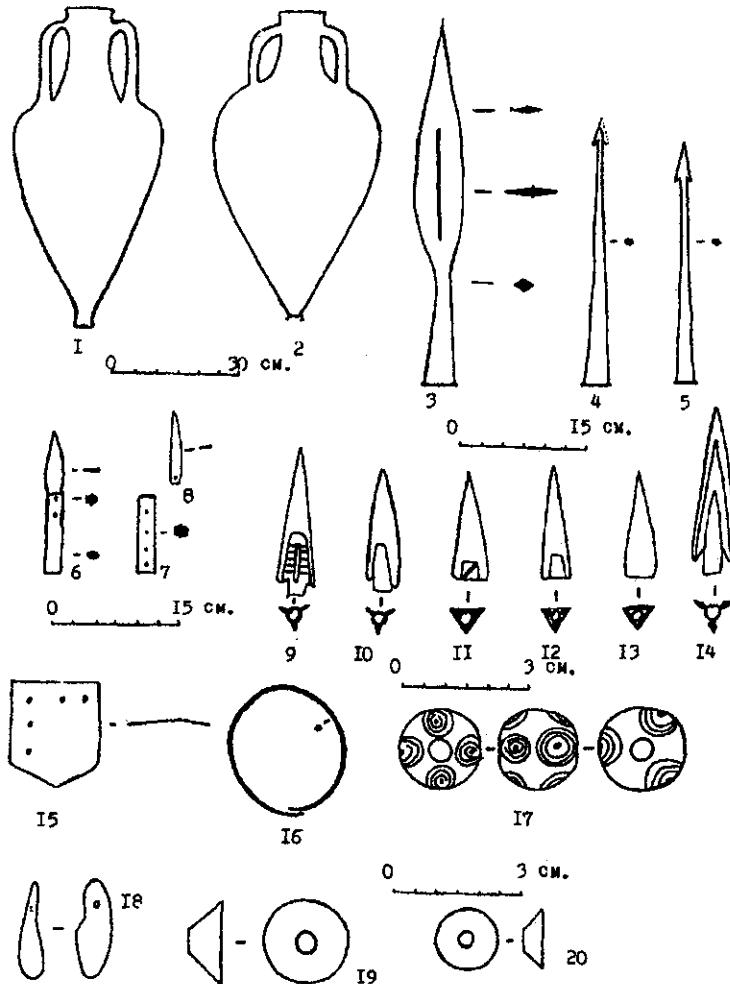

Рис. Речі з кургані біля с. Зелена Діброва

(чи похована) лежав на лівому боці з ногами витягнутими під деяким кутом до північно-східної стінки. Складається враження, що початковим його положенням було сидяче. Серед кісток було знайдено бронзову дротяну сережку (Рис., 16) та фрагменти шкіряної одягу, обшитої по краям вузькими вигнутими бронзовими бляшками. Тут же було знайдено підквадратну бронзову бляшку з отвором посередині — очевидно елемент застібки. Біля лівого стегна похованого лежав частково ушкоджений сагайдак з 16 вістрями до стріл та ножем у ньому. 14 наконечників стріл тригранні (Рис., 12, 13) та два трилопатеві (Рис., 14). Ніж, загальна довжина 18 см, з кістяною ручкою овальною в перерізі, з горбатою спинкою та лезом (Рис., 6) закріпленим у руків'ї за допомогою двох заклепок. Виходячи з форми та місця розташування це міг бути металевий ніж, або ніж для ремонту

стріл та лука. Крім цього, у похованні було ще щонайменше чотири ножі. На жаль, при пограбуванні вони були поламані і зрушені з місця. Цікаво, що у обох з них, руків'я дещо відмінне від вищеприведеного — воно складається з двох половинок і скріплена чотирма заклепками, причому одному з них надано восьмигранного у перерізі вигляду (Рис., 7). Від п'ятого ножа збереглось лише лезо (Рис., 8). Під північно-східною стінкою також знаходились кістки коня, вівці та рештки верхньої частини кістяка підлітка, серед яких було знайдено ще одну дротяну сережку та чотири намистини — дві скляні та дві з зубів оленя (Рис., 17, 18). Серед розкиданих по ямі решток двох дорослих покійників було знайдено також шість тригранних вістрів до стріл, які входили, очевидно, до ще одного сагайдачного набору. На їх гранях помітна характерна коса рельєфна мітка — очевидно, особистий знак власника (Рис., 11). Крім того, було знайдено велику кількість фрагментів залізного платівчатого панциру, серед яких були і дві бронзові платівки (Рис., 15). Очевидно саме до панциру відносяться і кістяні конічні гудзики (Рис., 19, 20), так як знайдені вони були у місці зосередження панцирних платівок і на дні могили. Майже по всій площині дно ями було вкрите тонким шаром тліну коричневого кольору (кора?). Майже в центрі, близче до північно-західної та південно-західної стінок було зафіковано тлін від чотирьох жердин, довжиною до 1,4 м і діаметром до 5 см. Вони лежали паралельно довгим стінам ями і можливо були залишком якогось помосту чи носилок.

Речовий інвентар та поховальні споруди знаходять собі аналогії у широкому колі старожитностей IV ст. до н.е. на території Дніпровського Лісостепового Правобережжя. Цікавим є факт використання для перекриття тонких дощок та розколотих колод на стовпи. У зв'язку з цим можна висловити припущення про слабку залісненість цієї території у пізньоскіфський час, а отже про наявність сприятливих умов для випасання великих гуртів худоби і ведення напівкочового і кочового способу життя¹.

Овчинников Э.В., Черновол Д.К., Гуриченко И.П.
 Институт археологии НАН Украины
 Черкасская областная археологическая инспекция
 Музей истории Вильшана

Раскопки на трипольском поселении у хутора Незаможник
 Овчинников Э.В., Черновол Д.К., Гуриченко И.П. Раскопки на трипольском поселении у хутора Незаможник. У липні 2000 р. були продовжені розкопки на трипольському поселенні на х. Незаможник. Досліджена площа складає біля 0,1 га. У результаті робіт були відкриті залишки глинибітної наземної будівлі, а також виробничо-господарський комплекс, що складається з двох землянок, глинибітної будівлі і печі, що є, можливо, гончарним горном.

Совместная экспедиция Института археологии НАНУ и Черкасской областной археологической инспекции продолжила работы на поселении трипольской культуры у хутора Незаможник, пгт. Вильшана Городищенского района Черкасской области. Охранные раскопки, начатые в 1999 г. на участке строительства плотины через р. Журавку [Овчинников, Черновол, 1999], были продолжены в июле 2000 г. в зоне затопления. Одновременно было начато исследование северо-восточной окраины поселения на участке, наименее поврежденном вспашкой, где и были открыты наиболее информативно значимые объекты. Работы велись путем закладки шурфов и поисковых. Совместная экспедиция Института археологии НАНУ и Черкасской областной археологической инспекции продолжила работы на поселении трипольской культуры у хутора Незаможник, пгт. Вильшана Городищенского района Черкасской области. Охранные раскопки, начатые в 1999 г. на участке строительства плотины через р. Журавку

¹ Вывод, выделенный курсивом, основывается на материалах лишь одного погребения (тонких досок и колод) и не более, чем смелое допущение автора (Ред.).

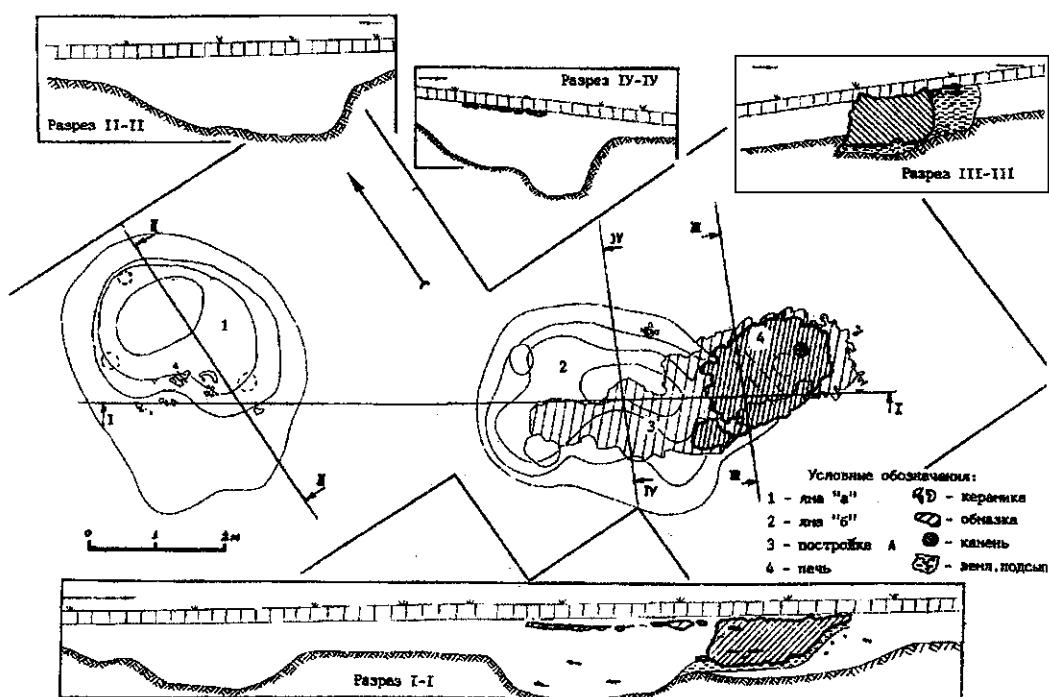

Рис. 1. План и разрезы производственно-хозяйственного комплекса на поселении у хутора Незаможник

равку [Овчинников, Черновол, 1999], были продолжены в июле 2000 г. в зоне затопления. Одновременно было начато исследование северо-восточной окраины поселения на участке, наименее поврежденном вспашкой, где и были открыты наиболее информативно значимые объекты. Работы велись путем закладки шурfov и поисковых траншей с последующей разбивкой раскопов в случаях обнаружения объектов. Общая исследованная площадь, на которой были открыты остатки глиnobитной наземной постройки 5 (раскоп 1), а также производственно-хозяйственный комплекс (раскоп 2), составила около 1100 м².

Постройка 5 расположена в 10 м на северо-запад от постройки 3, сильно разрушена вспашкой и строительными работами. Представляет собой скопление обожженной глины аморфной формы на площади 14 м² (4x3,5 м). В западной части объекта выявлена выступающая за границы постройки вымостка, образованная плотным, утрамбованным, равномерно обожженным слоем намазанной на землю глины палевого цвета без растительных примесей. Ее размеры 1x0,7 м, толщина слоя 1,5 – 2 см. Аналогичная вымостка была прослежена на постройке 2. Глубина культурного слоя под зданием составляет 1,5 м, что свидетельствует о нивелировке берегового склона путем земляной подсыпки.

Участок поселения, расположенный западнее постройки 5, был исследован траншеями на площади 375 м², однако наземные объекты обнаружены не были. Таким образом, сделанное нами предположение о замкнутом внешнем кольце построек не подтвердилось.

Производственно-хозяйственный комплекс, исследованный на северо-восточной окраине поселения, состоял из нескольких объектов, ориентированных по линии северо-запад – юго-восток. В их числе две землянки (ямы "а" и "б"), наземная глиnobитная постройка (А) и двухкамерная печь (Рис.1).

Ямы "а", "б" в целом однотипные, в плане окружной формы, размеры соответственно 3,2x4,2 м, 3x2,8 м. Наибольшая глубина от современной поверхности ≈1,5 м. Расстояние между ямами около 2,5 м. Входы располагались с юго-запада, то есть со

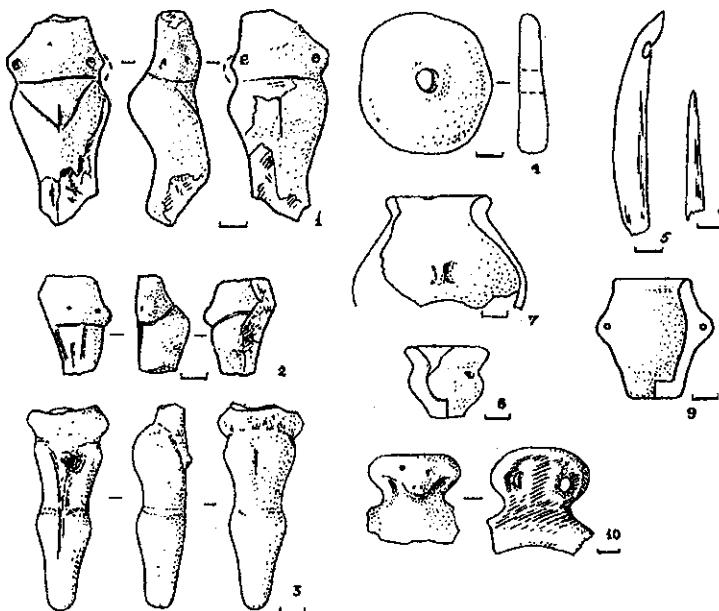

Рис. 2. Находки с поселения у х. Незаможник. 1-3 - антропоморфная пластика, 4-6 - орудия труда, 7-9 - миниатюрные сосуды, 10 - зооморфная статуэтка

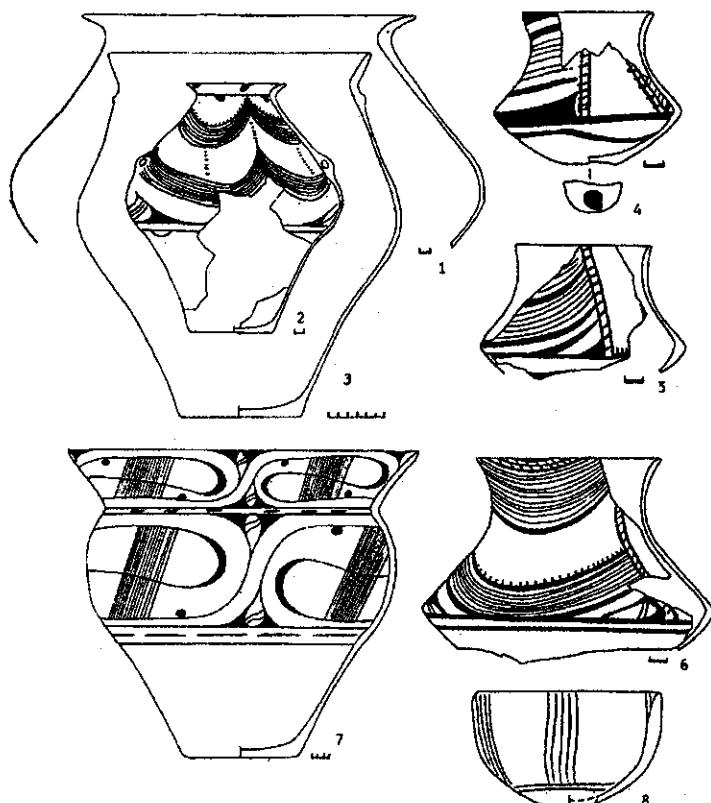

Рис. 3. Образцы керамики с поселения у х. Незаможник. 1-3 - биконические сосуды, 4-6 - кубки, 7 - кратер, 8 - миска полусферическая.

стороны поселения. Земляники имели сопутствующую наземную конструкцию, опирающуюся на столбы, ямки от которых, часто очень невыразительные из-за обилия кротовин, были нами прослежены.

Постройка А представляла собой скопление аморфной формы, размеры $5 \times 1,7$ м, состоявшее из обожжённой глины с растительными примесями и следами деревянных плах и перекрывавшее заполнение ямы "б".

Духкамерная с вертикальным сочленением печь, эллипсовидной в плане формы (размеры $2,6 \times 1,5 \times 1,7$ м) устьем примыкала к яме "б".

Под нижней топочной камеры выстроен из плиток толщиной 10 см, уложенных в специально подготовленной яме довольно сложной формы на слой утрамбованной земли. Внутри слоя земляной подсыпки были равномерно распределены фрагменты битой посуды. Наибольшая мощность подсыпки 0,7 м зафиксирована под припечной вымосткой, расположенной на уровне верхней камеры. В нижней камере были обнаружены остатки опоры, которая находилась у восточного края печи, и представляла собой куски обмазки с отпечатками колоды. Под фрагментами обмазки лежал камень ($20 \times 16 \times 10$ см) — гранит, подвергшийся высокотермическому воздействию. В центральной части печи, ближе к устью, выявлены

фрагменты обмазки с отпечатками дерева мощностью $10 \times 12 \times 15$ см. Они

были уложены в одну линию поперек длинной оси печи и служили второй опорой для межкамерного перекрытия. Перекрытие между верхней и нижней камерами состояло из нескольких (2-3) слоев обоженной глины общей мощностью около 20 см. Верхняя сторона каждого слоя покрыта красной штукатуркой. На перекрытие была установлена верхняя обжиговая камера, вероятно куполообразной полусферической формы. Ее каркас, изнутри обмазанный слоем ошлакованной до светло-зеленого цвета глины с растительными примесями, снаружи был покрыт штукатуркой темно-красного цвета. Деревянная конструкция верхней камеры состояла из колотых плах шириной 7-8 см, уложенных поперек длинной оси пода и прутьев диаметром 3-4 см, стоящих вертикально. Пока остается загадкой, каким образом была нанесена штукатурка на нижнюю плоскость камеры, т.е. сторону глиняной обмазки, непосредственно лежащей на межкамерном перекрытии, где она лучше сохранилась. Настораживает отсутствие отверстий-продухов в перекрытии, характерных для двухкамерных печей. Можно лишь предполагать, что камеры соединялись отверстием неопределенной формы, расположенным возле столба-опоры, поскольку здесь при разборке завала свода печи не было обнаружено фрагментов перекрытия. В центре завала найдены бесформенные куски керамического (?) шлака (45x50x65), что дает основания предварительно характеризовать данный комплекс как гончарную мастерскую с горном.

Заложенные с целью выявления ближайших к комплексу жилищ поисковые траншеи на площади более 400 м² не дали положительных результатов, т.е., мастерская была вынесена за пределы поселения, очевидно в противопожарных целях.

Овчинников Э.В., Черновол Д.К.

Институт археологии НАНУ,

Черкасская областная археологическая инспекция

Раскопки трипольского поселения Зелена Диброва

Овчинников Э.В., Черновол Д.К. Раскопки трипольского поселения Зелена Диброва. У липні-серпні 2000 р. уперше були проведені розкопки на трипільському поселенні в с. Зелена Диброва Городищенського району Черкаської області. На площині біля 0,027 га були цілком відкриті два глинобитних наземних житла, що є частиною зовнішнього кола будівель поселення. Архітектурні особливості будинків:

В июле-августе 2000 г. впервые были проведены стационарные раскопки поселения трипольской культуры у с. Зелена Диброва Городищенского района Черкасской области [Цвек 1974, Овчинников 1999]. Исследованная раскопками площадь, составила более 270 м². Здесь были открыты остатки глинобитных наземных жилищ внешнего кольца построек поселения. Охранные работы проводились в связи с разрушением землеройной техникой нескольких объектов на данном участке. Нами были полностью раскопаны постройки 1 и 2, выявлены контуры постройки 3, а также зафиксированы остатки построек в разрезах, сделанных землеройной техникой.

Постройки 1, 2, 3 расположены в юго-восточном секторе поселения на северной окраине села. Жилища частично разрушены при строительстве сilosной ямы, а также при посадке деревьев существовавшего здесь ранее колхозного сада. Здания 1 и 2 имели прямоугольную форму, размеры 1,2x4,8 м, 11x4 м площадь около 58 и 44 м² соответственно. После первой расчистки объекты представляли собой скопления обожженной глины с лежащими тут же развалами и целыми посуды, фрагментами камней с обработанными поверхностями, орудиями труда.

При осмотре завалов обмазки сразу создается впечатление высокотемпературного неравномерного обжига (сильная ошлакованность обмазки, иногда спекшейся с фрагментами керамики и даже целыми сосудами) и падения наслоений обмазки с большой высоты (обмазка с растительными примесями и плитки лежат хаотично, плитки обра-

стельові перекриття, наявність двох камер (житлова і робоча), глинобитні вимостки ("вітари"). У будівлі 2 виявлене підвальне приміщення з могутнім глинобитним перекриттям на двох стовпах-опорах. Будівлі з'єднуються глинобитними перемичками і складають єдиний комплекс, аналогічний комплексам, виявленим на поселенні-гіганти Майданецьке.

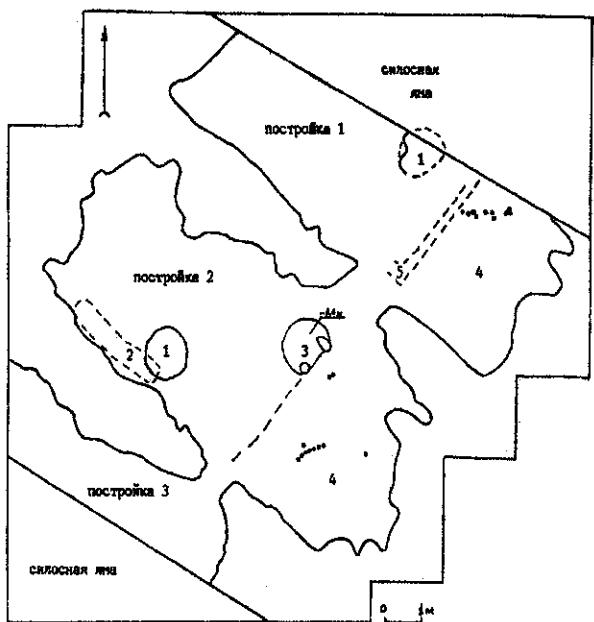

Рис. 1. План-схема расположения построек поселения Зелена Диброва. 1 - "алтарь"; 2 - вымостка- "подиум"; 3-яма 1; 4 - "веранда",

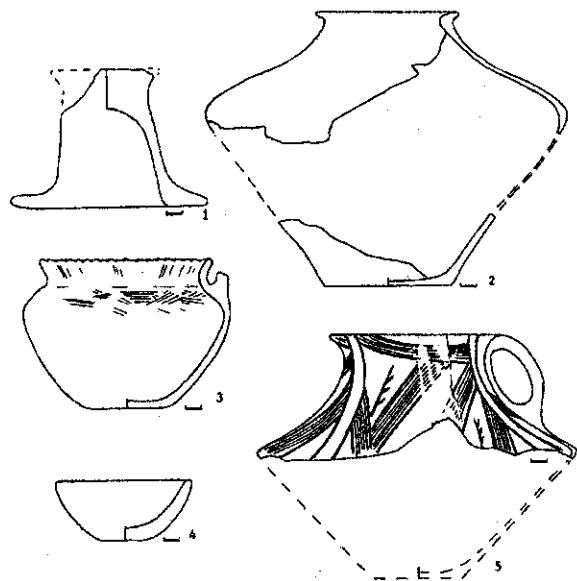

Рис.2. Образцы керамики с поселения Зелена Диброва

мелкого рогатого животного. Перемычки между жилищами 1, 2 и 3 представлены кусками обмазки с растительной примесью, без следов деревянной конструкции, и расположенные по линии перегородок, разделяющих помещения зданий.

Полученные результаты дают основания говорить о замкнутой линии (кольце) наземных зданий, расположенных вплотную друг к другу и соединенных между собой глинобитными перемычками в единый комплекс, аналогичный комплексам, открытым на поселении-гиганте Майданецкое.

зуют угол наклона к дневной поверхности вплоть до 90° , некоторые перевернуты). На постройке 1 обнаружено основание стены-перегородки, отделяющей основное жилое помещение от хозяйственного, так называемой "веранды". Различие между камерами наблюдается на обеих "площадках". Завал жилой камеры представлен двумя видами обмазки: 1) плитки, 2) обмазка с половой и отпечатками деревянного каркаса. В завале хозяйственного помещения — лишь обмазка с половой. У юго-западной продольной стены постройки жилища 2 обнаружена вымостка- "подиум" с большим количеством сосудов.

При разборке "площадок" под слоем обмазки непосредственно на земле были обнаружены отдельные объекты, находки, в том числе целые керамические сосуды и орудия труда. В основных комнатах построек выявлены вымостики (алтари?) окружной формы (диаметр 1,5 м), в хозяйственных помещениях наборы грузил для ткацких станков (рыболовных сетей?) и т.п. На площадке 2 был обнаружен завал мощного (до 35 см) наложения обожженной глины, перекрывавшего яму под площадкой. Перекрытие состояло из двух слоев глины, имело деревянный каркас из колотых плах и два опорных столба со стороны входа в яму, которую мы склонны рассматривать как хозяйственное помещение (подвал, погреб). Подковообразная в плане форма ямы, расположение столбов, указывают на то, что вход в полу-подвал был, видимо, со стороны "веранды". На дне ямы (глубина — 1,4 м) обнаружены расписной кубок, фрагменты керамики, кости

Овчинников Э.В., Назаров А.В.

Інститут археології НАНУ,

Черкаська обласна археологіческа інспекція

Разведки трипольських пам'ятників на Черкащине

Овчинников Э.В. Назаров А.В. Разведки трипольских памятников на Черкащине. У жовтні 2000 р. були продовжені дослідження пам'ятників трипільської культури в контактній зоні пам'яток Канівської і Небеловської локальних груп у басейнах

рік Ольшанка і Тясмин. Розвідками досліджено дев'ять поселень, у тому числі чотири багатошарових. Попереднє датування трипільських пам'яток – етап ВП – С1, С1 (по Т.С. Пассек).

В октібре 2000 року совмestной экспедицией Института археологии и Черкасской археологической инспекции были продолжены исследования памятников трипольской культуры на территории Городищенского района Черкасской области. Поселения данного региона находятся в контактной зоне памятников Каневской и Небелевской локальных групп упомянутой культуры в бассейнах рек Ольшанка и Тясмин (Рис.1).

Вязовок 1. Поселение трипольской культуры расположено на левом берегу р. Ольшанки в 0,5 км от северо-западной окраины с. Вязовок Городищенского района Черкасской области. В настоящее время полностью уничтожено камнедобывающим карьером. Материалы, обнаруженные на поселении, переданы в Черкасскую областную археологическую инспекцию. Это небольшая коллекция керамических сосудов,

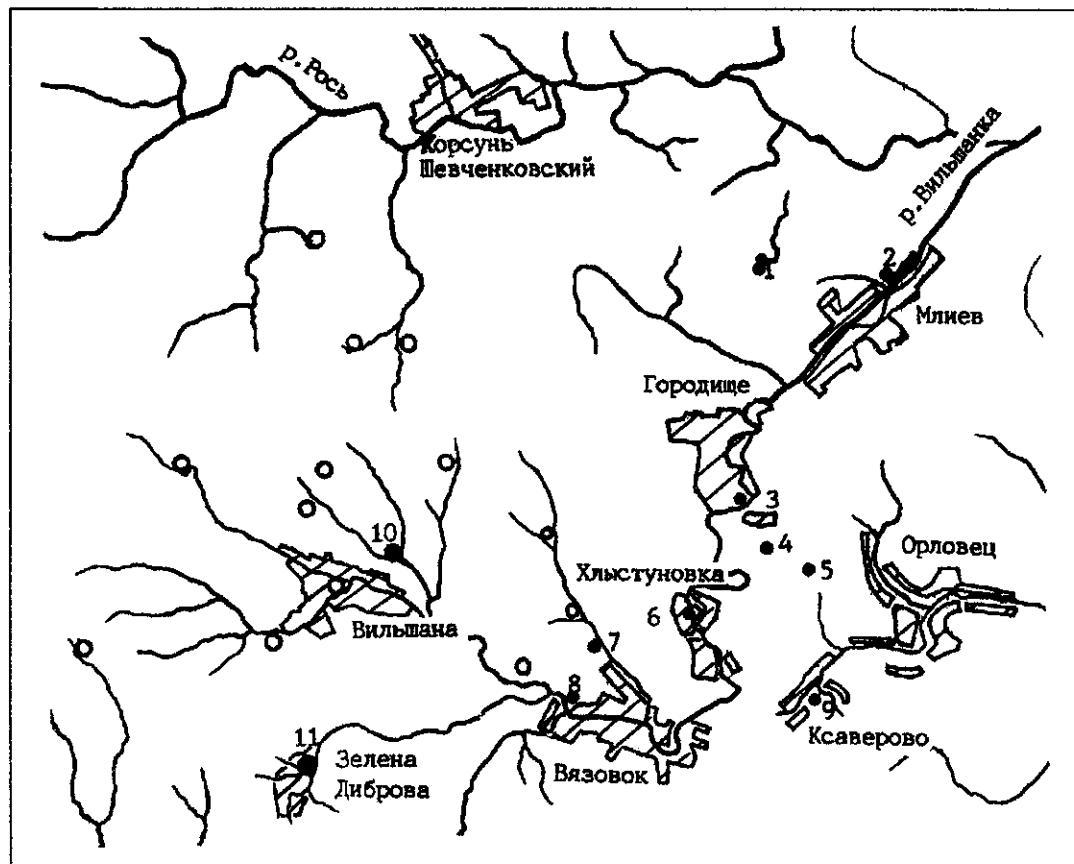

Рис.1. Поселения трипольской культуры на Черкасщине, открытые в 2000 г.: 1- Млиев 2; 2- Млиев 1; 3 - Городище 2; 4- Городище 1; 5 - Орловец 1; 6 - Хлыстуновка; 7 - Вязовок 2; 8- Вязовок 1; 9 - Ксаверово; 10 - Незаможник; 11 - Зелена Диброва. Исследования ● - 2000 г.; ○ - 1996-1999 гг.

состоящая из пяти кубков (два из них со следами росписи) и кухонного горшка (Рис.2). В составе теста столовых сосудов большое количество мелкозернистого песка, кровавика (до 3 мм), в массе кухонного горшка крупнозернистый песок, дресва (d-5 мм), слюда. Предварительная датировка памятника — этап С1 (по Т.С.Пассек).

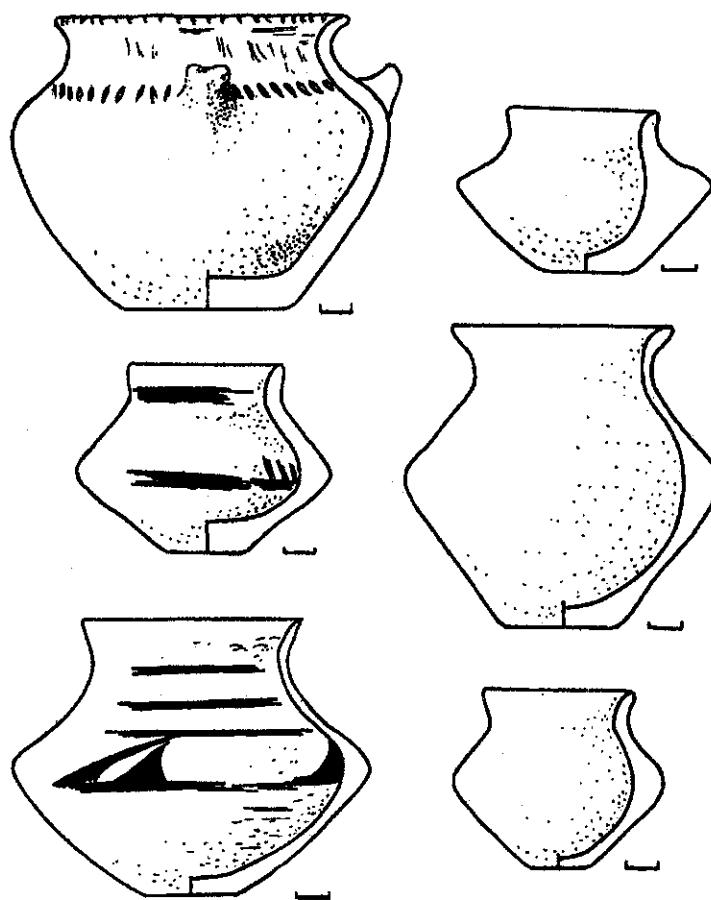

Рис. 2. Керамика из материалов

поселения трипольской культуры. (росписи), гончарная керамика черняховской культуры (днища, венчики сосудов), фрагменты лепной керамики раннеславянского времени. Предварительная датировка трипольского слоя — ВІІ-С1.

Хлыстуновка. Поселение трипольской культуры расположено на высоком с крутыми склонами мысовидном выступе левого берега р. Ольшанка, в центральной и западной части с. Хлыстуновка Городищенского района Черкасской области (урочище Ружанивка). Площадь поселения, составляющая около 5 га, находится под современной застройкой села. На одном из огородов обнаружено скопление глиняной обмазки, фрагменты трипольской керамики. Предварительная датировка — этап С1.

Ксаверово. Поселение трипольской культуры занимает выступ плато, образованный притоками р. Медянки (бассейн р. Тясмин). На противоположном берегу находится центр с. Ксаверово Городищенского района Черкасской области. Площадь поселения составляет около 30 га и занята колхозным полем. На поверхности собран подъемный материал, в основном стенки столовой посуды. Датировка — этап ВІІ-С1.

Городище 1. Поселение трипольской культуры расположено на невысоком выступе плато, ограниченном двумя балками (урочище Иваны) в 1 км от хутора Покасеве юго-восточной окраины г. Городище Черкасской области. Площадь поселения составляет около 3-4 га. На поверхности собраны фрагменты столовой посуды - венчики мисок и сосудов с несохранившейся росписью. Предварительная датировка — этап С1.

Вязовок 2. Многослойное поселение расположено на надпойменной террасе правого берега р. Поволжье (левый приток р. Ольшанки), в 0,5—1 км от северной окраины с. Вязовок. В настоящее время часть поселения занимает пруд. Площадь памятника составляет $\approx 5-7$ га. Культурный слой разрушается вспашкой, в результате чего на поверхности можно проследить два ряда построек, расположенных вдоль берега реки. Объекты в шурфах, представляют собой плотные скопления обожженной глиняной обмазки и являются остатками трипольских наземных домов. В подъемном материале, собранном на поселении, выявлены: фрагменты трипольской столовой посуды (один фрагмент со следами

Городище 2. Многослойный памятник находится на юго-восточной окраине г. Городище Черкасской области между ул. Чапаева, пер. Разина и рекой Вильшанкой. Поселение занимает пологий мыс надпойменной террасы. Площадь — около 15 га. В 1993 г. экспедицией Киевского областного Охраны памятников здесь были проведены охранные раскопки. В последующие годы здесь был собран подъемный материал, в том числе находки из трипольского слоя: фрагменты расписных сосудов, "кухонных" горшков, камень — растиральник из камня, антропоморфная статуэтка (Рис.3). Предварительная датировка трипольского слоя — этап С1.

Млиев 1. Поселение трипольской культуры расположено на северо-восточной окраине с. Млиев Городищенского района Черкасской области (урочища Галино и Подол). Оно занимает высокий мысовидный выступ плато левого обрывистого берега р. Ольшанки. Площадь поселения составляет около 50 га. Его территория занята сельским кладбищем, усадьбами с прилегающими к ним огородами, а также колхозным полем. На поселении по наличию скоплений глиняной обмазки и фрагментов керамики прослеживаются три ряда глинобитных построек. Предварительная датировка памятника — этап С1.

Млиев 2. Многослойное поселение расположено у хутора Руденков в 4,5 км северо-западнее с. Млиев Городищенского района Черкасской области. Оно занимает пологий склон берега озера и впадающего в него ручья. На памятнике А.В. Назаровым в 1997 г. проводились разведки. Площадь поселения составляет около 5 га. Культурные слои поселения-триполье и ранние славяне. В стенке образующегося оврага на глубине 0,5 м обнаружены остатки глинобитной наземной постройки. Фрагменты обмазки несут следы растительных примесей, иногда остатки красной штукатурки. В подъемном материале относящемся к трипольскому слою, найдены фрагменты столовых сосудов, иногда с остатками росписи, кухонных горшков в

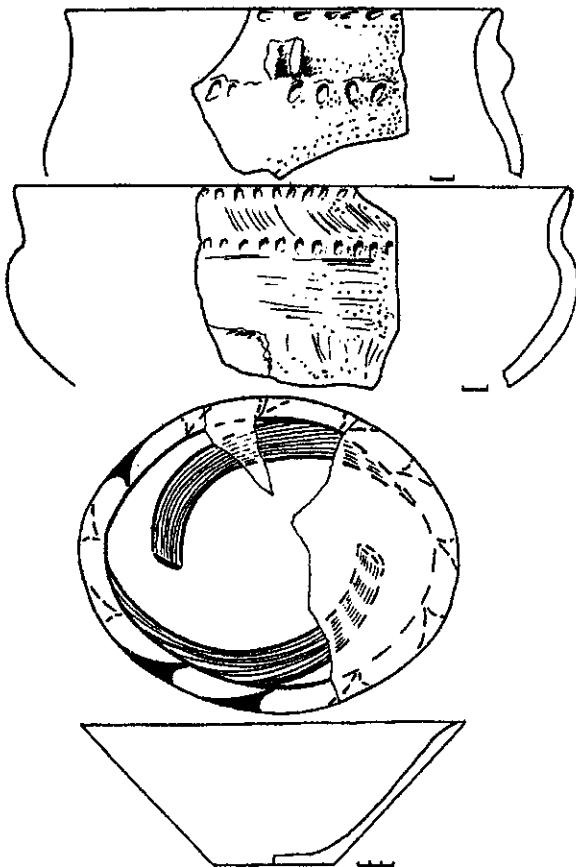

Рис. 3. Сосуды из материалов поселений трипольской культуры на Черкасщине

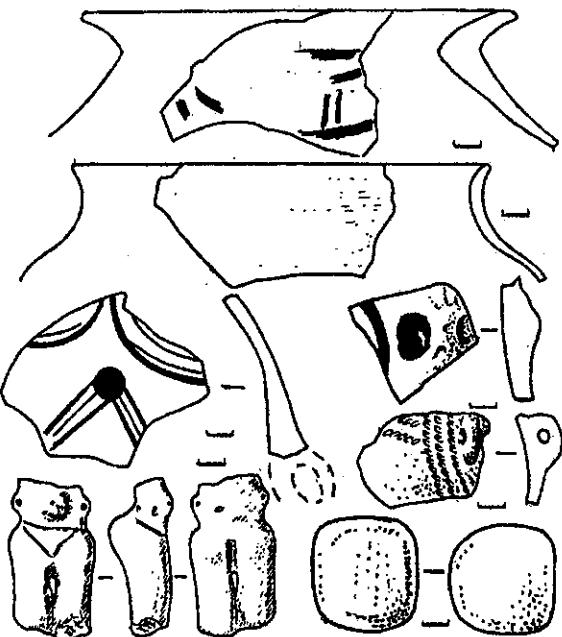

Рис. 4. Находки из материалов трипольских поселений на Черкасщине

том числе с веревочным орнаментом, два растиральника и фрагмент антропоморфной статуэтки (Рис.4). Предварительная датировка трипольского слоя — этап С1.

Орловец 1. Многослойное поселение равноудалено (3 км) от хутора Покасеве и с. Орловец Городищенского района Черкасской области. Оно находится в урочище Долины-Балки, (массив Бражине), в 4 км на юго-запад от телеретрансляционной вышки на склоне плато, с востока и юго-запада ограниченного двумя балками. Культурные слои, ранее обнаруженные на поселении: триполье, позднескифское время [Гуриненко И.П. Археологічна карта Городищини // НА ІА, 1972-1976/33]. В заложенных нами шурфах выявлены остатки глинобитных наземных построек, фрагменты трипольской керамики с несохранившейся росписью, два обломка камней с обработанными поверхностями. Предварительная датировка трипольского слоя памятника — этап С1.

На вышеупомянутых памятниках были заложены шурфы, проведена графическая и фотофиксация, собран подъемный материал, что дало возможность определить сохранность культурного слоя поселений и дать предварительную их датировку.

Оленковський М.П.

Херсонська обласна державна державна інспекція охорони пам'яток

Розкопки пізньопалеолітичної стоянки Дмитрівка

Olenkovsky N.P. The Late Palaeolithic Site Dimitrovka Excavations. The expedition of the archaeological department for memorial protection of Kherson Inspection continued the excavations of the famous Epigravettsk Late Palaeolithic site Dimitrovka in 2000. 35 m² of the site's area (total disclosed area mounted to 195 m²) was investigated by the sector of the excavations and the trench. 25th centimetres cultural stratum layed in upper part of brown loam's horizon, which was blocked by deposits of soil, subsoil and yellow-brown loam. Badly-saturated cultural stratum of a nomad camp

of Sabotinjv culture of the Late Bronze Age is also fixed in the soil. The collection obtained from the Late Palaeolithic cultural stratum contains 1239 flint artifacts, about 600 small fragments of animal bones and teethes (mostly burned), up to a dozen of small ochre pieces and minerals for its making, pebbles and fragments of sandstone slabs. Among flint finds there are 147 artifacts with secondary processing Cutters as well as spikes, plates and microplates with blunted tips are prevalent and the most significant.

Стоянка Дмитрівка добре відома серед фахівців пізньопалеолітична епіграветська пам'ятка. Вона досліджувалась розкопками у 1986, 1987 та 1990 роках. Розкопана на площи 160 м². Наслідки розкопок тих років опубліковані [Оленковський, 1991, 1992]. Розташована пам'ятка біля північної околиці с. Дмитрівка Каховського району Херсонської області, пов'язана з берегом степової балки, що впадає у под. Зелений, на відстані 5 км.

Метою розкопок 2000 року було встановлення площини та меж пам'ятки, що пов'язано з необхідністю передачі земельної ділянки під стоянкою з балансом сільськогосподарського підприємства "Нове життя" та Дмитрівської сільради на баланс державного органу охорони пам'яток (це треба зробити з усіма пам'ятками археології України, інакше в наших умовах їх просто не зберегти).

Розкопом та траншеєю досліджено 35 м². Метою проведення розкопок було дослідження культурного шару в північній частині пам'ятки, тобто, в частині стоянки найбільш віддаленої від берега балки. Траншея закладалась, як передбачалось, на межі стоянки, і далі на північ. Північна межа була єдиною, яку не було встановлено шурfovками попередніх років досліджень.

Як вже визначалось в попередніх публікаціях, вибір місця під стоянку давньою общину був пов'язаний з невеликим відхиленням в долині балки, між двома її руслами. Зараз підвищення це підіймається над оточуючою місцевістю, що вміщена між двома руслами балки, не більше ніж на 0,4-0,5 м. Стратиграфічними дослідженнями 2000 року, вивченням рівня культурного шару встановлено, що підвищення за часів стоянки було більш чітким в рельєфі, поверхня його центральної частини розтягнута оранкою в останні десятиліття.

Не зважаючи на те, що поверхня в районі траншеї була на 0,2 метри вищою за поверхню в районі розкопу № 1, який на 30 м більше до русла балки, культурний шар в ній містився не на глибині 1,4-1,65 м, а на глибині 0,95-1,2 м, за рахунок значно меншої потужності голоценового ґрунту. Таким чином, можна стверджувати, що підвищення було достатньо виразним й цим притягувало давніх мисливців, як, до речі, й більш пізніх скотарів (на цій же площі зафіксовано слабкий культурний шар стійбища сабатинівської культури доби пізньої бронзи).

Розкопки 2000 року дали кілька несподіваних результатів. Насиченість культурного шару знахідками зростає від розкопу № 1 до розкопу № 2 та ще більше до траншеї. Таким чином, центр пам'ятки зміщується на північ, значно виростає її площа. На відміну від знахідок з розкопу № 1 (роботи 1986, 1987, 1990 рр.), крем'яні знахідки з траншеї не мають люстражу, тобто не обкатувались. А це засвідчує відсутність паводкових підтоплень у центрі підвищення, на відміну від прибережних ділянок стоянки, відразу після її залишення мешканцями (або їх вигнання цими паводками). Підтверджується це також наявністю тут досить виразних скупчень археологічного матеріалу та більшим відсотком лусок. Наступною несподіванкою виявилась повна відсутність як в розкопі № 2, так і в траншеї, пісковикових плиток та гальок, яких у прибережній частині була значна кількість. Так само майже відсутні на цій ділянці знахідки кісток та зубів бізонів та коней. Але у розкопі № 2 виявлено багато дрібних уламків перепалених кісток. Це однією цікавою особливістю дослідженій в 2000 р. ділянки, що примикає до берега балки, є майже рівне, з зовсім незначним переважанням різців, співвідношення між різцями та скребками. В розкопі № 1, що на 10-25 м відстоїть від балки, різців у 2,6 раза більше. У розкопі № 2 та траншеї різців вже в 15 разів більше ніж скребків. Скоріш за все, це пояснюється екологіко-економічною специфікою різних ділянок загального розповсюдження археологічного матеріалу на площі багато-шарового сезонного перебування людських колективів.

Культурний шар, що не перевищував 0,25 м розповсюдження по вертикалі, залягав у верхній частині товщі бурого суглинку, за всіма ознаками засолонцюваного. Перекривається він шарами ґрунту, підгрунтя та жовто-бурого суглинку. Насиченість знахідками досягала на окремих квадратах 90 екземплярів (у розкопі № 1 - до 30 екземплярів).

Археологічний матеріал нараховує 1239 крем'яних знахідок. Колекція розпадається на: 2 уламки плиток, 2 уламки гальок, 21 нуклеус, 8 сколів оновлення площинок нуклеусів, 126 пластинок та їх фрагментів, 37 мікропластинок та їх фрагментів, 680 відщепів та їх фрагментів, 20 різцевих сколів, 22 крайових сколів, 12 осколків, 162 луски, 147 виробів з вторинною обробкою.

Нуклеуси представлени наступними типами-1 пренуклеус, 6 одноплощадкових, 6 двоплощадкових, 2 триплощадкові, 1 підрадіальний, 2 аморфні, 3 вторинні ядоїща на відщепах. Усі нуклеуси невеликих або й зовсім дрібних розмірів.

Вироби з вторинною обробкою (так звані закінчені знаряддя) складають значний відсоток знахідок, що повністю відповідає загальній тенденції економного використання заготовок за умов абсолютної відсутності крем'яної сировини на Нижньому Дніпрі та на значній відстані навколо. Вони складаються з 44 різців, 5 скребків, 6 вістрів з притупленим краєм, 8 пластинок з притупленим краєм, 8 мікропластинок з притупленим краєм, 1 ретушованої мікропластинки, 5 долотовидних знарядь, 2 стамесок, 3 проколок, 2 пластинок з віймами, 5 відщепів з віймами, 6 пластинок зі скосеним кінцем та косих вістрів, 1 лимасовидного знаряддя, 14 пластинок з ретушію, 35 відщепів з ретушію, 1 крайового скола з ретушію, 1 скола оновлення площинки нуклеуса з ретушію. Цікаво відзначити, що на цій ділянці стоянки абсолютно відсутні комбіновані знаряддя та мікровістрія з притупленим краєм. Під питанням знаходиться наявність тут специфічних підромбовидних вістрів, хоча уламки, які можуть до них відновитись, є.

Різці в колекції численні й досить різноманітні - 18 бічних, 7 кутових; 6 серединніх, 2 поперечних, 11 подвійних. Подвійні різці у свою чергу розпадаються на: 4 бічних, 4 кутових та 3 комбінованих (2 бічних-кутових, 1 серединний-кутовий). Група скребків нечисленна й невиразна, тільки 2 з них з власне скребками-кінцевий на пла-

стині й кінцевий на відщепів. Інші-це нуклевидний скребок, скребковидне знаряддя з лезом сформованим дрібною ретушшю, дрібний уламок леза скребка(?)

Окрім крем'яних виробів, на розкопаній площині виявлено також біля десятка невеликих уламків вогни та мінералів для її виготовлення, уламок польового шпату, кварцевий ретушер, галька з пісковику, вапнякова кулька, уламок пісковикової плитки, уламок кістки з прищліфованою поверхнею.

На підставі підрахунків, зроблених на матеріалах досліджень 2000 року, зроблено висновок, за яким мінімальна кількість крем'яних знахідок на пам'ятці повинна перевищувати 50 тисяч екземплярів, що робить її однією з найбільших пізньопалеолітичних об'єктів Південної України.

У польовому сезоні 2000 р. проводились також і археологічні розвідки. Вони розпадаються на два напрямки-пошуки нових пам'яток та збір матеріалів на пам'ятках відкритих раніше, й інспекційне обстеження різночасових пам'яток для перевірки їх збереженості.

На березі балки, у 0,5 км від стоянки Дмитровка в бік поду Зеленого, виявлено окрім крем'яні знахідки, серед яких маленький скощений скребок мезоліто-неолітичного вигляду (Дмитровка II). Розвідкою обстежено біля 15 км лівого берега річки Вісунь, до впадіння в Інгулець, та правого берега Інгульця. Ніяких археологічних знахідок не виявлено. Зібрано цікаві додаткові колекції на мезолітичних кургекських стоянках.

Обстежено біля двох десятків городищ, поселень, стоянок, ґрунтових могильників та понад сотню курганів, що знаходяться під державною охороною. По випадках пошкодження пам'яток прийнято міри згідно до законодавства України.

Пашкевич Г.О.

Інститут археології НАН України

Про деякі аспекти палеоетноботанічних досліджень (на прикладі давньоруського городища Угровськ)

При розкопках давньоруського городища XII – XIII ст. (літописний Угровськ) біля села Новогрузьке Любомльського району Волинської області (розкопки Ю. Мазурика) на глибині 0,6-0,8 м з сажно-вугільного шару було відібрано зразок об'ємом 5 л. У Луцькому державному університеті, на біологічному факультеті зразок пропустили через набір сит і отримані фракції проаналізували. Згодом ці зразки поступили до Інституту археології НАН України, де їх знову було проаналізовано, на цей раз фахівцем – палеоетноботаніком. Результати аналізів значно відрізняються.

Наведемо декілька прикладів.

Зразок, що поступив з етикеткою "164 цілих, 51 пошкоджених. Жито, горох, ячмінь", як показав аналіз, проведений в Інституті археології НАН України, мав такий клад: ячмінь плівчастий *Hordeum vulgare* – 97 зернівок; жито посівне *Secale cereale* – 69; овес посівний *Avena sativa* – 44; пшениця м'яка *Triticum aestivum* – 6; пшениця двозернянка *Triticum dicoccum* – 2; пшениця однозернянка *Triticum monosaccum* – 2 зернівки. Отже, склад зернівок в цьому зразку значно різноманітніший, ніж було попередньо визначено.

Зразок з етикеткою "Жито+ горох+ ячмінь" містив зернівки ячменю плівчастого – 290; жита посівного – 72; вівса посівного – 13; пшениці м'якої – 5 зернівок. Зразок містить зернівки вівса посівного та пшениці м'якої, про яких нема мови в передньому аналізі.

Зразок об'ємом 52 мл складався з шматочків шлаку, вугликов, черев бджіл, риб'ячої луски та зернівок. Після відбору цих домішок об'єм самих зернівок становив 18 мл. На етикетці було написано – "Горох+жито+ячмінь". Відповідно до проведенного аналізу склад зернівок та насіння виявився більш різноманітним: горох посівний *Pisum sativum* – 272 насінини; просо звичайне *Rapisitum milaceum* – 44 зернівки; жито посівне – 33; ячмінь плівчастий – 20; овес посівний – 7; пшениця м'яка – 6; сочевиця *Lens culinaris* – 1. Серед залишків культурних рослин знайдено декілька зернівок та насіння бур'янів: стоколос житній *Bromus secalinus* – 1 зернівка, мишій

зелений *Setaria viridis* — 1, мишій сизий *Setaria glauca* — 1 зернівка, кукіль *Agrostemma githago* — 1 насініна, лобода біла *Chenopodium album* — 1 шт. Отже, тут теж простежуються розбіжності, про які вже йшла мова при аналізі вищезгаданих зразків. Зразок з етикеткою "5.0 — 7.0. Горох + жито. 285 цілих, 45 пошк." мав такий склад: овес посівний — 190 зернівок, ячмінь плівчастий — 102, жито посівне — 35, пшениця двозернянка — 1 зернівка. На відміну від етикетки, в зразку виявлені і переважають зернівки вівса посівного, виявлено зернівки ячменю плівчастого та одна зернівка пшениці двозернянки.

У зразку з етикеткою "Горох+жито+ячмінь, 3.0 — 5.0" нараховано 1554 зернівки вівсу посівного, 312 зернівок жита посівного, 15 зернівок ячменю плівчастого. В цьому випадку теж не була відмічена наявність вівсу посівного, але він тут складає основу зразка.

Всього в Інституті археології НАНУ проаналізовано 14 зразків. Підсумовуючи склад визначених в них зернівок, приходимо до висновку, що в сажно-вугільному шарі знаходилися, переважно, зернівки вівсу посівного. Їх нараховано 3859 зернівок. Друге місце за кількістю належить зернівкам жита посівного — 1104 шт. На третьому місці — зернівки ячменю плівчастого — 935 зернівок. Інші зернові, в порівнянні з вищевказаними, представлені зовсім незначною кількістю зернівок: просо звичайне — 52 шт., пшениця м'яка — 32 шт., пшениця двозернянка — 5 шт., пшениця однозернянка — 2 шт. Серед бобових перевагу мало насіння гороху посівного — 424 насінини. Знайдено також 11 насінин сочевиці *Lens culinaris*. Кількість зернівок та насіння бур"янових рослин дуже незначна, що пов"язано, безумовно, з втратою їх при просіюванні через сито з великими отворами ще під час відбору зразків на розкопі. Невеликі за розміром зернівки та насіння багатьох з бур"янових рослин, на жаль, були втрачені, а разом з ними і цікава інформація про особливості вирощування рослин в даному районі.

Серед визначеного за аналізом складу зернівок культурних рослин звертає на себе увагу абсолютна перевага зернівок вівсу посівного *Avena sativa* (*As*), що становить 60 %. Інші зернові культури представлені в значно меншому значенні. Зернівки жита *Secale cereale* (*Sc*) складають 17.2%, ячменю плівчастого *Hordeum vulgare* (*Hv*) — 14.5%, проса *Panicum miliaceum* (*Pm*) — 0.8%, пшениця м'якої *Triticum aestivum* (*Ta s.l.*) — 0.5%. Доля бобових рослин у знахідці складає біля 7% і перевагу в цій групі має горох *Pisum sativum* (*Ps*) — 6.6 %. Зовсім незначну домішку складають насінини сочевиці *Lens culinaris* (*Lc*) — 0.17 % по відношенню до всієї знахідки. Зернівки вівса мають подовжене вузьке тіло з тупо заокругленою верхівкою та злегка загостреною основою, до верхівки тіло зернівки сплющується. Найбільш опукла частина тіла зернівки припадає на середину. У деяких зернівок збереглися плівки та опушрення. За побудовою квіткової луски, що має пряму, нескошену основу, без характерної для вівсюга підковки, в зв'язанні з цим встановлюється видова принадлежність обвуглених зернівок. В даному випадку це були зернівки вівса посівного. Основа квіткової луски у них пряма. Основна маса знайдених зернівок добре збереглася, лише деякі зернівки зруйновані. Розміри їх такі (по 30 вимірах): довжина 6.08 мм /min.= 4.2 — max. = 7.2/, ширіна 2.23 мм /min.= 1.8 — max = 2.6/, товщина 1.96 мм /min.= 1.6 — max=2.4 мм/.

Як показують палеоетноботанічні дослідження, для часу Давньої Русі в межах території сучасної України характерним було вирощування голозерних пшениць, перш за все м'якої, плівчастого ячменю, жита посівного, вівса посівного, проса звичайного, а серед бобових — гороху, сочевиці, з технічних-конопель, льону. Перевагу мали жито, просо та голозерні пшениці. В окремих районах переважали ячмінь плівчастий або пшениця. За масовістю та кількістю знахідок велику перевагу мало жито, хоч можливо цей висновок стосується певного хронологічного ерізу або певної місцевості. Так, наприклад, в західних районах (Городище, Колодяжин, Райки) жито та пшениця знайдені майже в рівних значеннях, а на Лівобережжі переважало жито, особливо в шарах 12-14 сторіччя, на півдні (Юр'їв на Правобережжі та Воїнь на Лівобережжі) велике значення мало просо. На деяких поселеннях (Березанка, Григорівка) вирощувались ще давні плівчасті пшеници, які в більш ранні часи, починаючи з неоліту, тобто

з появи на території України землеробських племен, на протязі тисячоліть були основними у посівах на території України [Пашкевич, 1991, с. 17 – 22].

Овес був добре відомою зерновою культурою за часів Давньої Русі і його зернівок знаходять майже на всіх пам'ятниках, але перевага його спостерігається серед знахідок рідко. До таких пам'яток належить Чучин – фортеця з Дніпровської лінії оборони. Цікаво, що остеологічні матеріали цієї пам'ятки містять велику кількість кісток коней [Беляєва, Пашкевич, 1990, с. 45]. Овес посівний переважав також у знахідці з давньоруського поселення Листвин (Житомирська область). Серед виявлених поодиноких зернівок пшеници м'якої, жита посівного, ячменю плівчастого та проса звичайного (в межах від 1 до 10 зернівок) овес мав тут абсолютну перевагу – 188 зернівок. На поселенні Григорівка овес посівний переважав у заповненні ями-клуні, яка віднесена до XII ст. [Петрашенко, Пашкевич, 1992, с. 202 – 203]. Овес згадується також серед вирощуваних рослин в палеоботанічних матеріалах давньоруських пам'яток, розташованих на північ від території України, в тайгово-лісовій зоні з помірно-континентальним кліматом з достатньою вологістю при досить великій забезпеченості теплом. Тут вирощували, головним чином, пшеницю та жито, відомі були плівчасті пшениці, ячмінь плівчастий, просо, льон, кормові боби. В 1 тис. н.е. знахідки зернівок вівса посівного дуже незначні і їх зафіксовано на 8 пам'ятках вої зони Давньої Русі у дуже невеликій кількості. Це дало підставу Н.А. Кір'янівій вважати його лише бур'яном у посівах пшеници та ячменю. Овес виходить на третє місце після жита та пшеници в XI-першій половині XIII ст. В післямонгольський період кількість зернівок вівса посівного зростає більше ніж у 2,5 рази (Кириянова, 1992, с. 17 – 26). Овес, як і жито, спочатку був бур'яном у посівах плівчастих пшениць і згодом, при просуванні на північ разом з полбами, вийшов у чисту культуру і вийшов до складу культурних рослин. М.І. Вавілов навіть дав йому назву “полбяной овес”. В тих місцевостях, де вирощують полбяну пшениці в невеликій кількості і зараз (Іспанія, Швейцарія, Австрія), овес відомий як бур'ян. Дикий червоний овес *Avena sterilis* L. – широко розповсюджений в Середземноморському басейні від Атлантичного узбережжя Мароко і Португалії на захід до гір Загросу на сході і входить до складу місцевої флори разом з дикими пшеницями та ячменем, а також відомий як бур'ян у посівах пшеници, ячменю, росте у садах, вздовж доріг. Віслюг *Avena fatua* L. – виключно бур'ян ~~на~~ полях зернових, що поширений по всій території Старого світу. Обидва ці види зараз вважаються дикими расами культурного вівсу *Avena sativa* L. Але й досі не відомо, коли саме відбувся процес переходу до культурної форми. Ні в неоліті, ні в матеріалах епохи бронзи культурний овес не знайдено [Zohary D. and M. Hopf, 1988, pp. 72 – 74]. Овес-рослина помірного клімату і для свого вирощування потребує певної кількості вологи, особливо на початку свого розвитку. Найбільш високі врожаї овес дає у вологі роки з опадами у першій половині літа. Має добре розвинуту кореневу систему, яка дає можливість добре почуватись цієї рослині на супіщаних, суглинистих та глинистих ґрунтах, тобто він менш вимогливий до ґрунту, ніж інші ярові культури. В наш час овес на Україні вирощують на Поліссі та на заході лісостепової зони.

Цей злак використовують для іжі і як кормову рослину. Зерно має 12-13 % білку, 4,5 % жиру, 40-45% крохмалю [Растениеводство, 1979, с. 91]. Ще римляни зрозуміли, що овес є добрым харчовим продуктом для коней. І навіть тепер лише 5% вирощеного врожаю вживає людина, а 95% використовує для харчування тварин, перш за все, коней. Катон вважав овес бур'яном, з яким треба боротися [цит. по Сергеєнко, 1970, с. 155]. Колумелла називав овес кормовою травою, яку частково косять на сіно або вживають на корм ще зеленим, частково лишають на насіння [цит. по Сергеєнко, 1970, с. 155]. В той же час Пліній стверджував, що германці сіють овес і їдять його.

На закінчення слід сказати, що, на жаль, помилкове визначення рослинних решток – явище поширене в практиці археологічних робіт. Наприклад, при розкопках трипільського поселення Гребені у розвалі горщика № 11 з пл. 3 було відібрано зразок з зернівками “проса”, як вказано на етикетці. При аналізі цього матеріалу під

мікроскопом виявилось, що зразок складається з зернівок бур'янової рослини мишію *Setaria glauca*.

У 1986 році в ямі № 5 поселення Нагорне Черняхівської культури (розкопки А.Т. Сміленко) знайдено миску, заповнену не зернівками проса, як думали археологи, а горішками (36 шт.) світло-бурого кольору бур'янової рослини кам'яноплідника польового *Lithospermum arvense*. Перелік таких прикладів можна продовжити. Всі воно свідчать про те, що у полі, на "глазок", не фахівцем, робляться висновки, які потім потрапляють у звіти, переносяться у статті і солідні монографії, і не перевірені, "гуляють" у науковому світі, спотворюючи дійсні факти.

Література

Беляєва С. О., Пашкевич Г. О. Зернове господарство Середнього Подніпров'я 10 -- 14 ст. // Археологія, 1990, 3, с. 37 – 47.

Кирьянова Н.А. Сельскохозяйственные культуры и системы земледелия в лесной зоне Руси 11 – 15 в.в., М. 1992, 162 с.

Пашкевич Г. А. Палеоэтноботанические находки на территории Украины. Древняя Русь. Каталог. Препринт. 1991, К., 45 с.

Пашкевич Г. А. Палеоэтноботанические находки на территории Украины. Памятники 1 тыс. до н.э. – 2 тыс. н.э. Каталог 2, Препринт, 1991, Київ, 48 с.

Петрашенко В.А., Пашкевич Г. А. К изучению земледелия Древней Руси по материалам поселения у с. Григоровка на Среднем Днепре // Российская археология, 1992, 1, с. 198 – 210.

Растениеводство. Агропромиздат. М., 1986, 512 с.

Сергеенко М.Е. Ученые земледельцы древней Италии. Наука., Л., 1970, 292 с.

Zohary D., M.Hopf. Domestication of plants in the Old World. Clarendon press-Oxford, 1988, 249 р.

Петраускас О.В., Шишкін Р. Г. , Бабенко Р.В.

Інститут археології НАН України

Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова

Археологічні дослідження біля с. Велика Бугайвка на Київщині у 2000 р.

У 2000 р. продовжено дослідження могильника черняхівської культури біля с. Велика Бугайвка Васильківського р-ну, Київської обл.

Розкопки проводились зусиллями спільної експедиції ІА НАН України (відділ археології ранніх слов'ян) та НПУ ім. М.П. Драгоманова (Лабораторія археологічних досліджень). Під час розкопок 2000 року було досліджено близько 700 м² площи могильника, де розкопано 25 поховань (№№65-89). Таким чином, загальна розкопана площа на могильнику з 1995 року склала понад 2200 м², де досліджено 89 поховань.

Серед поховань, досліджених у цьому році, не всі відносяться до черняхівської культури. Два беззаперечно відносяться до доби бронзи. Одне з них-парне трупопокладення (№77), де небіжчиків покладено головою на південь із сильно зігнутими ногами та руками. Друге являло собою сильно зруйноване в давнину трупопокладення (№84), де було знайдено кам'яну сокиру та глиняний кубок. Поховання, яке розкопано лише частково (№89), можливо відноситься до доби раннього залізного часу. Цей комплекс досліджено у пошуковій траншеї, яка була закладена на північ від основної площи розкопів на черняхівському могильнику. Тут на глибині м 0,5-0,8 було знайдено дві ліпні посудини (миска та горщик) та людську гомілку¹. Крім того, у східній частині могильника, розкопано два трупопокладення, які були орієнтовані головою на схід і не мали ніякого інвентарю. Культурно-хронологічна належність цих поховань поки що залишається не з'ясованою.

¹ Докладна інформація про ці поховання подається у статті С.Д. Лисенко та Р.В. Бабенко у цій збірці.

Всі інші поховання належали до пізньоримського часу. П'ять з них здійснені за обрядом кремації та 15 за обрядом тілопокладення. Розкопки цього року підтвердили попередні спостереження про поділ території могильника на дві ділянки із переважанням різних типів поховань. В західній його частині концентруються поховання із залишками тілоспалень, а в східній-переважають тілопокладення.

Тілопокладення черняхівської культури в середньому здійснені на глибині 1,0 м. Простежити контури заповнень поховань ям в жодному випадку не вдалося. Більшість тілопокладень орієнтовані головами на північ із незначними відхиленнями. Виключення становлять чотири поховання, які орієнтовані головами на захід. У похованнях із тілопокладенням зафіковано кістяки повної збереженості та із слідами різного ступеню руйнації. Характер порушень кістяків різноманітний-від локальних пошкоджень до повного знищення та переміщення кісток. Найбільш цікавими виявилися трупопокладення №71, де небіжчика (дівчинка?) було поховано із різноманітним інвентарем. На плечах знайдено дві бронзові фібули військового типу, в області шиї-велика кількість дрібних намистин, між колінами зафіковано дві великі поліхромні намистини та залізний ніж, в ногах знайдено два глиняні пряслиця. Гончарний посуд було поставлено в області голови і один горщичок стояв на правій долоні. Крім цього, більшість трупопокладень досліджених в цьому році, мало інвентар який являється досить типовим для черняхівських могильників (Рис.).

Трупоспалення, дослідженні у 2000 р. представлени кількома різновидами поховань (урнові кремації, компактні скupчення кісток). Поховання здійснені в середньому на глибині 0,5 м. Інвентар цих поховань переважно складався з уламків або цілих форм гончарного посуду. Інтерес становить трупоспалення №75, де урна-горщик була накрита перевернутою нижньою частиною іншого горщика, який в свою чергу перекривали великі уламки гончарної вази та кубка. Поруч із урною знайдено миску, намиста та срібну фібулу з пластинчастим приймачем та кнопкою. В урні, серед перепалених кісток, також знайдено кілька намистин із сердоліку. Всі речі із поховання пошкоджені і мають сліди дії вогню.

Дослідженнями цього року вдалося простежити східну межу поширення поховань черняхівського могильника. В напрямку до русла струмка на смугі більше десяти метрів знайдено лише одне урнове трупоспалення. Крім того, спостереження за насиченістю культового шару засвідчили стрімке зменшення кількості знахідок у найбільш східних квадратах, що також вказує на можливі кордони могильника в цій частині. Крім того, як і в попередні роки на ділянці могильника де переважали трупопокладення насиченість шару була значно меншою у порівнянні з ділянками, де є кремації. Знахідки з культового шару могильника представлені уламками гончарної та ліпної кераміки, кальцинованими та інгумованими кістками людини, вугіллям. Також за межами похо-

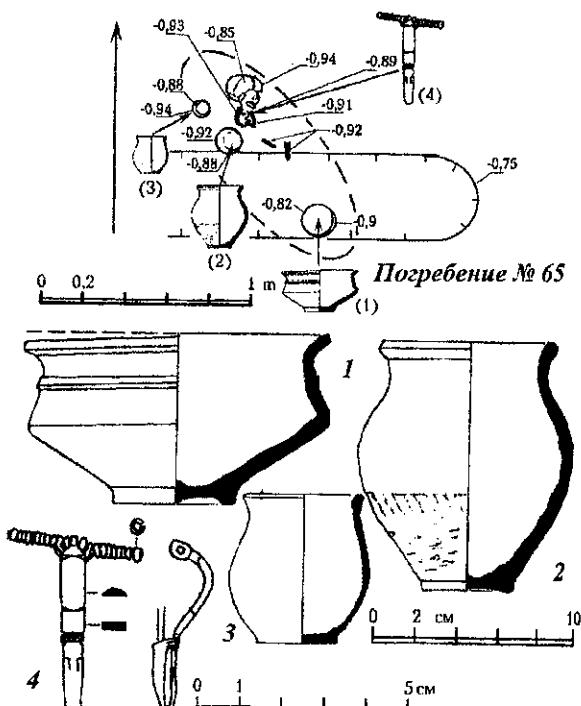

Рис. План поховання № 65 та поховань інвентар. 1 - гончарна миска; 2,3 - гончарні горщики; 4 - бронзова фібула.

вань знайдено багато індивідуальних знахідок: буси, фібули, уламки скляних посудин, пряслиця тощо.

Сукупність знахідок з культового шару та поховань із розкопок підтверджують попередні спостереження за датуванням могильника в межах IV-початку V ст.

Крім розкопок, співробітниками експедиції проведено археологічні розвідки поблизу с. Антонівка (Ставищанський р-н, Київська обл.) Під час розвідок було відкрито два поселення. Антонівка-І-багатошарове поселення, яке знаходиться на південній від села. Площа поширення культурного шару, відповідно до правого берегу р. Гнилий Тікич становить близько 1 га. Серед знахідок уламки ліпного посуду доби бронзи (кераміка бабинського та малополовецького типів) та раннього середньовічного часу (пеньківська культура). Антонівка-ІІ-поселення черняхівської культури, яке розташоване на північ від села. Культурний шар зафіковано по обох сторонах витоків балки, по дну якої протікає безіменний струмок (правий приток Цицелій-лівий приток Гнилого Тікичу). Загальна площа культурного шару становить ≈3 га. Серед знахідок: уламки гончарних горщиків, мисок, піфосів, римських амфор та два точильні камені.

Петрашенко В. О., Виногродська Л. І., Козюба В. К.

Інститут археології НАН України

Роботи Трактемирівської експедиції у 2000 р.

Petraшенко В.О., Vinogradskaja L.I., Kozuiba V.K. Field works The Trakhtemirov's expedition in 2000. The Trakhtemirov's expedition of Institution archaeology of NAS Ukraine taken reconnaissance work on territories of the landscape regional park "Trakhtemirov" and conservatively-rescue excavation in sea-coast wash-out zone of Kaney's storage pool. As result of these works are open the new bronze epoch memorials locations of scythian time and the late middle ages memorials. Interesting materials got in time of rescue works in region of old russian church of the Zarub's cloister, where worked well to find a fresco with graffiti. We are continued researches of hillfort on mount Lysuha near by v. Buchak, where are dug out defensive constructions.

Петрашенко В. А., Виноградская Л. И., Козюба В. К. Работы Трактемировской экспедиции в 2000 г. Трактемировская экспедиция Института археологии НАН Украины проводила разведки на территории ландшафтного регионального парка "Трактемиров" и охранно-спасательные раскопки в зоне размыва побережья Каневского водохранилища. В результате этих работ открыты новые местонахождения памятников эпохи бронзы, скифского времени и позднесредневековые. Интересные материалы получены во время спасательных работ в районе древнерусских храмов Зарубского монастыря, где удалось найти фреску с графити. Продолжены исследования многослойного городища на г. Лысуха вблизи с. Бучак, где раскопаны оборонительные конструкции.

Трактемирівська експедиція Інституту археології НАН України проводила охоронно-рятувальні, розвідкові і стаціонарні розкопки на території історико-культурного заповідника та ландшафтного регіонального парку "Трактемирів". Ці роботи фінансувались АТЗТ "Трактемирів" (голова правління А.П. Слоневський) з яким Інститут археології має угоду про співробітництво по археологічному дослідженю, реставрації та музеофікації пам'яток археології. В складі експедиції працював скіфський залін під керівництвом Ю.В. Болтрика, який проводив охоронно-рятувальні розкопки ділянки скіфського валу та рову.

Пошукові розкопки на території колишнього хутора Монастир'ок були зумовлені пошуками слідів від монастиря (шпитала та залишків будь-яких будівель) козацької доби XVI—XVII ст. Вони зосереджувались на нижніх терасах під Марковою горою, в урочищі Яр Печера, де відкритий один вхід в давню печеру (щі роботи проводив Т. А. Бобровський). Було закладено десятки шурфів на площині близько 10 га, та розкопів площею близько 100 м². В результаті проведених робіт були виявлені будівлі (залишки мурів від жителів) XVIII—XIX ст., зібрано матеріал цього часу (кераміка, окуття від лопат, цвяхи та ін.), проте будь-яких матеріалів і будівель XVI—XVII ст., які можна було б пов'язати з Трактемирівським монастирем не виявлено. Хоч вдалось знайти і розчистити кілька кам'яних стел від козацького цвинтаря, що знахо-

диться в центрі котловини під Марковою горою. Це кладовище значних розмірів, помітні сліди від розкопаних могил, ймовірно воно було частково перенесене та сплановане після переселення мешканців села в зв'язку з наповненням водосховища. Цю пам'ятку необхідно взяти на державний облік, провести рятувальні роботи і охороняти. В розкопі та шурфах виявлено давньоруську кераміку XI—XIII ст., що підтверджує заселення тераси в цей час, сліди давньоруських поселень на території колишнього села Монастирськ відмічались дослідниками раніше. Проте дослідження цих культурних шарів та більш раннього періоду ускладнюється великою глибиною залягання від 1,5 до 4 м від сучасного рівня. Це пов'язано з складністю рельєфу канівських дислокацій, які постійно перебувають у русі і потерпають від зсуvin і змивних процесів.

Нову пам'ятку відкрито в урочищі Серби на південно-західній околиці Трахтемирова. Вона знаходиться в 1,6 км на південний захід від пам'ятника загиблим воїнам та 0,35 км на захід від висоти 180,5. Поселення займає схил берегової тераси висотою 3-6 м над рівнем заплави, нині частково вона перебуває під городами та приватними садками. Під час шурфування виявлено культурний шар, насичений кістками тварин, печиною та фрагментами ліпної кераміки доби бронзи, раннього залізного віку, та, можливо, слов'янської другої половини 1 тис. н.е. Також зустрічалась гончарна кераміка XVIII—XIX ст.

Це одне поселення виявлене в центральній частині Трахтемирова, за 150 м на захід від пам'ятника загиблим воїнам. Це невисока піщана тераса (3-5 м) вздовж правого берега струмка. У шурфах на глибині 0,2-0,4 м знайдено з десяток уламків ліпної кераміки доби бронзи. Можливо це поселення є продовженням поселення доби бронзи виявленого Л. І. Виноградською більше до берега Дніпра.

Був виявлений об'єкт ранньоскіфського часу (VII ст. до н.е.), що знаходиться в межах Трахтемирівського валу, поблизу слов'янського та давньоруського городища Монастирськ. Біля тригонометричного знаку (222,7) був закладений невеликий розкоп в рівчику, що оточує знак. Товщина культурного шару складала 0,4 м. Тут виявлено круглу яму діаметром 0,75 м, заповнену великою кількістю кераміки: грубої ліпної кухонної та лощених мисок. Знайдено майже цілий підлощений невеликий горщицький з боковими виступами-наліпами, глиняне біконічної форми пряслице, орнаментоване відбитками мотузки та уламок виробу з бронзового дроту (браслет?). На цю пам'ятку є паспорт, де вона подається як городище площею 500x200 м на підставі валоподібних насипів, що її оточують. Дійсно тут добре помітні два валоподібні гребені без жодних ознак рову перед ними. Ці гребені, ймовірно мають межувальний характер, можливо, утворились в результаті оранки верхнього і нижнього поля цієї території. Остаточне вирішення походження цих гребенів можливе лише на підставі рекогносцировочних розрізів обваловки на різних ділянках.

Поселення доби бронзи та ранньозалізного віку виявлено на південь від тригонометричного знаку. На ґрунтовій дорозі, що йде від цього знаку на південь від скіфського валу було зібрано з десяток фрагментів ліпної кераміки, шурфи, закладені в різних місцях від дороги не показали наявності культурного шару. На цю пам'ятку також є паспорт, прив'язаний до тригонометричного знаку 218,7, де вона подається як городище з кільцевим валом 170x120 м розташованим на схід від нього поселенням розміром 200x200 м. Обстеження пагорбу не виявило ніяких зовнішніх ознак укріплень. Можливо, в паспорті за додаткову лінію укріплень був прийнятий валоподібний гребінь, що тягнеться вздовж краю пагорба з північного заходу на південний схід і має природне геологічне походження, оскільки складається з окам'янілостей, що смугою виходять на денну поверхню. Шурfovка пагорбу не виявила культурного шару. Все ж на ґрунтовій дорозі, що проходить по схилу на північний схід від висоти 218,7 був знайдений уламок наконечника стріли скіфського часу. Отже обстежена територія була заселена в скіфський час, проте площу окремих поселень можна встановити лише після оранки на підставі збору матеріалу. Оскільки ця територія не буде оратись (вона є пам'яткою природи, де відновлюється степовий ландшафт) питання про площу поселень залишається відкритим. Таким же нез'ясованим залишається пи-

тання про паспортизовані городища, оскільки немає археологічних доказів про їх існування.

Нову пам'ятку відкрито на південь від городища Монастирсьок. В 0,45 км на південь від східного городища, в 0,9 км на північний схід від тригонометричного знаку, в 0,1 км на північний схід від позначки 205,1 на схилі гори було зібрано два десятки дрібних уламків ліпного посуду (дoba бронзи та ранньозалізного віку). Площа розповсюдження підйомного матеріалу 100x40 м. Він концентрувався вздовж краю величезної балки, що на північ відходить до городища.

Також нову пам'ятку відкрито в урочищі Загузівка. Знаходиться в 100-150 м на захід від урочища Церковщина на мисоподібному пагорбі (гора Загузівка), висота 143,7, що має висоту близько 50 м від рівня водосховища. Гора з трьох сторін обмежена глибокими ярами-балками, з півдня з'єднується з плато вузьким гребенем. З цього боку на 10-15 м нижче вершини добре помітна тераса шириною від 10 до 15-20 м, можливо штучного походження. Ця тераса нагадує підрізку одного з схилів зарубинецького городища Бабина гора, що знаходитьться поблизу колишнього с. Бучак. Підйомний матеріал з цієї тераси (це уламки дрібної ліпної кераміки) були підняті нами раніше, проте шурфовка гори не проводилася і вона не зареєстрована як пам'ятка археології. В цьому році було проведено шурфування перешийку. Під світлим шаром дерну було зафіксовано гумусований культурний шар товщиною до 20 см, в якому виявлено гончарну кераміку XVII—XVIII ст. Це два десятки уламків стінок та денде від одного горщиця. Отже Загузівка була заселена в пізньосередньовічний час, можливо в цей час тут знаходилась одна або кілька садиб.

Справжнє відкриття чекало нас на березі водосховища. Біля підніжжя цієї гори виявлено об'єкт, що свідчить про виробництво давньоруської пілінфи для храмів Зарубського монастиря. Було виявлено дві ями з будівельними рештками. Перша яма розташована фактично на рівні водосховища, її простежено до 3 м в розрізі і 0,5 м в глибину. В заповненні добре фіксувались два суцільні шари вапна між якими знаходилась бита пілінфа. Всі уламки із слідами браку—перепалені або деформовані, тріплються і шматки з кількох цеглин, що спеклись. Розмір пілінфи 24x3-4 см, хоча окремі уламки мають товщину 2,5 см. Друга яма розміром 2,6x1,0 м, глибиною 0,55 м, зверху перекрита суцільним шаром вапна, нижче якої йшов шар битої пілінфи, під яким знаходився тоненький прошарок вапна. Зверху обидві ями перекриті сірим культурним шаром товщиною до 0,65 м в якому знайдено давньоруську кераміку XII ст.

Відсутність в ямах уламків розчину, фресок, тиньку свідчить про те, що ями заповнено браком виробництва пілінфи, розмір якої нестандартний. За товщиною вона підходить Зарубському храму XI—XII ст. ("великий храм"), за шириною до малого храму XII—XIII ст. Значення цієї знахідки важко переоцінити, вона незаперечно свідчить про місцеве виробництво пілінфи для потреб храмового будівництва.

Другим важливим об'єктом, пов'язаним із Зарубськими храмами той, що виявлено у зачистці берегового урвища в урочищі Церковщина, поряд з розкопанім М.К. Кагером "малим" храмом XI—XII ст. Тут відбувся зсув значної ділянки тераси на якій стояв храм і вода оголила культурні шари ділянки літописних часів. Розріз мав висоту більше 5 м, причому, нижній культурний шар знаходився нижче рівня водосховища. Верхній шар складався з суцільного шару будівельних решток: великої кількості шматків фресок, пілінфи, розчину товщиною до 0,5 м—це рівень денної поверхні XI—XII ст., до руйнування малого храму. За ним йшов намивний гумусований шар, в якому зафіксовано черінь глинобитної печі, в основі якої використано будівельні рештки від зруйнованого храму. Отже після гибелі храму на цьому місці було збудовано житло. Це нижче після потужного намивного шару фіксується культурний шар слабо насичений печиною дрібним камінням і фрагментами ліпної кераміки. В ньому знайдено уламок вічника примітивно-кружального горщиця типу Райковецької. Отже урочище, що знаходитьться поблизу підніжжя західного городища Монастирсьок також було заселене у VIII—X ст. Ця знахідка змінює уявлення про територію розселення слов'янського городища Монастирсьок. Враховуючи наше відкриття 1997 р. про заселення нижньої тераси на південнь від городища, можна стверджувати існування відкритих селищ навколо городища.

Розчистка завалу дала велику колекцію фресок (зібрано близько 40 уламків), на яких добре збереглись залишки фарби: зеленої, жовтої, чорної, білої, брунатної, синьої, червоної. Серед цього матеріалу виявлено унікальний екземпляр — фреску з графіті. Напис складається з трьох рядків і належить поширеному зверненню прихожанина про допомогу. Реконструкція цього напису, запропонована Т.А. Бобровським, читається як "Господи, помоги рабу своєму [ім'я?] грешному и неблагочестивому". До нас дійшов фрагмент з двох рядків, представлений на Рис. Крім фресок знайдено також дві намистини кулеподібної форми синього і червоного кольору.

Розмів урочища особливо інтенсивно спостерігається в останні роки і загрожує знищити місця розкопів обох храмів, дослідження яких проведено далеко не повністю. Розкопки малого храму XII-XIII ст. проводились ще до революції М.Ф. Біляшевським. Ці матеріали майже не збереглись, найбільш повну інформацію про ці розкопки наведено в статті М.К. Каагера. Матеріали розкопок М.К. Каагера, проведені в післявоєнні роки зберігаються в Санкт-Петербурзі. Тоді

досліджувались лише залишки фундаментів, територія за межами храмів майже не розкопувалась. А це площа, де розміщувався могильник, житлові споруди, як це видно з матеріалів нашого розрізу урвища, а також залишки слов'янського поселення переддержавної пори.

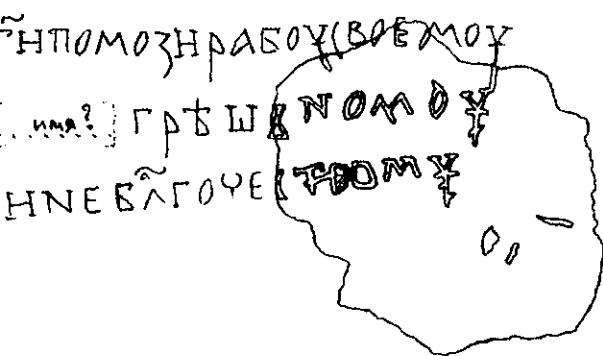

Рис. Фреска з написом із Зарубського храму (сканована одним з авторів статті).

пошуки печер Зарубського монастиря. Такі роботи відносяться до XVII—XVIII ст. і пов'язана з козацьким монастирем, нами було оглянуто провал, виявлений ще у 1998 р. Цей провал знаходитьться недалеко (300 м) від урочища із залишками храмів, в стінці яру, який перерізає плато між Марковою горою та городищем Монастирським. Цей провал має вигляд заглиблення шириною біля 1,5 м і такої ж висоти, заглиблений в лес на 1,4—1,6 м. На рівні дна отвір перекритий ґрунтом — завалом склепіння. Цей хід потребує спеціального дослідження.

Охоронно-рятувальні розкопки проводились також біля підніжжя тераси в урочищі Гончарівщина, де у 80-х роках були розкопані залишки гончарного горна XI ст. В цьому роді в береговому оголенні зафіксована будівля, що загинула від пожежі. Вона являла собою врізану в схил заглиблену будівлю стовпово-каркасної конструкції. Тут виявлено велике скупчення згорілих деревин, печини, а також зібрано цвяхи. Вздовж однієї з стін знаходилася материкова лежанка з сильно ошлакованими стінами, можливо вона мала виробниче призначення. На ній та внизу, на долівці, виявлено велику кількість кераміки XVII—XVIII ст. Вдалось зібрати майже повністю сковорідку — латку, горщик типу макітри та кухонний горщик.

Матеріали пізньосередньовічного часу, виявлені південніше колишнього хутора Монастирського, дозволяють говорити про заселеність місцевості в цей час і дають підстави для розширення пошукув Трахтемирова козацької доби і в цьому напрямку.

Крім робіт в Трахтемирові і Монастирку було продовжено дослідження давньоруського могильника в урочищі Рожана Криниця поблизу колишнього с. Бучак Канівського р-на Черкаської обл. За два роки досліджено ще 11 поховань на давньоруському могильнику, що розмивається. В одному з них виявлене дротяне кільце-каблучку.

Розпочато дослідження укріплень на горі Лисуха, розташованій за 12 км північніше Канева поблизу затопленого с. Бучак. Це останець корінного берега Дніпра висотою близько 60 м над долиною Дніпра. Північна частина гори зруйнована під час будівництва ГАЕС. Тоді ж бульдозеристами була знайдена ціла амфора VIII—IX ст. та горщик зарубинецької культури. Під час будівництва в південно-західній частині гори прокладено широку дорогу, яка і перерізала укріплення. Залишки горілих конструкцій з дерева та сліди перепаленої глини фіксувались на протязі 4-5 м з обох боків дороги. В цих місцях і були закладені розкопи. Обвуглени колоди, що добре збереглись, лежали на одному рівні, на глибині близько 1,0 м від сучасної поверхні і займали в ширину 2,5—3 м. Завдяки пожежі одержано дані, що дозволяють реконструювати укріплення цього городища, вони являли собою оборонну стіну, що складалась з частоколу та складених пірамідою дубових колод, які підтримували вертикальний частокол з обох боків. З середини городища, ця конструкція перекривалась дерев'яним настилом типу клітей (пустотлими в середині), який давав можливість контролювати простір за межами укріплень. Зовнішня частина дерев'яної стіни засипалась землею з рову. Рів знаходився на ескарпі схилу і мав глибину 1,5 м. Під час розчистки укріплень безпосередньо на рівні обвуглених колод знайдено розвал ліпного горщика, що за формою нагадує пражські горщики V—VI ст. і, можливо, вказує на дату укріплень городища. Проте, остаточно це питання вдастся вирішити після дослідження площин пам'ятки. В невеликому розкопі на городищі вдалось дослідити одну будівлю, що являла собою овальної форми яму, над якою знаходилась глинобитна піч, черінь добре випалений, стінки укріплені камінням. Біля печі і в ямі знайдено невелику кількість грубої ліпної кераміки з розчесами, що за формою нагадує ранньозарубинецьку. Крім ліпної кераміки, в розкопі траплялися невеликі уламки столової підлощеної кераміки, але не зарубинецького типу. Вона більше нагадує кераміку черняхівської культури. Зважаючи на знахідку цілої амфори VIII—IX ст., виявленої під час планування гори, питання про датування городища залишається відкритим. Зрозуміло, що пам'ятка належить до багатошарових городищ Подніпров'я, які використовувались населенням в різні часи.

Попандопуло З.Х.

Запорожский областной краеведческий музей

Грунтовый могильник у с. Скельки

Popandopulo Z.Kh. Ground cemetery near village Skelki. Were prolonged excavations of the more late part of the ground cemetery near village Skelki. Was excavated 250 m². Five Scythian burials had contented of adornments, spinner wheel. One Sarmatian female burial with fibula, necklace and pottery ware (II-I BC) was excavated. Six household pits of medieval time were unclosed also.

На протяжении пяти лет экспедиция Запорожского областного краеведческого музея проводит спасательные работы на грунтовом могильнике эпохи раннего железа у с. Скельки Васильевского района Запорожской области [Попандопуло, 1999, с. 139]. Могильник формировался вокруг более раннего, относящегося к эпохе бронзы. От последнего сохранился каменный кромлех с двумя погребениями в центре. В 1999 году на территории могильника были прослежены хозяйственные ямы эпохи средневековья. За два последних года 1999 — 2000 гг. было вскрыто около 250 м² площади могильника. Обнаружены шесть погребений скіфского и сарматского времени, шесть хозяйственных ям, из которых пять относятся к эпохе средневековья, участки трины с костями лошади и панцирями черепах. В нынешнем сезоне определились восточная и южная границы могильника. Последнюю замыкали два погребения сарматского времени, причем, одно из них было исследовано еще в 1993 году. Скифские погребения были совершены в простых ямах и подбоях, два из них были безынвентарными,

Попандопуло З.Х. Грунтовий могильник біля с. Скельки. Продовжували дослідження грунтового могильника біля с. Скельки. Було викрито 250 м², відкрито 5 скіфських поховань, у яких знайдені прикраси, пряслиця, і одне сарматське жіноче поховання з фібулою, намистом і посудом, що датується II-I ст. до н.е. Відкрито також більшість сарматських ям середньовічного часу.

одно погребение в подбое парное. Инвентарь состоял из глиняных прядильц, железных ножей и украшений из пастовых бусин, бисера, бронзового браслета. Сарматское погребение было совершено под каменным закладом в узкой яме. Погребенная женщина 25-30 лет (определение Л.В. Литвиновой) лежала вытянуто на спине головой на юг. Череп ее носил следы искусственной деформации. На левой ключице лежала железная фибула, на лодыжках браслеты из пастовых бусин. За черепом лежали кости овцы, рядом с ними железный нож, глиняное прядильце, россыпь грушевидной формы пастовых бусин и миниатюрный глиняный сосудик. Еще один сосуд больших размеров стоял у локтя левой руки. Предварительно погребение можно датировать II-I веками до н.э.

Литература

Попандопуло Э.Х. Охранные исследования грунтового могильника у с. Скельки // АВУ. 1998-1999 pp. К. 1999.-С. 139.

Приднев С. В.

Крымский филиал Института археологии НАН Украины

Предреставрационные исследования караимских кенас в г. Евпатории

В конце 1999 — начале 2000 гг. Западно-крымской экспедицией КФ ИА НАНУ на основании договора с АО Крымреставрация было проведено предреставрационное исследование соборной кенасы-главного здания комплекса караимских кенас в г. Евпатории.

Кенасы расположены на Караймской улице № 68. Эта улица была важной транспортной артерией города. Она проходит в пределах крепостных стен Гезлева, прорезая всю северо-восточную часть старой застройки города от восточных, главных городских ворот Дровяного базара (Одун базар капусу, находившихся на перекрестке с современной улицей Караева), до северных ворот Ак мулла (ворота белого муллы, находились на перекрестке с современной улицей Дмитрия Ульянова). Восточный участок улицы был застроен в XVIII веке купеческими лавками, слесарными и кузнецкими рядами. Несмотря на рост города в юго-западном направлении, Караймская еще в начале двадцатого века была одной из градообразующих линий. В кварталах непосредственно примыкающих к улице находилось четыре мечети, две синагоги, армяно-католический молитвенный дом и одна баня.

Комплекс состоит из двух храмов-соборной кенасы, построенной в 1807 г. и малой кенасы (1815 г.), окруженных дворами. В XX веке комплекс неоднократно менял арендаторов и перестраивался.

Параллельно с полевыми исследованиями проведена графическая и фотофиксация объекта, поиск документов и иконографии в архивах Симферополя, Евпатории и Москвы. Основное внимание было сосредоточено на галерее соборной кенасы называемой караимами "азара". Одновременно с исследованием проходил демонтаж реставраторами кровли галереи, что позволило подробно проследить ее конструкцию.

Проведенные источниковые и натурные исследования восстанавливают некоторые утраченные детали интерьера соборной кенасы и ее галереи. Тем не менее, для уточнения хронологии и технологии строительства здания соборной кенасы, а также причин деформации его элементов, необходимо было провести зондажи стен и заложить несколько шурфов. Также необходимо было проверить устоявшееся мнение о существовании в этом месте во времена Крымского ханства полуподвального храма.

В южном помещении соборной кенасы прозондированы западная и восточная стены. Обнаружены ниши для хранения молитвенников, заложенные во второй половине XIX в. Поверхность ниш была оклеена газетами и покрашена. Первоначальная раскраска фрагментарно сохранилась и может быть образцом для реставрации интерьера.

В северной части соборной кенасы была обследована при-потолочная поверхность стен для поиска следов перекрытия-пола хор для женщин. Найдены гнезда с остатками обрезанных деревянных балок. На втором этаже найдены остатки южной границы хор, гнезда от ограждения и второго яруса балкона.

Для выяснения строительных периодов северной части здания были заложены два шурфа: при восточном входе в храм (шурф III) и при входе в галерею (шурф IV).

Шурф III. Размер в плане: 1,7 x 1,2 м, глубина: 1,4 м. Порог состоит из известняковой плиты покрытой металлическими полосами; ее северный фас: 1,32x0,22 м. Металлические полосы выходят за пределы плиты уходя под пятны дверного проёма портала. Возможно, вход был украшен декоративным порталом несколько позже строительства самого храма.

Шурф IV. Заложен у северного входа в галерею соборной кенасы, его размер в плане: 3,0 x 0,9 м, глубина: 1,4 м. Верхняя постель порога лежит на 0,04 м ниже основания базы колонны. Порог состоит из цельной мраморной плиты, ее северный фас: 1,22x0,24 м. Порог выровнен по горизонтали слоем мелких камней лежащих на фундаменте толщиной 0,7 м. Глубина фундамента не более 1,3 м от верха порога. Кладка с соблюдением рядности, 5-6 рядов. До глубины 0,8-0,9 м она выложена на известковом растворе. Фас кладки выровнен плотным слоем раствора. Следов перестройки порога или его наращивания по высоте не обнаружено.

С целью выяснения характера проседающего фундамента внешнего, юго-восточного, угла галерей соборной кенасы был заложен шурф I. Его размер в плане: 1,5 x 1,1 м, глубина: 0,8 м. Выявлено траншея под фундамент с пологими бортами. Она впущена почти с уровня современной дневной поверхности на глубину до 0,8 м в слой гуммированного суглинка с мелким камнем и строительным мусором (фрагментами кирпичей, печиной). Слой содержит как керамический материал: широко датируемые фрагменты красноглиняных сосудов, в частности кумганов с зеленой поливой, так и остеологический материал: кости домашних животных. В целом находки соответствуют культурному слою городской жилой застройки. В траншее со слабым соблюдением рядности выложена кладка. Камни вторичного использования, фрагментарно оштукатурены. Фундамент можно датировать второй половиной 30-х гг. XX века, когда здание было переоборудовано под курсы медицинских сестер. При этом объем молитвенного зала с уровня балкона для женщин был расченен на два этажа. Нижний этаж был перегорожен на три учебных класса и коридор. Для входа в коридор у северного окна восточной стены была убрана подоконная стенка, а галерея продлена к югу на один арочный пролет. Стена, построенная на вышеописанном фундаменте, перекрыла северный край мемориальной мраморной плиты вмонтированной в межоконный пристенок.

Первоначальная южная стена галереи найдена на её юго-восточном участке в шурфе II размером в плане: 3,7x1,3 м и глубиной 0,6 м. Шурфом обнажен хорошо сохранившийся фундамент из четырех рядов кладки на известковом растворе шириной 0,7 м. Его глубина небольшая, не более 0,6 м от современного пола, качество кладки намного выше, чем в шурфе I. Лицевая по-верхность камней отесана. Восточный край фундамента входит в перевязь в западную стену соборной кенасы. Над ним при зондаже стены выявлен обрубленный торец стены галереи, с имитацией базы, фуста и капители колонны. Таким образом, галерея, по крайней мере, ее фундамент, закладывалася одновременно с основным зданием. В галерее храма, над восточным порталом обследованы деревянные фрагменты крепления утраченных ныне панелей потолка. Зондаж северо-западного угла галереи (стены между галереей и ризницей) позволил расчистить заложенную раннюю колонну северной аркады. В самой ризнице прослежены три строительных периода и уточнены этапы сооружения стен и первоначальный уровень пола и кровли. Следы наклонной выемки под кровлю на фасаде северной стены храма и стратиграфия пола ризницы свидетельствуют о том, что она была построена значительно позже основного здания.

У западной стены соборной кенасы, рядом с контрфорсом заложен шурф VII с целью выяснения относительной датировки строительства стены кенасы и контрфорса. Необходимость закладки шурфа связана со спорным вопросом повреждения кенас российским орудием во время Крымской войны 1854-1856 гг., когда Евпатория была захвачена союзниками. Но штурм города велся с северо-восточной стороны, и западная стена никак не попадала под обстрел. При осмотре ядра выяснилось, что оно каменное и изготовлено как одно целое с известняковой мемориальной плитой. По-

словоенна мода украшать городские постройки ядрами была распространена не только в Севастополе, но и других крымских городах.

Размер шурфа в плане: 3,0x2,0 м, глубина 1,4 м. На глубине 0,1 м выявлена каменная отмостка шириной до 0,6 м из двойного ряда камней. Ниже лежал насыпной слой гуммированного суглинка с камнем и фрагментами желобчатой черепицы.

Вероятнее всего причина строительства контрфорсов связана с конструктивными особенностями здания (большой нагрузкой на фундамент за счет балкона для женщин). Подошва фундамента лежит всего на 0,95 м ниже уровня отмостки, что явно недостаточно для двухэтажного здания, стоящего на насыпном грунте. К западу от контрфорса зачищен фундамент лестницы на второй этаж (шурф VIII). Размер фундамента лестницы в плане: 3,5 x 1,0 м.

Летом 2000 года при прокладке траншеи в галерее соборной кенасы, под плитами пола обнаружен колодец. Он расположен на расстоянии 2,25 м к западу от дверного проёма северного входа, прямо у фаса стены. При строительстве галереи венец колодца был перекрыт плоским камнем а затем полом и пристенной скамьей. Его глубина (от устья до зеркала воды-3,45 м). Устье колодца овальное, шириной 0,5 м, фундамент храма перекрывает северную часть устья и после возведения стены пользоваться колодцем стало невозможно. Ствол колодца наибольшей шириной 1,15 м, выложен мелким рваным камнем. Шахта веретенообразной формы. Эта форма не только уменьшила расход строительного камня, но потери воды от испарения. Аналогичные по форме колодцы встречаются лишь в старой части города, застроенной до конца XVIII в. Колодцы, сооруженные в XIX-XX вв. имеют прямую, широкую (1,2-1,45 м) шахту, обложенную пиленным известняковым камнем. Аналогичный колодец найден в 1998 году у западной стены малой кенасы, напротив памятника Александру I. Исследованная глубина колодца от современной поверхности: 2,05 м. Устье колодца разобрано, сохранившаяся ширина-0,7 м. Оно расположено прямо под западным фасом стены, т.е колодец также как и в предыдущем случае существовал до строительства храма. Перед сооружением стены над устьем был устроен арочный проем. Возможно, колодец использовался во время стройки. Ствол колодца наибольшей шириной 1,45 м, выложен мелким рваным камнем, в стенках на разной высоте выбурлены четыре небольших углубления для ног. Шахта веретенообразной формы. Венец колодца убран при мощении двора. Устье колодца было перекрыто тремя небольшими плоскими камнями толщиной 0,1-0,15 м. При строительстве фундамента западной стены часть шахты была разобрана. На камнях перекрытия лежит тонкий (0,05 м) слой гуммированного суглинка перекрытый на глубине 0,43 м отесом от строительства стены толщиной 0,1 м. Выше расположен слой запесоченного суглинка с фрагментами известковой плитки. Над ним подсыпка под мраморные плиты двора.

Еще один колодец обнаружен в северо-восточном участке малой кенасы, на расстоянии 3,8 м от входа при рытье ямы под колонну галереи. Его исследованная глубина: 3,9 м от уровня плит двора. Устье колодца прямоугольной формы 0,9x0,6 м. Ствол колодца выложен мелким рваным камнем, на глубине 3,2 м колоколообразно расширяется далее (на глубине 3,65 м) кладка ствола переходит в материковую скалу с рыхлыми, расходящимися к низу стенками. Наибольшая ширина на уровне воды доходит до 2,85 м. Венец отсутствует. Устье было перекрыто просевшей грунтовой пробкой. Нахodka колодца под северной стеной соборной кенасы и двух колодцев под малой кенасой еще раз свидетельствует о пред-шествующей строительству храма жилой застройке конца XVIII века.

Ранее, в 1998 году, при реставрации здания малой кенасы в её интерьере у южной стены, (т.е. на месте алтаря) был заложен шурф X. Его размер в плане: 1,2 мx0,8 м, глубина-1,7 м. На глубине 1,1 м обнаружена поверхность материкового суглинка, в которую впущен траншейный фундамент без связующего раствора. Выше уровня материкового суглинка камни стены сложены на известковом растворе, кладка из грубо обработанных камней различной формы и размера, с соблюдением рядности. На материковом суглинке лежит слой гуммированного суглинка толщиной до 0,7 м. На глубине 0,2 м он перекрыт прослойкой рыжего суглинка толщиной 0,1 м. Ее перекрывает шлаково-золистая подсыпка толщиной 0,3 м под лаги деревянного пола.

Лиши в этом слое обнаружены отдельные находки конца XIX века (ремонт пола?). Каких либо ранних строительных остатков или перестроек стены в этом месте не зафиксировано.

Проведенные работы позволили уточнить первоначальный вид соборной кенасы её балкона и галереи. Что же касается предшествующего караимского храма известного по источникам XVIII века как "жидовская школа", её, по нашему мнению, следует искать к югу от перекрестка улиц Нижней и Танковой. Этот земельный участок принадлежал в дореволюционное время И.С. Луцкому - караимскому богослову и педагогу, родившемуся в 1768 г. в Луцке. В 1803 году по приглашению евпаторийской общины он приезжает в город и занимает должность газана (священника) кенас и главного учителя в мидраше (школе). Вероятно, для его проживания был предоставлено помещение при ранней кенасе, а после ее сноса земельный участок оставлен И.С. Луцкому. В 1794 году Паллас, посетив Евпаторию, отметил уже существующую караимскую синагогу с двумя находившимися при ней училищами и 240 караимских домов. Вероятно, храм был довольно скромным, ни один из путешественников вроде Сумарокова, интересовавшихся архитектурой и древностями модной российской колонии, не оставил его описания. Массовому переезду караимов в Геэлев сподобствовали волны татарской эмиграции после присоединения полуострова к России и предшествующее этому выселение христиан из Крыма. По ведомости от 18 сентября 1778 года из Коэлова (Геэлева) было выселено 1004 греков и 1304 армян, оставлено "для торговли" двое греков и "по своим расправам" 12 армян. При этом освобождались социальные и экономические ниши в приморских городах, в первую очередь, торговля и ремесла. Кроме того, в городе появилась масса продаваемых и просто брошенных домов и земельных участков. Еще раз уточним, что к моменту выселения христиан в Геэлеве уже проживало некоторое количество караимов. Приток в опустошенныйвойной Геэлев состоятельный, предпримчивого и образованного караимского населения благотворно отразился на дальнейшем развитии в города.

Прищепа Б. А.

Рівненський інститут слов'янознавства

Дослідження Басівкутського городища

Prischepa B.A. Researches of the Basivkut hillfort. Prior conclusions of the investigation of Basivkut hillfort were made in the publication. The monument was the part of the settlement complex that included two tumuli (not preserved) and a settlement. The square of the hillfort is 0,35 ha. It occupies the cape cut with the ditch. Stone-paved and strewn areas were found in the culture layer that has the strength of 0,6 m. They point out on the existence of the overground buildings. The findings date the hillfort from the 11th-12th centuries.

Founded ground graves date from the period when the fortress functioned and were likely situated near the church. The hillfort can be beforehand determined as the houses of the trooper-lanndowner or a representative of the prince's administration.

Прищепа Б.А. Исследование Басовкутского городища. Подводятся предварительные итоги исследований Басовкутского городища в г. Ровно. Памятник был частью поселенческого комплекса древнерусского времени, включавшего также два курганных могильника (не сохранились) и селище. Городище площадью 0,35 м занимает стрелку мыса, отрезанную рвом. В культурном слое мощностью до 0,6 м обнаружены вымощенные камнями участки и подсыпки материкового суглинка, которые указывают на существование наземных построек. Исследованные грунтовые погребения относятся ко времени функционирования крепости и, возможно, находились возле церкви. Найдки позволяют датировать городище XI – первой половиной XII вв. и определить его как усадьбу дружинника-землевладельца или представителя княжеской администрации.

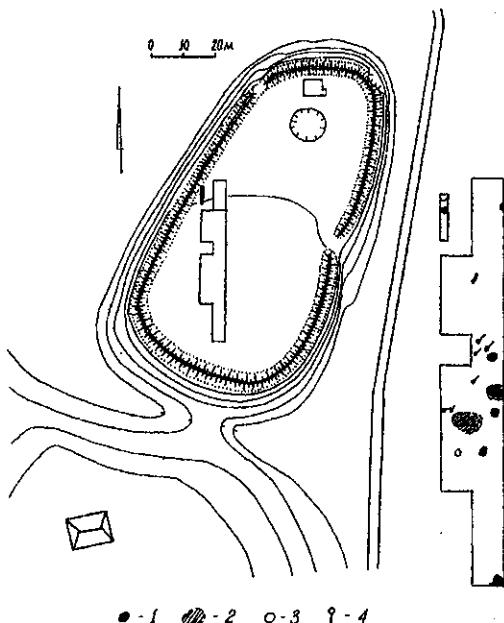

Рис. 1. План Басівкутського городища та план розкопів №№2, 3 з позначенням об'єктів. 1 – замощені камінням ділянки; 2 – підсипки материкового суглинку; 3 – ями; 4 – поховання.

периметру зберігся вал заввишки від 1,5 м до 2,5 м (з південної сторони). Вздовж південної і східної сторін вал пошкоджений окопами часів другої світової війни. На південно-східному краю площинки городища, пошкодженої ззовні обвалом, виявлено сліди внутрішніх дерев'яних конструкцій валу. Це стіна з горизонтальних колод, покладених вздовж валу, які з'єднувалися з вертикальним стовпом \varnothing 0,3 м.

На південь від городища схил високого берега ріки Усті займало давньоруське селище. Його територія нині цільно забудована. Зібраний тут підйомний матеріал дозволяє датувати селище X–XIII ст.

Площадка городища досліджувалась в північній частині (розкоп №1, площа 30 м²) і в південно-західній частині (розкопи №№ 2,3 загальною площею 324 м²). Культурний шар (темно-сірий м'який гумус) залягає під дерном до глибини 0,5-0,7 м. Його потужність збільшується в північній, понижений частині площинки.

В культурному шарі простежені сліди наземних будівель, від яких лишилися замощені камінням ділянки та підсипки материкового суглинку. Ділянки, замощені плитками вапняку, округлі або ж овальні в плані, діаметром 0,9-1,3 м, завтовшки до 0,2 м, виявлені на глибині 0,4-0,8 м. На них, вірогідно, лежали нижні вінці стін дерев'яних будівель. Дві підсипки материкового суглинку залягали на глибині 0,5-0,65 м. Вони мають овальну форму, розміри відкритої повністю підсипки – 2,4x3 м. На площі кожної з них виявлено яму діаметром 0,9-1 м, завглибшки 0,9 м від рівня підсипки. Яму господарського призначення досліджено в розкопі №1. Її контури простежені на глибині 0,6 м, вона овальна у плані (1x1,2 м), циліндрична у розрізі, завглибшки 1,15 м. Заповнення ями включало знахідки XI–XII ст.

Досліджено також шість ґрунтових поховань кінця XI–XII ст. Іх виявлено на глибині 0,5-0,9 м. Поховані покладено витягнутими на спині, головою на південний схід, руки складені на животі. Два кістяки належали дорослим особам, інші – дитячі. Похованій інвентар виявлено лише в одному дитячому похованні, він включав два бронзові браслети.

Речові знахідки представлені знаряддями праці, побутовими виробами, зброєю та предметами спорядження верхового коня, прикрасами. Знайдено 12 залізних черешко-

Експедиція Рівненського інституту слов'янознавства, Рівненського державного гуманітарного університету та Рівненського краєзнавчого музею провела розкопки Басівкутського городища в м. Рівному. Дослідження виконані силами студентів вказаних рівненських вузів.

Пам'ятка відома з кінця XIX ст. [Антонович, 1901, с.39]. У 1897–1898 рр. К. Мельник дослідила поблизу від фортеці на двох давньоруських курганних могильниках 7 курганів [Мельник, 1901, с. 544–546]. В 1960 р. городище обстежив П.О. Раппопорт і перевірив культурний шар шурфом [Раппопорт, 1967, с. 39,40].

Городище знаходитьться на південній окраїні м. Рівного, на західному березі Басівкутського водосховища, на стрілці мису, відрізаний ровом, завширшки 15-20 м, який в давнину був заглиблений до рівня заплави, але зараз частково заораний (Рис.1). Розміри укріпленої площинки – 100x30-45 м. По її

вих ножів, шило (Рис.2, 7,13,14), фрагмент серпа, точильні камені, уламки жорен. В колекції є шиферні пряслиця, кістяний двохсторонній гребінець, залізні обручі від відер, дверні скоби, цвяхи. Предмети озброєння представлені наконечниками стріл різних типів (Рис.2, 2-6). Знайдено уламок орнаментованого кістяного писалія від кінської упряжі (Рис.2, 9).

Цікавою знахідкою є залізне писало, у якого лопатка прикрашена зубчастими фігурними вирізами з обох сторін (Рис.2, 1). Найбільше подібних писал виявлено в Новгороді, де вони датуються другою половиною XII—кінцем XIV ст. [Овчинникова, 1994, с. 84].

Із прикрас знайдено три бронзові пластинчасті широкосерединні браслети із загнутими в спіраль кінцями (Рис. 2, 10-12). Їх поверхня прикрашена карбованим геометричним орнаментом.

Отримані археологічні матеріали дозволяють датувати городище XI — першою половиною XII ст. На площадці простежені сліди наземних будівель та ділянку цвинтаря, що знаходився, вірогідно, поряд з давньоруською церквою.

Виявлені речові знахідки, в тому числі предмети дружинної культури дозволяють по-передньо визначити Басівкутське городище як садибу дружинника-земле власника чи представника князівської адміністрації.

Література

Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического съезда. — М., 1901. — Т.1. — С. 1-133.

Мельник Е.Н. Раскопки в земле Лучан, произведенные в 1897 и 1898 гг. // Труды XI АС.-М., 1901. — Т.1. — С. 479-513.

Овчинникова Б.Б. Писала средневекового Новгорода // Новгородские археологические чтения. — Новгород, 1994. — С. 83-86.

Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X-XIV вв. — Ленинград: Наука, 1967. — МИА.-№140.

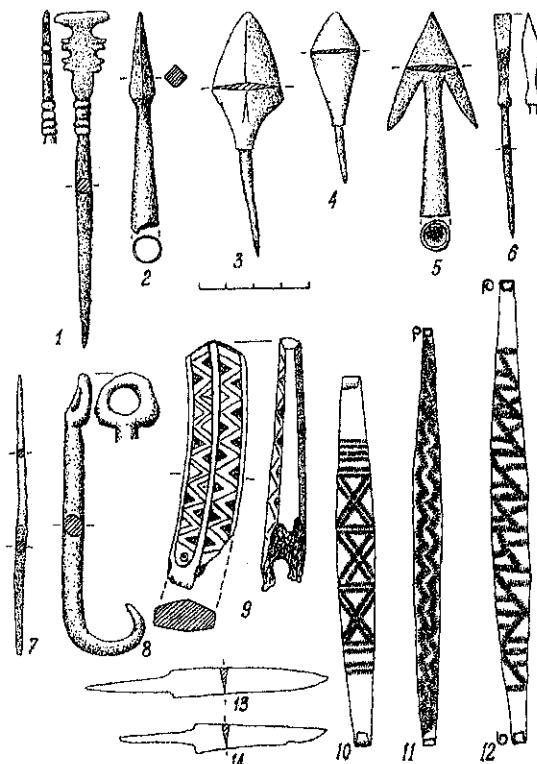

Рис. 2. Знахідки з культурного шару (1-9, 11-14) та з поховання №4 (10). 1 — писало; 2-6 — наконечники стріл; 7 — шило; 8 — виріб; 9 — кістяний писалій; 10-12 — бронзові браслети; 13,14 — нож.

Пуздровский А.Е.

Крымский филиал Института археологии НАН Украины

Охранные исследования Усть-Альминского могильника в Крыму

Усть-Альминский некрополь находится у одноименного позднескифского городища, расположенного на обрывистом мысу левого берега р. Алма в месте впадения ее в Каламитский залив Черного моря, в 1 км к западу от с. Песчаное (татарское название Алма-Тамак) Бахчисарайского района Автономной Республики Крым. Сохранившаяся площадь городища — 6 гектаров. На этом месте в конце IV-начале III вв. до н.э. располагалось поселение хоры Херсонеса, впоследствии почти полностью об-

рушившееся в море. В конце II в. до н.э. здесь возникает позднескифское городище, просуществовавшее до середины III в. н.э. Это самый крупный центр Крымской Скифии в юго-западной части полуострова. С Усть-Альминским городищем отождествляют несколько пунктов, упоминаемых античными авторами: Дандаце (Ptol., III, 6, 2; Amm. Marc., Res gestae, XXII, 8, 36), Палакий (Strabo, VII, 4, 7), Напис-Напит (Steph. Byz., s.v. Napis).

Могильник расположен к востоку от городища, его предполагаемая площадь — 4 гектара. В 1964, 1968-1984 гг. на площади около 2000 м² открыто 220 погребальных сооружений (Т.Н. Высотская, И.И. Лобода). В настоящее время более половины площади могильника разграблено. В 1992-1999 гг. Альминская экспедиция Крымского филиала ИА НАН Украины (А.Е. Пуздовский, Ю.П. Зайцев) и Бахчисарайский историко-культурный заповедник (И.И. Лобода) провели здесь спасательные раскопки более 500 погребальных сооружений I в. до н.э. -III в. н.э.

В 2000 г. охранные работы велись к востоку от раскопа 1996 г. и к югу от раскопа 1999 г. на площади 500 м². Всего изучено 32 погребальных сооружения: 5 грунтовых склепов, 13 подбойных могил, 12 грунтовых могил с заплечиками и каменным перекрытием, 1 грунтовая могила с каменной наброской и 1 могила с конским захоронением. Кроме того, доисследовано 12 ограбленных могил, из которых 10 — с заплечиками, 1-подбойная, тип одной установить не удалось.

Два скелепы были ограблены в древности, два — современными грабителями. В каждом из них было не менее 10-12 захоронений. Сохранилось много предметов погребального инвентаря: украшения из бронзы, бусы, ножи, пряслица, металлические детали шкатулок, костяные пиксиды, а также крупные фрагменты деревянных гробов и колод, шкатулок, туалетные коробочки, веретена, гребни, обрывки текстиля, скорлупа лесных орехов, косточки маслины(?). В нетронутом скелете — зачищены два погребения с посудой и бронзовыми украшениями второй половины I в. н.э. Остальные могилы содержали одиночные и парные захоронения (мужское и женское, женское и детское) с инвентарем конца I — первой половины III в. н.э. Из интересных находок следует отметить серебряный медальон-брошь с изображением Афродиты и двух Эротов, фрагмент бронзовой ручки римской патеры с изображением головы барана, использованный вторично в качестве амулета, золотую подвеску с сердоликовой вставкой-геммой.

Наиболее позднее по стратиграфическим условиям, на глубине 1 м от современной дневной поверхности — (раннесредневековое?) погребение в грунтовой яме удлиненно-овальной формы. В ней обнаружено безынвентарное захоронение взрослого человека, головой на юг, правая рука согнута в локте и сильно отведена в сторону, левая прижата к туловищу, кисти лежали в области таза. Прямо на костях — камни перекрытия или наброски. Вследствие просадки свода, находившегося под погребением грунтового скелепа II в. н.э. и ограбленного около середины III в., берцовые кости, как и вся нижняя часть костяка, покоялись ниже уровня залегания черепа на 0,8 м.

Конское захоронение совершено в специальной могиле овальной формы, рядом со входной ямой, исследованного в 1996 г. скелепа 620 с погребениями элиты. Как и в других случаях, животное было помещено в могилу с поджатыми под туловище ногами, а голова покоялась на специальной "полочек". Перекрыта могила наброской из песчаниковых и известняковых плит.

Приостановленное внимание грабителей к Усть-Альминскому могильнику на протяжении вот уже более 10 лет, а также полученные в ходе многолетних археологических исследований материалы, свидетельствуют об его уникальности не только для изучения Крымской Скифии, но и решения многих этноисторических проблем Северного Причерноморья. Прекрасная сохранность органических остатков (дерево, кожа, текстиль) позволяет восстановить многие аспекты материальной и духовной культуры населения. Только действенная охрана и финансирование охранных исследований памятника могут спасти его от полного разграбления.

Пустовалов С.Ж.

Інститут археології НАН України

Дослідження на острові Мала Хортиця (Байда) у 2000 р.

У 2000 р. було продовжено дослідження оборонних споруд часів князя Дмитра Вишневецького та прилеглих до них територій. Розкопки велися на схід від квадратів, що були досліджені у 1995 р. (Козловський, Пустовалов, 1996). Роботи були розпочаті на квадратах 34.35 КЛ. Ще у 1995 р. біля східної стінки розкопу було виявлено пляму зі значною кількістю вугілля та попелу. Цього року над плямою та далі на схід було спочатку закладено пошукову траншею, яка пізніше була розширенена у розкоп. У результаті проведених робіт виявлено землянку та деталі конструкції валу середини XVI ст.

Землянка розташовувалася майже впритул до аналогічної споруди, яка була розкопана у 1995 р. Вона була трапецієподібної форми. Північна стінка була довжиною 4,2 м, південна стіна 3,6 м, довжина західної стіні дорівнювала 3,7 м, а східної 3,6 м. Вхід до землянки знаходився у північній стіні. Він був 0,9 м завширшки. Землянка була вирита у материковому піску, а у південній частині для того, щоб зробити рівну долівку, було зроблено скелью. На схід від простеженої землянки виявлено прохід завширшки 1,5 м у якесь інше приміщення, яке не досліджувалось (Рис. 1, 1).

Заповнення землянки являло собою завал із спалених дощок, колод та тину, а також перепаленої землі та попелу. Печина майже не зустрічалася. Виявлено два шари пожежі. Верхній шар складався з дощок та колод, які йшли у двох основних напрямках (Рис. 1, 1). Один з них був схід-захід, другий—північний захід-південний схід. У південно-західному кутку простежено плаху до 0,1 м завширшки, 0,25 м заввишки. Простежена довжина плахи - 0,9 м. Шар залягав у 0,6-0,7 м від поверхні розкопу. Нижній шар

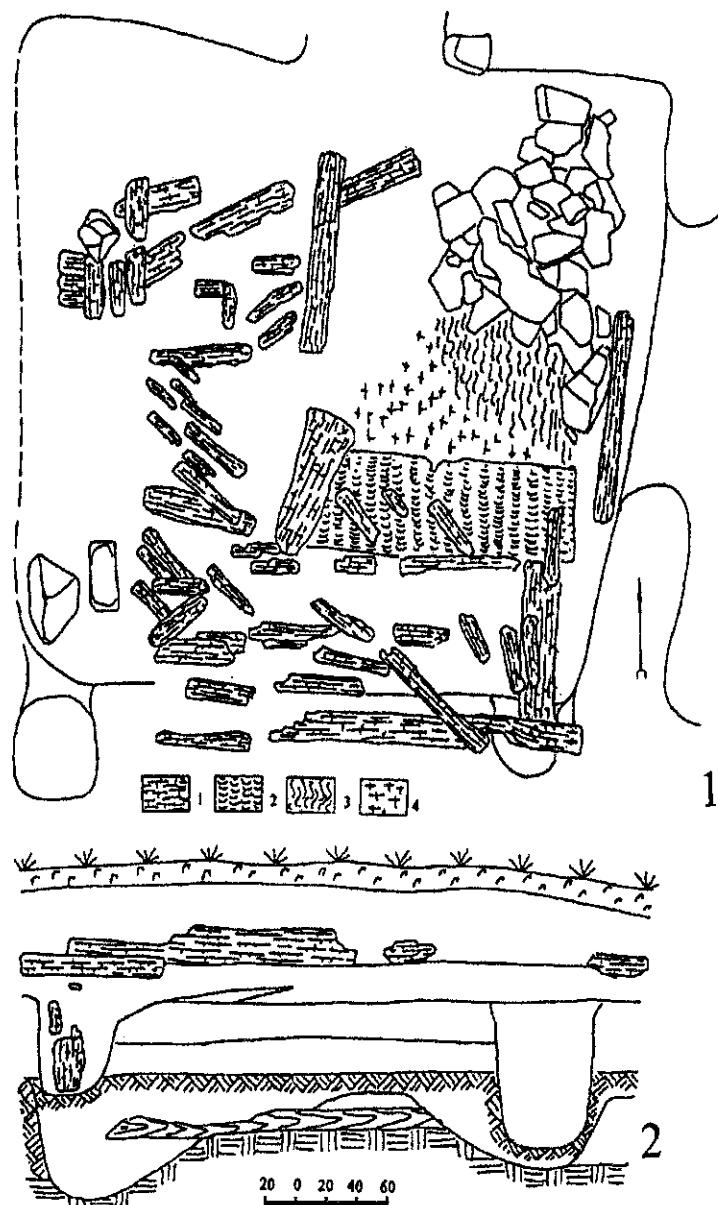

Рис. 1. Землянка (скановано автором).

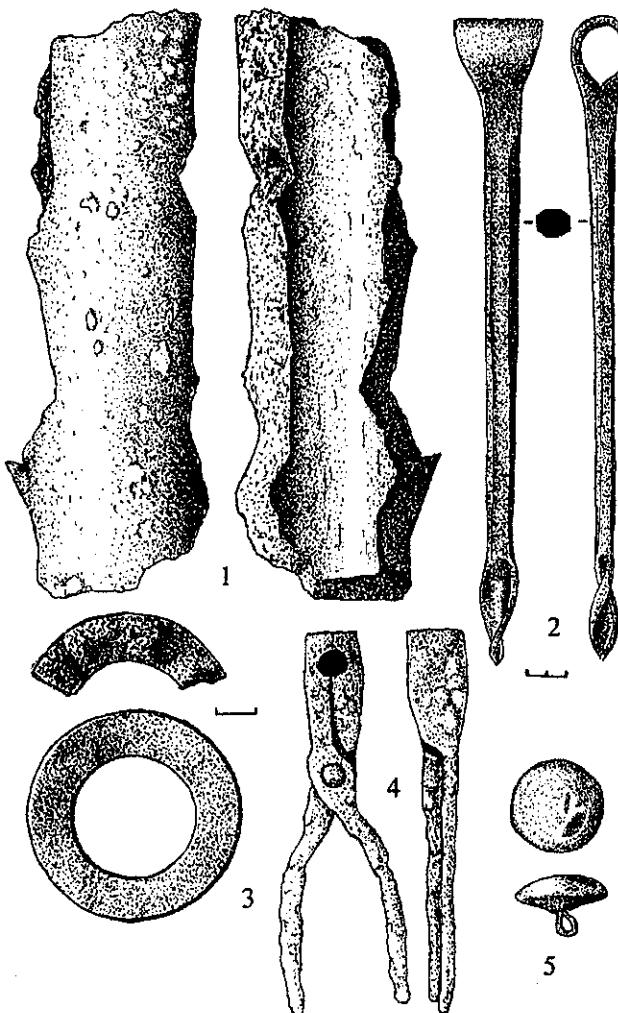

Рис.2. Знахідки з землянки (скановано автором)

товщиною стінок 1,3 см, калібром близько 3 см та луску від судака та невеликі пташині кістки.

У західній частині землянки знайдено два гранітних камені. Можливо, вони підкладалися під нари. Аналогічні камені були виявлені в землянці у 1995 р. При розбиранні завалу та заповнення землянки було виявлено чимало залізних обгорілих цвяхів та кулевиць (Рис. 2, 4). Вона являє собою щипці з круглим отвором з одного боку. Такі кулевиці траплялися на Байді і у попередні роки (Пустовалов, 1998).

По під дерновинним шаром було знайдено залізний бурав (Рис. 2, 2) та латунний гудзик (Рис. 2, 5), можливо, XVIII ст.

При дослідженні землянки була зроблена прирізка на південь. Це дозволило простежити частково конструкцію головного валу. Особливістю валу є те, що він був армований деревом. Приблизно через 3,0 м у попередні шари ґрунту були вертикально закопані стовпи, на яких кріпилася горизонтальна колода (Рис. 1, 2). По схилу валу з півночі простежено ще два ряди колод.

Під час вибірки заповнення землянки та валу виявлено чимало фрагментів посуду доби бронзи, який прикрашено ялинковим орнаментом, орнаментом у вигляді відбитків шнуря, та орнаменту, виконаного у техніці відступаючої лопаточки. Всі вони притаманні катакомбним пам'яткам, здебільшого східнокатакомбного типу. Серед інших був виявлений уламок інгульської кераміки, який прикрашено прокресленим візерунком.

пожежі добре простежено у північно-західній частині землянки. Це залишки дощок, мабуть, від настилу або нар, та колоди, яка йшла з півночі на південь. Нижній рівень пожежі у південній частині землянки представлений залишками згорілого тину та дерев'яною колодою.

Північно-східна частина землянки була зайніта пічкою-кам'янкою. У давнину вона була частково зруйнована. Верхні шари каменю були скинуті у північний бік. Загальні розміри печі - 1,2x1,0 м. Висота, що збереглася, 0,55 м. Піч складена з дикого гранітного каменю, орієнтована з півночі на південь з невеликим відхиленням. Топка знаходилася з півдня. Товщина шару попелу у пічці дорівнювала 0,15 м. Біля отвору у топці знайдено великий гранітний камінь. Можливо, він правив за заслінку. Поруч з отвором у піч знайдено велику купу попелу, вугілля. Склалося враження, що піч не перебудовувалася після першої пожежі. І хоч рівень долівки підвищився, піч залишилася на тому ж рівні, а біля отвору для зручності було зроблено ямку, де висипали попіл.

Збоку від купи попелу знайдено уламок вогнепальної зброя та колодка ножа. Вогнепальна зброя - уламок стволу довжиною 15 см, (Рис. 2, 1,3). Там само знайдено

Розкопки 2000 р. підтвердили, що житлові споруди часів Дмитра Вишневецького знаходилися безпосередньо під валом головного оборонного поясу. Вони були розташовані впритул одна до одної. Відсутність печини наводить на думку, що розкопана будівля була легкого типу, або стіни її були дерев'яними, які згоріли повністю.

Література

1. Козловський А.О., Пустовалов С.Ж. Дослідження на о. Мала Хортиця в 1995 р. // Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні.-К.,1996.-С.59-61.
2. Пустовалов С.Ж. Многослойное городище на о. Малая Хортица (Байда) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя, 1998.-Вип. IV,- с. 162-188.

Редина Е.Ф., Гібский П.

Одеський археологіческий музей НАН України;
Одесское управление охраны объектов
культурного наследия Облгосадминистрации.

Охранные работы на черняховском поселении Ранжево

Redina E.F., Gibskij P. The rescue works in Ranzhevo chernyakov settlement. Excavated materials (pottery, stone bases), oven remains are dated the Ranzhevo settlement (in Odessa district) IV-V AD. It related with

chernyakov culture. Necessary continue further field works on the remains of this site and neighbour necropolis because it quick destroys as under nature action (Tilihul lymen erosion) as civil building.

Изучение черняховских памятников на Тилигульском лимане было начато в 1959 году Э.А. Сымоновичем. С 1962 по 1964 года был частично исследован Ранжевский могильник. На данный момент территория могильника полностью застроена дачными усадьбами. Поселение расположено южнее могильника по склону балки. Его восточной границей является Тилигульский лиман. Именно этот участок подвергается интенсивному разрушению. В целях сохранения научной информации была заложена траншея по краю лимана длиной 20 м и шириной 2 м. С прирезками дополнительных квадратов общая площадь раскопа составила около 55 м². В срезе береговой линии зафиксировано и исследовано 2 хозяйственных ямы и часть квадратной землянки (основная часть обрушилась в лиман). На открытой площади обнаружены развалы строительных остатков без четкой фиксации стен. Наиболее информативным явился квадрат, примыкающий вплотную к краю лимана. Здесь обнаружена часть мощной двухрядной кладки из рваного ракушечника, ориентированной по линии С-Ю. Ее длина 3,8 м, ширина около 0,5 м, сохранившаяся высота ≈0,7 м. В северной части квадрата с западной стороны кладки обнаружен окружный очаг с подом, выложенным плоскими камнями, обмазанными глиной (столбчатая обмазка толщиной до 0,8 см).

Охранные работы подтвердили наличие на поселении каменного домостроительства. Фрагмент кладки, ее ориентировка и расположение на самом краю лимана не исключает возможности ее сопоставления с продолжением второго каменного помещения, исследованного Э.А. Сымоновичем [Сымонович, 1967, с. 224], но уже жилого типа. Этот участок уже тогда, в 60-е годы, подвергался разрушениям со стороны лимана. В настоящее время его уже нет. Дальнейшему исследованию помещения, его восточной части помешала расщелина естественного происхождения непосредственно в данном квадрате раскопа, поставившая под угрозу безопасность полевых работ.

Как и ранее, количество керамических находок (фрагментов амфор, гончарных сероглинянных шероховатых и лощеных сосудов, лепных горшков) незначительное, что может быть объяснимо либо недолгим существованием памятника, либо тем, что до сих пор исследовалась окраинная, в основном, нежилая часть поселения. Датирующие материалы могильника Ранжево относят его к концу IV началу V вв. н.э. - поздней стадии развития черняховской культуры. Памятник перспективен для дальнейшего изучения. Площадь сохранившихся неисследованных участков поселения составляет 1600-2000 м². В настоящее время раскопано 440 м². Существует возможность доисследовать границы могильника.

Редина Е.Ф., Хохоровски Я., Папуци-Владыко Е.,

Носова Л., Кокоржицкая Т., Бодзек Я.

Одеський археологіческий музей НАН України,

Інститут археології Ягеллонського університета, г. Краков.

Исследование античного поселения и могильника у с. Кошары¹

В полевом сезоне 2000 года были продолжены исследования украинско-польской археологической экспедиции на античном поселении Кошары, расположенному на правом берегу Тилигульского лимана, при впадении его в Черное море. В основу исследования был положен комплексный подход к всестороннему изучению памятника: продолжена научная обработка антропологического (проф. К. Качановски, г. Краков) и остеологического (к.и.н. Е. Секерская, г. Одесса) материалов полученных при раскопках, как на некрополе, так и на поселении; проведено изотопное датирование отдельных объектов (Н. Ковалюх, г. Киев), получены минералого-петрографические заключения (к.г.н. В. Петрунь, г. Одесса) на материалы поселения и могильника. Работы велись на двух участках поселения (III и IV), зольнике-эсхаре и некрополе.

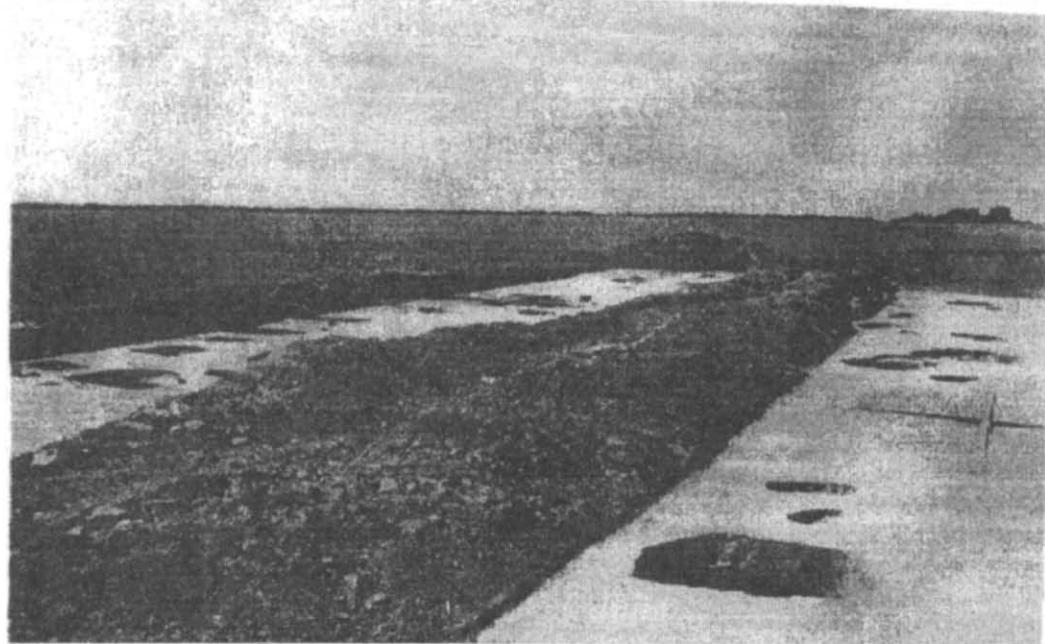

Рис. 1. Общий вид могильника Кошары.

Раскоп III. Исследования были сосредоточены в северо-западной части поселения на площади 175 м². Результаты работ подтвердили наличие на поселении трех строительных горизонтов. К первому, наиболее раннему следует отнести незначительную часть хозяйственных ям и часть землянок. Второй и третий горизонты характеризуются остатками каменно-сырцовых сооружений. В некоторых случаях фундаменты второго горизонта использованы и в последующее время.

Основной задачей сезона 2000 было выяснение границ помещения XXVI входившего в структуру большого многокамерного дома № 2, северо-западного квартала поселения. В пол одного из помещений этого дома были вкопаны шесть пифосов. На венцах трех из них вырезаны в акрофонической системе цифровые метки, которые обозначали емкость сосудов, а один снабжен монограммой. Дом был построен в первой половине IV в. до н.э. и прекращает свое существование ко второй четверти III в. до н.э. С внешней стороны северной стены дома, на уровне основания фундамента

¹ Работы были проведены при поддержке Одесского управления охраны объектов культурного наследия областной администрации и Одесского филиала Греческого фонда.

найден ольвийский борисфен (275-260 гг. до н.э.?). Окончательная дата уточняется. Необычной по конструкции являлась яма-землянка (?) прямоугольной формы, с одной закругленной короткой стороной, которая частично имела каменную облицовку в 1-2 камня, возведенную на известково-глиняном растворе, и оштукатуренную. Для сооружения над ней фундамента западной стены дома, землянка была засыпана. Засыпка представляла собой слоистую субструкцию (чередование слоев чистой материковой глины и золисто-серых прослоек).

Рис. 2. Могильник Кошары, погребение 81.

В стратиграфическом плане на участке III прослежена террасная застройка. В западной части исследованного участка были обнаружены остатки оборонительных сооружений в виде мощных известняковых плит. Стена была частично разобрана. Продлить ее направление позволили контуры, оставшиеся после выборки основания стен. Оборонительная система требует дальнейшего исследования.

Интерес вызвали закрытые комплексы двух помещений, одно из которых было жилым (с загородкой, печкой, вкопанной в пол амфорой) а второе носило явные следы производственного комплекса. Оба комплекса относятся к последнему строительному периоду-третьей четверти IV-середине III вв. до н.э.

В ходе раскопок были найдены три монеты, фрагменты чернолаковой, сероглиняной и лепной керамики, а также части амфор в том числе и с клеймами. (Синопа-1, Гераклея -3, неизвестных центров -2).

Раскоп IV. Целью работ было доисследование ранее открытых квадратов, а также открытие новых частей объектов, обозначенных как дома 1 и 2. Начаты раскопки новых помещений. Изучению подвергнуты значительное число хозяйственных ям, вымостка и фундамент помещения первого строительного периода. Полученные вещественные комплексы состоят из амфор, чернолаковой, красноглиняной, сероглиняной и лепной керамики, мелких украшений и трех монет, относящихся к ольвийской чеканке. Материалы относятся к середине IV- первой половине III вв. до н.э.

Зольник. Расположен в южной части поселения. Продолженные исследования были сосредоточены на участке площадью 7x6 м в западной половине насыпи. Отложения зольника на открытой площади аналогичны напластованиям на ранее исследованных участках. Они состоят из множества серо-золистых и суглинистых слоев различной плотности и оттенков; сплошных прослоек и пятен чистой золы различных

цветов; прослоек и локальных скоплений камки и морских раковин; прослоек песка и известняковой крошки.

Зафиксированные в зольных отложениях горизонтально лежащие прогоревшие стебли растений, и структура самой зольной массы указывают на то, что практически все зольные прослойки (за исключением, возможно, розовато-серых) находятся в не-переотложенном состоянии и являются не результатом регулярного осыпания золы на данном объекте (т.е. не «очажными» отходами), а образовались в результате горения на месте. Различие цветов зольных прослоек определяется, вероятно, исходным материалом, который сжигали.

Результаты работ в целом подтверждают предположение о том, что исследуемый объект являлся эсхарой - общественным жертвенником под открытым небом. На данной стадии изученности памятника можно говорить о жертвоприношениях сожжением, связанных, вероятно с земледельческими культурами (зольные прослойки дали довольно разнообразный палеоботанический материал — первины?), и, возможность воззиянием (у основания зольника на фоне однородного коричневато-серого грунта прослежены множественные небольшие пятна того же грунта большой плотности и более насыщенного цвета).

Интерес представляют впервые зафиксированные в отложениях насыпи простые каменные дугообразные конструкции небольшого размера (имитация очага? частные жертвенники?), семантически, возможно, повторяющие дуговидную в плане каменную кладку, открытую в 1999 г.

Остатки материальной культуры, обнаруженные при раскопках, за исключением ряда вещей явно культового назначения, аналогичны находкам на поселении. Однако, в контексте изучаемого объекта большую часть керамических и вещественных находок можно, вероятно, наряду с глиняными «хлебцами» и керамическими кружками, считать также вотивными подношениями. Керамический материал в целом подтверждает нижнюю дату периода функционирования изучаемого объекта-середина IV в. до н.э.

Могильник. Общая площадь исследуемой в 2000 году территории могильника составила 630 м². При раскопках применялась методика сплошного горизонтального исследования объекта. В задачу входило выяснение ситуации к западу от кургана (комплекс 55). В ходе работ были исследованы 22 погребения, совершенные по обряду ингумации в подбойных и склепово-катакомбных (1 погребение) погребальных сооружениях. Входы в погребальные камеры перекрыты каменными и сырцовыми закладками. Отмечен большой процент ограбленных и разрушенных объектов. Основная часть погребенных захоронена головой на восток (греческий признак), однако присутствуют и погребения с западной ориентировкой. К нетрадиционным комплексам относятся: погребение кормилицы над погребением ребенка; и погребение в одном комплексе двоих умерших, уложенных один поверх другого через незначительную глиняную прослойку.

Интересным оказалось погребение молодой девушки в инвентарь которой помимо обычных для погребальной традиции вещей входили: колчан с 9 бронзовыми наконечниками стрел и сложносоставные серебряные серьги-подвески. Подвески выполнены в виде женских головок, одна из которых изображает Афину, другая -Деметру.

Напутственный инвентарь обычен: сосуд для хранения вина (амфора), сосуд для питья-(килик, канфар), рыбные блюда, сосуды для благовоний-лекифы, украшения и предметы быта. Для детских погребений характерны сероглиняные кувшины для молока. Впервые в детском погребении была найдена терракотовая статуэтка-богиня, сидящая на троне.

Исследованный в 2000 году участок некрополя хронологически относится к середине IV- первой четверти III вв. до н.э.

Античный памятник у с. Кошары входил в состав Ольвийской хоры. Однако в погребальных традициях могильника фиксируются элементы, связанные с присутствием скифского населения. Близкая картина наблюдается для этого времени как в Побужье, так и в Поднестровье.

Роздобудько М.В.

Національний історико-етнографічний заповідник "Переяслав"

**Слов'янське поселення пізньоримського часу Гать I
на Потрубіжжі поблизу Переяслава**

Rozdobudko M.V. Late Roman Period Slavic Settlement Hat I in the Trubizh River Basin near Pereyaslav. Early Slavic archaeological complexes date back to A.D. third-fourth centuries were revealed at the settlement Hat I (Pereyaslav region Kyiv district) for the first time on the territory of the Lower Trubizh basin. The upper horizon of the multi-stratified settlement contained the fragment of modelled vessels of Kyivan culture, tableware of Chernyakhiv-type and Late Roman Period amphorae.

Роздобудько М.В. Славянское поселение позднеримского времени Гать I в Потрубежье возле Переяслава. На поселении Гать I (Переяславский р-н, Киевской области) впервые в бассейне нижнего Трубежа обнаружены раннеславянские материалы III-IVвв. н.э. Верхний горизонт многослойного поселения содержал фрагменты лепных сосудов киевской культуры, столовой посуды черняховского типа и позднеримских амфор.

До пізньоримської доби відносяться численні пам'ятки в Потрубіжжя. На даний час їх відомо близько 50. Майже всі вони за підйомним матеріалом кружальної кераміки провінційно-римського типу відносяться до черняхівської культури. Розкопками досліджувалося лише кілька пам'яток, найбільш відомі з яких могильник на території садиби колишнього радгоспу "Переяславський" та поселення Хлопків I поблизу Баришівки. Обидві пам'ятки синхронні розвинутому класичному черняхову IV ст.. Поселення Хлопків I міс тить ранньопеньківські керамічні комплекси [Гончаров, Махно, 1957; Некрасова, 1988]. Отримані нещодавно матеріали дають підстави стверджувати, що ранньослов'янські пеньківського типу комплекси, характерні ще для кількох черняхівських пам'яток Потрубіжжя-поселення та могильник на садибі радгоспу "Переяславський", поселення Крутуха-Жолоб в долині Карані та деяким іншим [Бузян, Роздобудько, 1999]. Решта пам'яток, визначених

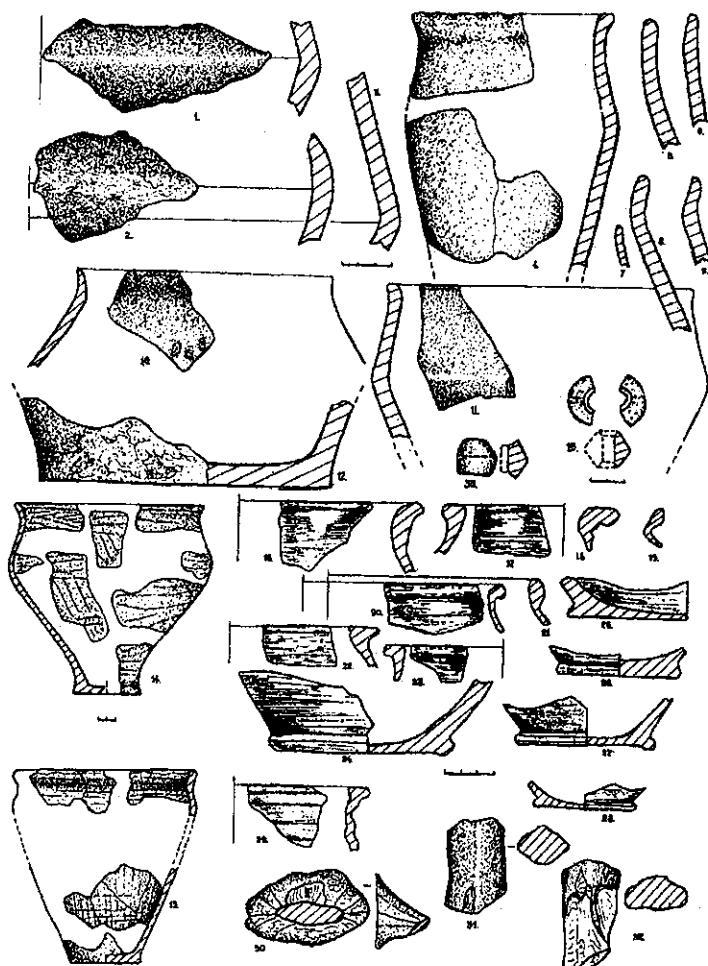

Рис. Матеріали з слов'янського поселення пізньоримського часу Гать I

на основі підйомних матеріалів провінційно-ромського типу, не дають підстав для етнокультурної атрибуції. Виключення становить пам'ятка Циблі-Церква, де знайдено численні фрагменти ліпної кераміки вельбаро-пшеворського типу, які відносяться до одного з горизонтів багатошарового поселення, що існувало протягом першої-третьої чверті I тис. н.е.

Поселення Гать I (Переяславський р-н Київської обл.) розташоване за 4 км на північний захід від вищеагаданої пам'ятки, і має близьку до неї топографію. Воно займає край підвищення борової тераси Дніпра довжиною 0,25 км над заболоченою старицею, на відстані 0,5 км від чорноземного плато лесової тераси. Культурні нашарування пам'ятки, які залягають на глибині 0,5 м під піщаними наносами розкрито розмивом затокою Канівського водосховища, що поглинуло старицю. У 1994 р. у відслоненні берега була досліджена яма розмірами 1,0x1,2 м та глибиною 0,7 м від рівня материка, з майже вертикальними стінками і рівним дном. Яма опущена з верхнього горизонту культурних нашарувань пам'ятки, і перекривалася скupченням шматків глиняної обмазки. Заповнення ями - гумус, деревне вугілля, шматки обмазки, грудки материкового піску. З верхньої частини заповнення вибрано понад 100 фрагментів кераміки, які належать 10-15 ліпним товстостінним посудинам. Одну посудину вдалось реставрувати. Це широковідкритий, опуклобокий горщик з діаметром по вінцю 44 см та вузеньким дном (Рис., 14). Інша посудина приблизно таких же розмірів. Це широковідкритий горщик з високими плічками та конічним тулубом (Рис., 13).

Майже повністю реставрувався середній діаметра горщик близької до банки форми, з короткою ледь вигнуту зовні шийкою (Рис., 4). Її заповнення ями походить також фрагмент профільованої ручки червоноглиняної амфори пізньоримського часу (Рис., 32). Для ліпного комплексу заповнення ями найбільш характерні товстостінні горщики циліндроконічної або близької до біконічної форми з ледь вигнутим назовні заокругленим вінцем, прикрашеним невиразними вдавленнями по краю. Поверхня більшості посудин вкрита хаотичними розчісами, -загладжуваннями з широкими, неглибокими борознами.

На початковому етапі дослідження пам'ятки матеріали заповнення ями були визначені як пізньозарубинецькі. Наступні знахідки грубої ліпної кераміки та тонкостінних ліпних посудин з гострим ребром і підложену поверхнею (Рис., 11), теж були віднесені до пізньозарубинецьких матеріалів. Але у 1996-1998 рр. у розмивах культурних нашарувань пам'ятки зібрана численна колекція фрагментів кружального посуду черняхівського типу, які були віднесені до найпізнішого горизонту. Провінційно-ромська кружальна кераміка представлена уламками переважно сіргоглиняного столового посуду.

Зрідка трапляються фрагменти шерехатої кераміки, з прокресленими грубозернистими домішками трасами. Один фрагмент належить лискованій посудині, виготовленій з рожевого тіста (Рис., 29). До черняхівського кола старожитностей віднесені і поодинокі знахідки фрагментів сіро- та червоноглиняних амфор - ручок, стінок.

Крім знахідок віднесені до I тис. н.е., на пам'ятці у нижньому та середньому горизонтах виявлені матеріали пізньотрипільського типу, культури багатоваликової кераміки, окремі знахідки пізньобронзового та скіфського часів.

У 1999-2000 рр. отримані принципово нові дані для етнокультурної атрибуції матеріалів I тис. н.е. поселення Гать I. В непорушенному культурному шарі, *in situ*, на одному стратиграфічному рівні, що становить верхній горизонт пам'ятки, виявлені поряд знахідки ліпної кераміки віднесені раніше до зарубинецької культури та кружальної провінційно-ромської черняхівського типу.

Характер залягання та кількість знахідок виключає можливість випадкового змішування і свідчить про синхронне побутування посуду обох типів. За 100 м від лінії берега закладено шурф 2x2 м з прирізкою 2x1 м, звідки також вибрані численні фрагменти ліпного та кружального посуду з одного стратиграфічного рівня. Крім того, знайдена частина ручки амфори пізньоримського часу, виготовленої з червонистожовтого тіста, яке містить значну домішку кварцу та зерен піроксену (Рис., 30).

Ліпний комплекс пам'ятки, який без сумніву датується пізньоримським часом. Він знаходить прямі аналогії в посуді київської культури, притаманному пам'яткам Поде-

сення (Лавриків Ліс, Ройще, Улянівка), Лівобережжя (Сушки, Решітки, Сенча), Правобережжя (Козаровичі, Глеваха, Обухів). В ліпній кераміці поселення Гать I можна відмітити значну кількість біконічних, ребристих посудин, при переважанні округлобоких форм із високим та середнім плечем. Привертає увагу відсутність сковорідок-дисків, характерних для більшості пам'яток київського типу. Кількість кружального посуду черняхівського типу, що складає до 10-20% загальної кількості керамічних знахідок зближує поселення Гать I з такими пам'ятками як Глеваха, Ройще, певною мірою Хlopків I. З останньою поселення Гать I зближують також поодинокі знахідки фрагментів посудин пеньківського типу, що мають аналогії в матеріалах пеньківського горизонту V-VII ст. пам'ятки Циблі-Церква.

У 2000 р. серед матеріалів розміщено знайдено кілька фрагментів глиняних пряслиць, в тому числі одне орнаментоване свастикою та трикутними композиціями з наколів (Рис., 15). Пряслиця за формою та орнаментами, виконаними в тій же техніці, дуже близькі до знахідок з Ройщ, Улянівки, Сенчи [Терпиловський, 1984, Рис., 33, 34, табл. 12; Некрасова, 1988, с. 77, Рис. 7; Терпиловський, Левченко, 1994, с. 45-68, мал. 4, 11, 12], і відрізняються від більш пласких, типово київських.

Виразних датуючих знахідок на поселенні Гать I не виявлено. Рівень дослідженості дає можливість зробити лише попередні припущення відносно його датування. Значна кількість кружальної кераміки розвинутого, класичного Черняхова серед матеріалів, дозволяє датувати поселення IV ст. Близькість керамічних комплексів поселення до пам'яток Ройще, Улянівка, і певною мірою Сенча та наявність окремих пеньківських форм-позначити верхню межу його існування кінцем IV, можливо, самим початком V ст. н.е.

З другого боку, деякі типи ліпних посудин, їх оформлення, розчоси на поверхні є досить архаїчними, переходними від пізньозарубинецької кераміки типу Грині-Вовки, що зближує ліпну кераміку пам'ятки Гать I із матеріалами поселення III ст. Сушки на Лівобережжі [Приходнюк, 1988, с. 68-74]. Цілком можливо, що поселення існувало досить довгий час-протягом III-IV ст. н.е.

Є підстави зазначити, що поселення Гать I поки що перше, але не останнє, на нижньому Потрубіжжі з яскравими матеріалами київського типу.

Рудий В.

Львівський національний університет ім. І Франка

Археологічні розвідки на Житомирщині

Rudyj V. Archaeological investigations in Zhytomyr district. In 1999 archaeological expedition of Ivan Franko Lviv National University has provided investigations along the pipeline "Druzhba" in Zhytomyr district. There were revealed two old Russian settlements. First one, on the Eastern neighbourhood of the village Vas'kovychi,

Korosten' region. Second one on the North-Eastern neighbourhood of the village Ihnatpil', Ovruch region. There were unearthed a lot of archaeological materials (fragments of ceramics, iron slag, clay plaster etc.). There settlement date back to the X-XI centuries.

Улітку 1999 року археологічна експедиція Львівського національного університету ім. І. Франка проводила археологічні розвідки траси нафтопроводу "Дружба" у Житомирській області. Було виявлено два давньоруських селища: одне біля с. Васьковичі Коростенського р-ну, а друге - с. Ігнатіпіль Овруцького р-ну.

Село Васьковичі знаходиться в 10-ти км від м. Коростень. У східній околиці сучасного села, на лівому березі р. Шістень в урочищі "Біля Савки" відкрито давньоруське селище. Воно підноситься на 6 м над рівнем долини і займає площу близько 800 м². Культурний шар на селищі украї біdnий, лише де-не-де глибокою оранкою на поверхню викинуто фрагменти кружального посуду, грудочки обмазки, залізний шлак. Було закладено три шурфи на віддалі 20 м один від одного.

Так, в першому шурфі на глибині 0,8 м від сучасної поверхні виявлено скupчення обпаленого каменю-піщаниця і глиняної обмазки. Крім того, знайдено фрагменти восьми горщиків, шматки шлаку. Посуд дещо різниеться між собою складом ке-

рамічної маси, формою. Серед горщиків є кілька грубостінних, виготовлених зі значною домішкою дрібного піску, із слабо опуклим бочком та косо зрізаним краєм вінчика. Деякі горщики мають досконаліше оформленій вінчик за рахунок рівчака з внутрішнього боку й валика знизу із зовнішнього боку. В шурфі знайдено уламки кількох тонкостінних посудин, виготовлених на швидкообертовому колі. Посуд орнаментовано хвилястими та прямыми лініями. Під вінцями окремих горщиків прослідковуються горизонтальні та вертикальні насічки.

В культурному шарі наступного шурпу містився шлак, криця, обгорілий камінь від печі, обмазка. Тут були фрагменти миски, до 10-ти горщиків, уламок сопла від залізоплавильного горна. Миска мала висоту стінок до 3 см. Горщики з косо зрізаним краєм вінчиків орнаментовані хвилястими та прямыми лініями. Діаметри днищ посудин становлять 7-8 см. Крім того, в шурфі на глибині 0,9 м від сучасної поверхні виявлено кістки, ікла та зуби диких тварин (кабана, вовка).

Третій шурф закладено західніше 20 м від двох перших. В ньому культурний шар залягав до глибини 0,6 м від сучасної поверхні. Тут виявлено фрагменти кружального посуду та 12 шматків шлаку. Посуд грубостінний виготовлений з глини з домішкою дрібного піску. Горщики мають помірковано роздутий бочок. Лише деякі з них мали сильно роздуті стінки, низьку глибоку шийку, дещо потовщений вінчик із заокругленим чи косо зрізаним краєм. Посуд орнаментований хвилястими та прямыми лініями по верхній частині.

В чотирьох кілометрах на північ від с. Васьковичі знаходиться населений пункт Ігнатпіль. В північно-східній околиці сучасного села на невисокому правому березі р. Лозниця, що впадає в р. Жерев знаходиться давньоруське селище. Воно розташоване на піщаній дюні, що має довжину зі сходу на захід 200 м, а ширину з півдня на північ 80 м. Селище зруйноване частою оранкою, ґрунтовою дорогою, що проходить із півночі на південь. Північна частина дюни поросла лісом, що значно утруднює визначення розмірів цієї пам'ятки. На поверхні досліджуваної площа виявлено орнаментовані фрагменти кружальних горщиків, півсферичні шматки шлаку вагою до 1,5 кг, крицю, глиняну обмазку, вуглики.

В західній частині дюни на східному березі невеликого сільського ставу, що утворює р. Лозниця, закладено шурф. На глибині 0,6 м від сучасної поверхні знайдено розвал глиняного череня. В культурному шарі шурпу, крім глиняної обмазки та шлаку містилися фрагменти від 15-ти горщиків, виготовлених на гончарному колі. Посуд здебільшого грубостінний, виготовлений з глини з незначною домішкою піску. Він випалювався за невисокої температури на відкритих вогнищах, про що свідчать чорні на зламі, тобто слабообпалені стінки.

Естетичний вигляд забезпечувався хвилястою, чи прямолінійною стрічкою з кількох заглиблених ліній. Однак переважно горщики неорнаментовані. Трапляються тут тонкостінні горщики зі складною конфігурацією вінець у вигляді потовщення-валика на зовнішньому краї.

Отримані матеріали дають змогу вважати, що селища мали ремісничий характер та існували в Х-ХІ ст.

Результати розвідок показують на спільні риси населення селищ із культурою ранньослов'янського населення Прикарпаття, Побужжя, Подністров'я. В майбутньому вчені Житомирщини проведуть широкомасштабні дослідження регіону і розкриють зв'язок сільського населення з жителями близких городів Іскоростень та Вручий.

Рудич Т.О., Толкачов Ю.І.
Інститут археології НАН України

Антрапологічний матеріал з Меджибожа

Rudich T., Tolkachov J. The anthropological materials from Medzhybozh are dated up Middle Ages. The anthropological materials from the Kiev Rus Period cemetery in Medzhybozh was analysed. Medzhybozh craniological material shows the northern morphological characters and contacts of the local population with Baltic Region in XIII в. AD.

Під час розкопок на території фортеці у смт. Меджибіж (Летичівський район, Хмельницька область) Меджибізькою археологічною експедицією (розкопки Ю. Толкачова) у 2000 році було відкрито декілька ґрунтових поховань. З них отримано палеоантрапологічний матеріал. Антрапологічний матеріал представлено з 3 могил. Усі три поховання парні, кістяки лежали випростано на спинах, головою на захід. З цих могил походить пряслице з графіті та наконечники стріл. Пряслице знаходилося під щелепою померлого (північний скелет з 3 поховання), один наконечник стріли знаходився між ребер померлого (південний скелет з 3 поховання), другий наконечник-у черепі північного кістяка з 4 поховання. Автор розкопок відносить усі поховання до давньоруської доби.

З 3 поховань отримано 6 кістяків різної збереженості. Поховання № 2 містить скелети чоловіка 40-50 та жінки 25-30 років. З поховання № 3 походить два чоловічі скелети: один у віці 35-45, другий — 25-35 років. Поховання № 4 також містить два чоловічі кістяки: один мав 35-45, другий - 30-40 років. Обидва черепи з цього поховання мають метопічні шви, дуже близький малюнок кісток носа. Це дозволяє говорити, що можливо похованні були близькими родичами.

Таким чином, отримана невелика серія, яка складається з 5 чоловічих та 1 жіночого черепа. Усі черепи відзначаються великою довжиною та висотою черепної коробки. Рел'єф на кістках черепа розвинено добре. Всі черепи потрапляють у середні та великі розміри за ширину обличчя. Горизонтальне профілювання обличчя різке, виступання вузького носа значне, перенісся високе. Для усіх черепів характерні низькі за покажчиком орбіти.

Таким чином, усі померлі належали до кола масивних форм європеїдів, які належать до північного расового кола.

Досить специфічне поєднання доліхокранної, довгої та високої черепної коробки, добре профільованного середньоширокого обличчя, вузького, добре виступаючого носа та низьких орбіт (кістяки з 3 та 4 поховань) характерні для багатьох груп балтів II-XIII століття. Цей антрапологічний тип має давнє коріння на території Прибалтики, де він фіксується ще в культурі шнурової кераміки та бойових сокир. В добу середньовіччя цей тип характерний для частини ятвягів II-V ст., східних аукштайтів (східнолитовські кургани), західних аукштайтів V-VI ст., VI-VIII ст., груп прикордоння аукштайтів та жемайтів V-VIII ст., земгалів та літовських селів VIII-XI ст., латгалів VII-XII ст., прикордоння земгалів, куршів та жемайтів X-XI ст.

Брахікранні високоголові широколиці, з різким горизонтальним профілюванням обличчя форми, які представлені на могильнику чоловіком та жінкою з поховання № 2, мають морфологічні паралелі серед частини ятвягів, але вони характерні і для населення північних районів Волині, що походить з курганів X-XIII ст. межиріччя Тур'ї та Горині. Треба відзначити, що антропологи вбачають балтський субстрат у населення цієї території давньоруської доби. Можливо це пов'язано з присутністю на даних землях ятвягів.

Принадлежність поховань із Меджибожа до балтського антрапологічного і, скоріше за все, культурного кола може пояснити і звичай парних поховань. Тра-

Рудич Т.А., Толкачов Ю.І. Антрапологічний матеріал из Меджибожа относится к средневековью. Представлен анализ антрапологического материала из могильника периода Киевской Руси. Крацинологический материал из Меджибожа свидетельствует о северных морфологических чертах и о связях населения XIII в. с Балтийским регионом.

диція парних поховань була досить розповсюдженою у балтів доби середньовіччя. Так західноорієнтовані парні поховання характерні для західнобалтського племені куршів X-XIII ст.

Треба сказати, що усі поховані з могильника Меджибіж відзначалися значним ростом та міцною будовою. Середній зріст чоловіків із меджибізької вибірки за формулою Тротера-Глезера становить 175,6 см, жінки - 165,5 см. Кістки посткраниального скелета масивні, на них досить сильно відбилися сліди значних фізичних навантажень, особливо чітко це фіксується на шийках стегнових кісток, що може бути наслідком значних фізичних навантажень спричинених їздою верхи, та на ліктівих та проміневих кістках правих рук.

Самойлова Т.Л.^{*}, Кожокару В.^{}, Смольянинова С.П.^{*},
Батизат Г.В.^{**}, Богуславский Г.С.^{*}**

Институт археологии НАН Украины

^{**}Институт фракологии Румынии

Раскопки античной Тирры и средневекового Белгорода в 1999-2000 гг.

Samoylova T.L., Cozhocaru V., Smolianinova S.P., Batizat G.V., Boguslavsky G.S. Excavations of the Ancient Tyra and the Medieval Belgorod In 1999-2000 the Ukrainian-Rumanian Complex Belgorod-Tyrskaya Expedition (the head T.L. Samoylova) continued the excavations in Belgorod-Dniestrovsky city (the Odessa district). The expedition carried out researches of the medial and antic sites. The complex of

two buildings of the XIII-XIVth centuries and the object of the 1st millennium A.D. (may be the Christian church) were discovered in the western part of the excavations. The new tower and walls of the antic system of the defences were explored in the central and south parts of the excavations. Many terracottas, black glazed and red glazed pottery, antic and medial coins, fragments of the marble statues and etc. were fond there.

В 1999-2000 гг. продолжались работы украинско-румынской Комплексной Белгород-Тирской экспедиции Института археологии НАН Украины при участии Института фракологии Румынии (начальник кандидат исторических наук Т.Л. Самойлова) в г. Белгороде-Днестровском Одесской области.

Раскопки, как и все предыдущие годы, проводились на Центральном Раскопе, связанном с прикрепостной площадью, расположенной к востоку от средневековой Аккерманской крепости [Крыжицкий С. Д., Клейман И.Б., 1979; Кравченко А.А., 1986]. Наряду с археологическими исследованиями античных и средневековых объектов, к разряду основных задач экспедиции, относилось проведение консервационных работ на значимых объектах в соответствии с планом музеификации памятника.

Археологические раскопки проводились на двух основных участках: Западном и Южном. Общая площадь, на которой осуществлялись

работы, составила около 1000 м². На Западном участке исследовались слои и объекты средневекового и эллинистического времени. Так, в результате осуществленной в западном направлении прирезки были открыты постройки

Рис. 1.
Комплекс золотоордынских домов № 7 и № 8.

золотоордынского периода истории города (Рис. 1.). Здесь под остатками гласиса средневековой крепости был выявлен комплекс двух жилых домов XIII-XIV вв. (№№ 7, 8). Дом № 7 состоял из двух помещений (№ 622 и 634) и двора (№ 631), расположенного в северной части дома. Дом № 8 помещался к югу от дома № 7 и отделялся от него проулком.

Открыто два помещения, сохранившиеся от дома № 8. Оба дома принадлежали к III строительному периоду золотоордынского времени. Помещения имели черты, характерные для восточной архитектуры XIII-XIV вв. Стены покрывались толстой желтолинистой обмазкой, у стен помещений прослеживались невысокие лавочки. Крыша опиралась на столбы, располагавшиеся как у стен, так и посредине

помещений. Внутри домов, так и вне их выявлены тандыры, бытовые печи, сооруженные из камня с глиняной верхней частью или из кирпича. При исследовании обнаружены керамические и прочие материалы как средневекового, так и античного периодов: местная поливная керамика XIII-XIV вв.; посуда молдавского происхождения (XV в.); поливная керамика византийского круга; посуда, производившаяся в Испании и Италии; восточная керамика (Поволжье, Иран, Китай). Встречены также фрагменты сосудов славянского происхождения, различные металлические изделия, монеты, стекло. Подобные дома золотоордынского времени, как правило, перекрывали античные и раннесредневековые остатки на всей площади раскопа [Кравченко, 1986].

К югу от выявленных домов XIII-XIV вв. продолжались исследования помещения № 610, интерпретированногося как христианский храм золотоордынского времени (Рис. 2.). Помещение расположено к западу от круглой башни и оборонительной стены № 212 античного периода и пристроено к оборонительной стене этого же периода (№ 552) с напольной стороны, что исключает одновременность их существования. Стены

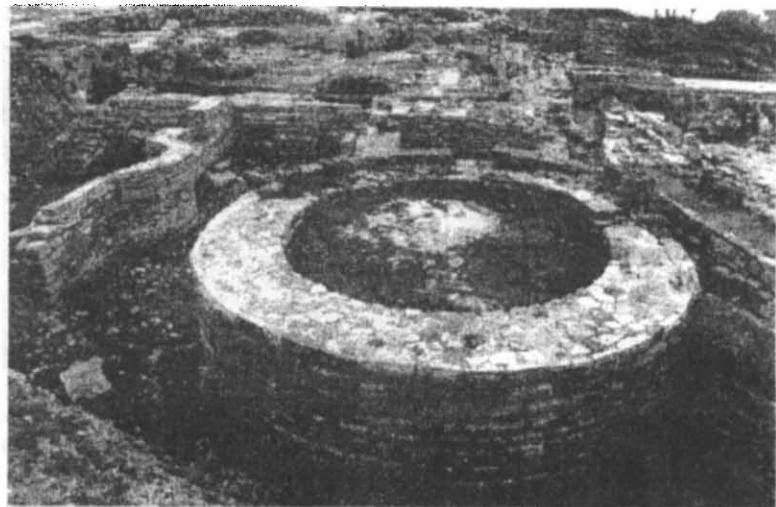

Рис. 2. Сооружение № 610.

Рис. 3. Подвал №674 эллинистического времени.

сложены на известковом растворе и оштукатурены внутри и снаружи. В центральной части восточной стены строения была сооружена полукруглая апсида. При раскопках внутри помещения был выявлен фундамент под колонну, которая, как нам представляется, входила в колоннаду, отделявшей северный неф от центральной части помещения. В заполнении помещения, кроме материалов античного и средневекового

периодов, выявлена византийская монета середины XI в.

К северу от помещения № 610 продолжали исследоваться объекты доримского периода. Это остатки дома № VIII позднеэллинистического времени встроенного в угол, образованный оборонительными стенами № 231-235 и 351 уже после того, как они перестали функционировать в качестве частей оборонительного комплекса. Это три смежных подвальных помещения (№ 330, 674, 723), расположенных вдоль внутреннего фасада оборонительной стены № 395, а также остатки наземных помещений и внутреннего двора (Рис. 3). Возможно, подвальные помещения первоначально входили в систему оборонительных сооружений IV в. до н.э. Позднее, в III-II вв. до н.э. эти подвалы были включены в систему жилого дома, а затем засыпаны и поверх сооружены наземные жилые помещения II в. до н.э. Заполнение помещений содержит вещи, определяющие данную датировку ("мегарские" чаши, клейма родосских амфор конца III-II вв до н.э., буролаковые сосуды II в. до н.э.).

На Южном участке, расположенном в самой южной части Центрального раскопа, исследовались как средневековые строительные остатки, так и античные. Раскопки показали, что в золотоордынский период античные постройки, в том числе южная часть системы оборонительных сооружений, были выбраны или полностью (южное окончание оборонительной стены № 37), или до фундаментной части. В результате были выявлены остатки плохо сохранившихся построек XIII-XIV вв. (в новое и новейшее время здесь было углубление, разрушившее средневековые слои), а также слой пожара, соотносимый с фактом взятия аакерманской крепости турками в конце XV в. Ниже слоев XIII-XIV вв. выявлены фундаменты башни (№ 575) и оборонительной стены (№ 734), идущей от башни в южном направлении (Рис. 4.). Открытая башня № 575 имела в плане пятиугольную форму, причем реконструируемые и выявленные длины стен башни разные - 2.5 м, 3.10 м, 6 м, 7 м, 9 м (сумма сторон 27,6 м). Открытая часть сложена из прямоугольных плит большого размера (размеры плит: 2.26x0.72x0.24 м; 1.93x1.0x0.25 м; 1.12x0.74x0.32 м; 1.50x1.14x0.28 м; 1.86x0.90x0.37 м). Башня сильно пострадала, значительные по длине части ее стен были полностью выбраны. Площадь башни-около 60 м² по внешнему контуру (диаметр и длина эквивалентной окружности, соответственно, 8.74 м и 27,5 м). Башня, вероятно, была полой, так как выявлен порог входа во внутрь башни. К югу от башни расположена оборонительная стена (№ 734), фундаментная часть которой сложена также из очень крупных плит и блоков. Возможно, продолжение этой стены было выявлено ранее на улице Портовой. К востоку от южной части системы оборонительных сооружений была выявлена часть сооружения римского времени, представ-

Рис. 4. Южная часть оборонительной системы (башня № 575 и оборонительная стена № 734).

ляющего собой два ряда колонн. Возможно, это остатки стоя или другого сооружения с колоннами. Выявлен ряд из семи плит стилобата, на которых сохранилось пять с баз ионического ордера (две плиты стилобата не имеют баз). В 2.80 м к востоку от первого выявлена колонна *in situ*, принадлежащая второму ряду колонн. В более позднее время пространства между колоннами были заложены камнями, образовавшими кладку. В последующее время пространство между колоннами было перестроено: здесь прослеживается вымостка улицы также римского времени.

О результатах музею можно судить по Рис.1, 2. Уже в нынешнем состоянии эти археологические памятники Тиры представляют собой объекты, приобретающие, кроме научного, еще и туристическое значение.

Литература

1. Крыжицкий С.Д., Клейман И.Б. Раскопки Тиры в 1963 и в 1965-1976 гг. // Античная Тира и средневековый Белгород.-Киев, 1979.- С. 23.
2. Кравченко А.А. Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII-XIV в.). - Киев, 1986.

Секерская Н.М., Мильчарек М.

Одесский археологический музей НАН Украины
Торуньский университет им. Н. Коперника

Работы Никонийской экспедиции в 2000 г.

Одесский археологический музей НАН Украины совместно с Торуньским университетом им. Н. Коперника (Польша) в 2000 г. продолжили свои работы в Никонии (античное городище Роксоланы Овидиопольского р-на Одесской области.)

Последние годы исследования были сосредоточены в западной части сохранившейся верхней террасы города. В 2000 г. раскопки проводились на площади 200 м². Изучался культурный слой мощностью 3.5 м, содержащий материалы двух основных периодов жизни города. Первый охватывает время от основания города до середины III в. до н.э. Внутри него выявлены строительные остатки второй половины VI-первой четверти V в. до н.э.; второй-третьей четверти V-первой четверти IV вв. до н.э.; второй-третьей четверти IV до н.э., и конца IV-первой половины III вв. до н.э. В 30-е годы IV в. до н.э. город, по-видимому, был разрушен походом Зопириона. Разрушения серьезно подорвали жизнедеятельность города, и хотя многие здания были восстановлены и построены новые, жизнь в Никонии не приобрела былого расцвета. А к середине III в. до н.э. под влиянием внутренних и внешних причин жители покинули Никоний.

Хронологические рамки второго культурно-исторического периода-I-III вв. до н.э.

Всего за сезон 2000 г. было изучено 20 объектов. Среди них особый интерес составляет помещение V в. до н.э. площадью 6 м², открытое в северо-западной части раскопа. Его западная стена и северо-западный угол были сложены из камня, остальные стены глинобитные.

Исследован слой по вымосткой улицы и кладки стены IV в. до н.э., где были открыты слоевые основания, использовавшиеся в качестве фундаментов и состоявшие из чередующихся слоев глины и золы.

На протяжении существования Никония земледелие играло ведущую роль в его хозяйстве. Об этом свидетельствуют данные аэрофотосъемки, палеоботанические исследования, орудия труда, связанные с земледелием, и огромное количество ям-зернохранилищ, открытых в разных районах города. В сезон 2000 г. раскопано 18 ям хозяйственного назначения, большинство из которых первоначально использовались в качестве зернохранилищ. Одна из ям ям-зернохранилищ была укреплена кладкой из сырцовых кирпичей, что впервые встречено на городище.

Ямы относятся к различным хронологическим периодам от VI-V до III вв. до н.э., одна яма датируется первыми веками н.э.

Среди находок основную массу составляют фрагменты амфор, в которых в Никонии привозили вино и оливковое масло. Наиболее часто встречаются амфоры Хиоса, Лесбоса, Фасоса, Меды, Херсонеса Таврического и пр. Среди амфор первых веков н.э. наиболее частой находкой являются светлоглиняные узкогорлые, которые по классификации

сификации Д.Б. Шелова датируются первой половиной III в. до н.э., а также большие красноглиняные амфоры боспорского производства. На многих фрагментах амфор сохранились клейма и дипинти.

Многочисленные фрагменты сероглиняной и красноглиняной столовой посуды, среди которой можно выделить большую группу сосудов историйского производства. Чернолаковая керамика аттических мастерских представлена чернофигурной, краснофигурной, орнаментированной штампованным и резным орнаментом, а также наиболее многочисленной группой без орнамента и без росписи. Хронологически она охватывает период от VI-го III в. до н.э.

Заслуживают внимания историйские бронзовые монеты "колесики", бронзовый дельфинчик, фрагменты ионийских сосудов VI в. до н.э., фрагментированный железный серп, терракотовые статуэтки и фрагменты сосуда VI в. до н.э. из финикийского стекла.

Исследования в 2000 г. позволили продолжить изучение истории и топографии древнего Никония.

Сапегін С.В., Гейко А.В.

Полтавський музей-заповідник ім. А.С. Макаренка

Центр охорони та дослідження пам'яток археології управління культури
Полтавської облдержадміністрації

Охоронні розкопки на курганному некрополі скіфської епохи біля с. Малий Тростянець

Могильник був відкритий завдяки повідомленням місцевих жителів про грабіжницькі розкопки на одному з курганів у середині 90-х років XX ст. Насипи (до 70-ти) знаходяться на північній околиці с. Малий Тростянець Полтавського району.

Курган №1. Мав первісну висоту за 0,5 м, діаметр 18 м. Насип пошкоджений великою грабіжницькою ямою, яка була перетворена у скотомогильник. Після її розчистки виявлено слабо виражені контури похованої ями прямокутної форми, зі заокругленими кутами. Її приблизні розміри — 2,7x2,1 м. Поховання здійснене на рівні стародавнього горизонту. Розрізнені кістки чоловіка були скинуті грабіжниками у північно-східний куток ями. Зібрана інформація про те, що у могилі були знайдені — вістря залізного списа, цілій горщик і, можливо, уламки черпака з врізаним орнаментом. Цікаво, що в основі кургану, ще раніше, знаходилося попелище, діаметром 9,9 м. Тут знайдена цікава колекція фрагментів ліпного посуду: миски, горщики, кубки, черпаки з типовим орнаментом кінця VII ст. до н.е. Крім того, виявлено важки, пряслиця, "блоки" до джацького верстата. Насип оточував рів глибиною до 0,4 м.

Курган №2. Його висота близько 0,4 м, діаметр до 18 м. Західна пола знищена дорогою до дачного кооперативу. Виявлені дві прямокутні ями, з округленими вуглами, які опущені у материк відповідно на 0,25 та 0,32 м. Зустрічаються сліди спалення дерев'яної конструкції. Яма поховання №1 мала розміри 2,1x1,31 м. У ній знайдено багатий гарнітур посуду. Очевидно, у голові померлого (до речі, у ямах слідів кістяків не виявлено) стояли маленькі горщики та миска; у ногах — великі горщик та миска, пошкоджені грабіжниками. Миска прикрашена чотирма подвійними короткими валиками, які спускаються від верху вінця до низу. Між посудом були фрагменти слабо випаленої миски середнього розміру. До похованого інвентарю входили пряслице, кубок з прокресленими лініями, мілкий черпак із лункою посередині та без ручки, яка була відбита у давнину. Поховання №2. Розміри ями 1,91x1,51 м. З неї походять черпак; миска та два горщики, що як і попередні, із поховання №1, прикрашені проколами; два фрагменти залізної шпильки. Курган датується VII-VI ст. до н.е.

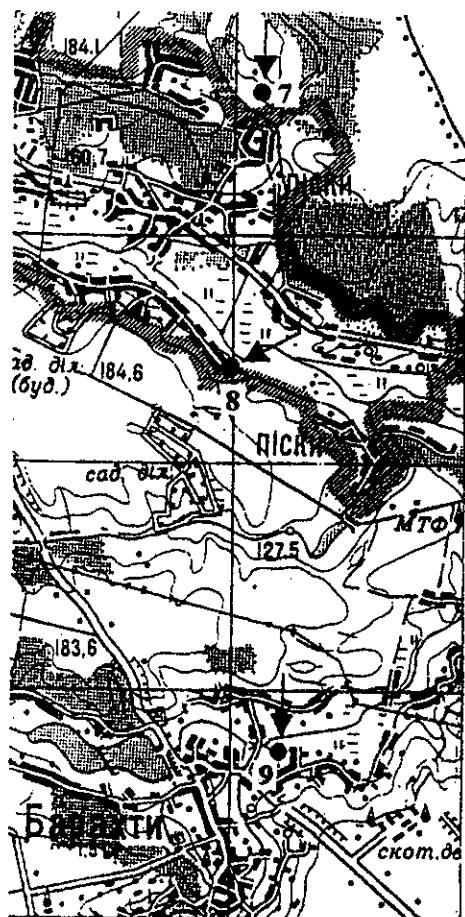
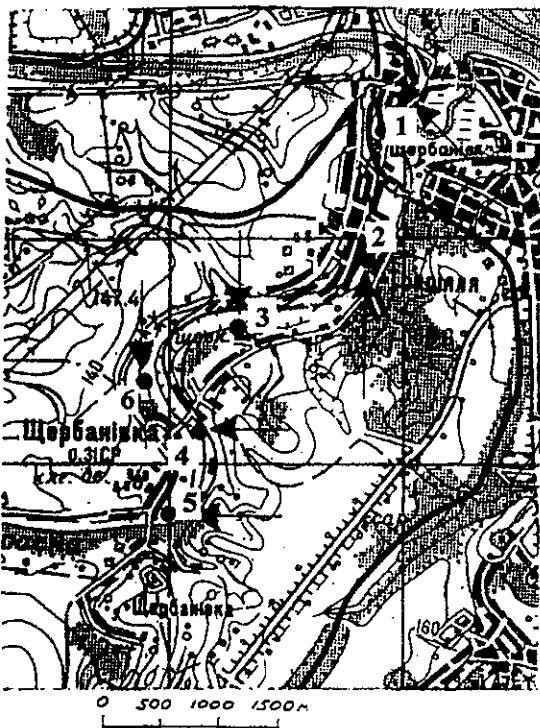
Курган №3. Висота насипу до 0,4 м, діаметр близько 14 м. Південна і східна частини пошкоджені ровом XIX- поч. XX ст. У прямокутній ямі, 2,92x2,36, м, із заокругленими кутами, яка опущена у материк на 1,25 м, знайдено залишки кісток двох людей — чоловіка та жінки. Біля черепа останньої збереглися дві залізні посохвидні шпильки. До похованого інвентарю належали залізний ніж та кубок. Поховання було здійснено в VI ст. до н.е.

Скиба А.В.

Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова

Розвідка по річкам Стругні і Красній

Під час розвідки було обстежено нижню течію р. Красна в районі сіл Трипілля та Щербанівка Обухівського р-ну Київської обл. Тут було зафіксовано 6 пунктів із керамікою доби бронзи, раннього заліза та другої-третьої чверті I тис. н.е. (Рис.1., 1-6). Окрім того, обстежена місцевість в районі сіл Піски, Погреби, Барахти Васильківського району Київської області по течії Стругни та її притоків, де виявлено три пункти доби бронзи-раннього заліза (Рис.1., 7-9).

Рис. 1**Археологічні пункти 1-9:**

- 1 - Трипілля I, 2 - Трипілля II,
- 3 - Трипілля III, 4 - Трипілля IV,
- 5 - Щербанівка I, 6 - Щербанівка II,
- 7 - Піски I, 8 - Піски II, 9 - Барахти.

П. 1. Трипілля I. Пам'ятка розташована на лівому березі р. Красна на території села. Тут в східній частині г. Хорив (східний мис плато), на відстані 500 м на захід від моста через р. Красну на ділянці 30x50 зібрано ліпну кераміку епохи бронзи, ранньозалізного віку, раннього середньовіччя (?) (Рис.2., 1-4).

П. 2. Трипілля II. Пам'ятка розташована на лівому березі р. Красна на території села, в 300 м на південь від залізничного моста і тягнеться вздовж вул. Лермонтова, починаючи від будинку №79 до №89. Поселення займає першу надзаплавну терасу. Площа культурного шару 50x100 м. Тут виявлено кераміку доби бронзи, скіфського часу, київської культури, трапилися окремі фрагменти гончарної черняхівської кераміки, а також кераміки подібної до ранньосередньовічної (Рис.2., 5-11).

П.3. Трипілля III. Правий берег ріки Красна, південно-західна частина села. Пам'ятка розташована вздовж вул. Підгірної, в 150 м від ВЛЕП в урочищі Лиха

Рис. 2. Ліпна кераміка. 1-4 - Трипілля I; 5-11 - Трипілля II.

Груша. Пам'ятка знаходиться на першій терасі. Площа культурного шару 60x100 м. Виявлено кераміку доби бронзи, ранньозалізного віку та другої-третьої чверті I тис. н.е.

П. 4. Трипілля IV. Пам'ятка розташована на правому березі р. Красної у південній околиці села, в 200 м на південний схід від мосту дороги Щербанівка-Трипілля. Пам'ятка займає першу терасу. Тут виявлено фрагмент доби бронзи.

П. 5. Щербанівка I. Пам'ятка знаходиться на лівому березі р. Красної на території села, в 150-200 м на північний схід від мосту через р. Красну на першій терасі. Виявлено кераміку доби бронзи-раннього заліза.

П. 6. Щербанівка II. Пам'ятка знаходиться на лівому березі р. Красної, в 75 м на північний схід від дороги Трипілля-Щербанівка та в 200 м на північний схід від кладовища на північній околиці села. Пам'ятка знаходиться на першій терасі, з півночі обмежена яром, ще одним яром, по якому проходить ґрунтова дорога, ділиться на дві частини. Тут виявлено кераміку доби бронзи-раннього заліза.

П. 7. Піски I. Пам'ятка розташована на мису лівого берега лівої притоки Струги, в 100 м на північний від мосту, розташованого на північно-східній околиці села, та в 100 м на захід від лісомуги. Пам'ятка займає схил рівнини. Виявлено кераміку, що належить до доби бронзи-раннього заліза.

П. 8. Піски II. Пам'ятка розташована на території села, на присадибній ділянці по вул. Дніпрельстан, 95 (урочище Лущі). Знайдено фрагмент кераміки доби бронзи. Пам'ятка зафіксована на мису першої тераси.

П. 9. Барахти. Пам'ятка розташована на першій терасі правого берега правої притоки Струги, на території південної частини села. Тут на присадибній ділянці по вул. Промінська 7 виявлено кераміку доби бронзи.

Соколова О. Ю.

Государственній Эрмитаж, Санкт-Петербург,

Работы Нимфейской экспедиции в 2000 г.¹

В 2000 г. Нимфейская археологическая экспедиция Государственного Эрмитажа продолжила исследования боспорского города Нимфея, расположенного в 17 км к югу

¹ В статье О.Ю. Соколовой «Работы Нимфейской экспедиции (1994-1999)» в АВУ за 1998-1999 гг. допущены ошибки. Редакция приносит извинения и приводит исправления:

- 148 (3-й абзац)- напечатано “уровень материка фиксируется на глубине 12-14 м”; следует читать “уровень материка фиксируется на глубине 1.2-1.4 м”;
- на стр. 149 (1-абзац): напечтано “в котловане 76” следует читать “в котловане 7 Б”;
- на с. 149 (2-й абзац) вместо “8-образным орнаментом” должно быть “S-образным орнаментом”.

от г. Керчи (древнего Пантикея). Работы велись на двух раскопах участка «М» на южном склоне нимфейского плато.

В южной части участка продолжались работы по изучению фортификационной системы Нимфея. В прошедшем сезоне исследована площадь около 100 м² при глубине от 0,3 до 1,5 м от дневной поверхности (это часть квадратов ІІ-10', ІІ-1Г, Э-10', Э-11'; Ю12'). Открыты фрагменты стен и вымосток, которые датируются в пределах I-III вв. н.э.

Под одной из вымосток был расчищен скелет человека, сброшенного в яму. Контуры ямы почти не прослеживался, но положение костяка свидетельствует о небольших параметрах углубления. Состояние костей скелета позволяет говорить, что при жизни у этого человека был остеохондроз¹.

Наиболее интересным объектом на этом раскопе является гончарная печь, которая может быть датирована концом I, возможно, началом II в. н.э. От неё сохранился под обжигательной камеры с отверстиями, местами разрушенный позднейшими постройками. Его диаметр около 1,8 м. В золистом слое, перекрывающем эти остатки, найдены фрагменты керамики, датирующиеся второй половиной I-началом II вв. н.э., в том числе дно краснолаковой чаши с клеймом в виде ступни, обломок венчика стеклянного стакана I-II вв.². Следует отметить наличие на этом участке еще одного погребения собаки, ориентированной головой на север.

На западном раскопе участка «М» экспедиция продолжила работы по удалению слоя так называемой «загородной свалки», который перекрывает все строительные остатки. Исследована площадь около 500 м² при глубине от 0,8 до 3,5 м (кв. У9'; У10'; У1Г; Ф8'; Ф9'; Ф10'; Ф1Г; Х10'; Х1Г; Х12' и часть квадратов У12'; Ф12'; Х7'; Х8'; Х9'). Изучена система инженерных сооружений, обусловленная террасным расположением ансамбля; выявлены три нижние ступени лестницы, открытой в 1994 г.; фрагменты вымосток и другие архитектурные объекты. Дополняет всё это ряд архитектурных деталей, выполненных из известняка: два блока архитрава, карниза, капитель и фрагментированный блок пилона, фрагменты сим с водосливами в виде львиных голов. Все эти детали принадлежат, по-видимому, монументальному сооружению в ионическом стиле, которое было частично открыто в 1996 -1999 гг.³.

Найдка двух блоков архитрава позволяет определить параметры сооружения. Длина фасадного блока составляет по нижнему краю 3,53 м, а длина бокового -2,5 м. Несколько необычен их профиль: в отличие от традиционных для архитрава трех фасций, блок разделен на четыре части расположенной внизу полочкой. По-видимому, добавление нижней фасции служило для придания большей прочности архитравной балке при удлиненном пролете между колоннами. Ширина нижней части балки, равная 0,19 м, соответствует радиусу нижней плоскости капители. Это дает основание предположить, что архитрав, несущий основную нагрузку, был двухчастным, в отличие от расположенного над ним карниза. Поверхность блока тщательно обработана, а затем покрыта тонким слоем белого раствора.

Особое значение для решения вопроса о назначении данного сооружения имеет то, что на фасадном блоке архитрава выбита надпись. Надпись трехстрочная: на первой фасции выбито две строки, на второй-одна. Левый край строк выдержан по вертикали, а по правому краю нижняя строка упирается в край блока. Шрифт надписи четкий, концы букв украшены поперечными черточками, а сами буквы выделены красной краской. Палеографические особенности свидетельствуют о том, что надпись датируется первой половиной IV в. до н.э.

¹ Определение научного сотрудника Института цитологии РАН Е. М. Антипановой.

² Определение зав.сектором ОАМ Н.З. Куниной.

³ Соколова О. Ю. Исследования Нимфея в 1996 году // ОАС за 1996г. ТД. Спб, 1997, с. 23 - 27; Соколова О. Ю., Чистов Д. Е. Исследования Нимфея в 1997 году // ОАС за 1997 г. ТД. СПб., 199, с. 16 -19; Соколова О. Ю., Чистов Д. Е. Работы Нимфейской экспедиции // ОАС за 1998 г. ТД. СПб., 1999, с. 16-19; Соколова О. Ю. Работы Нимфейской экспедиции (1994-1999) // АВУ 1998 -1999. Киев, 1999, с. 149 - 152; Соколова О. Ю. Исследования Нимфея в 1999 году // ОАС за 1999 г. ТД. СПб, 2000, с. 17 - 20.

В надписи указывается на то, что вход был посвящен Дионису. Здесь также упоминается имя Левкона I, который именуется архонтом Боспора, Феодосии, всей Синдики, торетов, дандариев и пессосов.

Таким образом, новые находки не только дают ответы на существовавшие ранее вопросы, но и задают много новых, на которые нужно искать ответы и которые позволяют по-новому взглянуть на политическую историю Боспора IV в. до н.э.

Сохацкий В.В.

Чернігівська обласна інспекція з охорони пам'яток

Археологические исследования на территории Трет'яка и передгородья древнего Чернигова

Сохацкий В.В. Археологічні дослідження на території Трет'яка і передгороддя давнього Чернігова. В ході досліджень на території давнього Трет'яка відкрито 10 поховань, що відносяться до приходського кладовища церкви Покрови Богородиці кінця XVII-початку XIX ст. Найбільший

інтерес представляє дитяче поховання з монетами 1630-1666 рр. У північній частині передгороддя досліджена ділянка пізньосередньовічної дороги і частина рову, що входив у склад зовнішньої лінії укріплень Чернігівського передгороддя кінця XII-XIII ст.

В має 2000 г. во время замены коммуникаций по ул. К. Либкнехта, 12 вскрыто и исследовано 10 погребений приходского кладбища церкви Покровы Богородицы конца XVII-начала XIX вв. Впервые Покровская церковь встречается на "Абрисе Черниговском" 1706 г., как деревянная трехсрубная церковь с тремя куполами. По данным "Историко-статистического описания Черниговской епархии" она имела наибольший приход среди всех приходских церквей Чернигова.

Исследованные погребения совершены по христианскому обряду -головой на запад или с небольшим отклонением к юго-западу (№1,3,4,6). В одном из них (№2) на дне могилы сохранились остатки гроба в виде полосок древесного тлена. Наибольший интерес представляет собой захоронение №1. Погребенный-ребенок 10-12 лет был положен в яму головой на юго-запад. При расчистке костных останков в области таза обнаружено компактное скопление монет со следами "прикипевшей" ткани на отдельных экземплярах. Очевидно, что монеты были завернуты в ткань или сложены в мешочек, прикрепленный к поясу покойного. Всего в погребении было найдено 45 медных солидов и один серебряный грош. Медные солиды представлены двумя вариантами:

- солид польской чеканки с изображением Яна II Казимира и надписью ИОАН CAS REX с одной стороны, и изображением "белого орла"- государственного герба Польши, надписью SOLID REC POLO и датой чеканки (1661, 1664-1666 гг.) с другой;

- солид литовской чеканки отличался изображением на реверсе "Погони"- (всадник с поднятым мечом)-государственного герба Великого княжества Литовского. Чеканка 1661, 1663, 1666 гг. Вес медных солидов варьировал в пределах 1,0-1,6 г.

Серебряный грош Сигизмунда III, весом 0,6 г, имел дату чеканки -1630?-1632 (последняя цифра затерта).

Медные "боратинки" в количестве более, чем 70 шт. были найдены еще в одном погребении, расположеннном прим. в 45 м к северо-западу (раскопки 1998 г.). Попадание такого количества этих монет в рядовые захоронения лишний раз свидетельствует о низкой стоимости медных солидов, с которыми было не жаль расстаться, оставляя их погребенному. Очевидно, в обиходе население предпочитало пользоваться более доброкачественной монетой.

На территории передгородья работы велись в зоне строительства здания в районе так называемых Пяти углов - по ул. Дзержинского. На площади 56 м² выявлены остатки рва древнерусского времени, участок позднесредневековой дороги и следы изгороди (Рис.,11). В пределы раскопа попал только внешний (со стороны "поля") склон рва вплоть до его дна, углубленного в материк более, чем на 2 м. Ширина вскрытой части-3 м, полная приблизительно составляла-7-8 м. Материал из придон-

ной части-обломки стенок и днищ древнерусских сосудов. В 0,4 м выше уровня дна в заполнении обнаружен обломок казацкой трубки. Очевидно, все это время ров стоял незасыпанным. В XVIII в. вдоль его внешнего края проходила дорога, от которой остались следы в виде плотного ряда (ширина 1,7 м) врезанных в материк мелких канавок, оставленных проезжающими повозками (Рис. II). В одной из канавок находилась копейка 1759 г. Дорогу и ров

Рис. 1 - План-схема древнего Чернигова. I- план раскопа по ул. Дзержинского. II- стратиграфия рва. III- условные обозначения: 1-дерн; 2-современный перекоп; 3-серая супесь; 4- светло-серая супесь; 5-горелый слой; 6-материк; 7-коричневый гумус; 8-серо-коричневый гумус; 9-серая пятнистая супесь; 10-серо-желтая супесь.

разделяла ограда, зафиксированная на уровне материка рядом столбовых ямок. У одной из них найдена еще одна монета-полушка 1747 г.

К сожалению, конкретизировать время сооружения рва из-за фрагментарности материала не удалось. Несомненно, однако, что он представлял собой часть внешней, так называемой третьей, линии укреплений, отличающейся в конце XII-начале XIII в. всю территорию передгорья.

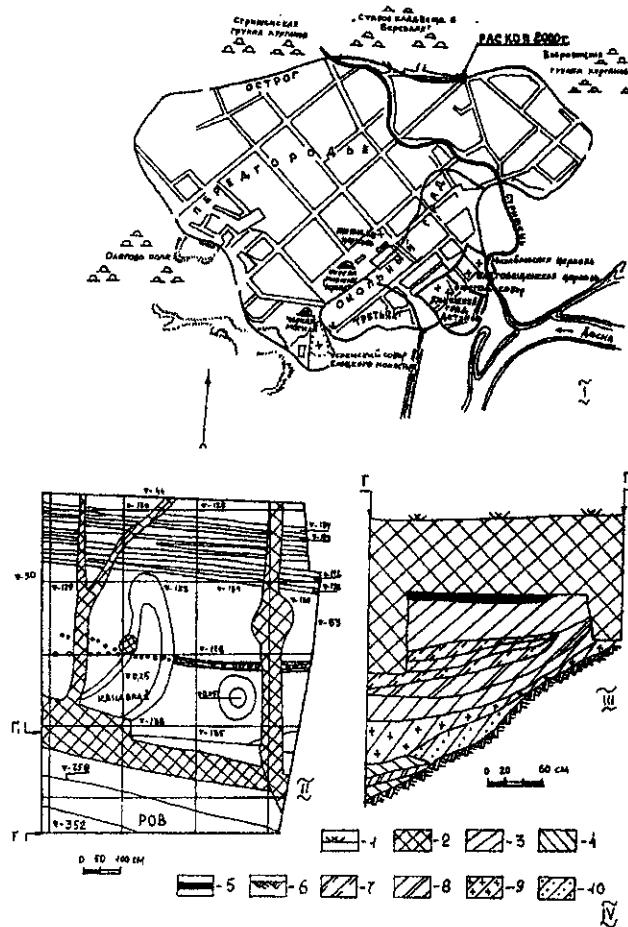
Степанчук В.Н., Коен В.Ю.

Институт археологии НАН Украины

Работы на стоянке Мира под Запорожьем в 2000 г.

Stepanchuk V.N., Cohen V.Yu. Works at the site of mira by Zaporizhya in 2000. The Zaporizhya Palaeolithic expedition of the Society of Archaeology and Anthropology and Institute of Archaeology of NUAS conducts the 2000 field season at the site of Mira by Kanevskoye village of Zaporizhya district. Excavations reveals multilayered Palaeolithic site provided three

Стоянка Мира была обнаружена в 1995 году инженером И.Б. Писаревым. Собранная им коллекция кремневых изделий и фаунистических остатков оказалась пред-

distinct layers of remnants. The uppermost layer represents Middle to Upper Palaeolithic transitional industry and provides rich lithic and faunistic assemblage. The lowermost (third) layer represents ephemeral occupation that might be referred to Upper Palaeolithic. Middle layer yields the evidence of natural fire.

ставительной и необычной по составу для палеолитических памятников региона Среднего Поднепровья. В 1997 году стоянка исследовалась рекогносцировочной зачисткой, в результате чего было подтверждено наличие насыщенного культурного слоя палеолитического времени и установлена перспективность дальнейшего изучения памятника. В 2000 году на стоянке проводились работы Запорожской палеолитической экспедиции Общества археологии и антропологии и Института археологии НАН Украины.

Расположение стоянки. Стоянка Мира расположена в Среднем Поднепровье, примерно в 15 км южнее Запорожья ($47^{\circ}35' \text{ СШ}$; $35^{\circ}5' \text{ ВД}$), на правом берегу Днепра, близ с. Каневское Запорожского р-на Запорожской области. Культуросо-

Рис.1 Общий вид на стоянку Мира с юго-запада.

держащие слои лежат в среднем на глубине около 10 метров от современной поверхности и выходят на дневную поверхность в средней части склона небольшого современного оврага, устьем обращенного к руслу Днепра. Стратиграфическими работами 2000 года вскрыта 17-ти метровая колонка отложений. Общая площадь исследованных культуросодержащих сedиментов составляет около 34 м^2 .

Стратиграфия. Предварительное определение Миры как однослойной стоянки, доставляющей свидетельства однократного заселения, было сделано на основании любительских раскопок И.Б. Писарева в 1995 году и небольшой зачистки, поставленной авторами осенью 1997 года. Раскопки 2000 года выявили многослойный характер памятника. Верхний, наиболее насыщенный разнообразными следами жизнедеятельности палеолитического человека, культурный слой доставляет переходную от среднего к верхнему палеолиту индустрию. Средний слой включает многочисленные остатки естественного (?) пожара в виде сгоревших деревянных объектов; на вскрытом участке он не доставляет несомненных свидетельств синхронного пребывания человека. Нижний слой доставляет немногочисленные, однако, несомненные свидетельства кратковременного граветтского заселения. Таким образом, стоянка Мира доставляет редкий пример интерстратификации палеолитических индустрий, где настоящий верхнепалеолитический слой перекрывается переходной от среднего к верхнему палеолиту индустрией.

Геологическое изучение разреза Миры (Н.П. Герасименко) выявило полную ненарушенную поздне-плейстоценово-ранне-голоценовую последовательность, включающую такие, как правило, слабо представленные в восточноевропейских разрезах эпизоды как интерстадиалы Денекамп, Тюрсак и Ласко. Палеолитические остатки Миры увязываются с погребенными почвами, сопоставляемыми с эпизодами Паудорф/ Штилфрид.

Абсолютная хронология. Предварительные результаты абсолютного датирования верхнего палеолитического культурного слоя стоянки, полученные по кости и древесному углю в Киевской лаборатории радиоуглеродного датирования (Н.Н. Ковалюх), указывают на интервал около 28-30 тыс. лет назад. Эти даты согласуются с геологическим определением положения культурных слоев Миры и переходным характером археологического комплекса верхнего слоя.

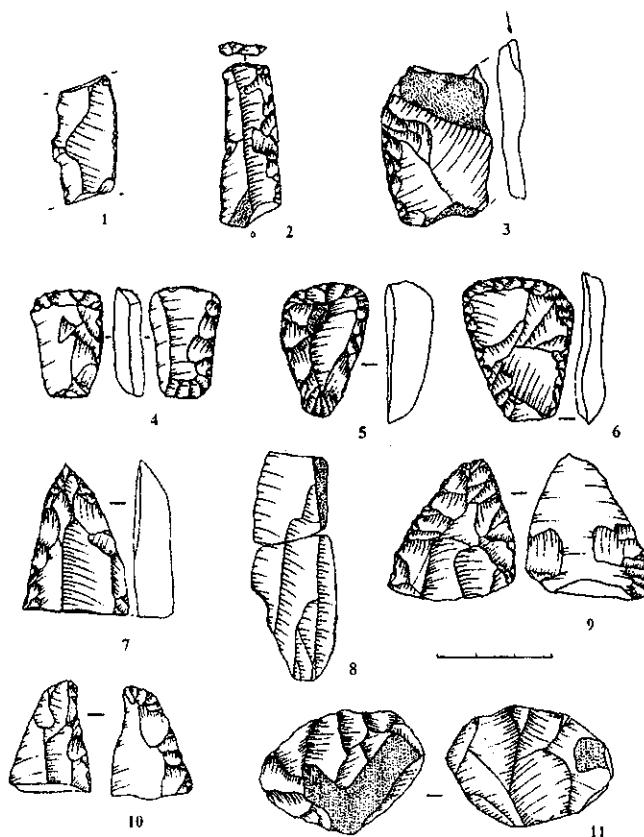

Рис.2.Каменные изделия из верхнего палеолитического слоя стоянки Мира. Материалы 1995 года.

Характер археологических слоев. Верхний слой Миры доставляет свидетельства сложных археологических объектов. Прослежено несколько, пространственно и структурно обособливающихся, участков концентрации остатков, связанных с жизнедеятельностью человека и обладающих некоторыми признаками жилых структур. Эти скопления содержат многочисленные кости животных, кремневые и каменные артефакты, ямки и очажные пятна. Группы костей, встреченные в анатомическом порядке, скопления мельчайших отходов кремнеобработки, группы предположительно отсортированных костей, различные объекты и фрагменты жилой поверхности также характерны для вскрытых участков слоя. Следует отметить находку "клада" из нескольких законченных кремневых орудий, помещенных в специальную ямку. Древесные угли встречаются повсеместно и в очень большом количестве, сохранность отдельных образцов позволяет надеяться, в дальнейшем, на определение пород использованных растений. Специфично практическое отсутствие обожженных костей, исключая мелкие кальцинированные фрагменты. Прослеженные концентрации литологически принадлежат одному и тому же горизонту, иными словами, имеют один геологический возраст. Однако, имеющиеся наблюдения по частичному перекрыванию участков концентрации находок позволяют предполагать несколько различающееся время их накопления. Кремневая индустрия верхнего слоя содержит верхнепалеолитические (скребки, резцы) и среднепалеолитические (бифасиальные формы, остроконечники, скребла) компоненты. В целом, в предварительном плане можно полагать, что верхний слой Миры доставляет остатки крупной базовой стоянки, заселение которой происходило периодически, возможно, сезонно.

Средний слой включает два стратиграфических уровня с остатками сгоревших деревянных объектов. Фрагменты сгоревшего дерева имеют очень хорошую, учитывая возраст слоя, сохранность. Некоторые объекты ("стволы") достигают двух метров длины при ширине до 40 см. Происхождение прослеженных сгоревших объектов не ясно. В настоящий момент более приемлемо объяснять их происхождение следствием естественного пожара.

Нижний слой Миры доставляет свидетельства верхнепалеолитического заселения. Участок стоянки, раскопанный в 2000 году, содержал ограниченное число объектов, относящихся к этому слою: остатки очага, несколько ямок, некоторое число кремневых и фаунистических находок. Кремневые изделия очень характерны и позволяют без сомнения отнести слой к граветтскому кругу памятников. Пока не известно, является ли нижний слой Миры остатками кратковременного пребывания или же раскопом 2000 года были вскрыты периферийные участки стоянки.

Фаунистические остатки. Как верхний, так и нижний палеолитические слои стоянки доставляют фаунистические остатки, однако более многочисленные в случае первого из них. Полевые определения (О.П. Журавлев, П.В. Пучков) указывают на наличие *Equus latipes* (преобладает), *Bos/Bison*, *Asinus Hidruntinus (?)*, *Megaloceros Giganteus*, *Cervus elaphus*, *Sus scrofa*, *Meles meles*, *Vulpes vulpes*, а также нескольких видов грызунов и птиц. Нижний слой содержит остатки бизона.

Каменная индустрия

Верхний палеолитический слой (индустрия типа Миры) насчитывает несколько сотен орудий и отходов их производства. С учетом мелких и мельчайших отходов кремнеобработки число обнаруженных каменных артефактов достигает нескольких тысяч. Нуклеусы и настоящие отщепы — продукты расщепления нуклеусов — редки. Подавляющее большинство находок представлено избыточно ретушированными орудиями, часто демонстрирующими признаки переоформления и приострения, а также сопутствующие продукты обработки орудий, то есть микро-сколы-отходы оформления и переоформления двусторонних и односторонних изделий.

Индустрия отщепово-ориентированная, пластины редки. Коллекция демонстрирует сосуществование верхнепалеолитических скребков и резцов и среднепалеолитических односторонних и двусторонних скребел, острий и остроконечников. Некоторые комбинированные орудия сочетают в себе верхне- и среднепалеолитические типы (например, мустерьский остроконечник — скребок). Среднепалеолитические элементы позволяют находить аналогии индустрии в материалах среднего палеолита Крыма. Особенности верхнепалеолитической группы изделий указывают на аналогии среди ранних верхнепалеолитических памятников Подонья.

Нижний палеолитический слой (граветтская индустрия). Немногочисленная (шесть орудий и до 30 кремней) серия каменных изделий слоя содержит характерные граветтские пластинки с притупленной спинкой.

Костяная индустрия. Верхний палеолитический слой стоянки доставляет многочисленные (около 20) ретушеры на фрагментах диафизов длинных трубчатых костей. Представлена выразительная серия ретушированных фрагментов кости. Имеется фрагмент цилиндрического по форме и овального в сечении наконечника (?). Обнаружен фрагмент костяной рукояти (?) с закрепленным в ней обломанным кремневым орудием. Имеются образцы рога гигантского оленя со следами резания и вырезания. Особого внимания заслуживает находка фрагмента подвздошной кости лошади со сквозным отверстием, оставленным округло-треугольным в сечении предметом (наконечником дротика?). Обнаружены также несколько подвесок из просверленных зубов лисы, а также фрагмент кости с гравировкой.

Экзотические материалы. Обломки галек различных пород (по предварительному определению С. М. Шишкова и Ю.А. Вилинова: пегматит, диорит, трас), фрагменты фосилизованного дерева, мелкие обломки янтаря — имеются в материалах верхнего палеолитического слоя стоянки. Часть галек и их фрагментов имеет ясные следы использования в качестве отбойников и ретушеров.

Таким образом, работами 2000 года выявлен многослойный характер памятника, в предварительном плане установлена геологическая принадлежность культуроодержащих слоев, собраны богатые фаунистические и археологические коллекции. Дальнейшее изучение памятника представляется необходимым и перспективным.

Усик В.І.

Інститут археології НАН України

Нові дослідження палеоліту в Закарпатті

For the short-term archaeological field 2000 season in Solotvino Cavity (Upper Tisa valley, Transcarpathian district) five surface palaeolithic sites was discovered with non-in-situ artefacts (Khust 3, Kireshy, Uglja, Krychevo, Bedevljia), one stratified multilevel site Sokyrnytsa 1 with the clear Middle and Upper Palaeolithic archaeological levels and one geological site (Sokyrnytsa 2). These data

give grounds to consider that Upper Tisa valley was inhabited during the Middle Palaeolithic time and it had many palaeolithic sites which were suitable for the excavations. The investigation of the Sokyrnytsa 1 site in future will give possibilities to answer some cultural and chronological questions about the Palaeolithic of the Transcarpathian district.

Послідовні археологічні розвідки та наукове вивчення палеолітичних пам'яток в Закарпатті в зоні Закарпатського внутрішнього прогибу розпочалися наприкінці 60-х років двадцятого сторіччя і були пов'язані, в першу чергу, з роботами Закарпатської палеолітичної експедиції Археологічного музею Інституту археології Академії наук України. Згідно геоморфологічної будови Закарпатський прогиб в геологічній літературі поділяється на Чоп-Мукачівську западину, обмежену на півночі і сході Вигорлат-Гутинським вулканічним хребтом, і Солотвинську западину, розділені так званими Хустськими воротами. На протязі багатьох років археологічні дослідження велись переважно в районі Чоп-Мукачівської западини, де було виявлено більше сорока пам'яток із знахідками ранньо-, середньо- та пізньопалеолітичного часу [2, 3]. Найбільш відомою з них є багатошарова палеолітична стоянка Королево, яка розташована на південному отrozі Хустських воріт, по суті на кордоні двох геоморфологічних районів, і має першочергове значення при підході до визначення багатьох

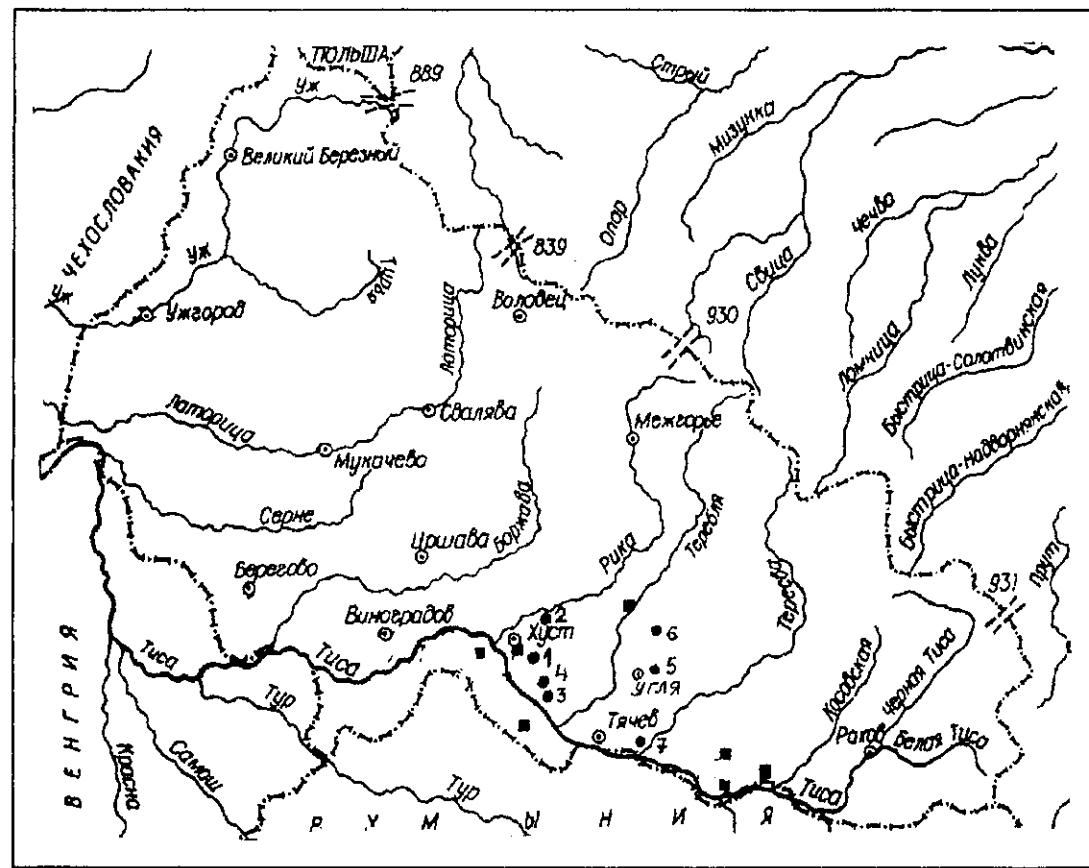

Рис. 1. Карта палеолітичних пам'яток Солотвинської западини.
Номера на карті відповідають номерам пам'яток у тексті.

проблем палеоліту регіону [1,2].

Комплексні розкопки палеолітичного місцезнаходження Королево проводились з 1975 до початку 90-х років і дозволили ввести в науковий обіг численні археологічні матеріали технокомплексів, датованих періодом від раннього до початку пізнього палеоліту, провести техніко-типологічний та культурний підрозділ індустрії, торкнувшись питання часу та шляхів заселення Східної Європи, прояснити питання розвитку технології та левалуазького шляху раннього походження пізнього палеоліту та багато інших. Геологічна колонка стоянки Королево (гюнц – початок вюрму) з її достатньо чітко виділеними викопними ґрунтами є і буде залишатися еталонною для відносної геохронології палеолітичних пам'яток Закарпаття, Центральної та Східної Європи. В той же час відсутність на стоянці Королево післяброрупських геологічних відкладень спонукало дослідників надбудовувати загальну стратиграфічну колонку Закарпаття, зираючись тільки на дані геології пізньопалеолітичної пам'ятки Берегове I. Інша пам'ятка Закарпаття, Малий Раковець на Іршавщині, на якій велись археологічні розкопки муст'єрського культурного шару, має менш чіткі, ніж в Королево геологічні відкладення [4]. За виключенням цих трьох палеолітичних місцезнаходжень та стоянки Королево II інші археологічні знахідки є зборами на поверхні, або ж знайдені у перевідкладеному стані [2,3].

На фоні палеолітичної карти Закарпаття порівняно з Мукачівською западиною менш вивченим віглядає суміжний район Солотвинської (Верхнетисенської) западини, де на цей час відомо лише близько десяти палеолітичних пунктів підйомного матеріалу і тільки на пізньопалеолітичній печерній стоянці Молочний Камінь проводились археологічні разкопки [3].

Відновлюючи археологічні дослідження палеоліту в Закарпатті здавалося перспективним зосередити увагу на пошукових роботах саме в цій западині, яка розташована головним чином вздовж правого берега верхньої Тиси і має вигляд неправильного прямокутника, замкнутого на заході, південному заході і на північні схилами Вулканічних Карпат, на сході Рахівським масивом, на півночі та північному сході схилами Полонинського хребта і є районом низькогорного, терасового і куестового рельєфу, поділеного блоками поперечних розломів. Наявність у цьому регіоні різноманітних видів якісної сировини, зручного для базування стоянок рельєфу по берегам Тиси та впадаючих в неї річок утворювало всі умови для існування людини на протязі плеистоцену, а процеси накопичення та зберігання геологічних відкладень ймовірність знахідження стратифікованих палеолітичних стоянок.

Під час розвідки були відпрацьовані маршрути по правому (Хуст-Буштино-Тячів-Бедевля) та лівому (Крива-Велятин, Шаян-Ракош-Велятин) берегам вверх по течії р. Тиси, вверх по течії р. Теребля (Буштино-Угля-Кричово), оглянуті розрізи на північному сході м. Хуст (окружна траса, околиці с. Кіреші по лівому березі р. Хустці) і були зафіксовані наступні пункти (Рис.1):

1. **Хуст 3.** На південно-східній околиці м.Хуст в східному борті штучного розрізу окружною трасою Ужгород-Рахів тераси лівого берега р. Хустція в п'ятирічні метрах від північно-західного кута глинняного кар'єру в верхах четвертинних відкладень була знайдена сланцева призматична пластина.

2. **Кіреші.** В двох кілометрах на схід від церкви с. Кіреші, в 500-х метрах на південний захід від нафтопереробного заводу на двадцятиметровій терасі лівого берега р. Хустції на місці мотодорому були зібрані фрагменти неолітичної і пізньої кераміки, а також серединний різець і кварцитовий ребристий відщеп.

3. **Сокирниця 1.** Місцезнаходження розташоване в 15 км на схід від м.Хуст на північно-західній околиці с. Сокирниця на мисоподібному пагорбі сорокаметрової тераси правого берега р. Тиси на терітрії місцевого камнедобувного кар'єру. Основна колекція пізньопалеолітичних виробів з кварциту, кременю та обсидіану локалізувались на площині близько 20 на 30 м на північному кінці достатньо рівної (≈ 500 м завдовж), вузької (≈ 50 м) поверхні тераси, яка має плавний уклон на південь. Артефакти, зібрані на поверхні і у первинному заляганні пов'язані з жовто-сірим омарганцованим суглинком над сильно омарганцованим викопним ґрунтом, виявленим у шурфі на місці знахідок, у своїй більшості походять ймовірно з единого культурного шару, по-

рушено у цьому суглинку скришними роботами кар'єру на глибину 20-50 см. З'єднання деяких окремих фрагментованих виробів, а також окремих нуклеусів зі сколами може вказувати на можливість існування непорушених ділянок культурного шару. Досвід робіт на Королевському кар'єрі свідчить, що матеріал, зібраний на площі вскришних робіт після закладки розкопу і археологічних досліджень доволі часто органічно входить до складу основної колекції, гомогенність якої підтверджується

методом ремонту. Археологічна колекція, зібрана на вказаній обмежений ділянці, налічує 162 екз. Нуклеуси (6 екз.) підциліндричні, торцові (Рис. 2) та пренуклеуси (4 екз.) демонструють переважне використання паралельної пізньо палеолітичної техніки в її повзувальному варіанті. Знаряддя праці (17 екз., Рис. 3) представлені прости плоскими кінцевими серебками, плоским різцем, ретушованими пластинами та пластинами з ретушшю, пластинкою з ретушшю (псевдо-дюфур), віймчатим знаряддям та уламком двобічної форми та інш.

Зрозуміло, що даних типології означененої колекції недостатньо для остаточного віднесення до певної культури, але подальше вивчення стоянки може заласти основу для визначення локальних пізньопалеолітичних культур Верхнетисенської западини, які ймовірно відрізняються від відомої Береговської орін'якської культури. Аналіз сиро-

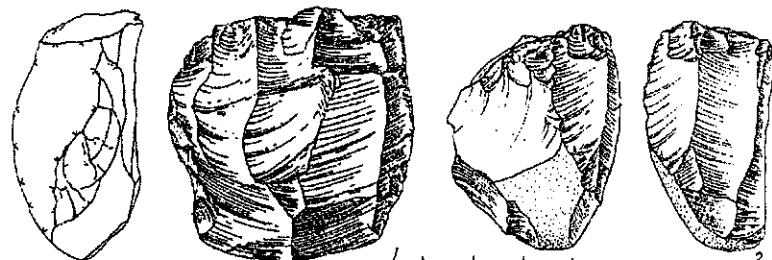

Рис. 2. Сокирниця 1. Нуклеуси

Досвід робіт на Королевському кар'єрі свідчить, що матеріал, зібраний на площі вскришних робіт після закладки розкопу і археологічних досліджень доволі часто органічно входить до складу основної колекції, гомогенність якої підтверджується

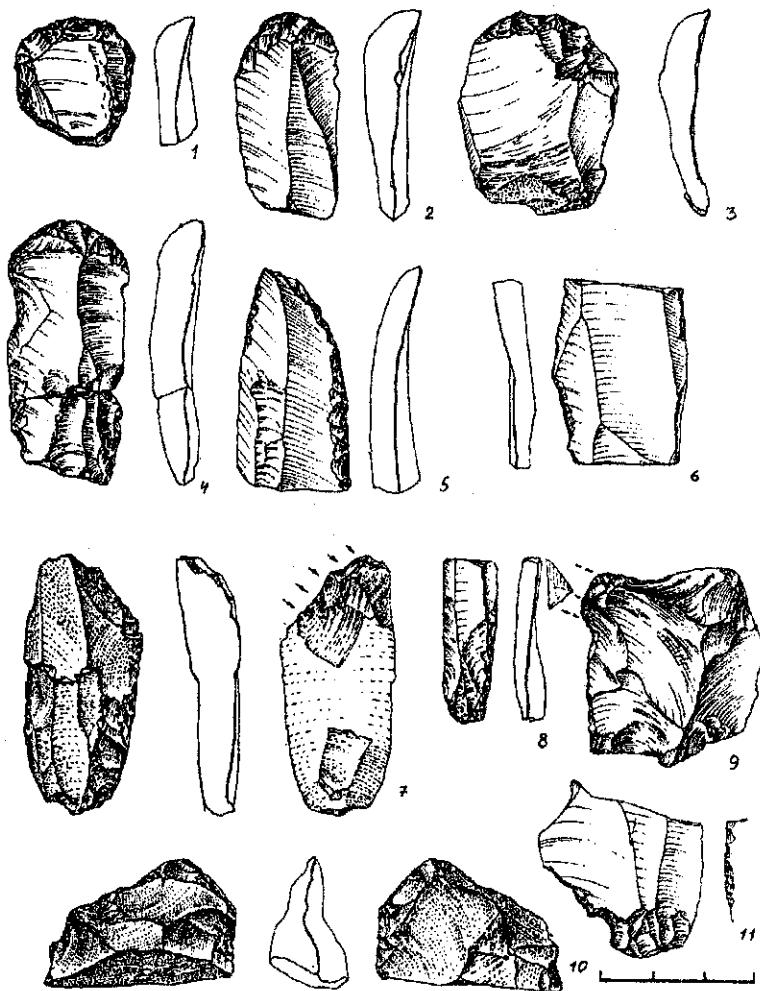

Рис. 3. Сокирниця 1. Знаряддя праці.

визначення локальних пізньопалеолітичних культур Верхнетисенської западини, які ймовірно відрізняються від відомої Береговської орін'якської культури. Аналіз сиро-

вина вказує на переважне використання кварциту, кременю, в меншій мірі, прозорого обсидіану. Тільки один уламок андезитової ребристої пластини по рівню вибукування відповідає андезитам 1-а культурного шару стоянки Королево 1. Чотири знахідки з патинованого обсидіану рокосовського типу, серед яких виділяється типовий відщеп «комбева», корелюються з другим муст'єрським шаром стоянки Малий Раковець 4 і вказують на можливу наявність на Сокирниці відповідного муст'єрського шару.

В шурфі, закладеному в середній частині підвищеності, приблизно в 150 м на південі від основного місця зборів було виявлено два викопних ґрунта і два культурних шара. Перший культурний шар, представлений боковим різцем, уламком кварцитової пластини, чотирма відщепами та уламком ліпної кераміки, знаходиться на глибині 0,8-0,10 см над першим слабоомарганцованим викопним ґрунтом товщиною 5 см. Другий культурний шар, представлений двома паралельними відщепами, зафікований у жовто-сірому омарганцованому суглинку на глибині 65 см над сильноомарганцованим викопним ґрунтом товщиною близько 40 см, заповненим прошарками кварцитової гальки.

На південно-західному кінці підвищеності в еродованій конусовидній овальній западині діаметром близько 5 м і глибиною близько 1,5 м на місці геологічної скавжини на поверхні було зібрано 27 предметів пізньопалеолітичного вигляду (ребристі, призематичні пластини, відщепи, скалки) та одне маленьке левалуазьке вістря. В зачистці, поставлений на західному борті западини на глибині 50 см під темно-сірим суглинком, товщиною 20 см, та підстилаючим його галечником на контакті з червоно-бурим делювієм було знайдено два відщепи середньопалеолітичного вигляду. Один з них, кварцитовий, має фасетовану відбивну площину і конвергентну огранку характерну для левалуа-муст'єрських комплексів. Судячи по цим знахідкам можливо констатувати наявність на місцезнаходженні окремого середньопалеолітичного шару з левалуазькими ознаками, але, ймовірно, в перевідкладеному в давнину стані.

4. Сокирниця 2. На відстані 800 м на північний захід від стоянки Сокирниця на східному склоні шестидесятиметрової тераси, розділеною спільною балкою з функціонуючим водним потоком, в діючому камнедобувному кар'єрі зафікований геологічний розріз довжиною близько 200 м і висотою близько 10 м з двома сильноомарганцованими викопними ґрунтами, товщиною 60-80 см і 1м-1.20 м у верхній частині розрізу і трьома менш чіткими прошарками викопних ґрунтів у нижній частині. З погляду на геологічну колонку стоянки Королево нижня частина розрізу Сокирниця 2 скріше всього відповідає ріссському часу, а верхня — рісс-вюрму і початку вюрму. Ці попередні висновки не протирічать загальному датуванню 60-метрових террас р. Тиси, але потребують оцінки фахівцями. До шурфування об'єкту поки ще зарано говорити про археологічну стерильність розрізу. Не зважаючи на негативний результат з точки зору існування матеріальних залишків геологічна послідовність розрізу може використовуватися як базова для аналізу стратиграфії як стоянки Сокирниця 1, так і інших стоянок цього регіону в долині р. Тиси.

5. Угla. Пункт розташований на відстані 1 км на північний схід від околиці с. Угла по дорозі на Мал.Угольку на мисоподібній терасі витянутої з півдня на північ на південному кінці якої розташований Свято-Успенський жіночий монастир. На території монастиря були зібрані нечисленні вироби пізньопалеолітичного вигляду- кварцитові відщепи та пластини, а також відщеп із слабопатинованого андезиту, який по рівню збереженності поверхні відповідає першому шару стоянки Королево.

6. Кричово. Пункт знаходитьться в 1км на північний схід по польовій дорозі від с. Кричово на правому березі р. Одарів (приток р. Тереблі) на південному кінці притуленої тераси висоти з відміткою 590. В глибоких промоїнах до 2 м глибиною, де фіксуються два викопних ґрунта, на місці віходу дороги до ріки на поверхні у перевідкладеному стані були знайдені артефакти з кременю, чорного сланцю та патинованого обсидіану середньопалеолітичного вигляду.

7. Бедевля. Місцезнаходження розташоване в 7 км на схід від м.Тячів на північно-західній околиці с. Бедевля на 40 м терасі правого берегу р. Тиси на території Свято-Іоано-Предтеченського монастиря, де були зроблені знахідки з креме-

ню та кварциту пізньопалеолітичного вигляду, а також післяпалеолітичні слабопатиновані андезитові артефакти, які відповідають першому шару стоянки Королево.

В 200-х метрах на південний схід від церкви, на суміжній терасі були знайдені примітивні кварцитові відщепи, пластинка та торцовий нуклеус для пластинок. В шурфі, закладеному поблизу знахідок, на глибині 20 см в середній частині жовтосірого суглинку над викопним ґрунтом були зафіковані примітивні кварцитові відщепи та безсистемний нуклеус, які за нечисленністю та невиразністю не дають підстав для культурного визначення.

Не зважаючи на короткий термін робіт і не дуже сприятливі для розвідки умови об'єктивного характеру (переважний розвиток садівництва, задернованість схилів та інше) за тиждень було виявлено п'ять палеолітичних місцезнаходжень з підйомним матеріалом, одна трьохшарова стратифікована стоянка із залишками середнього та пізнього палеоліту і, можливо, неолітичного часу, а також поряд з нею важливий для порівляльного стратиграфічного аналізу геологічний розріз з чітко виділеними викопними ґрунтами. В цілому подальше археологічне вивчення стоянки Сокирниця і появі інших стратифікованих палеолітичних стоянок у майбутньому дають можливість сподіватися на розширення уявлень про палеоліт Солотвинської западини, а також додає аргументи для культурного розділу палеолітичних комплексів Закарпаття.

Література

- Гладилин В.Н., Ситливый В.И. Ашель Центральной Европы. — К., 1990.
- Кулаковская Л.В. Мустьерские культуры Карпатского Бассейна. — К., 1989.
- Ткаченко В.И. Позднепалеолитические памятники Закарпатья (к археологической карте Украины)// Каменный век: памятники, методика, проблемы. — К., 1989.
- Рыжов С. Н. Некоторые аспекты обработки камня на мустьерской стоянке Малый Раковец в Закарпатье // Vita Antiqua. — К., 1999.

Фокеев М.М.

Институт археологии НАН Украины

Раскопки поселения Сария (Днестровский лиман)

Периферийный отряд Белгород-Тирской экспедиции исследовал поселение Сария на западном берегу Днестровского лимана в 190 км от Тиры и в 2 км от поселения Пивденное, раскапывавшегося в начале 60-х годов. Памятник расположен на мысу высокого берега лимана в окрестностях с. Пивденное. Размеры поселения 300x100 м. Культурный слой Сарии незначительный. Он не фиксируется на уровне пахоты, Южная часть памятника не распахивается, однако, используется жителями села для добычи глины.

В северо-западной части поселения заложен раскоп 1 площадью 125 м². Здесь раскопана полуzemлянка и хозяйственная яма. В южной части Сарии заложен раскоп площадью 50 м², на котором также раскопана полуземлянка.

На поселении абсолютно преобладают обломки амфор. Среди них часто попадаются гераклейские и фасосские, что позволяет датировать памятник IV в. до н.э. Керамики других категорий очень мало. Находки костей единичны. Лепная керамика не отличается разнообразием форм. Здесь представлены горшки скифского облика, орнаментация которых, кроме обычной для скифов (насечки по венчику, вмятинки треугольным штампиком при переходе шейки в плечики), имеет элементы, придающие сосудам симбиозный скифо-фракийский облик (налепные расчлененные валики, выступы-налепы в средней части туловса) (Рис., 4-12).

Особый интерес представляют жилища Сарии, который также можно рассматривать как этнический определитель. Это полуzemлянки овальної форми в плане, ориентированные запад-восток. Плохо прослеживаемий вход находился с короткой восточной стороны. Глубина жилищ до 1 м (Рис., 1.2) Жилища степных скифов-одна из наименее исследованных тем. Если в Приднепровье известны разные формы жилищ [Гаврилюк, 1989; Гаврилюк, Былкова, Кравченко, 1992; Гаврилюк, 1999] то для степной зоны Днестровско-Прутского междуречья данных о скифском домостроительстве не было. Жилища Сарии в полной мере отвечают представлениям о воспроизве-

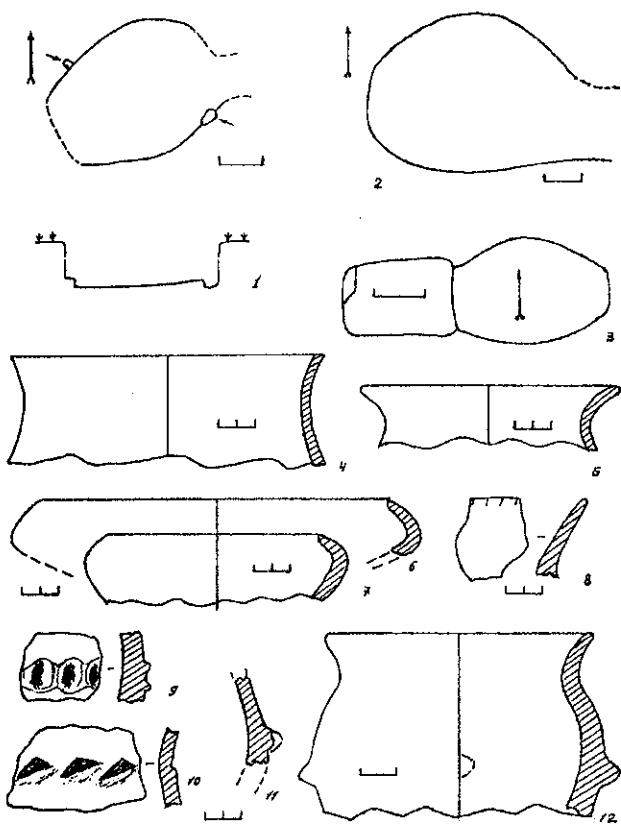

Рис. Матеріали поселення Сарія.

1.2- планы жилищ, 3- план катакомбы в кургане 5
могильника Мреснота Могила,
1.3- 4-12- лепная керамика.

дении скифами их жилищ в форме погребальных сооружений. Именно такие формы камер (в плане) катакомбных могил мы часто встречаем в скифских могильниках между-речья (Рис., 3). Следует отметить и совпадение широтной ориентации жилищ Сарии и скифских могил.

Раскопки Сарии позволяют реконструировать этническую ситуацию на правом берегу Днестровского лимана в IV в. до н.э. Оказывается, что здесь существовали разно-культурные поселения: недалеко от поселения Пивденное, в материалах которого преобладают гетские элементы [Сальников, 1966], находилось скифское поселение, исследование этого памятника означает также начало изучения процесса оседания части скифов в степях между-речья. К сожалению, Сария-одно из немногих поселений этого периода, уделевших после тотального уничтожения археологических памятников в последнее десятилетие в результате широкомасштабной застройки берегов лиманов и рек дачными массивами.

Література

- Гаврилюк Н.А. Домашнее производство и быт степных скифов.-К. 1989.- С. 27-32
 Гаврилюк Н.А., Былкова В.П., Кравченко С. Н. Скифские поселения Нижнего поднепровья.- К. 1992.
 Сальников А.Г. Итоги полевых исследований у с. Пивденное (1960-1962гг)//МАПП. 1966, вып. 5,- с. 176-225.
 Гаврилюк Н.А. История экономики Степной Скифии VI-III вв. до н.э.-К. 1999.-476 с.

Фоекеев М.М., Руссев Н.Д.

Інститут археології НАН України

Вища антропологіческая школа, Кишинев

Исследование Троянова вала у поселка Суворово

Буджакская экспедиция в 2000 г. продолжала исследование археологических памятников в микрорайоне поселка Суворово Измаильского р-на Одесской области. В частности, продолжено исследование Троянова вала. Для его исследования здесь существует особо благоприятная археологическая ситуация. На левом берегу озера Катлабух вал проходит через поселение черняховской культуры. Здесь же с южной стороны от вала находится поселение балкано-дунайской культуры. На правом берегу озера особый интерес вызывает уникальное место сочленения двух участков вала. Они соединяются, образуя с берегом озера треугольник-территорию, ограниченную ва-

лом и озером (Рис., 1) Ров, из которого насыпался вал, на обоих берегах одинаковой конструкции. Он представляет собой траншею с вертикальными стенками шириной более четырех метров и глубиной до четырех метров. Так же выглядит ров и в месте сочленения валов в 1.7 км от берега.

Разрез рва на поселении черняховской культуры Суворово -1 (Рис., 2) показал, что вал был сооружен позже, уже после прекращения жизни на поселении черняховской культуры. Во рву накопились следы предшествующих эпох-обломки керамики, попавшие в ров в результате осыпания вала и разрушения его бортов: обломки лепных сосудов эпохи поздней бронзы, сероглиняных гончарных черняховской культуры, обломки амфор. Таким образом, гипотеза о постройке вала римлянами-наиболее популярная и в то же время наименее обоснованная-отпадает.

Раскопке в месте сочленения валов имели целью выявить смысл этого, на первый взгляд, странного образования. Здесь мы имели возможность определить возводились ли оба участка вала одновременно или последовательно. В конечном счете предстояло выяснить было ли такое сочленение запланировано строителями вала. Работы показали, что раньше был сооружен участок вала, идущий к берегу озера с северо-запада, позже-участок, идущий с северо-востока.

В результате такой последовательности на месте предполагаемой стыковки оказался разрыв на месте ранее вырытого рва. Строителям вала пришлось ликвидировать этот разрыв, засыпав ров и возведя над ними перемычку между валами. Остатки этой перемычки прослежены во рву. Возведение перемычки между валами свидетельствует о стремлении строителей вала обеспечить защиту территории между валами и озером. Возможно, таким образом одновременно с сооружением вала была решена еще одна задача-построена своеобразная импровизированная крепость-убежище с доступом к воде. Следует сказать, что защитные свойства этого сооружения использовались и в более поздние времена. Именно здесь размещалась одна из стоянок русской армии в период русско-турецких войн (карта генерала Брауна).

Исключительно важное значение для проблемы хронологии и культурно атрибуции вала имеют находки в месте сочленения валов обломков сосудов балкано-дуайской культуры IX-X вв. Они были найдены и в насыпи вала, и во рву, точнее-в оплывах перемычки. На первый взгляд эти находки противоречат результатам раскопок у с. Червоноармейское. Авторы раскопок датируют поселок строителей вала и, следовательно, сам вал периодом не позже первой половины VII в. до прихода орды Аспарауха [Чеботаренко, Субботин, 1991]. Нам кажется, этого противоречия не существует. Лепная керамика, найденная в полуzemлянках у Червоноармейского, относится к типу Лука-Райковецкая и вполне должна датироваться IX в. Таким образом, вал у Червоноармейского и у Суворово сооружался одновременно-в IX в. Получается, что

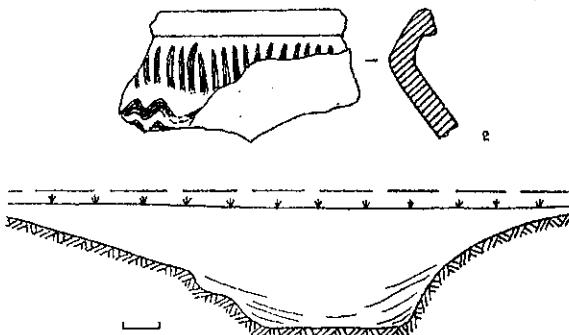
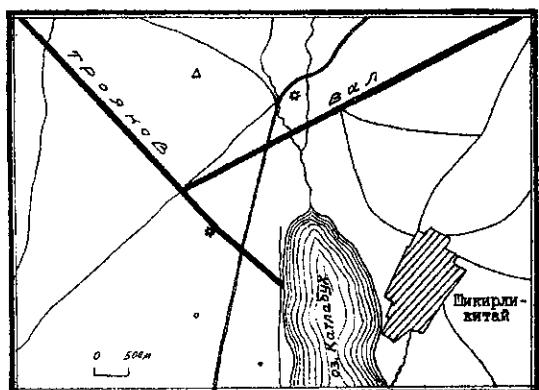

Рис. Троянов вал.
1 - место стыка валов (по карте XIXв.) 2 - обломок сосуда из перемычки между валами, 3 - разрез рва на поселении Суворово 1.

вал возводился на разных участках этнически различными общинами. Возможно, с этим связаны и определенные морфологические отличия упоминавшихся участков вала. Так, ров на участке, сооружавшемся носителями славянской культуры Лука-Райковецкая отличается меньшей глубиной и вырыт небрежно. Исходя из исторической ситуации указанного нами времени, сооружение вала возможно связать с периодом венгерского нашествия 896 года.

ХРШАНОВСКИЙ В.

Российский государственный музей истории религии, Санкт-Петербург

Исследование некрополей Илурата и Китея в 2000 г.

В июле — августе 2000 года экспедиция Государственного Музея истории религии (Россия, Санкт-Петербург) провела 22-й и 12-й полевые сезоны, соответственно, на некрополях Илурата и Китея.

На некрополе Китея основные усилия вновь были сосредоточены на доследовании разграбленных могил и сложных архитектурных сооружений (склепов), которые не были завершены в предыдущем сезоне.

В раскопе XXXII после дополнительных прирезок к юго-западной стороне большого вырубного склепа № 269 с камерой подквадратной формы (6x6 м) были открыты подводящий к нему с юго-запада дромос (1,3x2,2 м) и вырубленные в скальном массиве ступени. Обнаруженные здесь в минувшем сезоне лепной горшок и немногочисленные фрагменты керамики не противоречат выводу о том, что в последний раз склеп использовался в IV в. н.э. (об этом свидетельствовали найденные здесь ранее многочисленные медные монеты конца III-первой четверти IV вв. н.э.), но не дают дополнительной информации для решения вопроса о времени его сооружения и первоначального использования.

На юго-западном участке китейского некрополя в прибрежной зоне (раскоп XXXIII-А) были полностью завершены работы над жертвенной ямой № 277. Установлено, что верхний край ямы, вырубленной в материковой глине, находится на глубине около 1,5 м от современной дневной поверхности. Яма имеет неправильную продолговатую форму. Максимальная ширина ее с запада на восток — около 3 м., длина с севера на юг — около 4,5 м. Глубина — 1,3-1,5 м. Она амфитеатром понижается к юго-востоку.

В минувшем сезоне была уточнена южная граница ямы, и по пятну выбрана до дна ее окраинная часть, не перекопанная, при вторичном использовании для впускных погребений и сопутствовавших им тризн в III в. н.э. Встречавшиеся и в этой части ямы кости животных свидетельствовали о совершенной здесь тризне (или неоднократно совершившихся тризнах). Однако, в отличие от всего остального заполнения ямы, исследованного ранее, здесь от верхнего ее края до нижнего (8-го) слоя явно преобладали ранняя амфорная керамика, фрагменты чернолаковых сосудов и предметы из бронзы. В основном они датируются IV-III вв. до н.э. Самыми надежными хронологическими ориентирами из найденных здесь в минувшем сезоне являются медная монета (обол) 314-310 гг. до н.э. [Анохин, 1986, № 110] и обол Перисада IV 150-140 гг. до н.э. [Анохин, 1986, № 169], фрагмент горла и ручки фасосской амфоры с клеймом ("ΣΩΤΑΡΙΔΑΣ") и фрагмент ручки синопской амфоры с частью клейма. Таким образом, исследованная в минувшем сезоне часть ямы № 277 подтвердила предварительную версию о том, что она была сооружена и использована первоначально в эллинистическое время, а затем вторично в римское. Подтверждением последнего факта явились еще 9, по всей вероятности, поздних детских грунтовых могил и погребений, обнаруженных над южной ее оконечностью в верхних слоях.

В северной части того же раскопа XXXIII-А под ритуальным комплексом III в., открытый в 1998-1999 гг. [Гульпе, Хршановский, 1999] был обнаружен еще один — третий на этом участке монументальный двухкамерный склеп со стенами, сложенными из известняковых квадров и блоков и полами, вымощенными плитами. Ориентация склепа, получившего порядковый № 300, юго-восток — северо-запад. Дромос склепа, подводящий к камере с юго-востока имел размеры 1,2x1,9 м, стены сохранились на высоту до 2-х метров, малая камера — соответственно, 2x2,2 м, с макси-

маленькой высотой стен 1,5 м. В большой камере, имевшей форму правильного прямоугольника, вытянутого с юго-востока на северо-запад, стены не сохранились. Ее размеры (3x6 м.) были установлены по линии котлована, вырубленного при строительстве склепа в материковой глине, и почти полностью сохранившемуся вымощенному плитами полу.

Бессспорно, что склеп, обнаруженный под ритуальным комплексом III в. был сооружен раньше. По всей вероятности, прежде всего из него происходит найденный ранее в этом раскопе эллинистический материал IV-III вв. до н.э. Встречался он и при раскопках самого склепа. Это-терракотовая промота Деметры, несколько медных монет (лепта 379-369 гг. до н.э. [Анохин, 1986, № 96]; три обола 150-140 гг. до н.э., № 169 и тетрахалк того же времени. № 170), фрагменты хиосских, фасосских, гераклейских (два фрагментированных клейма) и синопских амфор (фрагмент трехстрочного клейма) и чернолаковой (в том числе расписной) посуды. Расположение ямы № 277 в непосредственной близости от входа в дромос склепа № 300 и корреляция, которая прослеживается между найденными при их исследовании ранними эллинистическими материалами, позволяет выдвигнуть предположение о их взаимосвязи-синхронном функционировании и, возможно, сооружении.

Однако, как и во всем раскопе, в грунте заполнения дромоса и обеих камер склепа находилось значительное количество позднего материала: две медные монеты Фофорса [Анохин, 1986, № 742 и № 748 или 753] бусины, фрагменты стекла, узкогорлых светлоглиняных и боспорских амфор, рыбных блюд и лепной керамики. Таким образом верхняя хронологическая граница использования склепа № 300 и ямы № 277 в IVв. н.э. в качестве погребально-поминальных комплексов также была подтверждена.

Небезынтересно, что по заключению почвоведа Ю.Г. Чендева (кандидата географических наук, доцента Белгородского Госуниверситета) ограждение из известняковых глыб (кромлех?) вокруг склепа № 300 появилось, судя по мощности нарочшего над стенами склепа гумусного слоя, примерно через 700 лет после его сооружения, то есть при последнем его использовании в III-IV вв. н.э.

В северо-западной части некрополя (раскоп XXXIV) была предпринята попытка обнаружить тризну к западу от входа в дромос большого двухкамерного склепа № 263. В результате многолетних раскопок этого памятника, завершенных в 1999 году, было установлено, что площадь большой камеры (подквадратной формы) — около 25 м², малой, такой же формы — около 5 м². Стены в них были образованы тщательно обработанными блоками известняка, покрытыми на внутренних сторонах штукатуркой. Длина трапециевидного в плане дромоса, подводящего с юго-запада к камерам склепа № 263, - 5 м, ширина — от 1,5 м до 1,1 м (сужается к входу в камеру). Стены дромоса сохранились на высоту до 1,7 м (не исключено, что это и была их изначальная высота). В обеих камерах и в дромосе пол был вымощен плитами известняка. Причем в камерах плиты были покрыты слоем розовой цемянки. Общая длина склепа от задней стенки камеры до начала дромоса — около 15 м. Найдки — многочисленные бусины, бронзовые пряжки, украшения из фольги, серьга и перстень желтого металла, а также 17 медных монет и индикация из фольги желтого металла с боспорской монеты бесспорно свидетельствуют о функционировании склепа в позднеримское время (IVв.). Однако вопрос о времени его сооружения и первоначального использования требует более глубокого и тщательного анализа всего найденного материала и продолжения раскопок за пределами склепа.

В минувшем сезоне и была предпринята попытка обнаружить тризну к западу от входа в дромос. В западной части прирезки (5x10 м) на уровне верхней ступени дромоса были обнаружены захоронения головы лошади и целый (?) костяк, уходящий в западную бровку. Немногочисленные находки: стеклянная бусина, два обломка терракот, фрагменты бронзовых предметов и амфорной керамики в целом невыразительны и малоинформативны. Определить по ним время совершения тризны и таким образом уточнить время сооружения склепа № 263 на данном этапе не представляется возможным. В будущем сезоне исследование тризны предполагается продолжить.

В той же северной половине некрополя, над свежими грабительскими шурфами был заложен новый раскоп (XXXVI), достигший после многочисленных прирезок

размера 20x5м. Здесь были доследованы 8 вырубных могил и обнаружены 2 незамеченные современными грабителями. Они получили порядковые №№ от 290 до 299. Преобладающей ориентацией могил является западно-восточная, причем, в тех случаях, когда это можно было установить, погребенный был обращен головой к востоку. Лишь в одном случае зафиксирована северная ориентация.

Найденный при доследовании могил и раскопках материал преимущественно римского времени. Медные монеты Рескупорида IV [Анохин, 1986, №№ 697а и 699д] и Фарсанза [Анохин, 1986, № 723 или 723а], краснолаковая миска, бусины суммарно датируются второй половиной III в. н.э. Однако, как и почти на всей территории скального могильника, здесь встречаются довольно многочисленные фрагменты эллинистических амфор (преимущественно гераклейских), что оставляет открытым вопрос о времени первоначального освоения и использования этого участка некрополя.

На некрополе Илурата в минувшем сезоне была завершена новая топографическая съемка памятника и привязка всех его участков к юго-восточной башне городища для составления более точного генерального плана. При доследовании новых грабительских шурфов (около десятка) в южной части некрополя были доследованы еще три плитовые могилы, получившие №№ 201-203. По предварительным данным, найденные в грабительских отвалах фрагменты амфор и обломки мечей могут датироваться IV в. н.э. Это подтверждает факт непрерывного использования некрополя Илурата после его разгрома в последней трети III в. вплоть до первой половины V в. н.э. Доследование остальных шурфов и разведка новых, возможно, более ранних участков некрополя, планируются на следующий год.

Література

Анохин В.А. Монетное дело Боспора. - К. 1986.

Тульпе А.А., Хршановский В.А.. Позднеримский погребально-поминальный комплекс в прибрежной зоне некрополя Китя //Боспорский город Нимфей. Тезисы докладов. Спб., 1999

Чайка Р. М.

Львівський національний університет ім. І. Франка

Дослідження дитинця та посаду літописного городища Щекотина

Основні роботи проводилися на дитинці городища. Тут було закладено два розкопи загальною площею 92 м².

Розкоп № 1 знаходився в західній частині дитинця. Його довша сторона була спрямована паралельно в 4 м від внутрішнього краю підошви валу. Незначний культурний шар залягав до глибини 0,3-0,4 м від сучасної поверхні. В заповненні суглинку зустрічались окремі невеликі фрагменти гончарного посуду, глиняної обмазки, вуглики. На материковій поверхні виявлено два залізних наконечники стріл, два фрагменти скляних темно синіх кручених браслетів, вудило та тоненьку бронзову вузьку пластину з отворами.

Розкоп № 2 було закладено в 23 м східніше від попереднього розкопу. Це була невелика підвищена ділянка, культурний шар якої досягав 0,2-0,3 м, дуже бідний на знахідки і складався з небагатьох фрагментів гончарної кераміки та двох скляних браслетів. На цій площині розкопу вдалося простежити залишки сильно зруйнованого наземного житла. Погана збереженість житла пояснюється незначною заглибленністю та руйнуванням лісовими посадками, але розвал каміння, розташування господарської ями, печі і виявлених знахідок дають можливість у загальних рисах уявити його планову схему. На глибині 0,3 м від сучасної поверхні, на площині біля 14 м² виявлено поодинокі камені, глиняну обмазку, вуглики. Площадка добре утрамбована з украпленнями дрібних вугликових обмазок.

В південно-східному куті площинки виявлено залишки глиняної печі у вигляді невеликих фрагментів череня товщиною 3-4 см та стінок печі. На окремих фрагментах череня із зовнішньої сторони простежуються сліди від дерев'яних прутів діаметром 3-4 см. В 0,3 м від печі знаходилась передпічна яма, яка була заповнена попелом та вугликами.

У північному та південному кутах площастики простежено округлі ями від стовпів діаметром 0,2 м та глибиною 0,4 м, які підтримували каркас та дах житла. В центральній частині цієї площастики знаходилась округла яма діаметром 0,6 та глибиною 0,9 м від рівня долівки житла. Вона була заповнена чорною гумусованою землею. Стінки її були майже вертикальні, дно плоске. На дні ями знаходились невеликі фрагменти добре випаленої глини, які, можливо, потрапили сюди від печі. На цій же глибині був виявлений майже цілий невеликий горщик, в якому знаходилися три шиферних пряслиця. Крім цього, в заповненні ями виявлено фрагменти кераміки, наконечник списа, три наконечники стріл, два фрагменти скляних круглих браслетів, одну добре збережену срібну намистину, бронзову лунницю та кістки тварин.

Роботи різновидного характеру проводилися і на посаді городища. Тут було закладено один розкоп площею 28 м². Він знаходився у центральній, децо підвищений частині посади. Культурний шар залягав на глибині 0,8 м від сучасної поверхні і був насичений невеликими фрагментами гончарної кераміки XI-XII ст. На глибині 0,7 м виявлено два поховання, від яких збереглися цілі черепи та поодинокі сильно зруйновані окремі кістки людей. Судячи з розташування черепів, вони були поховані на захід. Біля обох поховань виявлені тільки цвяхи від дерев'яних домовин. Інших речей, пов'язаних з цими похованнями, немає. Дані поховання можна приблизно датувати XVII-XVIII ст.

Крім того, у розпорядженні експедиції були передані дві знахідки місцевим любителям старовини В. Дорогою, які були виявлені ним в різні часи на території дитинця. Це бронзові вироби-хрест та перстень. Хрест вилитий з бронзи. Він чотирикінцевий, нерівнораменний. На лицьовій стороні хреста зображене нечітке рельєфне розп'яття Христа. Сама фігура Хреста пряма, голова злегка склонена вправо, руки в ліктях ледь зігнуті. Нижня частина фігури зображена невиразно. На зворотному боці зображені боковий вигляд Богородиці в повний зріст. По трьох сторонах від фігури вміщені рельєфні ледве помітні зображення святих. Розміри хреста: висота 5,5 см, ширина 4,5 см, товщина 0,2 см, вага 21,6 г. Дану знахідку можна датувати XII-XIII ст.

Перстень виготовлений з тонкої бронзової пластини з розширенням овальної форми в центральній частині, на якій нанесено врізну монограму у вигляді хреста з двома лініями у нижній частині. Над хрестом знаходилась лінія підковоподібної форми. По краях монограми нанесено п'ять ліній з перпендикулярними насічками. Описаний перстень скоріше за все відноситься до XVII-XVIII ст.

Чайка Р.М., Баран І.В.

Львівський національний університет ім. І. Франка

Нові матеріали до археологічної карти Жовківщини на Львівщині

Chaika R., Baran I.V. New materials to the archeological map of Zhovkva region in Lviv district. In the process of the archeological prospect three settlements of different times, Bronze and Early Iron periods, has been investigated near the village

Hrynychky in Lviv district. Materials that were gathered consist of flint tools (axes, scrapers, knives spear-heads) and other wares (earthen spindle whorls, a socketed axe made of bronze and a pin).

Крім польових досліджень на городищі у с. Глинське, проводилися розідкові роботи в його біжкіх околицях с. Гринчуки. Археологічні пам'ятки біля с. Гринчуки, що знаходиться в 3 км північно-західніше від с. Глинське, відомі з кінця 90-х років ХХ ст. Вони були відкриті і досліджені автором у 1987 р. Матеріали цих досліджень були опубліковані у віснику Львівського університету [Чайка, Довгань, 1992].

Враховуючи те, що пам'ятка щорічно руйнується природними ерозійними процесами, внаслідок чого знищується незначний культурний шар поселень, у завдання експедиції входило більш детальне обстеження цієї пам'ятки.

В околицях села, як відомо, знаходяться три різночасові поселення епохи бронзи та ранньозалізного часу.

Крім, суттєвого підйомного матеріалу з цих поселень в розпорядженні експедиції були передані зібрани матеріали місцевими жителями в різних околицях села. Вироби представлені крем'яними та кам'яними знаряддями праці, пряслицями, виробами з бронзи: кельтом, шпилькою, фрагментом наконечника списа.

Крем'яні відбійники представлені трьома цілими і одним фрагментованим екземпляром. Вони мали майже однакову округлу форму. По всій поверхні простежуються дрібні сколи від довготривалого використання. Інший відбійник відрізняється від попередніх екземплярів лише матеріалом-каменем з якого був виготовлений.

Сокира типу трапецієвидних з овальним у перетині і рівнозерізаним обушком та клиноподібною наближено овальною у перетині лезовою частиною. Довжина сокири становить 108 мм, діаметри отвору для руків'я-20 мм (вхідний) і 18 мм (виходний). Предмет озброєння виготовлений з тонкокристалічного габродіабазу. Ця ефузивна порода поширина на рубежі Західної та Східної Волині.

Цікавою у технологічному відношенні є пророблена під час шліфування виробу нервюра, котра імітує, ливарний шов його простоти бронзової сокири. Культурно-хронологічну принадливість предмета слід пов'язувати з раннім періодом доби бронзи і віднести його до кола шнурових культур Центральної та Східної Європи. Найближчі аналоги знахідки відомі в прикарпатській та стижковській культурах заходу України.

Заготовка трапецієподібної у плані і прямокутної у перетині крем'яної сокири розміром 117x40x34 мм. Грані виробу сформовані вирівнянням середньої величини сколів. На окремих їх ділянках відмічені сліди пікетажу-своєрідної техніки оббивки, яка у подальшому полегшувала шліфування предмета на абразиві. Знахідка виготовлена з темно-сірого журонського кременю, поклади якого знаходяться у витоках Ікви, Стиру і Західного Бугу. Попередньо її слід віднести до культури лійчастого посуду.

Кінцевий скребок на підтрикутному у плані безсистемному відцепі розміром 47x37 мм. Бічні краї знахідки підправлені середньофасетковою лускоподібною ретушшю.

Трапецієподібна у плані і прямокутна у поперечному перетині сокира з місцевого (західноволинського) темно-сірого кременю розміром 150x49x29 мм. На одній із ширших граней, що частково зашліфовані, збереглась невелика за розмірами ділянка з жовтою кіркою. Лезо виробу повторно загострене. Подібні за формою рубаючі знаряддя використовувалися в енеоліті. Знахідку доречно віднести до культури лійчастого посуду.

З цим часом варто пов'язувати ретушовану ребристу крем'яну платівку розміром 135x24x16 мм, кінчики якої відбиті. Знахідка (ніж або кинджал) частково ретушована в пересічний спосіб. Старанно підправлена її основа, а бічні краї загострені комбінованою лускоподібною й струменистою ретушшю.

Біконічні глиняні пряслиця діаметром 42x36 мм, товщиною (висотою)-32 і 19 мм. Перша знахідка на одній із сторін прикрашена накольчастим орнаментом у вигляді подвійних рядів, що передає, зображення хреста з дещо зміненими раменами.

Одновушковий кельт трапецієподібної форми з незначно асиметричним лезом, овальної у плані втулки і шестигранним поперечним перетином. Знахідка має у верхній частині три пружки й жолобки (по чотири на кожній із ширших сторін). Висота бронзового виробу 72 мм, ширина леза-40 мм, діаметр втулки-20 мм.

Бронзова шпилька із сплюснуто-кулястою голівкою і хрестоподібними виступами-ріжками. Навершя декороване радіальне нанесеними мікронарізками у вигляді солярного знаку, а простір між ним і виступами зайнятий аналогічним за технікою виконання орнаментом (прямі, та скочені лінії, до яких односторонньо прилягають під прямим кутом двоміліметрової довжини нарізки).

Висота предмета (кінчик відсутній) 115 мм, товщина-4-6 мм, діаметр голівки-10 мм, висота ріжкоподібних виступів-4 мм. Фрагмент втулки-насаду бронзового списа висотою 50 мм, діаметром 20-23 мм, товщиною 3 мм з отвором для кріplення.

Три останні знахідки покриті благородною патиною і пов'язані з кінцем бронзового періоду ранньозалізного віку. Попередньо їх можна віднести до висоцької культури.

В числі зібраних експедицією знахідок на поверхні піщаної дюни в урочищі «Горб» слід віднести ряд крем'яних знарядь. Двосторонньо ретушована крем'яна платівка розмірами 88x2,7x9 мм з асиметрично нанесеними на спішці сколами. Бічні краї підправлені нерегулярною середньофасетковою лускоподібною ретушшю. Сировина, з якої виготовлено цей ріжучий інструмент, аналогічна попередньо описаному виробу. Орієнтовний час виготовлення-дoba бронзи.

Нижня частина лінзоподібного у перетині крем'яного серпа (76x28x9 мм), що має увігнуте лезо, загострене зубчастою ретушшю, і до певної міри горбувату спинку. З огляду на форму і техніку оформлення жниварське знаряддя слід віднести до ранньозалізного часу, зокрема до висоцької або ранньоскіфської культури (лужицька група), котрі в IX-VII-VI ст. до н.е. розвивалися на Розточчі і Західному Побужжі, куди територіально входить с. Гринчуки.

Нижні частини (насадки) вістер списів з темно-сірого плямистого кременю. Фрагменти: предметів озброєння двостінні (різноподібні у перетині) і мають розміри, відповідно, 72x32x9 та 56x55x8 мм. Знахідки притаманні постшнуровим культурам (городецько-здовбицькій, стжиковській, періоду ранньої бронзи заходу України).

Таким чином, розвідкою в околицях с. Гринчуки встановлено лише факт перебування та проживання різних груп населення на цій території, але культурна приналежність знахідок не може бути вияснена.

Література

Чайка Р.М., Довгань П.М. Археологічні дослідження в зонах: меліорації Малого Полісся і Прикарпаття // Вісник Львівського університету. Серія історична. -Львів, 1992.- Вип. 27.- С. 37-45.

Шекун О.В.

Чернігівська обласна інспекція з охорони пам'яток

Розкопки в Чернігові на ранньослов'янському поселенні "Олексandrівка-1" та Третяку

Експедиція Чернігівської обласної інспекції по охороні пам'яток історії та культури (Загін-2) продовжила на поселенні "Олексandrівка-1" започатковані в 1993 році охоронні розкопки на ділянках, що відводяться під індивідальну забудову.

Поселення "Олексandrівка-1" (площа 3,5 га) розташоване на північній околиці Чернігова по обидва боки невеликої обводненої балки, що має вихід до заплави річки Стрижен' (правий приток Десни). Роботи велись на лівому боці балки, в західній перефірійній частині поселення, майже за 100 м від раніше дослідженого ділянки.

Всього на поселенні досліджено 21 500 м² та виявлено 49 споруд і 791 господарчю яму. З цьому році на площі 850 м² виявлено 6 споруд, з них 3 житлові та 55 ям. До схінівсько-волинцевського типу належать 2 житла. Інші споруди, а також 31 яма за археологічним матеріалом пов'язані із київською культурою.

Житлова споруда київської культури досліджена частково. Її прорізала інша споруда схінівсько-волинцевського типу. Котлован з сторонами біля 3,7 м, впущений в материк на 0,2 м, орієнтований кутами по сторонах світу, по центру стовпова яма.

Господарчі споруди порівняно невеликого розміру 3÷2,5x2,5÷1,75 м заглиблені в материк на 0,55-0,85 м, одна із них підпрямокутна, дві інші овалоподібні.

Майже всі ями круглі або овалоподібні, їх розмір у верхній частині до 2 м, здебільшого 1,2-1,6 м, глибина до 1,2 м, переважно 0,4-0,6 м. Стінки ям вертикальні, іноді звужуються або розширяються до низу. В кількох ямах, на різній глибині, виявлені уступи.

Найбільш цікава в конструктивному відношенні яма 779, в якій на уступі в розвалі знаходилися залишки печі (?). В центрі глиняного масиву пічина прожарена до черво-

ного кольору, поряд фрагменти ошлакованої кераміки, на деяких уламках пічини, розташованої по контуру масиву, відбитки дерев'яних плах. Поряд з ямою в невеликому заглибленні знайдені уламки тиглів.

Знахідки горизонту київської культури репрезентовані уламками груболіпних горщикоподібних посудин різних розмірів, серед яких є з ребристим переломом корпусу, слабопрофільовані.

В деяких об'єктах поряд з керамікою київської культури траплялись окремі фрагменти черняхівської кераміки, виготовленої на гончарному крузі, що належать горщицям, мискам, глекам.

Серед індивідуальних знахідок: пряслиця, бронзова пронизка, кістяна проколка, керамічне грузило, точильні бруски, уламки туфових жорен, тиглів.

Рідкісною для київської культури знахідкою є кресало, яке має вигляд пластини довжиною 9 мм і ширину 1,5-1 см, що закінчується круглим в розрізі черенком довжиною 6 см.

Котлований жителем сажнівсько-волинцевського типу прямокутні в плані $3,75 \times 3,5 \times 3,5$ м, заглиблені в материк до 0,25 м, орієнтовані кутами по сторонах світу. На останці, залишенному в одному з кутів, знаходилась зроблена з вальків овалоподібної форми (0,7-0,6 м) піч. Одна з печей мала два глинобитних череня, в іншій він був земляний. В долівку жителю були впущені господарчі ями, деякі з них забиті глинняною обмазкою і розвалами вальків.

Знахідки із цих жителів представлені виключно уламками ліпних горщиків з більш-менш високою відігнутую назовні шийкою, яйцеподібним туловою, закраїни на денцях відсутні. Їх тісто рихле, з домішками шамоту. Керамічний матеріал виявлений в невеликій кількості і знаходиться тільки в печах, біля них та в підпільних ямах.

Охоронні розкопки на Третяку (північно-західна частина окольного міста) велись на площі біля 400 м². Цей розкоп прилягав до розкопаної в попередні роки території, на якій виявлені залишки валу окольного міста та проїзд, що вів з міста в напрямку Любецького шляху.

На території розкопу зафіксовано продовження раніш виявленої дороги в південно-східному напрямку. Дорога мала ширину до 6 м і по обидва боки канавку. Вона в кінці XII ст. була перекрита забудовою. Майже на всій площі давній культурний шар був перевідкладений при забудові в XIX-XX ст.

Об'єкти кінця XI ст. представлені однією господарчою спорудою і 3 ямами.

Серед об'єктів XII-початку XIII ст. 7 споруд, серед них 3 підкліті житлових будинків, одна споруда ремісничого, 3 господарчого призначення та 8 ям.

Розміри підклітів майже однакові біля 3x4 м, заглиблені в материк на 0,6-1,2 м. Конструктивною основою цих споруд були масивні стовпи, що впущені в ямки, зафіксовані в кожному з кутів.

Всі підкліти не житлові; в них відсутні опалювальні споруди.

В одній із підпільних ям виявлені скелет молодої жінки, що загинула в пожежі. В районі її знайдено 10 скляних намистин та бронзовий хрестик, біля голови - дротянє скроневе кільце.

Відзначимо частково досліджену ремісничу споруду, що мала котлован видовженої форми (ширина 1,5 м, глибина 0,6 м). Наземні стінки були винесені за контур котловану. Серед знахідок із споруди: тигель та уламки ще двох, склоподібні шлаки. Поряд з цією спорудою знаходилась воронкоподібна яма, на дні якої в розвалі піч із черенем 0,7x0,6 м, вистеленим плінфою XII ст. Стінки печі прожарені до червоного кольору, на окремих ділянках ошлаковані.

РОЗДІЛ 3. ПРО ОХОРОНУ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Про “Положення про Відкритий лист”

Gavriluk N.O. On «The Regulations about Credentials Warrant». Sub-law act is considered. It regulates the mechanism of activity of the Law of Ukraine «About preservation of a cultural inheritance» that was adopted by the Supreme Council of Ukraine of June 8, 2000 relatively to its archaeological component.

8 червня 2000 р. Верховною Радою України був прийнятий Закон України “Про охорону культурної спадщини”. Цей Закон набрав чинності з дня його опублікування. Відповідно до пункту 2 розділу X про розробку нормативно-правових актів, що регулюють механізм дії цього Закону, Інститут археології НАН України зобов’язаний був розробити “Положення про Відкритий лист” (далі - Положення). До листопада 2000 р. Польовим комітетом ІА НАН України проект Положення був розроблений і розповсюджений для обговорювання¹. Усі зауваження й пропозиції фахівців обговорені і більшість із них враховано.

Відхиlena пропозиція про розширення терміну дії Відкритого листа до 5 років. Як показує гіркий досвід, навіть за один рік деякі, на жаль, численні, дослідники, що не мають достатньої кваліфікації й відповідальності, встигають повністю або частково знищити пам’ятку, розпорощити колекції, заборгувати звіти і таке інше.

Також відкинена пропозиція про відміну необхідності повноцінної наукової публікації первинного польового археологічного матеріалу спочатку у вітчизняних виданнях, і тільки потім у закордонних. По-перше, така пропозиція не відповідає Статті 8 Розділу I Закону України “Про авторське право і суміжні права” (№ 3792-XII від 23.12.93 із змінами, внесеними Законом № 75/95-ВР від 28.02.95, Відомості Верховної Ради, 1995, №13, ст. 85); Статті 2 Розділу I Закону України “Про авторське та суміжне право”, затвердженому Верховною Радою України 17 жовтня 2000 р. По-друге, вона порушує пріоритет держави щодо найважливіших складових її суверенітету, відводить Україні роль науково-інформаційного сировинного придатку європейських і інших країн. Важко уявити, що якісь археологічні матеріали з розкопок на території, наприклад, Федеративної Республіки Німеччини (за аналогією - німецькі архівні матеріали) уперше будуть опубліковані у якомусь навіть напристижнішому українському виданні. Зворотне чомусь сучасним українським суспільством досі ще вважається солідною й вагомою публікацією.

Вводиться поняття автора розкопок, який ідентифікується головним чином з особою, на яку виписаний Відкритого листа. Саме у автора розкопок виникають виключні права на наукове використання одержаних у ході розкопок матеріалів. Звичайно, коло авторів розкопок розширяється за рахунок інших членів експедиції, що беруть безпосередню й активну творчу участь у розкопках.

Враховуючи сучасний стан інформаційних технологій, уперше у такого роду підзаконних актах і положеннях включені пункти (пп. 36-38) про необхідність і обов’язок автора (-ів) розкопок, тобто, головним чином особи, на яку виписаний Відкритого листа, у певний, до п’яти років (п. 30), строк ввести у науковий обіг

Гаврилюк Н.А. Про “Положение про Открытый лист”. Рассматривается подзаконный акт, разработанный ИА НАН Украины. Это “Положение” регламентирует механизм действия принятого Верховным Советом Украины Закона Украины “Про охрану культурного наследия” в его археологической части.

8 июня 2000 г. Верховной Радой Украины был принят Закон Украины “Про охрану культурной спадшности”. Этот Закон вступил в силу с дня его официального опубликования. В соответствии с пунктом 2 раздела X о разработке нормативно-правовых актов, которые регулируют механизм действия этого Закона, Институт археологии НАН Украины обязан разработать “Положение про Відкритий лист” (далее - Положение). До ноября 2000 г. Польевым комитетом ИА НАН Украины проект Положения был разработан и распространен для обсуждения¹. Все замечания и предложения специалистов обсуждены и большинство из них учтено.

Отклонена пропозиция о расширении срока действия Відкритого листа до 5 лет. Как показывает горький опыт, даже за один год некоторые, к сожалению, довольно многочисленные, исследователи, не имеющие достаточно квалификации и ответственности, успевают полностью или частично уничтожить памятку, разбрать коллекции, забыть отчеты и так далее.

Также отклонена пропозиция о том, чтобы отменить необходимость полной научной публикации первичного польевого археологического материала сперва в отечественных изданиях, а затем в зарубежных. Во-первых, такая пропозиция не соответствует статье 8 раздела I Закона Украины “Про авторское право и смежные права” (№ 3792-XII от 23.12.93 с изменениями, внесенными Законом № 75/95-ВР от 28.02.95, Вестник Верховной Рады, 1995, №13, ст. 85); статье 2 раздела I Закона Украины “Про авторское и смежное право”, принятому Верховной Радой Украины 17 октября 2000 г. Во-вторых, она нарушает приоритет государства перед самой важной составной частью ее суверенитета, отводя Украине роль сырьевой базы европейских и других стран. Важко представить, что какие-либо археологические материалы из раскопок на территории, например, Федеративной Республики Германия (по аналогии - немецкие архивные материалы) впервые будут опубликованы в каком-то даже самое престижное из украинских изданий. Возвращение же этому сущесвтву в современном украинском обществе до сих пор еще считается вполне достойной и значимой публикацией.

Вводится понятие автора раскопок, который идентифицируется главным образом с лицом, на которое выписан Відкритого листа. Само же лицо раскопщика получает исключительные права на научное использование полученных им в ходе раскопок материалов. Конечно, круг авторов раскопок расширяется за счет других членов экспедиции, которые принимают активное и творческую участие в раскопках.

Враховуючи сучасний стан інформаційних технологій, уперше у такого роду підзаконних актах і положеннях включені пункти (пп. 36-38) про необхідність і обов’язок автора (-ів) розкопок, тобто, головним чином особи, на яку виписаний Відкритого листа, у певний, до п’яти років (п. 30), строк ввести у науковий обіг

¹ © Н.О. Гаврилюк 2000. До речі, згідно із статтею 10 Розділу I нової редакції Закону України «Про авторське право і суміжні права», прийнятому Верховною Радою України 17.10.2000 р., проекти офіційних документів, політичного, законодавчого, адміністративного характеру (закони, укази, постанови, судові рішення, державні стандарти тощо) та їх офіційні переклади іншими мовами, розглядаються як твори й охороняються за цим Законом.

усі результати попередніх польових досліджень¹. Причому підкреслюється, що відповідні інформаційні матеріали повинні бути повнокровними і відповідати стандартам наукової публікації. Зараз ми маємо, на жаль, неподінокі, сумні випадки, коли у зв'язку чи хворобою, чи з переміною місця роботи, чи за віком, чи за іншими причинами, дослідник з багаторічним вантажем польових розкопок залишає всі свої надбання так і неопублікованим. Фактично це приводить до інформаційного колапсу у відповідній історико-культурній частині історичного знання, знижує авторитет археологічної науки в очах суспільства і світової спільноти. Це також являється брутальним порушенням прав інших людей, суспільства на одержання інформації, омертвінням коштів, що були видані суспільством на дослідження, задає непоправної шкоди дослідницькому процесові принципово археологічної спадщини, що не відтворюється.

В остаточному вигляді Положення затверджене на засіданні Вченої ради Інституту археології НАН України 7 грудня 2000 р. У Додатку друкується повний текст Положення, яке набуває чинності з моменту опублікування.

Голова ПК ІА НАН України, д.і.н. Н.О. Гаврилюк

Додаток

П О Л О Ж Е Н Н Я

про надання Інститутом археології НАН України кваліфікаційного документа (Відкритого листа) виконавцю археологічних робіт на території пам'ятки, охоронюваній археологічній території, в зонах охорони, в історичних ареалах населених місць, а також дослідження решток життедіяльності людини, що містяться під земною поверхнею (згідно статті 35, п. 1, 2 Закону України "Про охорону культурної спадщини")

1. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

1. Відкритий лист - це єдиний кваліфікаційний документ, який дає право одержання дозволу на проведення археологічних робіт (розвідок, розкопок) на території історичної та археологічної пам'ятки, території, що охороняється, в прилеглих до пам'ятки зонах охорони, в історичних ареалах населених місць, а також дослідження інших решток життедіяльності людини, що містяться під земною поверхнею.
2. Археологічні дослідження пам'яток історії та культури можуть провадитися на території України лише після одержання кваліфікаційного документу, що видається Інститутом археології НАН України (далі ІА НАН України) - "Відкритого листа" відповідної форми (Форми №№ 1, 2, 3, 4). Після одержання Відкритого листа дослідник має право на отримання Дозволу на використання пам'ятки археології - на проведення на ній розвідок чи розкопок.
3. Самовільні розкопки археологічних пам'яток, тобто проведення археологічних розкопок без "Відкритого листа" та "Дозволу", розглядаються як навмисне знищення, руйнування та псування пам'яток історії і культури. Винні у цьому особи відповідають за свої дії у відповідності з ст. 207 Карного кодексу України.

¹ Цікаво, що більше ніж сто років тому, Імператорською археологічною комісією (ІАК) для визначення строку, впродовж якого особа, яка здійснювала розкопки за дозволом ІАК, мала виключні права на користування Звітом, зробленим за матеріалами розкопок, була вжита сама така юридична норма - 5 років.

4. Право на отримання Відкритого листа та організацію археологічних експедицій мають лише фахівці - громадяни України, що працюють у державних установах археологічного профілю. До таких належать ІА НАН України з його науково-дослідними філіями в областях, наукові інститути НАН України, в яких є археологічні відділи. Вищі училища заклади державного підпорядкування організовують археологічні експедиції лише в межах програм підготовки студентів. Співробітники музеїв, за повідників можуть претендувати на отримання Відкритого листа і організацію експедицій, якщо їх установи мають у своєму складі як мінімум трьох кваліфікованих спеціалістів (кандидатів чи докторів історичних наук, аспірантів чи пошукачів ІА НАН України).
5. Приватні особи, підприємства з недержавною формою власності не мають права на організацію та проведення археологічних досліджень.

2. ЗАЯВА НА ОФОРМЛЕННЯ ВІДКРИТОГО ЛИСТА

6. "Відкриті листи" видаються ІА НАН України за офіційними Заявами установ та організацій, зазначених у п.4 даного положення на ім'я дослідника, відомості про якого містяться у Заяві. Вона повинна бути належним чином оформленена - надрукована на бланку організації та підписана її керівником. Керівник організації, який підписав заяву та дослідник, на ім'я якого вписаний Відкритий лист, несуть повну відповідальність за організацію експедиції, вчасну підготовку звіту та за передачу нерухомих і рухомих археологічних матеріалів на державне зберігання.
7. В Заяві на "Відкритий лист" має бути точно зазначено:
 - 7.1. місце археологічних досліджень (область, район, населений пункт);
 - 7.2. характер робіт (розвідки, розвідки з шурфуванням, розкопки охоронні, за науковою тематикою);
 - 7.3. особа (прізвище, ім'я та ім'я по-батькові повністю, посада, науковий ступінь), відповідальна за їх здійснення та за наукову звітність;
 - 7.4. термін робіт;
 - 7.5. чітка аргументація необхідності проведення розкопок (охоронні, наукові роботи і т.п.).
8. У Заяві необхідно чітко назвати організацію, на землях якої розташована пам'ятка, і ту, яка наглядає за її станом і де буде рееструватися Відкритий лист. Необхідно зазначити стан пам'ятки після розкопок - "буде досліджена повністю з подальшою музеєфікацією", "досліджується на знос", "досліджується частково з засипкою після розкопок" і т.і.
9. У Заяві необхідно зазначити ту державну установу, куди буде передана польова документація (польові креслення, щоденники, польові списки, польові інвентарні книги). Такою може бути організація, де є свій Науковий архів.
10. У Заяві необхідно зазначити державну установу, куди будуть передані археологічні матеріали.

11. До Заяви на "Відкритий лист" для особи, яка одержує його вперше, необхідно додати не менше двох рекомендацій від співробітників ІА НАН України.
12. Заяви на отримання "Відкритого листа" передаються до Комітету польових досліджень ІА НАН України до 1 травня, розглядаються на його засіданнях і після узгодження з відповідними науковими відділами оформлюються Відкриті листи. Після цього терміну Відкриті листи видаються лише на непередбачені рятівні дослідження.
13. Несучи відповідальність за наукову повноцінність археологічних досліджень, ІА НАН України може видати "Відкритого листа" або відмовити у його видачі.
14. Підставами для відмовлення у видачі "Відкритого листа" можуть бути:
 - 14.1. Недостатня археологічна кваліфікація особи, на ім'я якої просять видати "Відкритий лист".
 - 14.2. Видача "Відкритого листа" на ту ж пам'ятку іншій особі.
 - 14.3. Попередні порушення дослідником, на ім'я якого просять видати Відкритий лист, методики проведення археологічних досліджень, які помічені інспектором Польового комітету ІА НАН України та зафіксовані у відповідному документі (типу "Акта перевірки методики проведення польових робіт")
 - 14.4. Перевищення дослідником обсягів робіт, дозволених попереднім Листом (наприклад, розкопки замість розвідок і т.і.).
 - 14.5. Проведення робіт на пам'ятках, не зазначених у "Відкритому листі".
 - 14.6. Не подання дослідником у встановлені терміни звітності по попередньому "Відкритому листу".
 - 14.7. Недоброкісність поданого дослідником звіту по попередньому "Відкритому листу" або неповнота звітності щодо фактичного обсягу проведених польових досліджень.
 - 14.8. Непередача (або недокументована передача) колекції та польової документації на неї у державний науковий заклад, який має умови для наукової обробки та відповідального зберігання археологічного матеріалу та має дозвіл на їх зберігання.
15. Про всі випадки відмовлення у видачі "Відкритого листа" ІА НАН України повідомляє дирекцію відповідної установи або організації, яка надсилала заяву на видачу "Відкритого листа" до кінця року.
16. Комітет розглядає всі заяви і дає на них висновки не пізніше як за місяць після їх надходження до ІА НАН України.

3. ВІДКРИТИЙ ЛИСТ

17. Відкритий лист дійсний протягом одного року. Бланки Відкритого Листа виготовляє ІА НАН України. Продовження строку дії Відкритого листа не дозволяється. У кінці року невикористані бланки знищуються.
18. Відкритий лист має чотири форми:
 - 18.1. Форма 1 видається на наукові археологічні дослідження у відповідності до цілей тієї наукової теми, яку виконує автор

розкопок. Наукова тема повинна бути затверджена Науковою радою організації, у якій працює дослідник та узгоджена з Координатційною Радою ІА НАН України.

18.2.Форма 2 видається на археологічні розвідки з правом проведення шурфування пам'ятки. Розміри шурфів та розвідувальних траншей не повинні перевищувати 4-6 м².

18.3.Форма 3 видається на археологічні розвідки без права проведення шурфування.

18.4.Форма 4 видається на охоронні археологічні розкопки - на пам'ятках, яким загрожує знищення в ході земляних робіт, або під дією природних факторів.

19.Належним чином оформленій "Відкритий лист" за формами 1, 2, 3, або 4 (з підписами Директора ІА НАН України чи його замісників та Голови Польового комітету) реєструється у книзі видачі Відкритих листів, яка ведеться у Польовому комітеті ІА НАН України.

20."Відкритий лист" висилається на адресу установи, що подала заяву, або видається на руки особі, на яку його вписано.

21."Відкритий лист" є документом сувереної підзвітності. Після закінчення робіт він повертається до Комітету польових досліджень. Якщо заявлені роботи з тих чи інших причин не відбулися, про це у письмовій формі повідомляється ІА НАН України, а "Відкритий лист" повертається. Якщо Комітет польових досліджень такого повідомлення не одержав, Звіт зараховується як борт.

22.Власник Відкритого листа зобов'язаний забезпечити збереженість виявлених об'єктів культурної спадщини та передачу рухомих предметів визначеній у Відкритому листі та дозволі установі; ведення наукової документації, передачу її органам, які видали Відкритий лист; належну консервацію об'єктів культурної спадщини; упорядкування території після завершення робіт, а в разі потреби — взяти участь у приведенні зазначених об'єктів до експозиційного стану та підготовці матеріалів для їхньої державної реєстрації як пам'ятки.

23.Особа, на яку вписаній Відкритий лист і яка творче працювала у ході розкопок, вважається автором розкопок. Автор розкопок з одного боку є первинним суб'єктом авторського права, на якого розповсюджується дія Закону України "Про авторське право і суміжні права". З другого боку автору розкопок належать виключні права на використання у процесі своєї професійної творчої роботи матеріалів, що були одержані у ході розкопок. Коло авторів розкопок може бути розширенім за рахунок інших членів археологічної експедиції, які брали безпосередню активну і творчу участь у розкопках. Остаточно коло авторів розкопок визначається особами, зазначеними як автор (-и) "Звіту про польові археологічні дослідження". Саме із "Звіту про польові археологічні дослідження" витікає підозиція авторства при використанні археологічних матеріалів, що були відкриті у ході польових досліджень.

24.По закінченню польових робіт, власник Відкритого листа зобов'язаний підготувати "Звіт про польові археологічні

дослідження". Його оформлення регламентується Інструкцією до Відкритого листа, яка, як основний археологічний стандарт, додається до Відкритого листа.

4. ЗВІТ І ОБОВ'ЯЗКОВІСТЬ ВВЕДЕННЯ У НАУКОВИЙ ОБІГ МАТЕРІАЛІВ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

25. Звіт про проведені археологічні дослідження є службовим твором. Згідно за статтею 1 Розділу I Закону України "Про авторське та суміжне право", затвердженному Верховною Радою України 17 жовтня 2000 р., службовий твір - це твір, створений автором у порядку виконання службових обов'язків відповідно до службового завдання чи трудового договору (контракту) між ним і роботодавцем (тобто між автором (-ами) розкопок і юридичною особою державної форми власності, що організує і проводить розкопки). Таким чином, "Звіт про польові археологічні дослідження" є обов'язковою науковою документацією.
26. Належним чином оформленій "Звіт про проведені археологічні дослідження" здається до Польового комітету ІА НАН України не пізніше 1 червня наступного за звітним року. Не здача Звіту є підставою у відмові видачі Відкритого листа.
27. Переданий до Комітету польових досліджень ІА НАН України Звіт про археологічні роботи реєструється у відповідній графі Книги видачі Відкритих листів та передається Комітетом польових досліджень на рецензування провідним фахівцям ІА НАН України.
28. У разі позитивної рецензії Звіт передається до Наукового архіву ІА НАН України на довічне зберігання. Науковий архів ІА НАН України є єдиною державною установою, де зберігається повна інформацію про археологічні дослідження, що проводяться на території України.
29. Авторське право на Звіт регулюється як на специфічний об'єкт інтелектуальної власності. Особливість правового режиму Звіту полягає у тому, що виключні права на його використання має Інститут археології НАН України з врахуванням дії наступної статті 30. При цьому необхідно одночасно врахувати існування виключних майнових і немайнових прав на археологічні матеріали, які одержані у ході польових досліджень, юридичної особи, яка організувала розкопки пам'ятки, на яку був виданий "Відкритий лист".
30. ІА НАН України, згідно свого Статуту, гарантує авторам розкопок виключні права на використання Звіту, а також відповідних археологічних матеріалів для наукової обробки й публікації впродовж 5 років із часу закінчення польових робіт.
31. Негативна рецензія або та, що утримує в собі певні зауваження рецензента, пересилається Комітетом польових досліджень автору Звіту, який повинен виправити зауваження. При цьому Звіт залишається у Комітеті польових досліджень і передається до Наукового архіву лише після доопрацювання.
32. У разі неодноразових повторень зауважень рецензентів на Звіт дослідник викликається на засідання Комітету польових

- досліджень, на якому він разом з рецензентами розглядає зауваження останніх. У разі необхідності Комітет польових досліджень виносить рішення про позбавлення автора Відкритого листа.
33. Звіт, що не зданий до Комітету Польових досліджень ІА НАН України до 1 червня наступного за звітним року вважається боргом.
34. Про виникнення боргу Комітет польових досліджень ІА НАН України повідомляє керівника організації до кінця наступного за звітним року.
35. Якщо борг-Звіт не надійшов до Комітету польових досліджень після листа до керівництва організації, що подавала заяву на отримання листа, нові заяви цієї організації на отримання Відкритого листа її співробітників не розглядаються.
36. Власник Відкритого листа зобов`язаний забезпечити введення у науковий обіг результатів польових досліджень.
37. Наукова публікація попередніх первинних результатів польових досліджень (окрім видання результатів польових досліджень, або їх публікація в "Археологічних відкриттях в Україні") є обов`язковою умовою при видачі наступного Відкритого листа. Неповне виконання цієї умови може бути підставою відмови у його видачі.
38. Стисла інформація про польові археологічні дослідження походить у експрес-видання ІА НАН України, друг якого здійснюється за рахунок фінансових відшкодувань експедицій, які працюють за формою 4, тобто, проводять охоронні археологічні дослідження.
39. Повна публікація первинних результатів польових досліджень здійснюється лише в Україні. Вивіз паперових чи електронних копій наукових звітів, які не опубліковані в Україні, забороняється.

5. ЗБЕРІГАННЯ МАТЕРІАЛІВ РОЗКОПОК

40. Археологічні колекції, одержані в результаті розкопок після їх камеральної обробки передаються на зберігання до державної музеїної установи. При визначенні форми зберігання (основний фонд чи допоміжний) враховується побажання дослідника. Процес передачі колекції фіксується Актом її передачі, який завірений печаткою. Копія цього Акту підписується завідувачем фондів музею і включається до Звіту.
41. Археологічні колекції, які передаються на зберігання до Фондів ІА НАН України також документуються Актом їх передачі, який зберігається у Фондах ІА НАН України. Обов`язковою згадкою у Звіті зазначається місце зберігання колекції.
42. У разі виявлення при розкопках предметів з дорогоцінних металів, про це складається окремий акт. Знахідки з дорогоцінних металів повинні бути зданими на державне зберігання в установу, яка має дозвіл на їх зберігання. В Україні це Фонди ІА НАН України та Музей історичних коштовностей при Національному музеї історії України.

РОЗДІЛ 4. ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

На кухні професійних новин у частині швидкості, обсягів, вартості, якості і за іншими численними параметрами ми не можемо конкурувати з Інтернет-середовищем, але сподіваємось, що все ж ця рубрика збере багато як читачів, так і дописувачів. Ми запрошуємо волонтерів, які могли би відстежувати і конвертувати археологічні новини у звичайний для електронно-безпісъмових людей паперовий вигляд і надсилати їх до нас з метою подальшого поширення інформації.

4.1. Конференції, семінари і т.п. зустрічі

У цьому розділі спробуємо оперативно інформувати про конференції, семінари, симпозіуми, що, по-перше, відбулися у роки, зазначені у назві збірки. Редакція ще раз просить колег надсилати повідомлення про конференції, в яких вони приймали участь. Зараз, коли з економічних причин, зв'язки між науковими центрами послаблені, така інформація набуває особливої вагомості. І, по-друге, про такі, що тільки плануються. Ми приймаємо інформацію про конференції, у якох організаторі чітко визначали, хто запрошується і на яких умовах.

4.1.1. М/и Конференция “Иерархия и власть в истории цивилизаций”

15-19 июня 2000 г. в Москве состоялась, собравшая более 150 участников из России, Казахстана, Украины, а также из Австралии, Великобритании, Германии, Индии, Испании, Канады, Нидерландов, Польши, США, Франции, Южной Африки. Организаторами были Центр цивилизационных и региональных исследований, Российский государственный гуманитарный университет, Институт культурной антропологии. В работе конференции принимали участие историки, этнографы, археологи, специалисты в области политических наук, социологии, культурологии и других гуманитарных дисциплин.

Дискуссия об общих тенденциях и механизмах процессов социально-политической и социально-культурной эволюции в их региональном и временном разнообразии, превратилась в дебаты о взаимоотношениях социально-культурной антропологии и истории в долгосрочной перспективе. На двух пленарных заседаниях и во время работы секций было прочитано 125 докладов.

Работали следующие секции: "Цивилизационные модели сложной социально-политической организации", "Этологические основания иерархии и власти в человеческом обществе", "Иерархия и власть в кочевых обществах", "Формирование гражданского общества и политическая культура", "Власть, знание и право в постколониальной и пост социалистической антропологии", "Власть и секретность", "Религия, статус и лидерство: модели влияния в великих религиозных традициях", "Локальные модели в политогенезе в доиндустриальных обществах". Опубликованы тезисы докладов конференции: "Hierarchy and Power in the History of Civilizations". Moscow, 2000-140 р. Готовится сборник докладов.

Успех Первой конференции натолкнул ее участников на идею создания международного консорциума с целью придания конференции регулярного, с периодичностью раз в два года, характера. Поэтому уже появилась информация про Вторую международную конференцию "Иерархия и власть в истории цивилизаций", намечаемую на июль 2002, Санкт-Петербург:

1-ое извещение

Институт востоковедения Российской академии наук (Санкт-Петербургский филиал) совместно с Центром цивилизационных и региональных исследований Российской академии наук и Институтом культурной антропологии Российского государственного гуманитарного университета (Москва) организует в июле 2002 г. в Санкт-Петербурге ВТОРУЮ МЕЖДУНАРОДНУЮ КОНФЕРЕНЦИЮ "ИЕРАРХИЯ И ВЛАСТЬ В ИСТОРИИ ЦИВИЛИЗАЦИЙ".

Непосредственной задачей Второй конференции является обсуждение следующих вопросов:

- цивилизационные и стадиальные модели социально-политической эволюции;

- соотношение социально-политической и культурно-ментальной групп факторов в детерминации процессов общественного развития;
- культурные и социобиологические основы и факторы доминирования в человеческих сообществах;
- социально-политическая эволюция обществ Востока: модели и тенденции;
- место государства в ряду форм социально-политической эволюции;
- демократические и недемократические формы социально-политической организации на разных уровнях культурной сложности;
- политический центр и регионы: взаимоотношения в рамках различных моделей социально-политической организации;
- школы и направления в изучении проблематики иерархии и власти в истории цивилизаций.

Крайний срок подачи заявок на выступление 1 декабря 2001 г. Заявка на выступление с докладом должна включать указание фамилии, имени, отчества, ученой степени, ученого звания, места работы, должности, почтового и электронного адреса, номеров телефона и факса а также тезисы доклада (не более 300 слов) на русском и английском языках.

Корреспонденцию просят направлять по следующему адресу:

Старшему научному сотруднику Французову Сергею Алексеевичу

Институт востоковедения РАН (С.-Петербургский филиал)

Россия, 191186, С.-Петербург, Дворцовая наб., 18

тел.: +7-812-315 84 90; факс: +7-812-312 14 65 e-mail: invost@mail.convey.ru

Н.А. Гаврилюк

4.1.2. М/н конференція з нагоди 100-річного ювілею Національного музею історії України.

6-7 жовтня 1999 року в Києві, у приміщенні Національного музею історії України відбулась ювілейна Міжнародна науково-практична конференція "Музей на рубежі епох: мануле, сьогодення, перспективи", присвячена 100-річчю від заснування музею, котрий веде відлік своїх років від дати відкриття археологічної виставки на честь XI Всеросійського Археологічного З'їзду у серпні 1899 року, що поклала початок міському Музею старожитностей і мистецтв.

Конференції передували урочисті збори у Національній філармонії; було вішановано пам'ять першого директора музею М.Ф. Біляшівського та хранителя археологічних фондів В.В. Хвойки - до їх могил покладено вінки та квіти від колективу музею. Відбулося відкриття ювілейної виставки, перша частина якої відтворює столітню біографію музею: його заснування, становлення й розвиток до сьогодення. Унікальні документи та речі, серед яких - перші експонати музею, розповідають про звитяжні й трагічні сторінки існування музею, віддають належне його фундаторам, серед яких - відомі меценати О.О. Бобринський, родини Терещенків та Ханенків, знані археологи - В.Б. Антонович, М.Ф. Біляшівський, Ф.К. Вовк, В.В. Хвойка, а також кілька поколінь музейних працівників. Нині Національний музей історії України (НМІУ) є провідним закладом держави, найбільшим в Україні за кількістю музейних предметів - понад 600 тисяч, з яких більше половини складають археологічні. Друга частина виставки репрезентує нові надходження до фондів музею за останні десятиріччя.

Учасники конференції працювали в кількох секціях, пов'язаних з музейною діяльністю: "Музейнавство: традиції та проблеми", "Загально-історичні дослідження та музейна діяльність", "Мистецтво та етнографія", "Археологія та музей". Остання секція була найбільш представницькою, в її роботі, крім працівників НМІУ, взяло участь також багато гостей - співробітників Інституту археології НАН України, колег з інших музеїв Києва, Переяслава-Хмельницького, Рівного, а також Британського музею. За два дні роботи секції було заслушано 25 доповідей та повідомлень, які охоплювали хронологічний період від неоліту до середньовіччя.

Секційне засідання першого дня відкрив виступ Ю.З. Паяченка про неолітичний кам'яний посуд у зібранні музею. Далі - сім виступів на трипільську тематику. До-повіді Т.М. Радієвської та Н.Б. Бурдо буди присвячені пам'яткам борисівської ло-

кальної групи, їх історичному значенню та датуванню. Т.Г. Мовча та М.Ю. Відейко висвітлювали взаємини населення культурно-істричної спільноті Трипілля-Кукутені з іноземними населенням центральноєвропейських культур та їх взаємовпливи. Г.М. Бузян та О.О. Якубенко у своїх виступах розглянули розписну кераміку пізньотрипільських поселень Середнього Подніпров'я. Про нові методи дослідження експериментальної ретроспективної археології розповіли М.Ю. Відейко та О.В. Трачук. І.Р. Михальчишин інформував про розвідки 1999 р. археологічних пам'яток у Хмельницькій області. М.М. Нікітенко проаналізував кераміку зі шнуром орнаментом доби міді-бронзи з Надпорізького поселення Скеля-Каменоломня.

Значну кількість доповідей було присвячено античній та скіфо-сарматській тематиці. В.В. Крапівна та С.Д. Крижицький ознайомили з археологічними дослідженнями Ольвії останніх років та унікальними знахідками. О.О. Пукліна запропонувала власну класифікацій скляних бальзамаріїв із зборки НМІУ. Про реставрацію двох чорнолакових кілків з графіті доповіла І.О. Костюк. Аналізові етнічного складу населення Ольвії за даними просопографії присвячено доповідь Н.О. Сон. Торгівельні шляхи та сфера економічного впливу античних міст у Нижньому Подніпров'ї - тема доповіді О.В. Караки. Скіфо- античному мистецтву присвячено виступ М.В. Русяєвої. Л.С. Клочко та С.А. Березова доповіли про скіфські гривни в колекції музею, з уточненням їх класифікації та розкриттям семантики. Нову атрибутацію сарматського комплексу з Райгорода запропонував В.О. Симоненко. Пам'яткам ранньохристиянського фрескового живопису Херсонеса та його інтерпретації приділив увагу В.М. Зубар.

Слов'янська та давньоруська тематика переважали у виступах другого дня. Доповідь М.А. Стрельник була присвячена 100-річчю відкриття черняхівської культури В.В. Хвойкою та огляду цих матеріалів у музейній збирці. Л.В. Строкова здійснила докладний аналіз Василицького скарбу з Черкащини та запропонувала уточнення його датування. В.М. Корпусова та Н.Ю. Бредіс повідомили про походження з Китаю та Єгипту шовкових тканин з некрополя Золоте в Криму, встановлене методом растрової електронної мікроскопії. Б.А. Прищепа на основі аналізу археологічної колекції Х-XIII ст. з Пересопниці визначив історичні етапи розвитку городища. Проблем генези пізньосередньовічної пластики з Києва торкнулася О.О. Попельницька. Співробітник Британського музею Л.В. Пекарська зробила грунтовну доповідь про втрачені та маводіомі пам'ятки княжого Києва у колекціях Західної Європи та США.

Керівник секції С.Д. Крижицький - заступник директора Інституту археології НАНУ, професор, член-кореспондент НАН України, відзначив у заключному слові високий науковий рівень конференції археологів, яка викликала значний інтерес не лише у колег. Обидва дні роботи секції зал виставки "Дівосвіт Трипілля", в інтерєрі якого відбувалися засідання, був переповнений. До відкриття конференції вийшли друком її матеріали.

О.О. Якубенко

4.2. Список нових фахівців вищої кваліфікації

Редакція разом з секретаріатом Спеціалізованої ради по захисту дисертацій при Інституті археології НАН України наводить список кандидатських та докторських дисертацій, які були захищені у 1999-2000 рр. у Києві. Цей список допоже орієнтуватися в перспективних наукових напрямках.

Користуючись нагодою, редакція щиро вітає нових кандидатів та докторів історичних наук.

У 1999 р. захистилися:

1. Шеломенцев-Терський Святослав Володимирович, с.н.п. Львівського історичного музею, дисертація на здобуття вченого ступеня к.і.н. "Лучеськ Х-ХV ст."
2. Тесленко Дмитро Леонідович, молодший науковий співробітник лабораторії археології Подніпров'я Дніпропетровського держуніверситету, дисертація на здобуття вченого ступеня к.і.н. "Ямна культура Дніпровського Надпоріжжя та Правобережного передстепу (аналіз поховального обряду)".
3. Симоненко Олександр Володимирович, старший науковий співробітник Інституту археології НАНУ, дисертація на здобуття вченого ступеня док. іст. наук "Сармати Гівнічного Причорномор'я. Хронологія, періодизація та етно-політична історія".

4.Рижов Сергій Миколайович, старший лаборант відділу енеоліту-бронзового віку Інституту археології НАНУ, дисертація на здобуття вченого ступеня к.і.н. "Кераміка поселень трипільської культури Буго-Дністровського межиріччя як історичне джерело"

5.Магомедов Борис Вікторович, старший науковий співробітник Інституту археології НАНУ, дисертація на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук "Черняхівська культура. Проблема етносу"

6.Кучинко Михайло Михайлович, завідувач кафедри археології та джерелознавства Волинського державного університету, дисертація на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук "Волинська земля в Х - першій половині XIV ст."

7.Колибенко Олександр Володимирович, в.о. декана історичного факультету Переяслав-Хмельницького педінституту ім. Г. Сковороди, дисертація на здобуття вченого ступеня к.і.н., "Історична топографія Переяславля Руського (Х-перша пол. XIII ст.)".

8.Ель-Хусейні Мохамад Хашем Мустафа, громадянин Лівану, аспірант Харківського державного університету, дисертація на здобуття вченого ступеня к.і.н. "Баальбек - пам'ятка археології Лівану"

9.Гаврилов Олександр Вікторович, головний фахівець Республіканського Комітету АР Крим з охорони та використання пам'яток історії та культури, дисертація на здобуття вченого ступеня к.і.н. "Сільська округа Феодосії у V - II ст. до н.е."

10.Гавриленко Ігор Миколайович, старший науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації, дисертація на здобуття вченого ступеня к.і.н. "Зимівниківська культура раннього мезоліту Лівобережної України"

11.Власов Володимир Петрович, молодший науковий співробітник Кримського відділення Інституту сходознавства НАНУ, дисертація на здобуття вченого ступеня к.і.н. "Етнокультурні процеси в Криму у III ст. до н.е. - IV ст.н.е.(за матеріалами ліпної кераміки)".

12.Билкова Валерія Павлівна, старший викладач кафедри історії України історичного факультету Херсонського державного педагогічного університету, дисертація на здобуття вченого ступеня к.і.н. "Поселення Нижнього Дніпра в IV ст. до н.е. - III ст.н.е."

У 2000 р. захистилися:

1.Аксюнов Віктор Степанович, завідувач відділом археології Харківського історичного музею, дисертація на здобуття вченого ступеня к.і.н. "Поховання з конем другої половини VIII-IX ст. верхньої течії р. Сіверський Донець (за матеріалами салтівських грунтових могильників)"

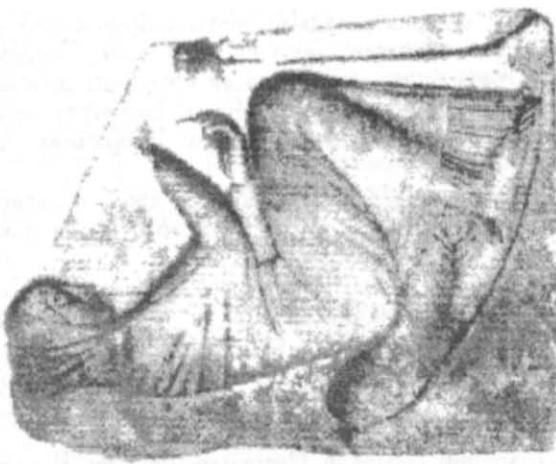
2.Бобровська Оксана Вікторівна, старший лаборант відділу слов'янської археології Інституту археології НАНУ, дисертація на здобуття вченого ступеня к.і.н. "Намисто та підвіски у вбранні населення черняхівської культури"

3.Іванова Світлана Володимирівна, молодший науковий співробітник відділу Південно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАНУ (м. Одеса), дисертація на здобуття вченого ступеня к.і.н. "Населення ямної культурно-історичної спільноти Північно-Західного Причорномор'я (дослід соціальної інтерпретації поховань пам'яток)"

4.Скирда Валерій Володимирович, директор музею археології та етнографії Слобідської України при ХДУ, дисертація на здобуття вченого ступеня к.і.н. "Археологічна наука у Харківському університеті (1805-1920 рр.)"

5.Хасан Хассан Хамдан, громадянин Сирії, аспірант Одеського державного університета ім. I.I. Мечникова, дисертація на здобуття вченого ступеня к.і.н. "Історико-культурний феномен Марі (за археологічними даними)"

6.Шкоропад Віталій Володимирович, старший викладач кафедри загальної історії Волинського університету ім. Л. Українки, дисертація на здобуття вченого ступеня к.і.н. "Племена поморсько-кльшової культури на Волині"

ТРООН ЛЮДОВИЗИ
(ок. 460 г. до н.э., Рим)

*Ты в тайной грусти на свирели
О чём поешь, кого ты ждешь?
Как матя ребенка в колыбели,
Призывающей песнью оплакив
Любого, кто лишился соры,
Бежит страданий и забот...
Он счаствие найдет с гетерой,
На них, на ночь или на год.*

*Но не о том поет гетера.
Иной ей видится покой,-
Пято солнен лет до нашей эры,
А счастия нет - секрет простой,
Ей никогда не доминутъся
До обратной стороны,
Чтоб вдруг незвесто проспуптъся...*

*Судьба иная ей, - усё!
Так Афродита рассудила
Всю между ними из воды:
Гетеру слева посадила,
Невесту - справа и забыла,
Что у гетеры есть лечты.
(1985)*

*Сергій Жанович Густовалов, канд. істор. наук, спеціалізується в інтерпретацій археології Північного Причорномор'я. Розробник методик розкопок курганів бронзової доби. Автор більш ніж 100 статей. Учасник близько 30 польових сезонів.

РОЗДІЛ 5. СТОРІНКИ ПАМ'ЯТИ

Вже сім років зірка Бориса Миколайовича Мозолевського сяє не серед нас. Нехай вибачають археологи інших цехів, але скарбниця вітчизняної археології - це скіфологія. Першим її Буддою в Україні був Олексій Іванович Тереножкін. Потім настала черга Бориса Миколайовича. Довгий час центр скіфології знаходився у нас у Києві. Навіть відповідний відділ був створений. Але зарараз Будда скіфологів вже не живе у Києві. Мабуть він у дорозі, шукає (а можливо вже знайшов) інше місце свого перебування. Степ великий.

Борис Миколайович мав три таланти (досить і одного, щоб не йти з пам'яті):

- талант вченого-археолога (мало того, що він відкрив Пектораль, але він привів її до людей);
- талант поета і його правда ніколи не була а ні трьохкопійкою, а ні трьохпіфенінговою;
- талант Людини — він зігрівав людей.

Спадщина Бориса Миколайовича - це національне надбання. Тому редакція вважає за честь вперше надруковати його останні вірши і знайшла можливість присвятити пам'яті славетного Українця декілька сторінок. Поруч з ними вірши ще трьох поетів, наших колег, яких на творчість надихає давнина.

Борис Мозолевський
ВИБІР

З німоти небуття, із хтонічної темряви матері

Ми приходим у світ цей, щоб знову піти в небуття.

Хтось встига від життя все, що може для себе урвати,

Хтось на вогнищі совісті - як метелик згоріть за життя.

Де ж суддя той, що міг би розсудить і воздати?

Та й яка нам в тім радість вже, як по смерті - пітьма?

На стандартнім надгобку накарбують дві дати

Й для скучого, й для щедрого. Жив, не жив - і нема.

Пам'ять?- Пам'ять для того, хто прожив чи прогибів

Штука вельми непевна. Або ми - або нас.

Та для чого існує ж він - цей одвічний наш вибір?

Ви прийшли. Вибирайте. Решту ж - вирішить час.

Борис Мозолевський

Вітер провулком ридає,
Листя торішнє жене.
Хлопці, я вас покидаю,
Ви вже не лайте мене.

Та, що нас косить - безлика.

Винен у всьому час,
Вирій мене покликав,
Міг би покликати вас.

Мовчки огляну з портрета
Шлях, що судилось пройти.
Тільки не плачте, не треба,
Я ж вам лишаю світи.

Ну, а як хто заплаче,
Ніби й весь вік горів,
Був і не злим неначе,
А чи когось зігрів?

I серед всіх століть
Одна лиш затужить рибонька:
“Ой, чий то кінь стоїть,
Що сива грифонька...”

Ой, чий то кінь стойть,
Що й сива грифонька?
У вічність скіф летить,
На шиї — гравенька...
Та ні, не гравня —
Пектораль
Золотокриса...
А в серці — крик,
А в серці жаль:
Куди, Борисе?

По ковилі черкнув
Крилом пораненим,
Багаттям спалахнув
Поміж курганами,
Кометою — крізь небеса,
Крізь вічність — списом...
Твій слід вкриває вже роса,
Зажди, Борисе!

Відміreno років
Не так багато нам,
Між ницих плазунів-
Біда крилатому.
Вже огортає ніч плащем
Знайомі риси
Мій вічний біль, мій вічний щем
Візьми, Борисе...

(липень-вересень 1993 р.)

Надія Шевченко

Осінні килими
Під ноги стеляться,
І відгуде зими
П'янка хурделиця,
І вкриє степ нова трава
Зеленим лісом...
Не вимовляються слова:
“Прощай, Борисе!”

Бо не торкали нас
Убогі табу ті,
Бо зберігала нас
Богиня Табіті,
Бо ми не долями —
Крильми
Єднались в висі.
Там — степ.
Там — Скіфія
Там — ми.
Привіт, Борисе!

* Надія Петрівна Шевченко — науковий співробітник ІА НАН України, довгий час працювала разом з Б.М. Мозолевським. Автор багатьох наукових праць.

Чуття, неначе птиці відлетіли,
Кигичуть вереснево із імли.
Душа моя, поспи сьогодні в тілі,-
Колись таки ж ви рідними були...

От я й прозрів, що світ - велике гетто,
В якім тебе заправлять за ясак.
Сьогодні я згадав, що був поетом,-
І дві зорі зійшли на небесах.

Кому вони? Зійшли вони навіщо?
Чия то незбагнення тайна?
Душа моя, жаго прозрінь найвищих!
Невже і ти минеш, як все мина?

Борис Мозолевський

Невже і правда - вічності немає,
Є тільки мить, єдина тільки мить?
Але коли й поезія минає,-
Що душу з тілом може примирити?

Як зміні днів ніхто не скаже - годі,
Так нам повік не вийти із нестям,
Душа моя, побудь сьогодні в згоді
Із світом, із собою, із життям.

Ого, які запраглись пасторалі! -
Це вже - неначе груші на вербі.
А ти - вперед і вгору - по спіралі,
І я туди ж, розп'ятий на тобі...

Жив равлик, і була у нього хатка.
Та день послав морози навісні.
Наснилося, що я - мале хлоп'ятко,
І мама пестить голову мені.

(1993)

Борис Мозолевський

БОСПОР КІММЕРІЙСЬКИЙ

Все проходить, мужніє й вмирає,-
Неповторно, без вороття.
Тільки пам'яті смерті немає,
Мов у ній тільки їй сутність буття.

То ж звідкіль ми, куди і для чого
В незбагненній, в жорстокій щій грі?..
Пам'ятаю, неначе учора,-
Тут стояли ще скіфські царі.

Розминулись віки і народи,
І печальний був профіль царя.
Над Боспором-Коров'ячим Бродом-
Вечорова займалась зоря.

Вже стелився туман пелехатий,
Осідав над долиною пил.
Скіфи-царські і скіфи-авхати
Край долини доїли кобил.

Перший цар облаштовував захист.
Другий цар лаштувався в похід.
Перший цар поклонився на захід.
Другий цар поклонився на схід...

Розплескались по світу народи.
По курганах поснули царі.
Скіфи-царські Коров'ячим Бродом
На Тамань перейшли на зорі.

(15.02.1993)

Борис Мозолевський

БАЗАВЛУЦЬКІ ГОРБИ

Від сваволі і ницості, від хули і ганьби,
Від майданів задимлених і людей у цивільнім
Я тікав під ваш захист, Базавлуцькі горби,
Де бував я по-справжньому і щасливим, і вільним.

Посадивши ліси на вас, — справжнє диво земне,
Тут Кузьмін прихистив мене попри гнів апарату.
Добрий, щирий мій Вернер зустрічав тут мене
Як найкращого друга, як молодшого брата.

Так як вас, я нічого ще у житті не любив —
Ваші трави і скелі, чисту хвилю під ними.
Я любив вас без тями, ні за віщо любив, —
Просто ви мое серце назавжди полонили.

Я вас пестив душою, поливав і косив,
Я квітчав вас деревами, щоб укрили вас тінню,
Я з курганів навколоїшніх навіть стел навозив,
Щоб не тужили взимку ви чи в негоду осінню.

І коли упаду я десь на дорогах доби,
Попрошу я не пам'яті, не книжок і не слави, —
Ви прийміть назавжди мене, Базавлуцькі горби, —
Сивий попіл гарячий мій в золоті свої трави.

Надія Шевченко

КОНІ ГОЙТОСИРА

(балада, навіяна мотивами чаші з Братолюбівського кургану)

На світанку коло броду
Скіфські коні пили воду,
Скіфські коні - гриви сиві,-
Диво-коні Гойтосира.

Чистих вод не руште, коні,
Хай журба в них потопає.
На прозорих їх долонях
Власну долю прочитаю.

Повернусь живим із бою,
В лютій сутичці вцілію.
Стрінусь, водо, знов з тобою,
Подих смерті з тіла змію.

Розвівайте ж сиві гриви,
Чом вудила закусили?
Гей, вперед, о, коні-диво,
Буйні коні Гойтосира!

Смерть веде танок вогненний,
Кров-росою трави вкриті,
На пониклих їх раменах
Тіл ворожих не злічити.

Тішить сердце скам'яніле
Тоскне квіління ясиру,
Славне робимо ми діло,
Змії-коні Гойтосира!

Спалах...Морок...Шлях в тумані
Де ви, вірні побратими?
Скільки люду біля ями!
Я - між ними, і не з ними,

І не винен я у тому,
Що стріла дурна скосила,
То ж ідіть за мною, коні,
Буйні...коні...Гойтосира...

...То полин курган вкриває
Чи чиясь гірка покута?
То віків луна лихая
Чи копит шалений туніт?

В небі далечі бездонній
Промайнули тіні сірі...
Хто жене вас в вічність, коні,
Диво-коні Гойтосира?

Васи́лий Шатунов*
ВЕПРЬ

(золотая бляшка с изображением вепря)

Тугой комок дремучей силы,
Слепая ярость мышц
Яд по клыкам, копытам влила,
Не ведая границ.
И миг качается на грани-
На остриях клыков,
Еще противник жив, не ранен,
Еще не хлещет кровь,
Еще не вспахана щетина,
Еще не в ключья щерсть...
И сжался вепрь, согнувшись спину,
Чтобы обрушить смерть.
Вот-вот сольется ярость с силой
И вой разбавит визг...
Но время в золоте застыло
В последний этот миг.

* Василь Шатунов молодий поет і ще більше молодий археолог. Цей вірш - його дебют.

ЗМІСТ

<i>Від редакції</i>	I
<i>Патріарх української археології (до 80-річчя професора, докт. історичних наук Б. А. Шрамка)</i>	III
РОЗДІЛ 1. АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ 1999 р. -----	3
Аксенов В. С. Исследование Верхне-Салтовского катакомбного могильника -----	3
Бандуровский А.В. О путях проникновения античного импорта в верховья Северского Донца в скифскую эпоху (по материалам раскопок и разведок последних лет) -----	5
Бурдо Н.В. Жіноча фігурка з Володимирівки-----	10
Гладких М.І., Рижов С.М., Суховий М.О. Кістяк пізньопалеолітичної людини в басейні Гірського Тікічу -----	13
Горбов В.Н., Усачук А.Н. Раскопки многослойного поселения у села Раздольное -----	14
Гуцал А.Ф., Гуцал В.А., Мегей В.П. Розкопки курганів скіфського часу на Кам'янецчині-----	17
Ельников М.В. Охранные работы на могильнике Мамай-Сурка -----	19
Жаров Г.В., Жарова Т.Н. Исследования на р. Убедь в 1999 году.-----	20
Куштан Д.П. Археологічні дослідження 1999 р. у Черкасах-----	22
Мацкевич Л.Г. Дослідження Львівської обласної експедиції Інституту українознавства НАН України 1999 р. -----	26
Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Сиром'ятников О.К. Рятувальні археологічні дослідження у Києві 1999 – 2000 рр. -----	27
Полін С.В., Черных Л.А., Куприй С.А. Работы Орджоникидзевской экспедиции в 1999-2000 гг.-----	28
Попандопуло З.Х. Бронзовый амулет из Запорожской области -----	34
Рассамакин Ю.Я., Куприй С.А. Новые позднеолитические погребения степного Днепровского Правобережья -----	35
Роздубудько М.В., Костюк О.В. Городище доби раннього заліза на Лівобережжі Середнього Дніпра -----	43
Сімановський В.О., Лисенко С.Д. Поселення та могильник тшинецького часу Нові Петрівці-1 та 1а-----	45
Смінтина О.В. Дослідження пізньомезолітичного поселення Залізничне у 1999 р. -----	49
Стародуб О. В. Дослідження Білоцерківської археологічної рятувальної експедиції -----	51
Тесленко И. Б., Семин С.В., Лысенко А.В. Раскопки храма XIV-XVI вв. на северо-восточном склоне г. Аю-Даг -----	53
Тетеря Д. А., Товкайлло М.Т. Охоронні дослідження в Переяславі-----	57
Толкачов Ю.І., Моця Б.О., Радченко Р. І., Стіпанчук С. М., Демідко С. Ю. Архітектурно-археологічні дослідження в Меджибожі 1999-2000 рр. -----	58
Фарбей О.М. Дослідження посаду середньовічної Сугдеї у 1999 р. -----	60
РОЗДІЛ 2. АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ 2000 р. -----	63
Айаббина Е.А., Бочаров С.Г. Исследования Феодосийской экспедиции в 2000 г. -----	63
Аксенов В.С. Исследования Верхнесалтовского IV катакомбного могильника,-----	65
Андрух С.И., Ельников М.В., Тощев Г. Н. Раскопки на могильнике Мамай-Гора-----	68
Бабенко Р. В., Лысенко С.Д. Могильник эпохи бронзы Великая Бугаевка (материалы из раскопок 2000 г.)-----	69
Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В. Исследования курганов скифского периода в Валковском районе на Харьковщине -----	72
Баранов И.А., Майко В.В., Фарбей А.М. Археологические исследования средневековой Сугдеи в 2000 г. -----	75

Берест Р. Я. Розкопки давнього чернечого комплексу в Уневі	76
Біляєва С.О., Ерсой Б. Дослідження середньовічних пам'яток у Північному Причорномор'ї	78
Болттрик Ю. В., Фіалко О.Є., Тимошук О., Терпиловський Р. В. Дослідження ділянки оборонної споруди Трахтемирівського городища	80
Бузян Г. М., Роздобудько М.В., Тетеря Д.А. Товкайлло М.Т. Житло Х ст. на території посаду Переяславля Руського	81
Бутягин А.М., Виноградов Ю.А., Чистов Д.Е. Раскопки Мирмекия в 2000 г.	84
Валькова Т.П. Раскопки поселения у с. Гребля на Черниговщине	85
Валькова Т.П., Жаров Г. В., Жарова Т.Н., Сохацкий В.В. Охранные археологические раскопки в Чернигове	87
Винокур І.С., Якубовський В.І., Журко О. І., Мегей В.П. Дослідження північної площадки літописного Губина	89
Відейко М.Ю. Археологічні розвідки в районі с. Уляники у 2000 році	91
Гаврилюк Н.О., Тимченко В.М. Розкопки кургану біля м. Кам'янка-Дніпровська	92
Гейко А.В. Охоронні розкопки на курганному некрополі скіфської епохи біля с. Малий Тростянець	97
Готун І. А., Семенюк Н.В. Новий етап вивчення давньоруського селища Автуничи	98
Гребенников Ю.С., Требух О.А. Курган у с. Анатольевка на Тилигульском лимане	100
Дзиговський О.М., Самойлова Т.Л., Смольянінова С.П. Археологічні дослідження на півночі Одеської області	102
Жаров Г. В., Жарова Т.Н. Охранные археологические исследования на Черниговщине	104
Жаров Г. В., Жарова Т.Н. Исследования на Черниговском предгородье в 2000 г.	106
Журавльов О. П. Археозоологічні дослідження матеріалів поселень о. Хортиця	108
Зеленко С.М. Подводно-археологические исследования на шельфе между мысом Меганом и Ай-Фока в 2000 году	114
Івакін Г. Ю., Балакін С.А. Археологічні дослідження на території Києво-Печерської лаври у 2000 р.	116
Івакін Г. Ю., Балакін С.А., Сиром'ятников О.К. Дослідження давньоруської трапезної Печерського монастиря	122
Казаков А.Л., Готун І.А., Дудко О.С. Підсумки рятівних робіт на Чернігівському Подолі	124
Коваленко О.В., Гейко А.В., Сапегін С.В. Охоронні роботи в Полтавській та Черкаській областях	124
Козак Д.Н., Шкоропад В. Дослідження багатошарової пам'ятки на Хрінниківському водоймищі у 2000 р.	125
Козак Д.Н. Знаряддя орного землеробства енеолітичної доби	127
Колода В.В. Работы на Мохначанском городище в 2000 г.	129
Колтухов С.Г., Колотухин В.А., Труфанов А.А., Лысенко А.В., Гаврилов А.В., Семин С.В. Исследования могильника III-IV вв. н.э. у с. Курское в восточной части предгорного Крыма	131
Круц В.А., Корвин-Пиотровский А.Г., Чабанюк В.В. Исследования трипольского посе- ления у с. Тальянки в 2000 г.	133
Кутайсов В.А., Павленков В.И., Приднєв С.В. Исследование Керкинитиды в 2000 г.	136
Кутайсов В.А., Ужениев В.Б. Исследования городища и некрополя Калос Лимена в 2000 г.	139
Латуха Т.И. Археологические памятники в заповедном дендропарке "Александрия" в г. Белая Церковь	140
Лысенко А.В., Ермолин А.Л., Зинько Е.А., Сохин М.Ю., Труфанов А.А., Юрочкин В.Ю. Охранные исследования некрополя Пантикопея в 2000 г.	144
Лысенко С.Д., Лысенко С.С. Исследования на могильнике Малополовецкое-3 в 2000 г.	147
Майко В.В. Археологические исследования на плато Тепсень в 2000 г.	159
Манько В.А. Предварительные итоги исследования неолитической стоянки Туба-2 в среднем Подонечье	161
Михальчишин І.Р. Розвідки у Волочиському районі Хмельницької області	163

Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М., Ієвлев М.М., Архипова Є.І. АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ М. КІЄВА ПО ВУЛ. ЗОЛОТОВОРІТСЬКІЙ, 13 У 2000 Р.	165
Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С. І. ДОСЛІДЖЕННЯ "ГРАДУ ЯРОСЛАВА" СТАРОДАВНЬОГО КІЕВА	166
Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Писаренко Ю.Г., Гончар В.М., Ієвлев М.М.,	
Архипова Є.І. Розкопки Старокиївської експедиції на Печерську у 2000 р.	168
Назаров В. В., Назарова Т. А., Рудич Т. А. Березанська експедиція ІА НАНУ в 2000 г.	171
Назаров О.В. Могильник скіфського часу у с. Зелена Діброва на Черкащині	172
Овчинников Э.В., Черновол Д.К., Гуриненко И.П. Раскопки на трипольском поселении у хутора Незаможник	174
Овчинников Э.В., Черновол Д.К. Раскопки трипольского поселения Зелена Диброва	177
Овчинников Э.В., Назаров А.В. Разведки трипольских памятников на Черкасщине	179
Оленковський М.П. Розкопки пізньопалеолітичної стоянки Дмитрівка	182
Пашкевич Г.О. Про деякі аспекти палеоетноботанічних досліджень (на прикладі давньоруського городища Угровськ)	184
Петраускас О.В., Шишкін Р. Г., Бабенко Р.В. Археологічні дослідження біля с. Велика Бугайвка на Київщині у 2000 р.	187
Петрашенко В. О., Виногродська Л. І., Козюба В. К. Роботи Трахтемирівської експедиції у 2000 р.	189
Попандопуло З.Х. Грунтovий могильник у с. Скельки	193
Приднєв С. В. Предреставрационные исследования караимских кенас в г. Евпатории	194
Прищепа Б. А. Дослідження Басівкутського городища	197
Пуздровский А.Е. Охранные исследования Усть-Альминского могильника в Крыму	199
Пустовалов С.Ж. Дослідження на острові Мала Хортиця (Байда) у 2000 р.	201
Редина Е.Ф., Гібський П. Охранные работы на черняховском поселении Ранжево	203
Редина Е.Ф., Хохоровски Я., Папуци-Владыко Е., Носова Л., Кокоржицкая Т.	
Бодзек Я. Исследование античного поселения и могильника у с. Кошары	204
Роздобудько М.В. Слов'янське поселення пізньоримського часу Гать I на Потрубіжжі поблизу Переяслава	207
Рудий В. Археологічні розвідки на Житомирщині	209
Рудич Т.О., Толкачов Ю. І. Антропологічний матеріал з Меджибожа	211
Самойлова Т.Л., Кожокару В., Смольянинова С. П., Батизат Г.В.,	
Богуславский Г.С. Раскопки античной Тиры и средневекового	
Белгорода в 1999-2000 гг.	212
Секерская Н.М., Мильчарек М. Работы Никонийской экспедиции в 2000 г.	215
Сапегін С.В., Гейко А.В. Охоронні розкопки на курганному некрополі скіфської епохи біля с. Малий Тростянець	216
Скиба А.В. Розвідка по річкам Стругні і Красній	217
Соколова О. Ю. Работы Нимфейской экспедиции в 2000 г.	218
Сохацкий В.В. Археологические исследования на территории Третьяка и передгородья древнего Чернигова	220
Степанчук В.Н., Коен В.Ю. Работы на стоянке Мира под Запорожьем в 2000 г.	221
Усик В.І. Нові дослідження палеоліту в Закарпатті	225
Фокеев М.М. Раскопки поселения Сария (Днестровский лиман)	229
Фокеев М.М., Руссов Н.Д. Исследование Троянова вала у поселка Суворово	230
Хршановский В. Исследование некрополей Илурата и Китея в 2000 г.	232
Чайка Р. М. Дослідження дитинця та посаду літописного городища Щекотина	234
Чайка Р.М., Баран І.В. Нові матеріали до археологічної карти Жовківщини на Львівщині	235
Шекун О.В. Розкопки в Чернігові на ранньослов'янському поселенні "Олександрівка-1" та Третяку	237
РОЗДІЛ 3. ПРО ОХОРОНУ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ	239
Гаврилюк Н.О. ПРО "ПОЛОЖЕННЯ ПРО ВІДКРИТИЙ ЛІСТ"	239
"ПОЛОЖЕННЯ ПРО ВІДКРИТИЙ ЛІСТ"	240
1. Загальні положення	240

2. Заява на оформлення відкритого листа	241
3. Відкритий лист	242
4. Звіт і обов'язковість введення у науковий обіг матеріалів польових досліджень	244
5. Зберігання матеріалів розкопок	245

РОЗДІЛ 4. ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ----- 246

4.1. Конференції, семінари і т.п. зустрічі	246
4.1.1. Міжнародна конференція “Ієрархія и властъ в истории цивилизаци”	246
4.1.2. Міжнародна конференція з нагоди 100-річного ювілею Національного музею історії України.	247
4.2. Список нових фахівців вищої кваліфікації	248

РОЗДІЛ 5. СТОРІНКИ ПАМ'ЯТИ ----- 251

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ВСМ	- Верхне-Салтовський катакомбний могильник
SCIV	- Studii si cercetari de istorie veche. Bucuresti. 1/1950-24/1973
АВУ	- Археологічні відкриття в Україні
АДК	- азово-дніпровська культура
АДСВ	- античные древности и средние века. Свердловск
АО	- археологические открытия
АОІКС	- “Археометрія та охорона історико -культурної спадщини”
АС	- Археологический съезд
ВД	- восточная долгота
г.х	- год хиджры
ГІКЗ	- Государственный историко-культурный заповедник на о. Хортица
ЗКМ	- Запорожский краеведческий музей
ІА НАНУ	- Институт археологии НАН Украины
кв.	- квадрат
КГІКЗ	- Керченский государственный историко-культурный заповедник
КМК	- культура многоваликовой керамики
КМТ	- Керамика малополовецкого типа
КНТ	- керамика новопетровского типа
КФ	- Крымский филиал (Института археологии НАН Украины)
МАІЭТ	- Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики
МИА	- Материалы по истории и археологии СССР
МП	- Мало-Половецьке
НМІУ	- Національний музей історії України
НПУ	- Національний педагогічний університет
ОАМ	- Одесский археологический музей НАН Украины
ООП	- обряд обезвреживания погребенных
РА	- “Российская археология”
СА	- “Советская археология”
САИ.	- Свод археологических источников
СШ	- северная широта
ФДЕ	- Фастівська археологічна експедиція
ХИМ	- Харківський історичний музей

**Національна академія наук України
Інститут археології НАН України**

АРХЕОЛОГІЧНІ ВІДКРИТТЯ В УКРАЇНІ 1999-2000 рр.

Редакційна колегія: член-кореспондент НАН України С.Д. Крижицкий

д.і.н. А.Н. Козак (головний редактор)

д.і.н. Г.Ю. Івакін

д.і.н. О.П. Модз

д.і.н. О.В. Сукобоков

д.і.н. Р.В. Терпилівський

Відповідальний секретар: д.і.н. Н.О. Гаврилюк

Друкується за постановою Вченої Ради ІА НАН України № 12 від 07.12.00

Рецензенти: д.і.н. М.В. Скржинська, д.і.н. О.В. Симоненко

Редактори В.В. Гаврилюк, М.П. Тимченко

Комп'ютерна верстка і макетування М.П. Тимченко

Комп'ютерний набір С.С. Лисенка Коректор Т.І. Латуха

У композіції на I-й стор. обкладинки використані матеріали статей В.О. Петрашенко, І.І. Виногродської, В.К. Козюби з фрагментом напису із Зарубського храму давньоруської доби та реконструкція напису Т.А. Боборовським ("Господи, помоги рабу своєму [ім'я?] грішному и неблагочестивому"); Д.Н. Козака з зображенням кривогрядільного рала, що був відкритий біля смт. Димицівка.

Адреса: Польовий комітет ІА НАН України,
пр. Героїв Сталінграду, 12, Київ-210, 04210, Україна
tel.(38044)418-91-43; fax(38044)418-33-06; e-mail: woeditor@gilan.net

Підписано до друку 30.01.01. Формат 70x108/16. Папір офсет. Офсетний друк. Ум. друк. арк. 18,95
Обл.-вид. арк. Тираж 300 прим. Зам. №

**Новые книги: Институт археологии Национальной академии наук (г. Киев) осуществляют проект по изданию серии
“Археологическая Библиотека. Украина”**

Имеются в продаже:

1. **Археологические открытия в Украине 1997-1998 гг.** 1998, 200 стр., язык русск., укр. ISBN 966-02-0730-1
2. **Археологические открытия в Украине 1998-1999 гг.** 18 у.п.л.; язык укр., русск.; резюме; ISBN 966-02-1338-7
3. **Гаврилюк Н.А. История экономики Степной Скифии VI-III вв. до н.э.** 424 стр. Русский; резюме и оглавление англ. ISBN 966-02-1051-5
4. **Люботинское городище. Б.А. Шрамко, А.В. Бандуровский, Ю.В. Буйнов, Л.А. Солнцев, А.К. Дегтярь.** 1998, 182 с. Язык русск. ISBN 966-7291-00-6
5. **Словарь-справочник по археологии. Автор-состав., редактор Н.А. Гаврилюк** 1996, 430 стр. язык укр.(термины на укр.,русск., англ.) ISBN 5-12-004847-1
6. **Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. Крыжницкий С.Д., В.В. Русяева А.С., Кративина, Лейпунская Н.А., М.В. Скржинская, Анохин В.А.** 1999, 478 с. Язык рус. Резюме, оглавл. англ. ISBN 966-02-1076-0
7. **Сто лет черняховской культуре.** язык русский, расширенное резюме - немецк.
8. **Петрашенко В.О., Козюба В.К. Побережье Каневского водохранилища (каталог памятников);** язык укр.,
9. **Кучера М.П. Славяно-русские городища VIII-XIII вв. между Саном и Северским Донцом.** - 254 с.; язык укр.; резюме англ.
10. **Бережинский В.Г. Оружие Киевской Руси .** 20 у.п.л.; язык укр., резюме русск., англ., нем.
11. **Археологические открытия в Украине 1999-2000 гг.** 34.п.л.; язык укр., русск.; резюме.
12. **Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В. Курганы скифского времени Харьковской области (северскодонецкий вариант).** - 236 с.; язык русск.; резюме англ.

Заказывайте эти и другие книги по археологии по адресу:
Полевой комитет, Институт археологии Национальной академии наук Украины, пр. Героев Сталинграда, 12,
Киев-210, 04210, Украина.
Тел. 38-(044)- 418-91-43; 38-(044)- 252-54-96